

An abstract painting with a dark, textured background. The lower half features a prominent horizontal red brushstroke. Below this, there are patches of yellow, green, and blue, suggesting a landscape or a scene with light. The overall style is expressive and somewhat somber.

LAKI LÁSZLÓ

A „SZÍNLELT”
SZOCIALIZMUSBÓL,
A „SZÍNLELT”
KAPITALIZMUSBA

A 20. század végi modernizációs és nagyhatalmi korszakváltás átrendezte a világot, mely hazánkban ismét rendszerváltáshoz vezetett. A rendszerváltó politikai pártok a „népnek” jogállamot, demokráciát, Nyugathoz való csatlakozást, jólétet stb. ígértek – miközben váltott kormányzásaik alatt egy dezintegrált, fragmentált és polarizált társadalmat alakítottak ki számára: kicsi hatalmi-gazdasági elittel, gyenge középrétegekkel és tömeges szegénységgel.

A vizsgálatok egy válságtársadalom képét villantják fel: funkcióikat ellátni képtelen intézményekkel (állam, család, iskola, egészségügy stb.); magukra hagyott falusi-városi önkormányzatokkal; gettósodó kistérségekkel; aztán felelősség- és feladatáthárítással; agresszív erőforrás-vadászattal; bűnbakképzéssel-gyűlölködéssel stb., melyek bevett politikai eszközökké „nemesültek”.

A kötetben szereplő írások betekintést engednek a munkanélkülségtől sújtott, szegényedő, egzisztenciálisan kiszolgáltatott stb. családok megélhetési gondjaiba; közérzetének alakulásába; a háztartások erőforrásaiba-gazdálkodásába, vagy étkezési szokásaiba, és természetesen kitörési erőfeszítéseibe is.

A politika megkerülhetetlen eleme a feljegyzéseknek az ismétlődő magyar rendszerváltások és tanulságaik okán, továbbá a politikusok felkészületlensége és felelőssége miatt is.

Az olvasó egy kortárs szociológus kutatásai-feljegyzései alapján 1990-től követheti nyomon e félperifériás világ zilált viszonyrendszerének megjelenését és rögzülését.

A „színelet” szocializmusból a „színelet” kapitalizmusba

LAKI LÁSZLÓ

A „SZÍNLELT”
SZOCIALIZMUSBÓL
A „SZÍNLELT”
KAPITALIZMUSBA

Szerkesztette:

Békés Zoltán

BELVEDERE
MERIDIONALE

2021. Szeged

Készült a Gázsó Ferenc Társadalomtudományi Társaság támogatásával

A könyv megjelenését támogatta:
Belvedere Meridionale Alapítvány
MTA Szegedi Területi Bizottság Szociológiai Munkabizottság

Szerkesztette:
Békés Zoltán

Borítóterv:
Majzik Andrea

ISBN 978-615-6060-38-9 [print]
ISBN 978-615-6060-39-6 [online pdf]

© Laki László szerző, 2021
© Belvedere Meridionale, kiadó, 2021

TARTALOM

Előszó	7
A szerkesztő előszava	13
Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években (1991)	15
Munkanélküliség és bűnözés (1992)	27
Ingázás külföldre (1997)	47
A háztájizás tegnap és ma (1997)	71
A polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok (1999)	95
A tartós munkanélküliség, a nők és a család (1999)	121
Angol könyv és melegszendvics (2004)	139
A vidék és a falvak a „mezőgazdaság után” (2004)	155
Az ifjúság a magyar társadalomban (2006)	177
Mit is jelent a szegénység a „krízishelyzetű” kistérségekben? (2007)	213
Rendszerváltás és demokrácia (2008).....	221
A rendszerváltás és az újkapitalizmus állapotáról, netán válságjelenségeiről (2011).....	245
Modernizáció, rendszerváltások, a magyar társadalom és a politikai elit (2012)	259
A történelemnek nincs fantáziája (2019-2020)	281

ELŐSZÓ

A kötet arról a jelenségegyüttesről, annak történéseiről és következményeiről próbál valamiféle áttekintést adni egy kortárs kutató feljegyzései felhasználásával, amit röviden rendszerváltásnak nevezünk. A kutató szerencsésnek mondhatja magát, hiszen az 1970-es évektől empirikus szociológiai vizsgálatokat végezhetett Gázsó Ferenc munkatársaként a Társadalomtudományi Intézetben az oktatás, a szakképzés és az ifjúságszociológia bizonyos témaköreiben, így a rendszerváltáskor csupán folytatnia kellett a már megkezdett munkát. Folytatnia, hiszen ekkor fejezte be az alacsony iskolázottság újratermelődésének vizsgálatát. Továbbá, mert az 1980-as évek második felében már kutatási tervek készültek az un. „nagy létszámú korosztályok” („Ratkó” unokák) követéses vizsgálatára, mert látható volt, hogy e népes korcsoportok fogadására a középfokú oktatási-képzési rendszer nincs felkészülve, mint ahogy az ifjúsági munkanélküliség is előre jelezhető volt. A tervezett kutatást a rendszerváltás ugyan felülírta – a politikát ilyen sokadrangú ügyek miatt is érdekelték volna –, azonban a politikusok ügyködései hiányában, vagy éppen nyomán, elemi erővel kerültek felszínre e vizsgálatok témakörei – például az ifjúsági munkanélküliség, vagy az iskolarendszeri „parkoltatás” kérdései – kiegészülve olyan „új”, és azóta állandósult jelenségekkel, mint az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a lecsúszás és elszegényedés, a marginalizálódás és gettósodás stb. tömegfolyamatai. Tekintettel arra, hogy alkalmanként néhány szakpolitikus mégiscsak érdeklődést mutatott a társadalomban zajló folyamatok iránt – vagy, ha nem, más kutatási megbízásokat-lehetőségeket felhajtva – a rendszerváltás kezdetétől jártuk az országot és rendre készültek a kutatási zárójelentések, mondjuk az ifjúsági munkanélküliségről (1993), a szakképzés állapotáról (1997), a magyar ifjúság helyzetéről (2002), vagy a zárványtársadalmakról (2008). Közben a Ford Alapítvány támogatásával az erdélyi Csíki-medencében és Kunhegyes körzetében egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében – a csikszeredai Bíró A. Zoltán kollégámmal – vizsgáltunk a rendszerváltásoknak a helyi társadalmakra gyakorolt hatásairól-következményeiről. E tevékenységek természetes velejárójaként alkalmanként be kellett számolnunk a kutatások állásáról-eredményeiről, előadásokat kellett tartanunk és vitákon részt venni, meg hát sok-sok publikáció

---

¹ Az 1950-es évek elején – a terhességmegszakítás akkori tiltása illetve komoly megnehezítése miatt – született nagy létszámú korosztályokat közkeletűen „Ratkó” korosztályoknak hívták Ratkó Anna akkori egészségügyi miniszter neve után. Az 1974 és 1979 között született nagy létszámú korosztályokat ezért hívják gyakran „Ratkó” unokáknak.

is készült – könyvek, vitaanyagok, tanulmányok, cikkek stb. – a közérdeklődésre számot tartó kérdéskörök egynémelyikében.

Mindent egybevéve tény, hogy rákényszerültünk a rendszerváltás jelenségkörének egyre alaposabb tanulmányozására, melyet kezdetben a kutatói kíváncsiság hajtott, az idő előre haladtával aztán az a felismerés is, hogy a rendszerváltás politikai víziói, céljai és ígérvényei, illetve a vizsgált magyar valóság reálfolyamatai közötti eltérés szakadékszerű különbséggé szélesedett és mélyült. Röviden: hazánk egy szélsőségesen polarizált, fragmentált és kirekesztő társadalom kialakulása-rögzülése irányába halad, amelyben semmi sem utal a „középrétegek megerősödésére”, sem arra, hogy csupán egy vékonyka „alsó réteg” alakul csak ki, amelyet egy kiépült modern intézményrendszer nem enged leszakadni a társadalom szövetéről. „Ezzel szemben olyan tendenciák mutatkoznak, amelyek a „latin-amerikai” társadalmi szerkezetet látszanak leképezni: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység” – ahogy ezt Andorka Rudolf 1996-ban megfogalmazta.²

Szembesülnünk kellett tehát azzal a ténnyel, hogy a politika – amely kezdetben nem csupán „felkészültnek és felelősségteljesnek” mutatta megát a rendszerváltás tekintetében, de „tévedhetetlennek”, „értékeiben-céljaiban meggingathatatlanak és mindenhatónak”, mi több, erkölcsileg „magasabb rendűnek” mindenki másnál – ténylegesen felkészületlennek bizonyult egy ilyen történelmi léptékű változás levezénylésére, így egyszerűen magára hagyta a társadalmát. Vagyis a különféle indíttatású és ideológiájú politikai csoportok, pártcsírák és pártok ugyan egyöntetűen „többpártrendszeréről”, „demokráciáról”, „jogállamról”, „szólás-, gyülekezés- és sajtószabadságról”, „bírói-ügyészi függetlenségről”, „a nyugathoz való csatlakozásról”, „modern magyar társadalomról” stb. szónokoltak, azonban a kezdetektől nem akartak egy, az e célokat realizáló távlatos „nemzeti programban” megegyezni – melyhez tartani kellett volna magukat –, hanem saját hatalmi-gazdasági érdekeiket követték. Követték, mert követhették, ugyanis a hazai újkapitalizmus nem a társadalmi-gazdasági-politikai fejlődést hordozó polgári-burzsoá rétegek (osztály) harcának eredményeként jött létre, hanem azt egy modernizációs-nagyhatalmi korszakváltás tette politikailag lehetővé, következésképpen a politika „légüres térben” mozogva „önjáróvá” vált. Nemhogy nem gyakorolt hatékony társadalmi-politikai kontrollt felette egyetlen társadalmi réteg vagy osztály sem, de éppen azokat, amelyek hivatalból gyakorolhatták volna (polgárság), a politika frissen „nevezte ki”, látta el „vagyonnal”, és hatalmazta fel az olcsó és érdekvédelmétől megfosztott magyar munkaerő alkalmaztatására.

---

² Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerváltás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. 12-13. o.

Egyfelől a „polgár”, a „magántulajdon”, a „piac”, a „vállalkozás” stb. lettek a mindent eldöntő, az ország bajait megoldó és a „boldog” jövőjét garantáló politikai hívószavak, mely bajokért, mint a „nyugattól való lemaradás”, vagy a „tőkehiány” – másfelől – kizárólag az előző államszocialista rendszert tették felelőssé. Azonban mindenki tudhatta történelmi tanulmányaiból – de a politikusok ünnepi beszédeiből mindenképp –, hogy már a reformkorban is ismert volt az ország „elmaradottsága”, és a nyugathoz való „felzárkózás” nemzeti problémaként jelenítődik meg a „haza és haladás” programjában. Aztán a „polgárosulás” 19. századi folyamatai sem voltak ismeretlenek, mint ahogy a Monarchiabeli „boldog békeidők” külföldi tőkén meginduló gyors kapitalizálódása sem, vagy a korszak íróinak, művészeinek, filozófusainak, szociológusainak, pedagógusainak stb. elköteleződése a „Nyugat” irányába. Egyszóval: a nyolcvanas évek végi rendszerváltáskor megjelenített problémák jelentős része évszázados múltat tudhatott magáénak, melyeken jól láthatóan sem a kiegyezés utáni gyors modernizáció, sem a „feudálkapitalizmust” a „szocializmussal” felváltó 1940-es évek végi rendszerváltás, sem az 1980-as évek végi „szocialista-(új) kapitalista” rendszerváltás sem volt képes sikeresen változtatni, de a „magán- és közösségi tulajdon” cseréinek varázslata sem. A 20. század történetében egymást követő rendszerváltások felvetették a folytonosság és megszakítottság, vagy a szervesetlen fejlődés kérdéseit, hiszen ahogy a két világháború közti hazai állapotokból nem volt levezethető a „szocializmusra” való áttérés, úgy a „gulyáskommunizmus” fejlettségéből sem következhetett a globálkapitalizmus. Mivel az ismétlődő „szocialista-kapitalista” rendszerváltások nem sajátosan magyar jelenségek, hiszen a 20. században számos európai és ázsiai országban sor került e megnevezés alatti rapid és totális modell-cserére – szó sincs semmiféle „magyar átokról” – egyértelművé vált, hogy a jelenségkör értelmezésébe be kell vonni a modernizáció történelem-alakító irányzatait is.

Mint a vázoltakból is kiderül, munkánk során rengeteg fogalmi problémába botlottunk. Gondoljunk például a „polgárosodás” kifejezésre, mellyel nem csupán a 18. századi merkantilista, vagy a 19. századi szabadversenykor „polgárosodását” jelölik, de hazánkban „szocialista polgárosodásról” is beszélt a korabeli szociológia, sőt napjainkban is ezzel operál a politika, mintha a globálkapitalizmus korában ugyanaz zajlana, mint évszázadokkal korábban. A rendszerváltás egyik fontos céljának a „piacgazdaságot” jelölték meg a politikusok. E kifejezés ugyan a „magántulajdon”, a „vállalkozás” vagy a „versenyképesség” fogalmak társaságában sok mindent képes felidézni abból, ami a fejlett gazdasággal bíró országokban akkoriban működött, azonban ez a rendszerváltás folyamatában viszonylag gyorsan leegyszerűsödött olyasfajta képzetté, hogy ha mindent magántulajdonba adnak, az már „piacgazdaság”. Vagy, ha több százezren kiváltják a vállalkozói igazolványt, akkor szintén gyorsan kiépül a várva várt „piacgazdaság”, mely elképzelések természetesen messze álltak-állnak a valóságtól. További gond: ha a „piacgazdaság” alatt „kapitalizmust”

értettek a politikusok, akkor még mindig tisztázatlan maradt, hogy ennek melyik gazdaság- és társadalomszerveződési formájára gondoltak: a szabadversenyese, az állam-, a jóléti- vagy a globálkapitalizmusra? Miután ezek történelmileg is elkülönülnek egymástól, az is homályban maradt, hogy a magyarok miért tudnának a politikus által sejtetett „jóléti kapitalizmusba” pár év-évtized alatt eljutni, miközben a fejlett országoknak ehhez évszázadok kellettek? A jelzettek nagy jóindulattal még politikai maszatozásnak nevezhetők, az azonban már bizton szómágiának és társadalomrombolásnak minősíthető, hogy a döntően „állami és szövetkezeti tulajdon” formájában meglévő „nemzeti vagyont” csupán azért elvitatható, széthordható, elherdálható stb. vagyontárgyaknak mutatták fel a rendszerváltó politikai erők, mert az „állami és szövetkezeti tulajdon” kifejezésekhez eleve negatív tartalmakat társítottak (például: „bűnös”, „értéktelen”, „alacsony hatékonyságú”). Így aztán szitokszóvá váltak, szentesítve az osztogató-fosztogató, kegyúri „polgárosodást”.

A kötet címe – bár elképzelhető, hogy sokan valamiféle feltűnést kereső reklámfogást, netán történetfilozófiai iróniát, avagy nyelvi leleményt gyanítanak mögötte – is az efféle bajlódásaink egyikére utal. Nevezetesen annak a történelmi ténynek az elfogadására, hogy a magyar társadalom és gazdaság évszázadokon át másként fejlődött, és más fejlődési pályán mozgott-mozog, mint a modernizáció irányát és dinamikáját meghatározó legfejlettebb („centrum”) országok. Erre a tényre számos hazai tudós felhívta a figyelmet – tisztelet nekik –, amikor erőfeszítéseket tettek a társadalmunkban zajló reálfolyamatok feltárására, és sok esetben kénytelenek voltak belátni, hogy a rendelkezésükre álló és általánosan elfogadott történelmi, közgazdasági, szociológiai, politológiai stb. fogalmakkal a vizsgált magyar valóság csak hozzávetőlegesen vagy egyáltalán nem írható le.

Leopold Lajos szociológus-közgazdász – akitől a címet kölcsönöztük – az 1917-ben megjelent könyvében arra a következtetésre jut, hogy miután a kiegyezést követő kapitalizálódást nem a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés belső szükségesszerűsége (a „kapitalizmus szelleme”) indította útjára, mint Angliában, hanem erre külföldi tőke bevonásával került sor („kívülről erőltették”), ezért a két kapitalizmus nem azonos. Az előbbit „igazi”, míg a magyart „szinlelt kapitalizmusnak” nevezi, jelezve, hogy az utóbbi más módon jött létre, a működési jellemzői is mások és a fejlődésnek más útját járja, mint az „igazi”. Szerinte „... Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”, mint amely az 1910-es évekre Magyarországon kialakult, majd hozzáteszi: „A kétféle tőkés-rendhez, kétféle tagadás illenék; két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus.”³ E megjegyzés arra utal, hogy Leopold közel sem látta olyan problémamentesnek a korabeli kommunista fejlődésmélet által a „kapitalizmus” alternatívájaként jegyzett „szocializmus”

---

³ Ifj. Leopold Lajos: Szinlelt kapitalizmus (1914-1917). In: ugyanő: *Elmélet nélkül, Gazdaságpolitikai tanulmányok*, Budapest-Szekszárd, 1917. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése, 97. o.

kialakításának-kialakulásának lehetőségét, ugyanis, ha az „igazi kapitalizmus tagadása” a „szocializmus”, akkor a „színlelt kapitalizmusból” csupán a „színlelt szocializmusba” lehet eljutni. És a „színlelt szocializmusból” hova vezet az út...? Ennek kapcsán nem érdektelen Hajnal István történészre is hivatkoznunk, aki az európai fejlődést tanulmányozva megállapította, hogy egy országnak „az osztálytársadalma olyan, mint volt a rendisége”⁴, következésképpen a „szocializmusa” is csak olyan lehet, mint a „színlelt kapitalizmusa” volt, és az „újkapitalizmusa” sem lehet más, mint a „színlelt szocializmusa”.

Mint a vázoltak már jelzik, a kötet egy rendszerváltó időutazásra hívja meg az Olvasót – az első írás 1991-ben jelent meg, az utolsó pedig 2020-ban öltött végleges formát –, amely megpróbál betekintést nyújtani azokba az ellentmondásos folyamatokba és felettébb zaklatott viszonyokba, amelyek a rendszerváltást közvetítették és kísérték. Már az első írás a problémák sűrűjébe visz, hiszen ez egy olyan vitára készült, ahol történészek, szociológusok, jogászok stb. kísérelték meg szakmai alapon körüljárni a „polgárosodás” kérdéskörét akkor, amikor „politikussá” előlépett történész, szociológus és jogász kollégáik a – politikai mozgósító- és hívószóként használt – „megszakított polgárosodás”, „szocialista polgárosodás”, stb. kifejezéseket hatalmi nyomulásaik „alátámasztására” gondolták felhasználni. A kérdés számunkra az volt, hogy az államszocializmus „második” gazdaságából politikai propagandával előállított „szabadidős” polgárosodás magányos figurája vajon egyenrangú versenytársa lehet-e a globalizálódó piacokat uraló nemzetközi cégek hálózatainak? Jóllehet a politikai propaganda napjainkig használja hívószóként e fogalmat, tartalma időközben alaposan átalakult, hiszen kiderült, hogy a zsiros állami megrendeléseken néhány ilyen figurát a politika „kinevezhet” a baráti körből, azonban így fogalmilag pontosabb ezt „politikai polgárosodásként”, magát a figurát pedig „politikai vállalkozóként” jelölni.

Az 1992-ben készült második írás egy empirikus szociológiai vizsgálat terméke, amelyben egy, a magyar társadalomban ebben az időszakban megjelent új jelenséget, a nyílt munkanélküliség problémáját próbáltuk meg feltérképezni – a gyárkapun belüli munkanélküliség persze ismert volt – egy olyan térségben, ahol ez elemi erővel előtörve azonnal kezelhetetlen tömegjelenséggé nőtte ki magát. Tekintettel arra, hogy a jelenség fogadására sem az állam – a munkaügyi intézményrendszer ekkor épült ki –, sem a helyi hatalom, sem a családok, sem a gazdasági szereplők, sem az iskolarendszer stb. nem volt felkészülve, így ez megélhetési gondokká nemesülve szinte azonnal anarchizálta úgy a politika szervezte hivatalos, mint a település- vagy rokonsági-családi szinten szerveződő informális világot. A hivatalok kölcsönviszonyában már ekkor megjelennek az intézményi válság társadalomromboló elemei: a

⁴ Hajnal István: Az osztálytársadalom, In.: Domanovszky Sándor (szerk.), *Magyar Művelődéstörténet V., Az új Magyarország*, Budapest, 1942., Magyar Történelmi Társulat.

felelősség áthárítás, az erőforrás elvitatás, az agresszivitás, az egymásra mutogatás stb. jól ismert eljárásai, mint ahogy a bűnbakképzés is a politikai manipuláció eszköztárának hatékony elemévé vált. A magukra maradt családok zöme sem tudott mit kezdeni azzal, hogy vagy az apa, vagy az anya, vagy a gyerek, vagy egyszerre többen veszítették el munkahelyüket, mivel a napi megélhetési gondok mellett megjelent a gyerekek taníttatásának a problémája is, meg hát a családon belül is megszorodtak a tehetetlenség érzéséből is adódó veszekedések: volt, aki ivásra adta a fejét, és a válások is sokasodtak.

Nos, az elmondottakkal csupán jelezni kívántuk, hogy az anyagok válogatásánál nem csupán az államszocializmus utáni újkapitalizmus karakteressé váló új jelenségeinek, társadalomalakító irányzatainak és ezek egyidejű kritikai feldolgozásának bemutatására törekedtünk, hanem a különféle kérdéskörök (pl. lecsúszás, külföldi munkavállalás, földosztás, háztájizás) sokszempontú, akár részletekbe menő körülményezésére is. Ily módon a munkanélküliség vagy az elszegényedés kapcsán a megélhetési gondokon túl, a családok erőforrásaiba és erőfeszítéseibe csakúgy igyekeztünk betekintést nyerni, mint a háztartások gazdálkodásába, vagy étkezési szokásaiba. A politika állandó eleme és tárgya az írásoknak, hiszen már az első vizsgálatokból az derült ki, hogy a társadalmi tér különféle szereplői-intézményei a rendszerváltás kezdetétől érzékelték azt, hogy a politika magukra hagyta őket gondjaikkal, illetve kénytelenek elviselni ezen állapot máig tartó állandósulását. Az empirikus kutatások eredményeinek bemutatásán túl történelmi, társadalomelméleti és politikai kultúrát boncolgató írások is szerepelnek a válogatásban, utalva a legújabb rendszerváltásunk által felszínre hozott és felvetett problémák tisztázatlan tömegére. Ha úgy tetszik, a kötet sokkal inkább e problémák és tisztázásra váró kérdések, semmint a megnyugtató tisztánlátást garantáló írások gyűjteménye.

A kötetet mesterem és barátom, Gázsó Ferenc emlékének ajánlom. Több évtizedes intenzív kutatási együttműködésünkben sokat gazdagodtam, annak eredményei visszaköszönnek társadalomkutatói megállapításaimban és értelmezéseimben.

A kötet megjelenéséért köszönettel tartozom feleségemnek, Laki Icának, aki aktív részt vállalt az előkészítő munkálatokban is, továbbá Békés Zoltán barátomnak, aki a szerkesztői munkán túl maga is ösztönzője és résztvevője volt az országot és Erdélyt járó kutatásainknak.

Laki László

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

A kötetben Laki László 14 írása kapott helyet a szerző félszáz körüli olyan közlései – kötetek, tanulmányok, előadások – közül, amelyekben a legutolsó magyarországi rendszerváltozás és az országot érő modernizációs kihívások különböző összefüggéseivel-oldalalaival foglalkozott az elmúlt 30 évben végzett kutatásai alapján.

A kötet összeállításának legfontosabb indítékát az időben legutolsó, „A történelemnek nincs fantáziája” című nagyterjedelmű esszé megírása nyújtotta, amelyben Laki László végig követi azt a kérdést, hogy a magyarországi hatalmi elitek miként szembesültek az országot érő modernizációs kihívásokkal és kényszerekkel a török kiűzését követő 300 év folyamán. Az írás közvetlen előzményét Gázsó Ferenc családjának az a kérése képezte, hogy Laki László saját írásával egészítse ki Gázsó Ferenc utolsó, halála után megjelent kötetének tervét. Mint kiderült, ennek a hatalmas munkának az anyaga már „készen volt”, az írás rövid idő alatt elkészült, és megjelent Gázsó Ferenc „Iskola, társadalom, rendszerváltás” című kötetében.

A fenti írás olvastán született az a szerkesztői gondolat, hogy önálló kötetbe kelene foglalni Laki László azon írásait, amelyekben – szerteágazó kutatómunkája alapján – az ebben az írásban is feszegetett kérdésekre kereste a válaszokat. A kötetben található válogatás ezt a törekvést kívánja megvalósítani.

A szerző egyik válogatási szempontja volt, hogy a kötetbe kerülő írások minél teljesebb képet nyújtsanak az elmúlt 30 évben általa végzett kutatásokról. Ennek során elkerülte az önálló kötetekben már közölt, nagyobb tudományos ismertségre esélyes írásokat. Fontos további szempont volt a tartalmi ismétlődések lehetőség szerinti elkerülése. Ez vonatkozhatott az egyes kutatások alapvető kérdésfeltevéseinek ismétlődő kifejtésére, kutatási terepek leírására és jellemzésére, ugyanazon adatbázis-elemek ismétlődő alkalmazására a különböző közlésekben. Ezért több, eredetileg utánközlésre tervezett írás végül kimaradt a kötetből. Több olyan írástól is el kellett tekinteni, amelyek gazdag és átfogó elemzést és következtetéseket tartalmaztak, de amelyek mondanivalóját a kötetet záró tanulmány mélyebben, nagyobb történelmi távlatokba helyezve tárgyalja.

A válogatás nem lényegtelen eredménye, hogy a kötetben közölt írások képet nyújtanak Laki László szociológiai kutatásainak módszertani sokszínűségéről is. A munkanélküliség hatásait, a kilábalás útjait firtató, a külföldi munkavállalás, vagy a háztájítás körülményeit stb. feltérképező interjúk, a közép-tiszavidéki kistérségben és a Csíki medencében végzett empirikus felvételek, a szorult helyzetű család

havi étkezési naplója, vagy a különböző statisztikai források használata ugyanakkor világosan jellemzik Laki László következetes kutatói attitűdjét. Mint az olvasó az itt közölt írásokból is meggyőződhet, minden általa vizsgált témában – Gázsó Ferenc munkahelyi körben gyakori megfogalmazását kölcsönvéve – a kutatás „a probléma megértésével kezdődött”, a valódi problémák legmélyebb megismerése és megértése uralta az egész kutatómunkát.

Köszönet illeti a kötet kiadását vállaló szegedi Belvedere Meridionale Kiadót, amely nemcsak hozzájárult a jelen kötet legterjedelmesebb, Gázsó Ferenc szintén általa kiadott kötetében már közölt írása továbbgondolt változatának utánközléséhez, hanem felajánlotta az új kötet kiadói gondozását is. Ez komoly bátorítást adott a kötet összeállításával járó munkához.

Békés Zoltán

POLGÁROSODÁS MAGYARORSZÁGON AZ 1970-80-AS ÉVEKBEN

A polgárosodás kérdéskörét a hazánkban az elmúlt évtizedekben kialakult társadalmi, gazdasági, politikai stb. viszonyok, folyamatok és mechanizmusok és ezek működési sajátosságainak oldaláról kívánom megközelíteni és értelmezni. Nem foglalkozom tehát azzal, hogy a történészek, a közgazdászok vagy a szociológusok általában mit értenek polgárosodáson, sem azzal, hogy a polgárosodásnak vannak-e és melyek a sajátosságai Európa azon térségében, amelyhez hazánk is tartozik. Ehelyett erőfeszítéseket teszek azon második világháború után kialakított-kialakult szocialista társadalmi újratemelődési viszonyrendszer adekvát leírására, amelynek néhány megnyilvánulásában és irányzatában több kutató a polgárosodás jól látható jeleit véli felfedezni, feltételezve, hogy ez a megközelítésmód kapaszkodókat nyújthat annak megítélésére, hogy a vitatott társadalmi jelenségek és folyamatok jelölésére alkalmas-e vagy sem a „polgárosodás” fogalma.

Azt, hogy mennyire vitathatók és vitatottak az egyes kutatók által polgárosodásként definiált hetvenes és nyolcvanas évekbeli társadalmi mozgások, mi sem bizonyítja jobban, mint a kifejezéseknek az a sokfélesége, amelyekkel a szakemberek e jelenségeket megkísérelték megragadni. Így a szakirodalomban találkozhatunk a „szocialista polgárosodás”, a „szabadidős polgárosodás” vagy a „felemás polgárosodás” megjelölésekkel. Ugyanakkor a „félbeszakadt polgárosodás”, a „paraszt-polgárosodás” és a „középosztályosodási folyamat” kifejezések sem ismeretlenek a jelenlévők előtt. Mindent egybevéve, a jelzős szerkezetek azt mutatják, hogy itt valamilyen speciális, mással aligha összetéveszthető, még kevésbé összetévesztendő társadalmi irányzatokról van szó. Olyanokról, amelyek nem írhatók le egyszerűen „polgárosodásként”. Vagyis a szakemberek – függetlenül attól, hogy e folyamatoknak mely jellegzetességét emelik ki – e jelzős szerkezeteken keresztül kívánják érzékeltetni és tudatosítani, hogy ez a „polgárosodás” nem az a „polgárosodás”, amellyel történelmi tanulmányaink során megismerkedhettünk a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a kapitalista viszonyok dominánssá válása kapcsán. A hazánkban jelenleg végbemenő gyökeres változásokat figyelembe véve, ez a témakör egy fölöttébb izgalmas és aktuális összefüggésére irányítja a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy vajon ezek a változások – melyek során az elmúlt negyven évben kialakított-kialakult szocialistának, államszocialistának, pártállamnak nevezett rendszer

átalakul-e valami mássá – értelmezhető-e polgárosodásként, a polgárosodás vagy a polgári társadalom irányába tett lépésekként? Ez a kérdés kimondatlanul is magában foglalja azt a problémát is, hogy vajon a hetvenes és nyolcvanas évekbeli „szocialista polgárosodásként” számon tartott folyamatok és trendek mennyire készítettek elő a rendszer válságát, ebben milyen szerepet játszottak, továbbá hogy mennyiben teszik lehetővé a gyors váltást egy olyan új társadalmi, gazdasági és politikai viszonyrendszer kialakítására, amely politikai szándékai szerint vitathatatlanul „polgáriként” számon tartott intézményeket és értékeket céloz meg? Másként fogalmazva: mennyire lehet ténylegesen alapozni és építeni e változtatási szándékok realizálásában azokra a folyamatokra és mechanizmusokra, amelyek a „szocialista polgárosodást” jellemezték; azokra az eredményekre, amelyeket ez elért; és azokra a társadalmi erőkre, amelyek ezt hordozták, és amelyeket e folyamatok kitermeltek magukból?

Miután a polgárosodás kérdése az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági és politikai folyamataihoz kapcsolódva merült fel, én is e jelenségkörből indulok ki. Egészen pontosan abból, amit a hazai társadalomtudomány az „első” és „második” gazdaság címszavaival jelöl, és amit ezek alatt ért.

Itt azonnal jelzem, hogy én is azon kutatókkal értek egyet, akik a „két társadalom” és „két gazdaság” kifejezéseket találó metaforáknak tartják ugyan, de teljesen alkalmatlannak a hazai társadalmi és gazdasági viszonyok adekvát leírására és elemzésére. Ugyanis véleményem szerint (is) az „itt és most” konkrét társadalom csak egységes viszonyrendszerként ragadható meg, és mindazon jelenségek, folyamatok és irányzatok, amelyeket e társadalom kitermel magából, csupán egymás viszonylatában értelmezhetőek és értékelhetőek. Következésképpen úgy látom, hogy a hazai „második” gazdaság, annak léte és működése – melyhez egyes kutatók a „szocialista polgárosodás” megnyilvánulásait kapcsolják – nem érthető meg és nem értelmezhető az „első” gazdaság figyelembevételével.

Egy további megfontolásra is felhívnám a figyelmet. Nevezetesen arra, amit Fernand Braudel az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század*⁵ című könyve előszavában leír. Ugyanis e kiváló történészt rendkívüli módon meghökkentette az, hogy a kortárs közgazdászok mennyire elcsodálkoztak az 1973-74. évi gazdasági depresszió nyomán elterjedt, piacon kívüli gazdasági formák – otthoni munka, „feketemunka”, naturális csere stb. – kiterjedtségén és sokféleségén. Meghökken az, hogy a közgazdászokra milyen elemi erővel hatott az a „felfedezés”, hogy a piac „alatt” és „mellett” a gazdasági értéktermelés és -ügyletek milyen sokféle formája létezik. Ez a történész meghökkenése volt, azé a történészé, akit az iparosodás előtti Európa gazdaságtörténetére vonatkozó kutatásai éppen arról győzték meg – és számára ez volt a természetes –, hogy egyetlen társadalom

---

⁵ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Gondolat, Budapest, 1985.

gazdasága sem ragadható meg és írható le *egy gazdaságként*, csak több gazdaságként. Braudel a közgazdászok szemléletének korlátaira vezette vissza ezt a „felfedezést”, arra, ahogy ők a gazdaság jól regisztrálható és megragadható folyamataival a gazdaságilag fejlett országokban foglalkoznak, és ezt legszívesebben piacgazdaságként írják le. Szemléleti korlátjuk nem utolsósorban abból ered, hogy „... a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszésük szerint kiemelhető homogén valóságnak tekintik ...”⁶.

Ez a megközelítés eleve kizár, jobb esetben csak leértékel és alábecsül a gazdasági tevékenységek közül olyanokat, amelyek kevéssé vagy egyáltalán nem regisztrálhatók, a statisztikákban nem szerepelnek, és amelyek nem ragadhatók meg és értelmezhetők a piacgazdaság kategóriáival, ügyleteivel és szemléletével.

Mindezt azért hangsúlyozom, mert amikor Braudel a „piac alatti” homályos „zó-náról”, az „elemi alaptevékenység” fantasztikus társadalmi terjedelméről beszél, akkor a gazdaság, a gazdálkodás, a megélhetés és a mindennapi élet olyan formáira gondol, amelyek a hazai „második” gazdaságot mindmáig jellemezték, és talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy uralták.⁷ Itt a saját fogyasztásra termelés, a reziduális elosztás, a költségszámítás hiánya, a háztartás és a „vállalkozás” egybemosódása, a rokonsági és szomszédsági segítség, vagyis a természetes önellátás és csere hazánkban a hetvenes és nyolcvanas években is oly jól ismert formáira gondolok.

Nos, ezen a ponton érdemes megállnunk és egy pillantást vetnünk közelmúltunknak a szocializmus, még pontosabban a második világháború előtti időszakára. A korabeli szociológiai és politikai irodalomból tudjuk – itt elsősorban az Erdei-örökségre⁸ utalnék –, hogy a társadalmi „megkettőződöttség” problémája már akkor sem volt ismeretlen a társadalomtudósok előtt, így ebből gazdag örökséget mondhatunk magunkénak. Itt nemcsak az Erdei által említett „kettős struktúrára” gondolok, vagyis arra, hogy szerinte hazánkban az 1867 és az 1945 közötti időszakban jelen van egy „tőkés-polgári társadalomszerkezet” és a tovább élő „nemesi-úri társadalomszerkezet”, hanem ennek okaira-mozgatóira, a feudális és kapitalista viszonyok egymásmellettségére, és ezzel összefüggésben arra is, hogy a magyar társadalom gazdasági vonatkozásban sem alkotott egységet.

E tekintetben az egyik „szélső” pólust a társadalmi újratermelődésként természetes elemekkel terhelt, jórészt családi önellátásra alapozó, az áru- és pénzviszonyok által csak részben vagy alig érintett és általuk csak lassan „meghódított” *falusi-paraszti formája* jelentette. Ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen az ország lakosságának 1910-ben 56 százaléka, 1930-ban 52, és még 1941-ben is 49 százaléka élt mezőgazdaságból, még hozzá úgy, hogy ennek a népességnek fele agrárproletár volt. És ha hozzájuk soroljuk

⁶ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század*, i. m. 13. o.

⁷ Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

⁸ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. Magvető, Budapest, 1987.

a 24 százaléknyi 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőt is,⁹ akkor azt látjuk, hogy a paraszti népesség mintegy 70 százalékanak rendszeresen bérmunkát kellett vállalnia, mert a rendelkezésére álló földből nem volt képes eltartani családját. Tudjuk azt is, hogy nemcsak e rétegek, hanem általában a paraszti népesség jövedelemszintje messze alatta maradt a nem paraszti népességének és a városi lakosságának. Mindent egybevéve a paraszti társadalomban nagy tömegek számára *természetes* volt, hogy megélhetésüket részben a mezőgazdasági östermelés minimális nagyságú saját rendelkezésű erőforrásaiból (például házhely, kert, illetményföld), másrészt bérmunkából biztosítsák. Magától értetődő volt, hogy az élelmiszereket – amennyire tudják – maguk termeljék meg (naturális önellátás), és az is, hogy bérmunkájuk ellenértékének nagyobb hányadát nem pénzben, hanem naturáliában kapják (Például Nagykörs környékén az éves cseléd bére 1938-39-ben 10 q rozs, 13 kg szárazbab, 13 kg szalonna, 13 kg só, 1 kat. hold föld, 1 tehén tartása, lakás, fűtés volt. Aratásnál, külön szerződéssel még kb. 5 q gabonát kereshetett.¹⁰

Ezzel szemben a *városi népesség* egy jelentős része jövedelmét kizárólag vagy csaknem kizárólag készpénzben kapta, melynek nagysága – mint utaltunk rá – meghaladta a paraszti népességét. Nem volt ráutalva az élelmiszerral való önellátásra – a piacon pénzért vette meg azt –, éves fizetett szabadságot élvezett, betegellátásban és nyugdíjban részesült. A korabeli Európa színvonalán felszerelt gyárakban dolgozott, mely gyárak részben nem is a hazai, hanem elsősorban az európai piacra dolgoztak, vagyis ezen üzemek „természetes” közege nem a hazai piac – főként nem ennek a falusi-paraszti naturális viszonyokkal terhelt szektora –, hanem az áru- és pénzviszonyok által uralt világpiac volt. Kissé sarkítva azt állíthatjuk, hogy hazánkban a társadalmi és gazdasági újratermelésnek két merőben eltérő formája létezett egymás mellett – a naturális elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti és elsősorban az áru- és pénzviszonyokkal jellemezhető városi-ipari –, méghozzá úgy, hogy köztük a modern értelemben vett gazdasági integráció nem létezett. „Megkettőzött” gazdaság és „megkettőzött” társadalom volt ez a javából.

Nos, minderre azért hívtam fel a figyelmet, mert úgy látom, hogy a magyar társadalom és gazdaság hetvenes és nyolcvanas évekbeli „megkettőződöttsége”, az „első” és „második” gazdaság vagy társadalom egyidejű léte nem érthető meg e történeti örökség nélkül. Ezért állítható, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek „második” gazdasága – melyhez, mint jeleztem, több kutató polgárosodási tendenciákat kapcsol – nem vezethető le egyszerűen a második világháború után uralomra jutott szocialista rendszerből és viszonyokból.

Mire is gondolok itt?

⁹ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987. 13., 16. o.

¹⁰ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, i. m. 68. o.

Induljunk ki talán abból a tényből, hogy hazánkban a szocialista fordulatot követően addig nem tapasztalt mértékben megnőtt az állam társadalmi szerepe és súlya, pedig ez az adott időszakig sem volt csekély. Ez a fordulat azonban nem írható le egyszerűen valamiféle extenzív növekedésként. Nem erről van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy szocialista viszonyok közt az állam a társadalmi újratermelődési folyamatok minden megnyilvánulási formáját – a gazdaságiaktól kezdve egészen a művészetiekig – közvetlen és kizárólagos irányítása és ellenőrzése alá vonta, illetve kívánta vonni. Az állam nem olyan intézmény kívánt lenni, amely hatalmi helyzeténél vagy gazdasági súlyánál fogva képes irányt szabni, orientálni és persze integrálni egy sokszínű és differenciált társadalomban a rendelkezésre álló sokféle társadalmi és gazdasági erőt és erőforrást, hanem olyan, amely a társadalmi újratermelés minden mozzanatát maga vezényli le. Természetesen annak, hogy egy országban a társadalmi újratermelődési folyamatok kizárólag egy állami program keretében, az állam érdekei és célkitűzései, és – ezt garantálandó – közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt menjenek végbe, előfeltételei vannak. Előfeltételezi, hogy a társadalomban, a gazdaságban, a politikában, a tudományban stb. addig felhalmozódott ismereteket, intézményeket, erőket és erőforrásokat, az e területeken fennálló elkülönüléseket és tagoltságokat, az eltérő érdekeket és újratermelődési formákat alárendeljük a kizárólagosságot élvező állami programnak, és a továbbiakban azokat az általa meghatározott és irányított társadalmi újratermelés logikája szerint működtessék. Ezen előfeltétel megteremtésének leghatékonyabb módja az államosítás lett. Ne feledjük, hogy maga a rendszer is az államosítások társadalmi kiterjesztésével és kiterjedtségével „mérte” önmaga fejlettségét, vagyis annál szocialistábbnak és – ami ezzel egyenértékűnek számított – annál fejlettebbnek tekintette magát, minél szélesebb körét államosította a gazdasági és a megélhetési formáknak.

Az államosításról azonban látnunk kell, hogy ez egy, az állami kényszert és erőszakot sem nélkülöző, *adminisztratív* eljárás, aminek így önmagában vajmi kevés köze van a műszaki-technológiai vagy a munkamegosztásbeli fejlődéshez és egy minőségileg magasabb szintű gazdasági integráció létrejöttéhez. Államosítani ugyanis csupán az addig létrejött fejlettséget lehet, és ha az 2-3 hold föld, egy ló és kocsis, akkor azt, ha 5-10 hold föld, és a fogaton kívül még néhány tehén is, akkor azt, ha egy szatócsüzlet vagy egy egyszemélyes cipésműhely, akkor azt, és ha egy európai szinten termelő és ehhez a piachoz kapcsolódó vállalat, akkor azt.

Nos, mindezzel azt kívántuk érzékeltetni, hogy *hazánkban az államosítás nem jelentett mást, mint a jelzett, történetileg kialakult „megkettőződöttség” államosítását*, hiszen mind az európai szinten teljesítő, az áru- és pénzviszonyok logikája szerint működő városi gyárilpar, mind a zömében a naturálgazdálkodás logikája szerint újratermelődő falusi-paraszti gazdaság az államosított gazdaságon belülré került. Ez azzal járt tehát, hogy a „megkettőződöttség” problémája a jelzett szocialista viszonyok között nem megoldódott, hanem csupán államosítódott, ami egyenértékű azzal

a problémát más oldalról megvilágító kijelentéssel, mely szerint az államosítás nem jelentett egyszersmind a gazdasági integráció szempontjából egy minőségileg magasabb szintű fejlettséget. Nem is jelenthetett, hiszen az államosítás – mint láttuk – önmagában egy politikai mozzanat, amelyet adminisztratív eszközökkel végre lehetett hajtani, és ezt ideológiai alapon fejlettségbeli ugrásként lehetett értékelni anélkül, hogy ténylegesen számot kellett volna vetni egy ilyen horderejű döntés társadalmi, műszaki, gazdasági, pénzügyi, beruházási stb. előfeltételeivel és következményeivel.

Nos, a következmények önmagukért beszélnek.

Egyrészt az államosítások nyomán létrejött az „első” gazdaság, melynek keretei közé nagyon is eltérő műszaki szintű, gazdasági fejlettségű és újratermelődési logikájú termelő potenciálok kerültek be. A kezdeti időszakban ezt a szférát csupán politikai szempontból és az újratermelés redisztributív logikája miatt tekinthetjük egységesként, gazdasági szempontból semmiképpen sem, hiszen a gazdasági integrációnak nem voltak meg a szükséges előfeltételei. Miután a szisztéma az „első” gazdaságon nyugodott, ezért minden erőforrás ebbe a szférába került, mint ahogy a fejlesztési tervek is csak erre vonatkoztak. Jóllehet a mindenkor államosított „első” gazdaság mindvégig és minden – így gazdasági, jogi, ideológiai stb. – szempontból előnyöket élvezett a rajta kívül álló bármely, a társadalmi újratermelésben résztvevő és érintett tényezőhöz képest, e szférán belül sem volt „egyenlőség” a gazdaság különféle területei és ágazatai között, hanem nagyon jól érzékelhető előnyök és hátrányok rajzolódtak ki köztük. Nem kívánok ezzel a kérdéssel hosszasan foglalkozni, csupán – témánk szempontjából – jelezni szeretném, hogy például az erőltetett iparosításhoz szükséges erőforrások zöme mindvégig a mezőgazdaságból került ki, és ezt a közvetlen érintettek a mezőgazdaság kollektivizálása előtt önálló parasztként, ezt követően téeszparasztként¹¹ élték át. Ugyanakkor ezek a meglehetősen voluntarista fejlesztési tervek általában is a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartását tűzték ki célul, és többnyire a lakossági fogyasztás rovására is történtek. Ennek érvényesítéséhez az államnak megvoltak az eszközei, hiszen az államosítások után a lakosság teljes egészében saját rendelkezésű megélhetési (erő)források nélkül maradt, és így a családok arra kényszerültek, hogy az új tulajdonosnál, az államnál, pontosabban az általa működtetett „első” gazdaságban vállaljanak munkát. Méghozzá olyan feltételek között, és olyan bérért és fizetésért, amit a legnagyobb munkaadó, az állam „jónak” tartott. Természetesen e kifejezéssel nem kizárólag azt kívánom jelezni, hogy a bérek és a fizetések nagyságának, ezek egymáshoz viszonyított arányának a „megállapítása” meglehetősen önkényes volt – mármint egy piaci alapon működő gazdasághoz képest –, hanem azt is, hogy a bérek és fizetések adott szintjét számottevően befolyásolta az államosítások után létrejött „első” gazdaság alacsony eltartóképessége. Ugyanis az „első” gazdaság termelékenysége, műszaki szintje és

---

¹¹ Téesz= termelőszövetkezet(i) (a szerk.).

eltartóképesége az államosítás tényével mit sem javult, és ezzel nem vált egy csapásra olyan fejletté, hogy az államosítás miatt bérmunkássá váló lakosság megélhetését és szükségleteinek kielégítését kizárólag a munkaviszonyból származó bérekből és fizetésekből a kor színvonalán biztosítani tudta volna. Ezért az állam a lakosság kezelésében hagyott olyan, az „első” gazdaságon kívüli értéktermelő potenciálokat, eszközöket és lehetőségeket (például házhely, gyümölcsös, háztáji illetményföld), amelyekkel az a megfelelő szintű megélhetését biztosíthatta, az „első” gazdaságból származó jövedelmeit kiegészíthette, pótolhatta vagy növelhette. Egész egyszerűen értelmetlen volt például tiltani a falusi lakosságnak, hogy zöldségből, gyümölcsből és burgonyából önellátó legyen, amikor ezekhez másként nem juthatott hozzá. Értelmetlen volt megakadályozni a csirke-, kacsá-, tyúk- vagy disznótartást, amikor húshoz falun csak így juthatott. És nemcsak azért, mert nem volt elegendő ezekből a cikkekből, hanem mert falun nem volt hűtőhálózat, nem volt megfelelő üzlethálózat, nem volt húsbolt – egyáltalán a falu ellátottsága meglehetősen alacsony szintű volt. (Hasonlóképpen az önerős lakásépítés tiltásának sem volt értelme akkor, amikor a községekben nem vagy csak elvétve épültek állami lakások.)

A „második” gazdaság társadalmi jelentőségének és kiterjedtségének érzékeltetésére néhány adat. Tudjuk például, hogy a szövetkezeti paraszti háztartások jövedelmeinek 1961-ben 54 százaléka¹², 1972-ben 40¹³, de még 1981-ben is 25-30 százaléka¹⁴ a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott. Vagy az is sokatmondó adat, hogy hazánkban a „második” gazdaság legkiterjedtebb szektora a mezőgazdaság, hiszen a KSH felvételei szerint 1972-ben 1 millió 681 ezer, 1982-ben pedig még mindig 1 millió 500 ezer háztartás foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel. Az első esetben e háztartásokban élt a lakosságnak több mint a fele, de még 1982-ben is 4,5 millió ember élt itt. És még egy nem egészen közismert adat. A KSH számításai szerint a fenti háztartások háztáji és kiegészítő gazdaságaiban a kistermelésre fordított összes munkaidő – 42 órással számolva – „... több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének”¹⁵ felel meg. Ez pedig több, mint ahányan az „első” gazdaságban hivatalosan a mezőgazdasági termelésben dolgoznak.

Visszatérve témánk tárgyalásának fő vonalához, látnunk kell, hogy az államosítással létrehozott „első” gazdaság kiemelt kezelése, preferálása és kizárólagos fejlesztése azt eredményezte, hogy *ezt mesterségesen elkülönítették*, mintegy elszakították a társadalomban még jelen lévő más értéktermelő szféráktól – melyet ma közmegegyezéssel „második” gazdaságnak nevezünk –, és a köztük lévő

¹² Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon, 1945-68*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó-Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. 145. o.

¹³ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Magvető, Budapest, 1979.

¹⁴ Oros Iván: A mezőgazdasági kistermelés. In: *Statistikai Szemle*, 1983. 12. sz.

¹⁵ *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. 1. KSH, Budapest, 1984. 7. o.

gazdasági kapcsolatot egyirányúvá tették. Nevezetesen: az „első” gazdaságon kívüli szférákban megtermelt értékeket „átszivattyúzták” az „elsőbe” anélkül, hogy az előbbibe fejlesztési forrásokat juttattak volna vissza; vagy az „első” gazdaság által kielégítetlen szükségletek kielégítését „rábízták” a „második” gazdaságra szintén anélkül, hogy ez az „első” gazdaságban forrásokat kötött volna le vagy vont volna el.

Az „első” gazdaság kizárólagos preferálásának a gazdaságiakon túl természetesen további következményei is voltak, hiszen a mindenkori „első” gazdaságon kívüli értéktermelő szférákat jogilag, politikailag, ideológiailag is elkülönítve, azt hol tiltottként, hol megsemmisítendőként, hol megtűrtként, netán támogatandóként, de mindenképpen átmenetként és ideiglenesként kezelték. És miután a „második” gazdaság léte elsősorban ahhoz a tényhez kapcsolódott, hogy az „első” gazdaság nem tudta vagy nem „akarta” a lakossági szükségleteket – például a lakásépítést falun – kielégíteni, aligha csodálkozhatunk azon, hogy a „második” gazdaság főként a család (háztartás) intézményéhez kapcsolódott. Ez – ha most a politikai, ideológiai és gazdasági megkülönböztetéstől el is tekintünk – önmagában is számottevő hátrányt jelentett a „második” gazdaság számára, ugyanis miután a család (háztartás) intézménye az államosításokkal társadalmi méretekben elvesztette saját rendelkezésű erőforrásait – itt már nem folyt termelés – maga az intézmény is elvesztette egyenrangúságát a társadalmi újratermelődéssel más intézményeihez, így az államhoz és az általa működtetett „első” gazdasághoz képest.

Ilyen körülmények közt nyilvánvaló, hogy az „első” gazdaság kizárólagosságára törekvő gazdaság- és társadalompolitika a főként a család intézményéhez kapcsolódó „második” gazdaság működését, lehetőségeit és terjedelmét mindvégig szigorú ellenőrzése alatt tartotta. És ha azt megakadályozni nem is tudta, hogy ez a termelés és szolgáltatás túlmenjen a családi önellátáson és a rokonsági, baráti, szomszédosági segítségnyújtáson, és mint árutermelés megjelenjék, ennek olyan gazdasági és politikai körülményeket teremtett, ami a felhalmozást, a tőkésedést, a műszaki-technológiai fejlődést stb. megakadályozta vagy minimálisra csökkentette, illetve a nem termelő fogyasztás irányába terelte. Jóllehet a családok döntő többsége számára esély sem volt arra, hogy a rendelkezésére álló legfeljebb egy-két hold töredékföldön, gyümölcsösön vagy kerten „meggazdagodjék” és a természetes szintű egyszerű újratermelődéssel túljusson, e szféra stagnálása mégis megdöbbentő. Gondoljunk csak a háztáji és kisegítő gazdaságok alacsony gépesítettségére, a gépek műszaki állapotára, az árutermelők szintén alacsony arányára, az itteni órabérekre vagy az élőmunka és a természetes ügyletek túlsúlyára.¹⁶ Azt az életet, amelyet ezek az emberek éltek-élnek, és amely viszonyok közt értéktermelő tevékenységüket végezték, találóan nevezték írásaikban már a nyolcvanas évek elején a KSH szakemberei – Andorka Rudolfrá, Harcsa Istvánra és Falussy Bélára gondolok – „munkacentrikus”

---

¹⁶ Lásd pl. Oros Iván és Kovács Imre idézett munkáját.

és „önkizsákmányoló” életmódnak. És ez véleményem szerint azon kisebbség zömére is vonatkozik, amelyiket a kutatók vállalkozónak tekintettek, hiszen a szakosodott nyúl-, disznó- vagy csirketenyésztők bevételei csak az „első” gazdaság beliekhez képest minősíthetők „nagynak”. E vállalkozások profitjának a zöme sem a termelők-nél maradt, hanem a közvetítő gazdaságok, a felvásárlók és az állam bevételeit gyarapították; a lassan felhalmozódó pénzek tőkeszerű elhelyezésére és működtetésére legálisan nem volt mód, és azt sem feledhetjük, hogy ezek is elsősorban az egyének és családok élőlőmunkájának eredményei voltak.

Az eddig felvázoltakat figyelembe véve, nagyon röviden – mintegy tézisszerűen – az alábbiakban foglalhatnám össze véleményemet a tárgyalt témáról.

- 1) A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy látom, hogy a magyar társadalomnak az a hetvenes és nyolcvanas évekbeli állapota, melyet a kutatók a társadalom, a gazdaság, az értékek stb. „megkettőződöttségként” – például „első” és „második” gazdaságként – írtak le, nem vezethető le kizárólag a második világháború után uralkodóvá vált szocialista viszonyokból. Történetileg bizonyítható, hogy a társadalmi, a gazdasági stb. „megkettőződöttség” már azt megelőzően is létezett, és a problémák ilyen értelmezése már a korabeli tudományos irodalomban is napvilágot látott. Következésképpen számomra a kérdés nem úgy merül fel, hogy a szocialista viszonyok között miért és hogyan „kettőződött” meg a gazdaság és a társadalom, hanem hogy e viszonyok közt mi történt az örökölt „megkettőződöttséggel”.
- 2) Igyekeztem bemutatni, hogy a szocialista viszonyok között ez a probléma nem oldódott meg, hanem „alakot” váltott. Egyrészt államosították a „megkettőződött” gazdaságot, és az így létrehozott „első” gazdaságnak része lett mind a természetes elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti, mind a kifejlett áru- és pénzviszonyokkal jellemezhető és a korabeli fejlett világpiac felé nyitott városi-ipari termelési forma. Másrészt miután az államosítások nem jelentettek automatikusan gazdasági fejlettségbeli ugrást is, és az „első” gazdaság képtelen volt az érdemleges erőforrások nélkül maradt és így az „első” gazdaságban munkavállalóként jelentkező lakosság újratermelődését biztosítani, az állam kénytelen volt engedni, hogy az „első” gazdaságon kívül is fennmaradjanak bizonyos, főként a lakossági szükségletek kielégítését szolgáló termelő- és szolgáltató tevékenységek. Ezt nevezi a szakirodalom „második” gazdaságnak.

Nem véletlenül hangsúlyozom, hogy véleményem szerint maga az „első” gazdaság is a fenti értelemben vett „megkettőződöttség” állapotában volt, vagyis hogy hiányzott a modern és fejlett nemzetgazdaságokat jellemző gazdasági integráció e szférán belül is, ugyanis ezt általában számításon kívül hagyja a szakirodalom, és a „megkettőződöttség” alatt az „első” gazdaság és az azon kívüli értéktermelő szféra, a „második” gazdaság elkülönülését érti. Nem vitatom,

hogy ez a leglátványosabb megnyilvánulása a mögötte meghúzódó társadalmi és gazdasági problémáknak, azonban nem az egyedüli, és úgy látom, hogy a „megkettőződöttség” e formái nem érthetőek és értelmezhetők egymás nélkül, már csak azért sem, mert ezek egy időben, egymás mellett, egymással kölcsönviszonyban és egymást kondicionálva léteztek. Magyarán: az „első” és „második” gazdaság léte, funkciói, működése és átalakulása csak egymás viszonylatában érthetőek, a történeti örökség és azon fejlődés figyelembevételével, amelyet az „első” gazdaság az államosítások után a szocialista viszonyok közt évtizedek alatt megtett.

- 3) A fentiekből következik, hogy a két szféra kölcsönviszonya ténylegesen sokkal bonyolultabb volt, semmint hogy azt egyetlen szempont vagy dimenzió alapján minősíteni lehetne.

Tudjuk, hogy az „első” gazdaságon kívüli értéktermelő szférák fennmaradásában a politikai vezetés „bölcös” belátásán túl az elemi kényszer is számottevő szerepet játszott. Tudjuk azt is, hogy a politika még a legszigorúbb tiltás idején is épített az itt létrejövő értékekre, vagyis számolt azzal, hogy az „első” gazdaságot ily módon tehermentesíteni tudja bizonyos kiadásoktól. Vagy amikor támogatta a kormány a „második” gazdaságot, akkor sem engedte az itt felhalmozódó erőforrások szabad és tőkeszerű áramlását és működését. Ezt persze az „első” gazdaságban sem engedte. Hasonlóképpen nem történt még a hivatalos politika támogatása idején sem ebben a szférában gyors műszaki-technológiai fejlődés, ami az „első” gazdaságról sem mondható el, pedig az hivatalosan mindvégig támogatásban és előnyökben részesült.

Mindent egybevéve a két szféra kölcsönös függőségben létezett egymás mellett, és bár kölcsönviszonyukban az „első” gazdaság volt a meghatározó, a „második” gazdaságból éppúgy elindultak megtermékenyítő, a fejlődést gyorsító avagy torzító impulzusok, mint ahogy az „első” gazdaságból.

- 4) Ezen a ponton külön is szükséges foglalkozni azzal az általam meglehetősen leegyszerűsítőnek tekintett megközelítéssel, amely az „első” gazdaságot kizárólag „bürokratikus” és „redisztributív”, míg a „második” gazdaságot „piaci” működésként vagy formaként írja le és jellemzi. Ennél én összetettebbnek látom a dolgot, és nemcsak azért, mert a „piaci” és a „bürokratikus” ügyletek zagyva keveréke uralta mindkét szférát az elmúlt évtizedekben, hanem azért is, mert ez a „második” gazdaságot úgy állítja be, mintha ott kifejlett áru- és pénzviszonyok lettek volna a meghatározók. Holott ez nem felel meg a valóságnak, hiszen a kutatásokból tudjuk, hogy a hazai „második” gazdaság legkiterjedtebb szektora az őstermeléshez (mezőgazdaság) kapcsolódik, és ezt még ma is a természetes ügyletek, ezen belül az önellátás óriási aránya jellemzi.
- 5) Ha most számba vesszük a hetvenes és nyolcvanas évek „második” gazdaságának fő jellemzőit: e szférában a mezőgazdaság túlsúlyát, az ezt hordozó

töredékföldek-kertek, házhelyek, gyümölcsösök, 1-2 holdas szántók arányát az összes földterülethez viszonyítva; a háztáji és kiegészítő gazdaságok alacsony műszaki színvonalát, az élőmunka jelentőségét, az alacsony termelékenységet és a jövedelmezőséget; a természetes önellátás és csere kiterjedtségét; az árutermelő gazdaságok nem túl magas arányát; a felhalmozási és tőkésedési folyamatokat, a félproletár állapotok tömeges létrejöttét stb., akkor meg kell állapítanunk, *hogy ez a szféra ebben a formában nem volt alkalmas egy történeti léptékű fejlődési alternatíva* – ez esetben a polgárosodás – *kihordására*. Vitathatatlanul alkalmas volt arra, hogy a család (háztartás) szintjén pótolja az alacsony „első” gazdasági béreket és fizetéseket; hogy ellensúlyozni próbálja az ellátási nehézségeket, és így a háztartást némileg függetleníse az elosztóhálózattól (hiány); hogy pénzt váltson ki, amennyiben a saját fogyasztásra szánt termékeket nem kell megvenni; hogy túlmunkával pluszjövedelemhez juttassa a családot, amivel az élelmezésén, életszínvonalán vagy lakáshelyzetén javíthatott stb., de nem volt alkalmas arra, hogy meggyorsítsa hazánknak a gazdaságilag fejlett (polgári) világhoz történő felzárkózását.

- 6) Ebben az összefüggésben hangsúlyozni szeretném azt is, hogy felfogásunk szerint az „első” gazdaság „polgárosodása” nélkül nem képzelhető el az egész társadalom „polgárosodása”, és még kevésbé az, hogy hazánk kizárólag a „második” gazdaságra, az ott polgárosodásként értékelt folyamatokra és eredményekre hagyatkozva felzárkózzon a fejlett polgári világhoz. Úgy látjuk, hogy a hazai „második” gazdaság súlya, ügyleteinek formái, jövedelmezősége, a felhalmozás léptékei stb. messze elmaradnak attól a szinttől, amelyet egy ilyen léptékű történeti változás realizálása igényelne. Másként fogalmazva – és a vitában is elhangzottakra reflektálva – *nem hiszek abban, hogy hazánk csupán önerőre és a „második” gazdaság „szocialista polgárosodására” építve képes lesz felzárkózni a gazdaságilag fejlett világhoz*. Ne feledjük ugyanis, hogy ma a „polgárosodásnak” ez a jelentése, és ez a tétje.

Első megjelenés: Századvég, 1991./2-3. szám, 186.-194. o.

MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS BŰNÖZÉS

(Egy esettanulmány tanulságai*)

A nyílt és tömeges munkanélküliség hazánkban új társadalmi jelenség. E jelenség soktényezős társadalmi térben jelenik meg, melynek legismertebb elemei pillanatnyilag a munkanélküliek, az állam és az elbocsátó munkaszervezetek. Az „ismertség” nem azt jelenti, hogy róluk már mindent tudunk a munkanélküliséggel összefüggésben, hanem csak azt, hogy ezekről esik a legtöbb szó a tömegkommunikációban és a politikában.

E tényezők azonban a „jéghegy csúcsát” jelentik csupán, s a többi szereplőről azért esik még kevesebb szó, mert ezek állapotáról és tevékenységéről még ennél is kevesebb megalapozott ismerettel rendelkezünk. Bár megítélésünk szerint magukról a munkanélküliekről sincs differenciált képünk, még kevesebbet tudunk családi hátterükről, az érintett család-háztartások eltartóképeségéről, vagy „parkoltató” lehetőségeiről. Az önkormányzatok is fontos szereplői ennek a társadalmi térnek, hiszen a munkanélküliek (és családjaik) a legkülönbözőbb minőségben jelennek meg a szerveződési-közigazgatási formák nyilvántartásaiban és előterjesztéseiben – főként azonban mint segélyekre igényt tartó, azokat lekötő, illetve mint „problémás” esetek. A politikai pártok és más érdekmegjelenítő, érdekvédelmi szervezetek is szereplői e társadalmi térnek, akárcsak az oktatási-képzési vagy a bűnözés megelőzésével, felderítésével és az igazságszolgáltatással foglalkozó intézményrendszer.

Első vizsgálódásunk – amely az ismeretek hiányából következően elsősorban problémafeltáró – e soktényezős társadalmi tér feltérképezésére irányult. Azt kívántuk felderíteni, hogy a probléma által közvetlenül vagy közvetve érintett sokféle társadalmi szereplő közül melyik mennyit érzékel és mit tud a munkanélküliségről. Miután – mint jeleztük – új társadalmi tömegjelenségről van szó, olyanról, amelyhez sem az érintett állampolgárok, sem a többi társadalmi ágens nem „szoktak” hozzá, és így nincsenek sem viselkedésmintáik, sem rutinjuk annak kezelésében, fel kellett tennünk azt a kérdést is, vajon az érdekeltek miként élik át, illetve milyen beállítódásokkal közelítenek és viszonyulnak hozzá. A problémával való közvetlen

---

* A tanulmány egy kutatássorozat részeként íródott. Az ennek keretében folytatott vizsgálatok a Nemzeti Gyermek- és Ifjúsági Alapítvány anyagi támogatásával készültek. A kutatásra 1991 nyarán-
őszén került sor.

szembesülés élménye vagy ennek hiánya, az ismeretek és érintettség szintje, a felelősség felismertségének foka stb. nemcsak a szereplők hozzáállását, értékítéleteit és viszonyulását befolyásolja, hanem felkészültségüket és tenni akarásukat is. Kérdés volt, hogy az említett társadalmi ágensek mennyire készültek fel, milyen lépéseket tettek a munkanélküliség jelensége megismerésére és kezelésére, ők maguk mit kívánának és tudnak tenni ebben az ügyben, illetve hogy másoktól mit várnak el. Mindezek a készülés-készültség viszonylag magas fokát tételezik, hiszen már az egyes ágensek közti felelősség-, illetékesség-, feladat- és erőforrás-megosztásra, pontosabban az e területen történt egyezkedésben való előrehaladásra is rávilágítanak. Másként fogalmazva: kérdés volt, hogy a munkanélküliség által érintett társadalmi tér egészében mennyire van megszerveződve-megszervezve, egyes szereplői pedig mennyire vannak felkészítve-felkészülve a probléma „fogadására” és kezelésére.

Vizsgálódásaink terepétül egy kisebb körzetet választottunk. A választásnál szempont volt a szervezhetőség és a kezelhetőség, a történeti és földrajzi körülhatárolhatóság és áttekinthetőség, a társadalmi tér szereplőinek azonosíthatósága és nevesíthetősége, továbbá az, hogy a munkanélküliség problémája elérje a „tanulmányozhatóság” fokát. Több, számba jöhető mikrokörzet közül végül is Nyírbátorra és térségére esett a választásunk, ahol már a vizsgálat megkezdése idején is a hazai átlagot messze meghaladó mértékű – 15 százalék körüli – volt a munkanélküliség.

A továbbiakban az esettanulmánynak csak a bűnözéssel foglalkozó részét adjuk közre. Mint jeleztük, legfőbb feladatunknak azon problémák megismerését és feltárását tartottuk, amelyek a munkanélküliség által érintett társadalmi teret, annak szereplőit, szerveződését és hatékony működését leginkább megterhelik. Következésképpen a zavarok, az ellentmondások, a konfliktusok érdekelték bennünket, azok a jelenségek, amelyek a növekvő tömeges munkanélküliség körülményei között az országban bárhol és bármikor előfordulhatnak, és amelyek esetenként súlyos társadalmi zavarokhoz vezethetnek, ha idejekorán nem kísérik meg kezelni őket.

Előre kell bocsátanunk, hogy többről van szó, mint csupán a munkanélküliség és a bűnözés közötti nagyon is kézenfekvő ok-okozati kapcsolat bemutatásáról. A témát már csak azért sem szűkíthetjük le kizárólag erre a kérdésre, mert a megközelítés során itt is ugyanúgy különféle eredetű és súlyú szempontok és megfontolások hasonlóan zavaros, ellentmondásos és konfúz keverékével találkozhattunk, mint a munkanélküliség megítélésének vizsgálatakor. Miután az e probléma kapcsán szerzett információk bővebb betekintést engednek annak a társadalmi térnek a szerveződésébe, amelyben a munkanélküliséget értelmezni kívánjuk – és persze az ezen a bázison kialakult-kialakított vélemények és magyarázatok mögötteseibe –, minden érv a leszűkítés ellen szól. Nézzük az indokokat.

Először is azért kell többről és másról beszélnünk, mint a munkanélküliség és a bűnözés közti ok-okozati összefüggés, mert a munkanélküliségnek a bűnözés nem az egyetlen, az emberi viselkedést deviáns irányba befolyásoló következménye.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy ennek a társadalmi jelenségnek olyan más deviáns viselkedésformák is jellegzetes kísérői, mint az alkoholizmus, az öngyilkosság vagy a mentális betegségek növekedése. Tekintettel arra, hogy a deviancia különféle megnyilvánulási formái az esetek egy részében keveredhetnek egymással (például az alkoholizálás és bűnözés), meglehetősen nehéz és sokszor nem is lehetséges ezeket vegytiszán elkülöníteni. Látnunk kell, hogy nem minden munkanélküli válik automatikusan bűnelkövetővé, és azt is, hogy az ezen az úton indultak többsége számos stáción eshet át, amíg idáig eljut. A munkahelyről való elbocsátás és a betörés közé beékelődhetnek olyan stációk, mint a tehetetlenség érzése, amely abból fakad, hogy valaki nem tud családja helyzetén változtatni; a megnövekedett agresszivitás, amely a tettelességig menő családi konfliktusokban ölthet testet; az alkohol felé való fordulás mint kiútkeresés; netán néhány krumplicokor kihúzása az állami gazdaság földjén, amit nem feltétlenül tart lopásnak – és így bűnnek – a helyi közvélemény sem. De még az alkalmi lopásokig eljutó munkanélküliek esetében sem beszélhetünk bűnözővé válásról, hiszen ezek az emberek nem a szó professzionális értelmében vett bűnözők, akik kimondottan ebből tartják el önmagukat és családjukat. A munkanélküliséget követő bűnözés emelkedése tehát nem feltétlenül jelenti a bűnözők számának ilyen arányú növekedését is, és társadalmi tragédia lenne, ha az állam, a kormány és a jog nem így fogná fel ezt a jelenséget.

Annál is inkább – és ez újabb érv a probléma átfogóbb és differenciáltabb bemutatása mellett –, mert a vizsgált körzetben hagyományosan „szegény emberek” élnek. E szegénységen az elmúlt évtizedek állam-szocialista berendezkedése és ipar-telepítési politikája sem tudott gyökeresen változtatni, ez tehát évszázadok terméke, és nem az előző, több mint negyven évé – s jellegzetes kísérőjelenségei napjainkig nyomon kísérhetőek. Ilyenek: a lakónépesség alacsony foglalkoztatási és iskolázottsági szintje, az ingázók magas aránya, vagy a relatív „szegénységből” adódó bűnözés szintén magas aránya. Ez azt jelenti, hogy e körzetben a vizsgált probléma a tömeges manifeszt munkanélküliség megjelenése előtt sem volt ismeretlen, és annak a társadalmi jelenségkörnek a folyománya volt, amelyhez a munkanélküliség maga is tartozik; nevezetesen a szegénységé. A manifeszt munkanélküliség új jelensége itt egybeolvad a még nem túlhaladott szegénységgel, következésképpen a kettőt szinte lehetetlen elválasztani egymástól.

További megfontolásra ajánljuk azt a tény (és ez az előbbiekből logikusan következik), hogy a történetileg örökölt szegénység sajátos formában, szokásokban és erkölcsiségben nyilvánul meg, és követhető nyomon. Az itteni népességnek az a része, amely nem hagyta el lakóhelyét (vagy legfeljebb csak a család egyes tagjai tették ezt), jobb híján „elfogadta” az országosnál alacsonyabb – sokszor jóval alacsonyabb – béreket, rosszabb életkörülményeket és életszínvonalat. Tudomásul vette a családok szétszakítását jelentő ingázást, az ehhez kapcsolódó „kétlaki” megélhetést,

a második gazdaságra való állandó ráutaltságot, és az ezzel együtt járó önkizsákmányoló életmódot.

A régió „szegénységének” további megjelenési formája a cigányság magas aránya, és az az életvitel és életmód, amelyet ez a népesség képvisel. Sajátos szubkultúráról van szó, amely nem csupán nyelvében és iskolázottságában tér el a lakónépesség nem cigány részétől, hanem társadalmi és gazdasági integráltságában, munkakultúrájában, munkához való viszonyában, aspirációiban, és persze szokásaiban és erkölcsében. Ez utóbbiakat azért is hangsúlyoznánk, mivel a nem cigány lakónépesség szokásai és erkölcsi normái eltérnek az ország más – főként fejlettebb – régióinak szokásaitól és erkölcsi normáitól, különböznek az ott lakó cigány lakosság normáitól is, ugyanakkor a hatályos jog normáival sem esik mindig egybe az egyes falvak lakóinak jog- és igazságérzete. A többféle szokás- és normarendszer egyidejű létezése némi magyarázatul szolgál a munkanélküliség és kísérőjelenségei meglehetősen ellentmondásos és diffúz megítéléséhez, ezen túl felveti azt a kérdést is, hogy mi mihez képest deviáns.

A helyzetet még zavarosabbá teszi a rendszerváltás folyamata, amely érdekek, értékek, szokások és erkölcsi normák gyökeres megváltoztatásával jár együtt. Ez a folyamat szintén ellentmondásosan megy végbe, hiszen a népesség szokásaiban és erkölcsében nincsenek „rendszerváltások”. Így közel sem biztos, hogy az emberek a piacgazdaságot vagy a vállalkozót olyannak képzelik, mint amilyenek a politikai pártok vagy a tömegkommunikáció hirdeti, az pedig még kevésbé, hogy olyannak is tapasztalják.

Nos, ha a vázoltakat végiggondoljuk, kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy az egyébként sem egyértelmű, feszültségekkel és ellentmondásokkal terhes társadalmi jelenségek és folyamatok megítélése mögött miért nem találunk viszonylag koherens érték-, norma- és szokásrendszereket, és általánosan elfogadott orientációs pontokat. Ez azt is jelenti, hogy nincs konszenzus annak megítélésében sem, hogy adott társadalmi jelenség – ez esetben a munkanélküliség és bűnözés – összefüggésében mi tekinthető normálisnak, és mi deviánsnak. Továbbá felvetődnek olyan általánosabb kérdések is, mint hogy a társadalomban ki a bűnöző és ki nem, mik ennek a gyökerei, vagyis mi az ok és mi az okozat. Nézzük a problémát egy hosszabb idézet keretében:

„Megromlott erkölcsi helyzet van ma Magyarországon. Nem az a példa, aki tisztességes, becsületes, lassan jut egyről a kettőre, dolgozik keményen, hanem az, aki csal, lop, hazudik, de nem kapják rajta. Mert az ügyes ember a példa. Mindent lehet, csak ne fogjanak rajta, mert az eredményesség a lényeg. (...) A Csövi azt mondja, hogy annyi pénzért nem megy el dolgozni. Csövi elvárja – mert hajléktalan –, hogy lakása legyen, meg ennivalója, meg valami ruha legyen. De ezt adják neki mások, akik annyi pénzért hajlandók elmenni dolgozni, s akiktől az állambácsi adó címén összegyűjti ezt a pénzt, és újra

elosztja Csövinek, hogy legyen éppen valami a feje alatt (...) minden nagyobb ipari üzem tönkre megy. Mi váltja fel? A vállalkozás, a kisüzem. Dehát abba vizsont olyan típusú emberek kellene. Mert a vállalkozók megítélése is rendkívül összetett. Ha a vállalkozókat kérdezzük, azok kikérik maguknak a gyanúsítgatást. A társadalom nagyobb része viszont azt mondja, hogy nem az a vállalkozó, aki tisztességes, becsületes, normálisan akar dolgozni és meggazdagodni, hanem a konjunktúralovag, aki kihasználja a lehetőségeket. És ez most olyan dolog, hogy a vállalkozókat is, egyiket-másikat mihez mérjem? Tehát Magyarországon ez a maszek vállalkozási irány most van kialakulóban, ennek nincs mércéje, sem etikai, sem anyagi, sem semmi. Tehát, amilyen a társadalom, olyan a vállalkozás is benne (...) a társadalom mércéje az, hogy gyorsan minél többet, nem érdekel a másik, csak én, tehát egoista. Akkor miért várunk mást a vállalkozóktól? Illetve lehet, de akkor ez megint egy kényszerhelyzet (...) Mindaddig, amíg csálni tudok, addig csálni fogok, mert ez a vállalkozás filozófiája. Nem tud mást csinálni, másképp oda kell az államnak adni ezeket a nagy pénzeket. Tehát a kapzsi állami begyűjtés. Ugyanakkor felmerül a másik oldalon, hogy vajon mit csinál az állam ezzel a sok pénzzel. Ma sem lehet tudni még, hogy mit csinál vele. Mondják, hogy a költségvetésnek most is 80 milliárd a deficitje, meg ennyi, meg össze-vissza mennek a számok, de ez nem meggyőző. Ők azt látják, hogy visszaosztják annak, aki nemhogy nem vállalkozik, hanem az égvilágon semmit sem csinál. Mert szociálisan vissza kell osztani, mert éhen nem halhat. Azért dolgozzon valaki keményen, ötletesen, okosan, kreatívan, tisztességesen, hogy több legyen a visszaosztani való a semmittevőnek?... Ez egy rettenetesen nehéz ügy (...) No, azzal a gerjesztéssel, hogy csálnom kell, azzal emberileg már tönkretettem az egészséget, mert akkor a csalók társadalmát építem. Az ügyeskedőkét, a csalókét. Szabályosan nem lehet. Annyiban igaza van Csövinek, hogy ennyiért nem érdemes, meg nem lehet. Csövi nem is csinálja, ő nyíltan bevallja magának, ő azért Csövi, (...) mert a kapott normatív támogatás nem elég; semmire sem elég. És a feladat, amire adták volna, nem lehet lefedezni. És ezért állandóan kérni lehet, csak nem mindig adnak. Ezért az önkormányzatnak úgy kell berendezkednie, hogy saját magát is kezelje, segítse. Mi például még helyi adót 91-ben nem vezettünk be, de, 92-re, úgy tűnik, hogy elkerülhetetlen. Politikai öngyilkosság, politikai harakiri helyi adót bevezetni úgy, hogy a szegény állampolgárt – a rengeteg gond, a szociális gond mellett – most még az önkormányzat is lefeji. És ő az önkormányzatra fog haragudni, az általa választott képviselőre. Ez a képviselőtestület normális emberi számítás szerint abban a pillanatban saját sírját ássa, amikor bevezeti a helyi adót. (...) Lehet ez egy iparűzési adó, telekadó vagy akármilyen. Éppen lehet építmenyi adó, és akkor a kis lakást, amit most az OTP kiemelt kamattal terhel, még az önkormányzat is megadóztatja.

Ez alól csak az új lakás a kivétel, ezek nem esnek bele. Meg egyáltalán, ha sok új lakásban gondolkodom, minek ezt az adót kivetni? Azt a néhány régi lakást adóztassam? Akkor itt szembe állítom a társadalmat.” (Jegyző.)

Ebben a nagyívű, ámbár csapongó társadalomképben – amelyet a kérdezett szinte lélegzetvétel nélkül mondott el – megjelenik a társadalom valamennyi fontos szereplője és folyamata, a maga ziláltságában és ellentmondásosságában. A szereplők: az állam, a vállalkozó, a munkanélküli, az önkormányzat és a kölcsönkapcsolataikat közvetítő viszonyok és folyamatok; az adózás, a redisztribúció, a vállalkozás, a segélyek, a vagyontárgyak, az érdekek és az azokat megjelenítő megfontolások és viselkedések.

Témánk szempontjából hangsúlyozandónak tartjuk azt, hogy a kérdezett megítélése szerint még a munkanélküliek legszélsőségesebb típusát megjelenítő „Csövi”-nek – akit az általa legvisszataszítóbbnak tartott erkölcsi jellemzőkkel ruház fel – is lehet igaza a „csalók” társadalmában, amelyben a példa az „ügyeskedő” ember, a cél a gyors meggazdagodás. Ebben a társadalmi térben nemcsak az „ingyenélő”, a „semmittevő”, az állami gondozást váró munkanélküli „Csövi” esik erkölcsi elmarasztalás alá, hanem a „kapzsi” állam is. Az intézmény, amelyik olyan magas adókat vet ki, hogy a vállalkozók kénytelenek eltitkolni a jövedelmeiket, továbbá visszatartani teljesítményeiket; amelyikről nem lehet tudni, hogy mit csinál az adókkal; amelyik a „keményen” dolgozó vállalkozók adóit részben a „semmittevőknek” osztja vissza; amelyik a lakáshitelek kamatait visszamenőleg felemelte; vagy amelyik olyan állampolgárokat hagyományozott az önkormányzatoknak, hogy azokra már további adót nem lehet kivetni.

Ebben a társadalmi térben a lakosság a vállalkozót sem egy „új típusú” embernek látja, aki „tisztességes”, „becsületes”, „kemény” munkával, „normálisan” akar meggazdagodni, hanem „konjunktúralovagnak”, aki „lop, csal, hazudik”. Nem utolsó sorban azért, mert a „kapzsi állam” erre rákényszeríti. A helyi önkormányzat pedig „politikai öngyilkosságra” kényszerül a helyi adók kivetésével, csak azt nem tudja, hogy milyen címen és kit tudna még a „szegény állampolgárok” közül „lefejni”.

Nos, a „csalók” és „ügyeskedők” társadalmában, ahol „mindent lehet, csak ne fogjanak rajta”, és ahol az összes szereplő – az államot sem kivéve – „sáros”, nehezen lehet megállapítani, hogy mi a normális viselkedés, és mi a deviáns; kinek a viselkedése minősíthető bűnözőnek, és kié nem; továbbá a deviancia társadalmi gyökereit, ok-okozati viszonyait is nehezen lehet megfejteni. A „kényszerszülte szűkség” társadalmában ugyanis a deviáns viselkedés válik sikeressé, hiszen a korrekt, a hosszú távon is érvényes szabályozást, a méltányosságot, a konszenzust, a bizalmat, a kiszámíthatóságot a rögtönzés, az agresszivitás, a rövidtávú érdekek, a hatalmi érdekérvényesítő helyzet helyettesítik. Ez azonnal olyan tömeges viselkedésmódokat hív elő, amelyek normális körülmények között elérik vagy meghaladják azt a

szintet, amit deviánsnak lehet minősíteni. Mint láthattuk, olyan társadalmi teret vázolt fel a kérdezett, amelyben mindegyik, témánk szempontjából fontos társadalmi szereplő működésében és a többi szereplőhöz való viszonyában kimutathatók olyan jellemzők, amelyeket mások a jogi, az erkölcsi vagy a szokások diktálta normákhoz képest jogtalanoknak, erkölcsstelennek vagy igazságtalannak tekintenek. A munkanélkülit a vállalkozó, a segélyeket elosztó állam és önkormányzat marasztalja el (pl. ingyenélő, semmittevő); a vállalkozót az állam, az önkormányzat, a munkanélküli (pl. adócsaló, konjunktúralovag); az államot pedig a vállalkozó, az önkormányzat, a munkanélküli (pl. hitelkamatok megemlése, az állampolgárok túladóztatása, a vállalatok felszámolása miatti elbocsátások). Megjegyezzük, hogy a társadalmi viszonyrendszer jelzett állapota már elérte azt a szintet, amely alkalmas bármelyik szereplő lejáratására, elítélésére, megbélyegzésére, és így a társadalom szembeállítására. Csaknem ízlés dolga, hogy az ügyeskedők társadalmában ki lesz a bűnbak: a „semmittevő” munkanélküli, a „csaló” vállalkozó, a „kapzsi” állam, a „helyi adókat” kivető önkormányzat, a „szónokló” politikus...

Igen, a politikus és a politika, akikre, és amelyre nagy felelősség hárul a rendszerváltás jogszerű és túlkapasoktól mentes lebonyolításában, hiszen szónoklataikkal maguk is kiválhatnak olyan viselkedést, amely a hatályos jogszabályok szerint bűncselekménynek minősül.

„Hát a földosztással kapcsolatban tényleg megfigyelhető az a jelenség, hogy sokan felültek a pártok ígéretének. Főleg az idősek közül. És az ügyészség nagy gondban volt, meg a rendőrség is, meg mindenki az ilyen ígéretekkel szemben, mert a termelősövetkezeteknél előfordul, hogy van, ahol kiadják a földet, és van ahol nem. De mielőtt még kiadják a földet az igénylőknek – mert megállapodott a termelősövetkezettel az egykori tulajdonos –, azelőtt levágják róla a fát, és ezért a tulajdonost nem kártalanítják. Nagyon sok helyen előfordul, hogy a volt tulajdonos – az igényét vagy beadta, vagy nem adta be – azt látja, hogy másnak a földjéről, hát idézőjelben, hogy a földjéről – mert a termelősövetkezetnek van ahol tulajdonában, van, ahol használatban van (a föld) – levágja a tsz a fát. És ők most azt csinálják nagyon sokan, hogy azt a földet, amit ők magukénak érznek, arról levágják a fát, de az még jog szerint a termelősövetkezet kezelésében vagy tulajdonában van. És akkor a termelősövetkezet feljelenti őket. És elég súlyos bűncselekmény ez, mert a fának az értéke százezer, kétszázezer forint, amit levágtak. És ez súlyos bűncselekmény. És itt egyfajta... jogértelmezési, meg jogdinamikai szempontból is eléggé elgondolkodtató a helyzet, mert a szegény bácsi csak felült annak, amit a képviselők üvöltének meg szónokolnak... Ő egyszerűen fölült ennek. Mi például ezeket az ügyeket megszüntettük, társadalmi veszélyesség hiányában, hogy tévedett a bácsi, mert semmi kedvünk nincs egy nyolcvankét éves bácsit

a bíróság elé citálni. Mert igaz, hogy súlyos bűncselekmény, de tudom, hogy ő csak felült ennek a beszédnek.” (Ügyészség munkatársa)

Jóllehet ez az eset nem tartozik szorosan vett témánkhoz, azonban jól jellemzi társadalmunk jelenlegi állapotát a politika és a jog, a szokások és a jog, az erkölcs és a jog, a normakövetés, a jogalkalmazás vagy az önbíráskodás viszonyait illetően.

Persze nem kell feltétlenül jogszerűtlenül eljárniok a különféle állami vagy államozított intézményeknek ahhoz, hogy az állampolgár mégis úgy érezze, erkölcsi normáival és igazságérzetével összeegyeztethetetlennek tartja a végeredményt.

„Érdekes dolog például, hogy amikor központilag meghatározták a minimálbért 7.000,- forintban, akkor itt a településen belül is – de a környéken más mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is – ezt úgy oldották meg, hogy a munkaidőt csökkentették arányosan, hogy ne kelljen a 7.000,- forintos minimálbért megadni. Tehát amit eddig 8 órában végeztek, azt most 6 órában kell elvégezni. Béremelést nem tudtak adni, illetve nem változtatták meg, így eleget tettek a törvénynek, de ugyanakkor a munkahely is átalakult.” (Polgármester)

Ebben az esetben minden jogszerű és törvényes – szemben a korábbival, ahol szinte mindenki megsértett valamilyen normát – az állampolgárok mégis úgy ítélik meg, hogy az ő kárukra végrehajtott rendezés igazságtalan. Igazságtalan, mert – többek között – az itt élők tudatában vannak annak, hogy az országnak ebben a régiójában a legalacsonyabbak a bérek és fizetések, és méltánytalannak tartják, hogy a munkáltatók a törvénynek nem a bérek minimális szintre emelésével tesznek eleget – ami itt olykor komoly béremelésnek számítana –, hanem a munkaidő csökkentésével. De nemcsak méltánytalannak, hanem jellegzetesnek is, mármint ami egykor a régió gazdasági fejlesztését, az ipartelepítést, az e célra fordítható erőforrások nagyságát, a lakossági jövedelmeket, majd a közelmúltban az ide telepített vállalatok szinte elsőként való felszámolását, külföldi piacaik összeomlását, a munkanélküliségben elért előkelő helyezésüket, és a szegénység terjeszkedésének jól látható formáit illeti. Úgy látszik, hogy a régió lakossága azonosságtudatának, így erkölcsének és igazságérzetének fontos eleme ez a kiszolgáltatottság és sehova-nem-tartozás érzés („a megye négy országgal határos: Romániával, a Szovjetúnióval, Csehszlovákiával és Magyarországgal” mondják tréfásan panaszkodva a helybeliek), és az ebből is fakadó elmaradottság és szegénységélmény.

Ebben a tudatban a szegénység egyrésztől nem megbélyegzőként, hanem adottságként van benne, olyan adottságként, amely elsősorban külső tényezőkre vezethető vissza, és nem e „dolgos” és „puritán” népeesség életvitelének, életmódjának és erkölcsének a következménye. Azt természetesen nem tagadja senki, hogy a

szegénység előhívhat deviáns viselkedésmódokat is, de ezt egyértelműen a szegénység számlájára írják.

Nos, a régió lakosságának az országos átlagnál alacsonyabb bérekhez és fizetésekhez is kapcsolódó szegénység-élménye, amelyen – mint láttuk – számos munkáltató nem is kíván változtatni, fontos eleme a munkanélküliek megítélésének.

„... a lakosság egésze a munkanélküliséget tolerálja, megérti. Azt viszont nem érti meg, hogy miért nem támasztanak igényt, miért nem követelnek valamit azoktól, akik munkanélküli segílyt kapnak. Tehát nem a munkanélküliség okoz gondot a falu szemléletmódjában, hanem az, hogy az állam – ezt nem értik – miért ad munkanélküli pénzt, hiszen nagyon sok ember keményen dolgozik napi nyolc órában, felelősséggel tartoznak, amit rájuk bíztak – és kevesebb pénzt kap arányaiban, mint az, aki munkanélküli. Tehát nem csinál semmit, korábban sem sok mindent csinált, és pénzt kap.” (Polgármester)

Kissé leegyszerűsítve: a helyiek erkölcsi érzékét és igazságérzetét az bántja, hogy a munkanélküliek csaknem annyit kapnak segélyként – és nem csupán arányaiban, hanem alkalmanként abszolút összegben –, mint a napi hat-nyolc órát a munkahelyükön eltöltő munkavállalók. Ezt más oldalról azok az emberek (családok) is sérelmezik, akik otthon, a második gazdaságban valóban reggeltől estig dolgoznak, azonban munkájuk ellenértéke soha vagy csak ritkán ölt pénzbeli alakot. És igazságtalannak tartják azok is, akik úgy látják, hogy általuk „lustának” és „dologtalannak” tartott emberek most a „semmiért” csaknem ugyanannyit kapnak, mint ők a „szorgalmas”, „nehéz”, „kitartó” és „felelősségteljes” napi munkájukért. A minimálbér alatt foglalkoztatott, a saját munkájukat pénzbe soha át nem számító természetes gazdálkodást (is) űző, és „puritán” és „szorgalmas” életvitelükkel semmire nem jutó szegény emberek nézőpontjából a segélyben részesülő munkanélküli – az állami szabályozás, az állapot, és a személy – eleve erkölcstelen, igazságtalan és deviáns. Főként most, a gazdasági visszaesés, a növekvő infláció, az emelkedő adók, a nehezedő megélhetés és a csökkenő életszínvonal s egyéb jól ismert problémák időszakában, amikor

... hát, sajnos ezt meg lehet látni, és meg lehet figyelni, hogy egyre több ún. palackos italáru bolt nyílik, egyre több kocsmá, egyre többen nem törődnek a holnappal, a megélhetéssel. Egyre kevesebben takarékoskodnak, egyre többen élnek fel azt, ami még van...” (Polgármester)

Az elszegényedés, és az emiatti tehetetlenség érzése tehát rombolja az emberek tartását, törekvő életvitelét, a jövőbe vetett hitét, erkölcsét, és olyan életvitelt és viselkedésmódot alakít-alakíthat ki, amelyet leginkább „lumpen” mentalitásnak neveznénk. (Ha az elszegényedés miatti „lecsúszásnak” ez a következménye, akkor aligha

csodálkozhatunk azon, hogy a gazdasági felemelkedést egyáltalán nem ígérő megélhetési körülmények között ez a mentalitás és életvitel törvényszerűen újratermelődik.)

A szegénység, a megélhetési kényszer és a lopás között, úgy látszik, egyszerű az összefüggés: az erőforrások nélkül maradt egyének és családok élete fenntartásának ez az egyik lehetséges módja. Az eljárás társadalmi veszélyessége nem vitatható, hiszen az érintett körzetben vagyon- és termelési bizonytalanságot, továbbá konfliktusokat eredményez. És miután a szegénység csak szegénységet, a nyomor pedig nyomort szül, számot kell vetni azzal is, hogy a lopás nem ad mintát az alapkérdés társadalmilag kívánatos irányú sikeres megoldásához. Az elbocsátások és az elhelyezkedési lehetőségek, a kultúra, a szokások és az erkölcs, továbbá a tradicionális megélhetési formák és az igényesség adott szintjén és körülményei között azonban ez a minta elfogadott és tömegesen bevett eljárás a megélhetés biztosításához.

„Volt egy időszak, amikor bejártak a házakhoz, és a kerékpárokat például, szóval egyszerűen áttemelték a kapun, szóval kihozták... Aztán a tyúklopások, amik számottevők voltak a télen is, meg most tavasszal is, azok most szerencsére visszaszorultak. Csak hát, sajnos, most előtérbe kerültek a szezonális bűncselekmények: a krumplilopás, meg ilyesmik. (...) Nem, nem olyan nagy tételben. Szerintem – ez a saját véleményem – csak saját szükségletre. Mert nem úgy csinálják, hogy három zsákkal szednek föl, hanem fölshednek két táskával. Fölhúzkodnak hatvan tövet, mit tudom én, a hatvan töből a nagyokat kiszedik, az van két táskával. Hazamennek. És, ha ketten-hárman voltak, tehát nem egy család volt, akkor szépen megosztják: a sógornak egy táskával, meg nekem egy táskával, vagyis saját szükségletre viszik el. Hát ez most megint nagyon megszorodott, megint nagyon sok krumplilopásunk van. Aztán a határban terepszemlélt tarthatnak – mert több cigány személyt látnak a határban, gyalog – és, ha meglátják a magyar embert, akkor keresztül a földeken. Tehát nem mennek oda a közelükbe, hogy ne ismerjék föl őket. És, ha látnak lovasfogatot a fasorban, vagy egy kerékpárt, és van rajta valami, akkor azt elviszik. Mondjuk a határban a lopások elszaporodtak nagyon. (...) A mezőőrök tevékenykednek, csak óriási nagy a területünk. Három mezőőr van, és nagyon nagy a földterület... Szoktunk velük menni szolgálatba, hogy hátha meg tudunk fogni valakit esetleg a határban – hogy tetten érünk valakit lopáson –, de ezidáig nem került sor erre.” (Rendőrségi munkatárs)

„És ja? Ami még a cigányok körében elterjedt bűnözés azáltal, hogy minden embernek adnak színesfém-felvásárló igazolványt, illetve működési engedélyt. És ezáltal a gépekből a vezetékeket, telefonvezetékeket, sőt, a trafókat, a nagyfeszültségű trafókat is leemelik, és ellopják. Egy darabnak az értéke kettőszáz ezer forint. És ezt a helyszínen szét is szedik, a belsejéből a rézdrótot – ami

körülbelül egy mázsa – azt kiszedik, viszik be a MÉH-telepre, és eladják. A MÉH-telepen nem kérdezik meg, hogy honnan van... és kapott érte maximum tízezer forintot... Mostanában – ha azt mondom – kéthetente vagy havonta jönnek, hogy lesztek a telefonvonalat, lebontották a távvezetékét, szóval, ami alumínium. Sőt, mi több, még a megyehatárt jelző táblákat, mert alumíniumból készültek, azt is, a helységnév jelző táblákat az oszloppal együtt kivágják. És ez – hogy csak egy, a helységnév jelző táblát vegyük figyelembe – az okozott kár négyezer forint, a MÉH-telepes – vagyis a felvásárlási ár – szóval az ad érte három-négyszáz forintot maximum. ” (Rendőrségi munkatárs)

„A személyi javak elleni bűnözés volt a leggyakoribb: lopások, például kerékpárlopások, akkor burgonyát loptak el a határból. Ez a mai napig is megvan, ez ilyen szezon jellegű bűnözés (...) Ami terem kint a határban, azt olykor-olykor. Szóval arra mindig oda kell figyelni, mert ha nem tudunk rá figyelni, akkor nagyon megszorodik. (...) Van három mezőőr a községben. Tavaly csak kettő volt. A kapcsolat is jó. Lényegében ők is, hogy úgy mondjam, egy kicsit félnek. Félnék jelezni, hogy ki követett el bűncselekményt vagy szabálysértést. Mert általában azért odakint a határban történő cselekményekre inkább a szabálysértések a jellemzőek.” (Rendőrség munkatársa)

„...Tehát olyanok vannak, hogy itt van a Kisbóni szőlő. Ilyen vikendházak vannak a szőlőben kint, és permanensen feltörik őket. Már szinte azt lehet mondani, hogy földet sem érdemes tartani vagy termelni valamit, mert aki nem a kertjében csinálja, vagy nem felügyelet mellett – tehát lakott területen –, annak, mire megérne, akkorára leszedik vagy leszednek belőle. Olyan is van, hogy a bácsika kimegy a szőlőbe és látja, hogy eszik a szőlőjét, rájuk szól, és akkor majdnem agyonverik. A tettesek „természetesen” ismeretlenek, meg szőlőkaróval dobálják őket. Szóval ez a valóság, a szomorú valóság.” (Ügyészség munkatársa)

„Igen, mert a környező községekben azért nagyon nagy gond a bűnözés, meg nálunk is, amire nem tudunk odafigyelni. Szóval mindenre azért nem tudott odafigyelni a polgárőrség sem, mert az is csak a belterületen működött, de nálunk is az ilyen paprikaföldek, meg uborkaföldek (...) Mert ugyan a mező, rétszolgálat azért működik nálunk – elég jól ahhoz, mint ahogy azelőtt működött –, de hát nagyon nagy kiterjedésű a terület, tehát nem tudják annyira őrizni.” (Polgármester)

„... cigányellenesség alakul ki itt nálunk. A hivatalban napirenden vannak az olyan panaszok, hogy ilyenkor, már amikor érik a termés: a zöldség, a

gyümölcs, akkor felszedik, ellopják. Megszüntettük a mezőőrök állami foglalkoztatását, mert képtelenek voltunk a mezőt megőrizni azzal a két-három mezőőrrel. Ráadásul a mezőört összeverték – nem ment el akárki mezőőrnek, csak öreg, nyugdíjas – aki, amikor meglátta, hogy jön a csapat, a másik irányba ment, hogy ne lássák. Ennek nincs értelme. A termelő, aki fizette a mezőőri járulékot, az azt hitte, hogy őrzik a kertjét, holott a gyakorlatban nem lehetett megőrizni. Akkor inkább szüntessük meg, mert akkor nem fizet a termelő, és szabad annak a lehetősége, hogy állítsák vissza a 45 előtti közösségeket. Tehát a hegyközséget, és a birtokos társaság alkalmazzon csőszet, vagy felváltva őrizzek a zártkerteket. Ez még mindig hatékonyabb, mint ha azt várnánk, hogy kívülről fogja valaki megőrizni. Tökéletesen nem lehet megőrizni a határt. Egyszerűen ez képtelenség, és morális kérdés, mert addig, amíg ilyen a bűnözési hajlam, addig nincs az az ellenőrző hatalom, amelyik mindenfajta rendellenes cselekményt meg tud akadályozni. Mert akkor minden fához egy rendőr kellene.” (Jegyző)

Az idézetekkel nem csupán annak bemutatása volt a célunk, hogy szinte minden helységben – nemegyszer rákérdezés nélkül – kitértek a bűnözés emelkedésének kérdésére. Vagyis nem csupán arra szerettük volna felhívni a figyelmet, hogy a bűnözés növekedésének mértéke és ennek nyomán maga a bűnözés elért egy olyan kritikus szintet, amikor annak bárki és bármi áldozatul eshet, hanem arra is, hogy a bűnözés rendkívül széles skálája vált bevetté és általánossá. Szinte minden mozdítható tárgyat ellopnak: a krumplitól a tyúkig, az almától a szilváig, a helységnévtáblától a trafóig, a kerékpártól a hűtőtartályig. Az alkalmi elemeléstől és a saját szükségletre való lopástól az éjszakai betörésekig és a csoportos fosztogatásokig sok minden előfordulhat. Ezeknek a mező csakúgy terepe lehet, mint a község; a senkiföldje, mint a zártkert. A kárvallottak palettája pedig magánszemélyektől, az állami vagy közös gazdaságokon keresztül egészen az önkormányzatokig terjedhet. Az értékhatárok is tág keretek között mozognak. Ebben az összefüggésben azt is hangsúlyoznánk, hogy pénzben kifejezve is óriási az a társadalmi kár, ami a tudatos rombolással egybekötött lopások nyomán – pl. transzformátorok, helységnévtáblák – keletkezik.

Az idézetekből az is kiviláglik, hogy a lakosság vagyónbiztonsága és termelési biztonsága (most kizárólag a bűnözés vonatkozásában és nem közgazdaságilag!), pontosabban az ezt kifejező érzés rohamos visszaesést mutat, ami több tényező együttes hatásának következménye. Ugyanis a lakosság elszegényedésén, a bűnözés gyors növekedésén, a bűnesetek felderítési arányának csökkenésén túl a bűnözés kezd „eldurvulni”, vagyis olyan formákat ölteni, hogy a bűnelkövetők nemhogy nem igyekeznek anonimnak vagy kevéssé azonosíthatónak maradni, hanem meg is félemlítik, sőt meg is verik a vagyon vagy a termés védelmére fellépő tulajdonosokat és hivatalos szervezetek tagjait. Ha már a vagyónbiztonság szavatolásáért hivatalosan létrehozott olyan szervezetek tagjai is fenyegetve és

megfélemlítve érzik magukat, mint a mezőőrök – és emiatt az önkormányzat nem megerősítésüket, hanem megszüntetésüket határozta el –, akkor érthető a lakosság növekvő elbizonytalanodása, sőt esetenként félelme is.

Mit is jelent, miben is érhető tetten ez?

„...az állampolgári fegyelem lazulása inkább a gyanúsított oldalon jelentkezik. Ugyanakkor azt is tapasztalják az emberek – főleg a sértetti minőségben –, hogy igazából a sértetti érdekek a büntetőeljárás során egyáltalán nem, vagy alig-alig érvényesülnek. Ugye az igazságszolgáltatás itt az állam büntetőjogi igényét érvényesíti – ugye ezt követte el és ezért ez jár –, és a kártérítési igénye a sértettnek vagy érvényesül, vagy nem. És akkor a törvény egyéb útjára terelődik, és perelhet az idők végezetéig, mert polgári úton úgyse lát belőle sok hasznot, hiszen legtöbbször nem milliómosok a bűnelkövetők sem. Gyakorlatilag nem lehet polgári úton behajtani rajtuk semmit sem. Hát ez az egyik dolog, ami miatt nem mennek szívesen ilyen helyekre. A másik dolog pedig a szubjektív félelemérzet, ami szintén megvan. Különösen azoknál, akik veszélyes helyeken élnek, mondjuk egy cigánytelep közelében. Az azt mondja, hogy kérem szépen, ez az ő ügyük, ezt rendezzék egymás között, én nem ártom bele magam. És én nem foghatom rá, hogy de kérem, ön itt van, tanú, és látott mindent, és tud mindent. Esetleg azt mondja, hogy önnek elmondom, de semmiféle jegyzőkönyvet én nem írok alá”. (Rendőrség munkatársa)

„És sajnos az ügyek egy évig is elhúzódnak. A vádlott nem jelenik meg a tárgyaláson, ha nincs letartóztatva. Beidézik, de nem jön be. Akkor hol ez nem jön be, hol az. Sőt, nemcsak a cigányoknál, hanem az ilyen züllöttebb életet folytató személyeknél, gyanúsítottaknál is előfordul, hogy a család már fenyegeti a tanúkat, hogy megveri. A tanú csak azon veszi észre magát, hogy rendszeresen kifosztják a lakását, a gyerekeit megverik, az megy a járdán, és csak úgy szájon vágják, pofon csapják a gyereket. Úgy hogy tanúnak sem éri meg eljönni, tehát nem is jönnek tanúskodni.” (Ügyészség munkatársa)

„Inkább kinézik maguknak az öregebbeket, az elhagyottabbakat, az elhanyagoltabb házakat, a kijebb esőket, meg ahol öreg nénik és bácsik laknak. Ezeknél várhatóbb az, hogy ellopnak tőlük egy gázpalackot, kerékpárt, tyúkot, kacsát. (...) Nem tartanak attól, hogy esetleg kimegy a bácsi vagy a néni, mert tudják, hogy nem mer tovább menni, mint két métert. Mert megfélemlítik. És nem mer menni, hogy tanúvallomást tegyen, mert azt mondta, hogy ha én tanúvallomást teszek, akkor engem holnap megvernek. Szóval megfélemlítik... amennyiben te ellenem fogsz vallani, agyon fogunk verni, meg meg fogunk szúrni, szóval az

ilyen dolgokat drasztikusan mondják. És ez ellen, hiába fektetjük papírra, nem alkalmazzák. Sőt, mi több, amit alkalmazni kellene, hogy kap egy-egy lopásért hat hónap felfüggesztettet, és ha megcsinálja másodjára, harmadjára, akkor is csak lényegében enyhe figyelmeztetést kap. (...) Ez visszacsapódik ránk, mert azt mondja az állampolgár, hogy mert a rendőrség!... Én jelentettem akkor, és még most is szabadlábon van. Megfogluk először, és utána megfogluk egy év múlva, és megfogluk utána egy fél év múlva, és ugyanúgy – azt mondja – szabadlábon van. Mit csinál akkor a rendőrség?” (Rendőrség munkatársa)

„Szerveztünk egy ilyen önkéntes önvédelmi csoportot. Először mint polgárőrség működött, jó másfél évig. Addig egyetlen betörés sem volt, pedig előtte – az már beleesett a munkanélküliség korszakába – már kezdődött ez a dolog. Akkor már hetente volt valamilyen betörés. Most pedig... hát sajnos a múlt héten is volt egy betörés, annak ellenére, hogy mi itt építettünk, illetve segítettünk a rendőrségnek egy rendőrőrs létesítésében. Szóval létesül itt egy rendőrőrs, ami valószínű, hogy augusztus elején fog hivatalosan beindulni. Már dolgoznak az épületben: átadtuk az épületet, gépkocsit vásároltunk, telefax készüléket vásároltunk, a telefont bevezettük, tehát komplett tárgyi feltételeket biztosítottunk nekik. (...) Nem volt támogatás. Az emberek elautóztak éjszaka a saját pénzükön, mert nekünk nagy kiterjedésű a belterületünk is, három kilométer az egyik, három kilométer a másik vége. Hát mi így autóztunk párosával, hármasával, négyesével – mikor hogy –, de még inkább többen, és sok volt a benzinköltség. Hát, amikor az első, nem is az első, hanem a múlt októberi benzinár-emelés volt, addig még ment is, de amikor nagyon megemelték az árakat, akkortól már az emberek nemigen jelentkeztek. Teljesen önkéntes alapon ment, szóval ráhatás nélkül. Aki akart, jelentkezett... Amikor megindult ez, akkor olyan hetven-nyolcvan fővel működött. Aztán a végén már csak olyan huszan-huszonöten ha maradtunk.” (Polgármester)

„Addig egy olyan 30-40 százalékgig megtörténtek a betörések, meg a különféle idősebb személyek zaklatása. Azóta itt hatvan-hetven fővel működik a polgárőrség. Az önkormányzat kétszáz forinttal segíti üzemanyagban a gépkocsivezetőket, mert saját gépkocsijukkal látják el ezt a feladatot. Hát egy jó példa még erre, hogy háromszor törték fel a gázcsere telepet, míg nem volt polgárőrség, és olyan kétszázötven palackot vittek el. Azóta – lekopogom – ilyen eset nem volt. (...) Úgy van, hogy van egy terv, és valaki beosztja azokat a személyeket, akik ezt önként vállalják. A körzeti megbízott is rásegít. Itt van a helybeli körzeti megbízott. Mi saját gépkocsival láttuk el a körzeti megbízottat, és a BM üzemelteti ezt a gépjárművet. Fél nyolckor kezdenek – mindig a vonat érkezésével –, és fél négyig tart ez a szolgálat, az első reggeli vonat

indulásával. Lassan mennek utcánként kocsival... tudni kell, hogy bizonyos vállalkozásokat is adott a község lakossága ennek érdekében, mert urnákat helyeztünk el, és ők bizonyos összegeket adományoztak e célra. Főleg az idősek, mert ugye hát magában otthon, este és éjszaka, szóval ...” (Polgármester)

Nyilván sokak számára rokonszenves a lakosság ilyen irányú tevékenysége és önszerveződése, sőt biztos lesznek olyanok is, akik a helyi demokrácia megnyilvánulásaként értékelik a polgárőrség létrehozását, mégse feledjük, hogy ezt a kényszer szülte. Visszalépés egy ennél számottevően jobb állapothoz képest, ugyanis a bűnözés jelentős emelkedése, a lakosság veszélyeztetettsége, félelemérzésének növekedése, a személy- és vagyónvédelem biztosítására fenntartott állami (rendőrség) és önkormányzati szervek (mezőőrök) kevésbé hatékony működése, netán összeomlása az az okegyüttes, amely a jelzett önvédelmi intézmény létrehozását kikényszerítette. Erre eddig azért nem volt szükség, mert a bűnözés „normális” szinten volt, és a hivatalos állami és önkormányzati szervek megfelelő kondíciókkal, önbizalommal és támogatottsággal bírtak feladataik ellátására. A helyzetnek ehhez képest erős romlása hívta életre a helyi szinten szerveződő polgárőrséget, és – mint látható – ez a lakosság számára számottevő anyagi megterhelést is jelentő intézmény csak addig életképes, ameddig győzik pénzzel. A helyiek gazdasági ellehetetlenülésével megszűnik az intézmény, persze anélkül, hogy a kiváltó okok is megszűnnének. A kényszer szülte, ideiglenesen létrehozott, mások helyettesítését célzó pótitézmények ezek, és – bár hatékonyságukhoz nem fér kétség – nem adekvátak sem a lakosság anyagi és fizikai teljesítőképességével, sem a társadalmi munkamegosztás modern formáival, sem pedig azon feltételek megteremtésének irányzatával, amelyek biztosíthatják a probléma távlatos megszüntetését, pontosabban egy „normális” szintre való beállását.

Miről is van szó? Nos, az adatok tükrében az alábbiakról:

„...a Nyírbátori Rendőrkapitányság működési területén, tehát a huszonhárom községben meg az egy városban megháromszorozódott vagy megnégyszereződött a bűncselekmények száma. Korábban, a 80-as évek végéig – 87-ig vagy 88-ig – gyakorlatilag átlagosan hatszáz, hat- és hétszáz közötti volt a bűncselekmények száma. Ezzel szemben – ehhez képest –, 89-ben már ezerkét-száznegy bűnügyet iktattunk, 90-ben kétezerkétszáz valamennyit, és ebben az évben – most félév után – ezeröttszáznál járunk. (...) A bűnözés növekedésére most azt lehet mondani, hogy az üteme lassult, de maga a bűnözés nem csökkent. Ennek az okai egyértelműek: a munkanélküliség, a megélhetési bűnözés jelentkezése és az ingázás megszűnésével haza... tehát ezek a területek kibocsájtó jellegűek voltak. Elmentek innen az emberek, és elkövették a bűncselekményeket más területen. Ezek az elemek most hazaszorulnak, és itt bűnöznek. Ez jellemzi a fiatalkori bűnözést is.” (Rendőrség munkatársa)

A bűncselekmények típusait illetően a következő a helyzet:

„...olyan eltolódás alakult ki a bűncselekmények arányaiban, hogy az elkövetett cselekmények több mint nyolcvan százaléka vagyon elleni. Ezek fele betöréses lopás, és egy jó nagy része – közel a másik fele – közönséges lopás, tehát a lopás nem minősített alakzata, és szórványosan fordul elő rablás, ami súlyosabb cselekmény. No, most ezek a súlyosabb cselekmények nagyobb gyakorisággal, nagyobb számban fordulnak elő, mint korábban, de az arány igazán nem változott.” (Rendőrség munkatársa)

A szakemberek azonban nem csupán az eddigi trendről tudnak elemző módon beszámolni, hanem világosan látják a jövőt is.

„Hát biztos, hogy romlani fog a helyzet, hogyha az állami gazdaság ezt a munkát meg fogja szüntetni. Mert legalább eddig az embereknek biztosítottak munkát, most szезon-idényre megint biztosítottak munkát, de ez megint csak maximum négy hónapig tart. Négy hónap után megint nem lesz az embereknek pénze, mert amit ott fog keresni véleményem szerint – pedig még nem is tudtam utánajárni, hogy mennyit keresnek például a mirelit üzemenkben, de vannak fogalmaim arról, hogy más üzemegységeinkben mit keresnek – az a hat-nyolcezer forint ilyen OTP fizetések mellett nem elegendő. Pláne, ahol van két gyerek is, vagy három gyerek, ez egyszerűen nem elegendő ahhoz, hogy ez alatt a négy hónap alatt tudjon tartalékot is letenni. És ezáltal majd október-november körül meg fog emelkedni a bűnözés. Én attól félek, hogy a betörések száma fog megugrani, hogy a magánszemélyek sérelmére követnek el betöréses lopásokat. És ez rettentő nagymértékben fog majd terjedni.” (Rendőrség munkatársa)

Egy másik rendőr hasonlóképpen vélekedik:

Javulás, az nem várható. Ahogy én látom, még mindig sok munkanélküli kerül haza. Hogy azok miből fognak megélni? Mert a segély egy idő után – egy év után – megszűnik, és utána mi lesz? Többgyerekes személy is kerül az utcára. Jó, lehet, hogy én elfogult vagyok a magyarok viszonylatában, de ott talán nem olyan súlyos a helyzet. Ő náluk még nem tapasztaltam azt az elkeseredettséget, mint a cigányoknál. Ők el is mondják, hogy mi lesz utána: mert most megkapom azt az ötezer forintos segélyt, vagy a hatezer forintos segélyt, de utána már nem kapok, csak kétezer-ötszáz forintot például. Kétezer-ötszáz forintból meg nem tudom eltartani az asszonyt meg a hogyhíjjákot.” (Rendőrség munkatársa)

„Mi alapvetően inkább azt érezzük, hogy a bűnözés ilyen hullámával szemben rendőri módszerekkel – kizárólag rendőri módszerekkel – már teljesen reménytelen fölvenni a harcot. Ahogy a kriminológusok mondják: a bűnözés társadalmi tömegjelenség, megvannak a maga specifikus okai, meg elősegítő körülményei. Hát ennek a visszaszorítására csak a társadalom tud igazából tenni, és csak ezen belül a rendőrség.” (Rendőrség munkatársa)

Az idézetek azt mutatják, hogy a szakemberek teljesen tisztában vannak a helyzettel, és a munkanélküliség növekedésével, továbbá az ezt is kísérő elszegényedéssel és marginalizálódással párhuzamosan a várható jövőt is képesek előre jelezni. Világos számukra az, hogy itt egy összetett társadalmi jelenség-együttessel van dolgunk, olyannal, amelyik nem kizárólag rendőrségi kérdés, és amelyet rendőrségi módszerekkel már nem lehet kezelni. Össztársadalmi ügyről van szó, mert nem lehet „minden fához egy rendőrt” állítani. A szakemberek nem csupán értik a helyzetet, hanem megértik azt is, hogy adott bérből, fizetésből vagy segélyből nem lehet megélni, és nem lehet eltartani a családot. Minden más megkérdezetthez képest pontosabb előrejelzéseik vannak a jövőről, hiszen az érintetteken (a munkanélkülieken) kívül csak ők tették fel azt a közel sem költői kérdést, hogy vajon „miből fognak megélni” azok, akiknek már nem fog járni segély, de elhelyezkedni sem tudnak. Ez az állapot szüli a bűnözést, melyet nagyon kifejezően „megélhetési bűnözésnek” neveznek, és amellyel szemben tehetetlenek. És nemcsak azért tehetetlenek, mert a bűnesetek jó része felderítetlen marad, vagy mert a bűnözési hullám túlcsap a rendőrség teljesítő képességén, hanem mert az adott körülmények között a különféle deviáns viselkedés (így a bűnözés is) „normális” megélhetési mód lesz, melybe a fiatal korosztályok természetes módon belenőnek, erre szocializálódnak.

„Sok esetben nem is akarnak elhelyezkedni, mert divat az, hogy ha a családban senki sem dolgozik, akkor minek dolgozzon. A másik dolog pedig az, hogy a térségben a munkahelyek száma nagyon lecsökkent, a termelőszövetkezetek nagy részét kiadták bérbe, gebinbe, vagy akárhogy (...) Az ipari létesítmények létszámcsökkentéssel nagyon sok embert engedtek el munkanélküli szabadságra, segélyre. Megszűnt a munkaviszonyuk, és ezek a gyerekek hozzászoktak ahhoz, hogy a családban senki nem dolgozik.” (Polgármester)

„... és egyre jobban meglesz az utánpótlási bázisuk, mert a gyerek, ha ilyen környezetben nő fel, onnan nem tud kikerülni, sőt, szükségszerű, hogy ő is ezt az életformát válassza magának, ezt az életstílust. Itt volt most egy akta, hat elkövető van benne, abból négy gyerekkorú (...) gyakran megesik, hogy a felnőtt koriak ráverik a balhét a gyerekkorúakra. Tehát sok bűncselekményüket felderítik – hát ez túlzás, mert annyi, hogy lefoglaltak valamit a lakásban –,

és erre azt mondják, hogy ők nem tudnak semmit, mert a gyerek hozta. És a gyerek bevallja, hogy a másik gyerekekkel, meg a harmadik, meg a negyedik gyerekekkel ők csinálták a balhét. Pedig biztos, hogy nem ők csinálták, ők ott voltak, figyeltek – tehát bűnsegédként voltak ott –, ügyeltek, vagy esetleg még haza is szállították a cuccot. De nem ők csinálták, mert az lehetetlen, hogy ők csinálták. Viszont nem lehet bizonyítani, hogy nem ők csinálták, és meg kell szüntetni az eljárást. Tehát most már az lesz, hogy a szülők küldik a gyermeket lopni. A gyerek ebbe nő fel, az ő gyereke ugyanez lesz és így megy tovább.” (Rendőrség munkatársa)

„A fiatal és gyermekkorú bűnelkövetőkkel korábban, amikor még azt mondtuk – időzjelben, hogy „teljes foglalkoztatás” van, velük akkor is gond volt. Ugyanis egy korosztály, az általános iskolát végzettek, de tovább nem tanulók és még munkába sem állt fiatalokúak lézengtek otthon ezeken a telepeken. Most nemcsak ezek lézengenek, kártyáznak meg isznak otthon, hanem a felnőttek is, akik pillanatnyilag nem állnak munkába, nincs lehetőségük, hogy munkába álljanak.” (Rendőrség munkatársa)

„Az az igazság, hogy a tizennégy év alatti bűnelkövetőink közt, vagy a bűncselekmény tényállását megvalósító személyeink közt van olyan, aki ha nem tizennégy éves lenne, hanem huszonnégy, akkor méteres priusza lenne már, mert olyan sok balhét elkövetett. Mert felderítettünk több alkalommal kisebb-nagyobb rendbeli bűncselekményt, és akkor tíz alkalommal megszüntető határozat, meg gyermekkor miatt nem büntethető... De igazán ezek a gyerekek komoly bűnöző tapasztalatra tesznek szert, mire odáig eljutnak, hogy egyszer a törvény elé kerüljenek.” (Rendőrség munkatársa)

A vizsgálat során tehát felfigyelhettünk arra is, hogy a vázolt helyzet bizonyos szubkultúrákban előhív olyan tömegjelenségeket, amelyek számukra tényleges megélhetési alternatívákat jelentenek, a társadalom többsége azonban azokat deviánsként tartja számon. A fentiekén túl – vagyis a bűnelkövetést a gyerekekre átruházó viselkedésen, amely büntetlenséget biztosít a tényleges elkövető számára – ilyen például a családi pótlékból való megélés.

„... azt tapasztaltam, hogy az utóbbi időben megnövekedett azoknak a cigány családoknak – főleg cigány családoknak – a száma, ahol az állami gondozásba került gyermeket haza akarják vinni. A családban akarják nevelni abban a reményben, hogy alanyi jogon jár a családi pótlék, és két-három gyereknek a családi pótlékából egy öttagú család, azon a szinten – annak az igénynek megfelelően – hát megél.” (Polgármester)

„Jelenleg 20–25 ezer forint családi pótlékkal is rendelkeznek 6–8–10 gyerek esetében, ami arra ösztönzi, hogy akkor másfél-két hétig teljes ellátásban tudja részesíteni a családot. Annak elfogyása után pedig az önkormányzat felé jön, és itt próbál bizonyos összegekhez jutni.” (Polgármester)

Mindezek azt jelzik, hogy hazánkban is kialakulóban vannak olyan, a munkanélküliséggel összefüggő, főként ahhoz kötődő megélhetési formák, amelyek az életvitel, az életmód és az igényszint adott fokához kötődve (vagyis bizonyos szubkulturális szokásokra és eljárásokra építve) nem a társadalmi és gazdasági integráció bevett és elfogadott formái irányába ösztönzik az adott szubkultúrában élőket. Éppen ellenkezőleg, a szubkultúra olyan elemei megerősödésének irányába hatnak, amelyeket a környező kultúra elítél vagy elfogadhatatlannak tart. Emiatt az alapprobléma hosszútávú megoldatlanságát vetítik előre, és az ebből fakadó konfliktusokkal való együttélés kényszerét. E folyamatok garantálják a „munkanélküli” szubkultúra kialakulását, hiszen a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló, és alacsony bekerülési esélyekkel rendelkező csoportok helyzetük javítására vagy megváltoztatására nem a szokásos és erre rendszerezett eszközöket veszik igénybe (pl. átképzés), hanem olyan életstratégiákat dolgoznak ki, amelyek adott esetben még törvényesek is – például a családi pótlékból való megélés –, de amelyeket a társadalom többsége deviánsnak tekint, annál is inkább, mert az alapkérdést nem oldják meg, sőt konzerválják.

Első megjelenés: Esély, 1992/5. szám, 427.-444. o.

INGÁZÁS KÜLFÖLDRE

(Hazai munkanélküliség – külföldi munkavállalás)*

Köztudott, hogy a hazai munkanélküliség rendkívüli differenciáltságot mutat a területek és a településtípusok szerint. A nyílt munkanélküliség már megjelenése kezdetén is az ország infrastrukturálisan és gazdaságilag legfejletlenebb területein és falusias településein kezdett sűrűsödni, ami a munkanélküliség tömegessé válása idején a „kelet-nyugati” lejtőben öltött látványos formát. A későbbi gazdasági és munkaerőpiaci fejlemények – az egyik oldalon például a privatizáció, a külföldi tőkeberuházások, a munkaerő-kereslet élénkülése; a másik oldalon a gazdaság leépülésének folytatódása, a beruházások hiánya, a tartós munkanélküliség tömegessé válása – nem változtattak lényegesen a már kialakult helyzeten. Pontosabban amennyiben mégis, annyiban felerősítették a differenciálódást, és még markánsabbá tették a területi-településbeli különbségeket.

Mindezzel azt kívántam jelezni, hogy jóllehet a hazai munkanélküliségről, annak jellemzőiről, lefolyásáról, kezeléséről és várható alakulásáról globálisan sok mindent el lehet mondani, szakmai és politikai szempontból igazán használható képet mégis csak akkor lehet adni, ha megkíséreljük feltárni a társadalomban e területen fennálló differenciáltságot.

A fenti szempontok és megfontolások figyelembe vételével arra vállalkoztam, hogy a magyar gazdaságban és munkaerőpiacon végbement drámai folyamatok egy sajátos típusát próbáljam meg leírni. Nevezetesen: arra kerestem a választ, hogy vajon mi történik egy olyan térséggel és annak lakóival, amely a hetvenes évekig döntően mezőgazdasági jellegű volt, majd ezt követően iparosították, hogy azután a kilencvenes évek válságkörülményei közt bezárják az odatelepített üzemeket, és elbocsátsák a dolgozóikat. (Megjegyzem, hogy nem speciálisan magyar problémáról van szó, sokkal inkább egy, az államszocialista viszonyok közti Kelet-Európa tipikus jelenségéről, hiszen ezekben az iparilag fejletlen országokban sokhelyütt a hatvanas és hetvenes évektől kezdve kerül sor jelentősebb vidéki ipartelepítésre, és az addig zömében mezőgazdaságban dolgozó népesség ipari munkássá válására.) Másként

---

* A kutatást az Aktív Társadalom Alapítvány és az Institut für die Wissenschaften von Menschen támogatta.

foglalmazva: az államszocialista redisztribúció egy sajátos iparosítási-fejlesztési típusát kívántuk megvizsgálni, amelynek az volt a fő jellegzetessége, hogy az addigi fejlődési pályáról külső tőkeallokációval a gyors iparosodás irányába kilendítették az érintett településeket és mikrokörzeteket, majd néhány évtizedes iparosodás után, a kilencvenes évek eleji gyárbezárásokat követően, megtört ez a fejlődési szakasz. Ettől kezdve egy új fejlődési pályára kerültek-kényszerültek az érintett települések. Ezt a folyamatot ma még – néhány évvel a helyi ipar összeomlása után – korai lenne megítélni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az iparosodás folyamata lelassult, dinamikája megtört, államosított formája véget ért, de hogy csupán egy időleges megtorpanásról van-e szó, avagy hosszabb stagnálásról, netán fejlődési megrekedésről, esetleg egy új fejlődési irány kialakulásáról, azt egyelőre nem lehet tudni. Az is bizonyosnak látszik, hogy az elmúlt évtizedekben ipari bér munkássá váló, életvitelüket, életmódjukat, munkahelyi karrierjüket stb. ekként szervező emberek a gyárak bezárását és elbocsátásukat követően szintén merőben új munkaerőpiaci, elhelyezkedési, megélhetési körülmények közé kerültek. Egyfelől kérdés, hogy az évtizedes iparosodás kínálta megélhetési és fejlődési irányhoz képest a jelzett tőkekivonás és az ezt követő tömeges és tartós munkanélküliség milyen megélhetési alternatívákat és lehetőségeket kínál számukra: hogy tehát tovább tudnak-e haladni a bér munkás vagy az alkalmazotti lét irányába; esetleg a bér munkás lét és a mezőgazdasági önellátás és kistermelés félproletár kombinációját lesznek-e kénytelenek folytatni; netán az állami segélyek és az alkalmi munka „kettősségére” kényszerülnek építeni további életüket. Másfelől kérdés, hogy maguk az érintettek milyen erőforrásokkal rendelkeznek; miként élik meg és értékelik léthelyzetüket és lehetőségeiket; milyen személyes vagy családi értékek és törekvések mentén szervezik életüket, és milyen túlélési és kitörési stratégiákat követnek.

*

A továbbiakban e kutatás egy sajátos összefüggését mutatom be, nevezetesen azoknak az egyéneknek és csoportoknak a helyzetét, akik, illetve amelyek e viszonylag zárt, alacsony keresetekkel, tömeges és tartós munkanélküliséggel, továbbá egyéni és családi tulajdonhiánnyal jellemezhető helyzetből a külföldi munkavállalás felé törekedve keresik a kitörés lehetőségét.

Részlet egy orvosnővel készült interjúból:

– ...Nem volt jellemző eljárás. A település közlekedési szempontból nincs különösebben szerencsés helyzetben. Tehát nincs főútvonal mellett, a vasúti közlekedés meg átszállással oldható meg, és nincs a környéken olyan ipari potenciál, ahová érdemes beutazni. Külföldi munkavállalás már korábban is

- volt, de nem volt jellemző. Kitörési pontot a tengizi munkavállalás az adott esetben csak egy-egy család számára jelentett.*
- Körülbelül hánynak?*
  - Körülbelül húsz-huszonöt embernek. Ez nem volt hatalmas kontingens, és döntően keletre irányult.*
  - Most viszont nyugatra...*
  - Igen. Ez jelentősebb volumen. Szerintem olyan száz-százhusz. ember lehet. Erről úgy szerzek tudomást, hogy az alkalmassági vizsgálatok során a rendelőben kiderül, hogy ő külföldre megy dolgozni. Vagy éppen a felesége panaszkodik, hogy a gyerek beteg, itt vagyok egyedül, az anyósom is a nyakamon van. Kérdezem, hogy miért van egyedül; hát a férjem két hónap múlva jön haza. Szóval, ilyen és hasonló helyzetekből derül fény a külföldi munkavállalásra.*
  - Ezek hivatalos munkavállalások?*
  - Igen, hivatalosak. Az alkalmassági vizsgálatokat az alapellátásban végézzük, és ha gond van, akkor kerül másodfokra.*
  - Kik ezek az emberek?*
  - Döntően fiatal családapák. Szakképzettek: festő-mázoló, autószerelő, karosszerialakatos, építőipari burkoló, kőműves.*
  - A cél Németország?*
  - Egyértelműen Németország. Kevésbé Ausztria...*

Mint az interjúból kiderül, a külföldi munkavállalásnak vannak hagyományai a környéken. Már az államszocializmus időszakában is – közelebről a nyolcvanas évek közepétől – többen vállaltak külföldön munkát, a korabeli lehetőségeknek megfelelően szinte kizárólag a volt szocialista országokban. A cél csak részben volt az interjúban is említett Tengiz, hiszen az ide telepített híradástechnikai gyár a volt Szovjetunió egész területére szállított telefonközpontokat, így az üzem munkatársai az ország más területére is eljutottak. Ezenkívül a körzet más cégei is szállítottak termékeket a külföldi piacokra, továbbá jó néhány, az NDK-ban bémunkát vállaló cég a környékről toborzott lakatos, csőszerelő, hegesztő stb. szakmunkásokat. Végül is az interjúban érintett, „döntően keletre” irányuló külföldi munkavállalás inkább a volt szocialista tábor jelenti.

Az interjúalany már ezeket a munkavállalásokat is „kitörésnek” minősíti. Ezen részben más értendő, mint amilyen értelemben mi ezt a fogalmat a jelenlegi munkaerőpiaci és megélhetési állapotokra vonatkoztatva használjuk. Akkor ugyanis mind a helyi, mind a tágabb hazai munkaerőpiacon el lehetett helyezkedni; a bérekből és fizetésekből szerényen, de biztosan meg lehetett élni, és az egyéni-családi jövedelmeket a második gazdaság formáival is kiegészíthették, akik élni akartak ezzel.

Annyiban azonban már akkor is kitörésnek számított egy-egy külföldi munkavállalás, amennyiben azzal két-három év alatt annyit össze tudtak spórolni az érintettek, hogy itthon meg tudták oldani a lakáshelyzetüket, kocsit vagy egyéb tartós fogyasztási cikket tudtak vásárolni. Sőt, a vállalkozóbb kedvűek és ügyesebbek már ebben az időszakban összegyűjthettek annyi tőkét, amennyi egy korabeli kisebb családi vállalkozás elindításához elégséges volt. Ebben az értelemben kétségkívül mintául szolgáltak a külföldi munkavállalás szocialista formái is mindazoknak, akik a számukra fontos társadalmi javakhoz (pl. lakás, autó) a szokásosnál jóval gyorsabban hozzá akartak jutni; szűkebb környezetüknél jobban szerettek volna élni, netán vállalkozóként keresték boldogulásuk útját.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a külföldi munkavállalás mögött azonban nem kizárólag csak anyagi-gazdasági törekvéseket kell feltételeznünk, még az államszocialista viszonyok között sem. Találkoztunk olyan emberrel, aki, fiatalon belekóstolván ebbe az életformába, úgy döntött: amíg van rá lehetősége, és kitűzött célját nem éri el, addig csinálja. Ez – ha nem jelent is folyamatos kintléletet a számára – már tíz esztendeje tart. Kezdte az Ural környékén, folytatta Ausztriában, és most Németországban dolgozik. Még ma is reménykedik, hogy meg tudja hosszabbítani a kint maradását, vagy ha nem, akkor abban bízunk, hogy egy-másfél év múlva ismét kikerül.

Azután találkoztunk olyannal is, aki családi válságát és az ebből adódó lakásproblémáit – a válás utáni egzisztenciateremtés anyagi feltételeit – kívánta ezzel a módszerrel megoldani. Szamba véve a válás utáni közös lakáshasználat hátrányait, saját pénzügyi lehetőségeit és a külföldi munkavállalás járulékos előnyeit (így például amíg ő külföldön dolgozik, és megkeresi a „lelépési” díjat, addig a volt felesége élhet a közösen szerzett lakásban), ezek alapján döntött a külföldre távozás mellett. Ez 1989-ben történt. A rendszerváltást már az NDK-ban élte meg, de nem jött haza mindaddig, amíg nem volt muszáj, vagyis 1994 januárjáig. Hangsúlyozom, hogy muszáj volt hazajönnie, hiszen ismerte a helyi munkaerőpiaci helyzetet, és tudta, hogy itthon nem nagyon tud elhelyezkedni. Mint ahogyan valóban nem is tudott, hiszen hazajövetelét követően fél évig munkanélküli volt. Őt tehát a kényszer hozta haza.

Megint másokat – és ez már a kilencvenes év utáni állapotokra vonatkozik – hasonló módon a kényszer visz külföldre. Legtöbbjük fejében mindaddig komolyabban meg sem fordult a külföldi munkavállalás gondolata, amíg munkanélküli nem lett; nem kellett szembenéznie azzal, hogy bár dolgozik, de egyre rosszabbul él; saját és családja szükségleteit egyre kevésbé tudja kielégíteni, a lakás OTP-tartozását nem képes fizetni, netán felesége is elvesztette állását. Mint azt egyikük oly szemléletesen megfogalmazta: „a munkanélküliség lehúzott a sárba”. És itt újra e kitörési forma mintaadó szerepét kell hangsúlyoznunk. Nevezetesen: a saját egzisztenciájuk megalapozását vagy családjuk megélhetését e módon sikeresen megoldó személyek követendő mintaként szolgálnak az itthon hasonló helyzetben lévő ismerősök és rokonok számára. És itt ne csak az önkéntes mintakövetésre gondoljunk, hanem a mintakövetés

kényszerű formáira is, azokra, amelyekkel a környezet nyomást gyakorol az egyénre, a minta állandó felemlítésével, jóllehet az érintett számára az nem is vonzó, és nem is nagyon szeretné követni. Találkoztunk olyan beszélgetőpartnerrel, akinek családjában többen is Németországban dolgoznak, és a hosszú ideig ellenálló férjet végül is hűga vette rá „bezzeg a sógorodék” zsarolással erre a lépésre. Pedig neki volt itthon munkahelye, amelynek létét jóideig ellenérvként használta a maga igaza alátámasztására. Csakhogy amíg ő havi 18-20 ezer bruttót vitt haza, addig a sógora családja ennek a sokszorosát, és amíg nekik állandó gondot jelentett a lakástörlesztés előteremtése és a normális megélhetés biztosítása, addig ők egy év alatt kifizették az OTP-tartozásukat, majd a bútort és az autót is kicserélték. A helyi és a német keresetek közti eltérés tehát akkora, hogy a hazai viszonyok között az életszínvonalban már rövidtávon is – mondjuk, egy-másfél év alatt – olyan szembeötlő különbségeket produkál, hogy a külföldi munkavállalásnak „ellenállók” is kénytelenek feladni meggyőződésüket.

Ez egyben azt is jelzi, hogy a külföldi munkavállalás kényszere túlmutat a munkanélkülieken, és a helyi munkaerőpiacon kialakult, rendkívül alacsony bérek miatt az állásban lévők számára is mindinkább követendő mintát jelent. Mind a külföldi munkavállalók, mind a környezetük egyetértett abban, hogy a kitörésnek ezt a módját elsősorban a leginkább vállalkozó kedvű, a legtürekevőbb és legnyitottabb emberek választották, és persze a képzetebbek.

Az egyik beszélgetőpartnerünk, aki egy német autógyárban szerelőszalagon dolgozik (vagyis egyszerű betanított munkát végez), elmondta, hogy magyar munkatársai között műszaki és mezőgazdasági főiskolai végzettségűtől kezdve a katonatisztné és rendőrön át egészen az ácsig és kőművesig szinte minden szakterület képviselve van. Mint mondta, „szakmunkás alatt” azonban nem dolgozik magyar munkavállaló ezen az összeszerelőszalagon. A kikerülni vágyók és kint maradni akarók vállalkozó kedve láthatóan nem ismer határokat. Ezt nemcsak az mutatja, hogy a főiskolát végzettek egyszerű és monoton, jó esetben bonyolultabb betanított munka szintű tevékenységeket is elvállalnak, hanem az is, hogy a piaci kereslethez igazodva az agronómus és az útépítő munkás is gyorsan „átképzí” magát kőművessé. Ezek az emberek szinte nem ismernek lehetetlent, nem válogatnak a munkafeladatok között, és csaknem mindent elvállalnak, amit felkínálnak nekik.

Nincsenek megbízható adataink arról, hogy a környékről hányan is vannak külföldön. Az idézett interjú alanya 100-120 főről tesz említést, egy másiké 80-100 emberről beszél, van, aki ennél többre, a helyi elöljáróságok képviselői pedig ennél kevesebbre becsülik a külföldön dolgozók létszámát. Az eltérések egyik oka az, hogy a kint dolgozók jórészt csak azokról a helybeliekről tudnak, akik együtt mentek ki, vagy akikkel ott kint találkoztak. Miután különféle módokon lehet kijutni, a csoportosan kikerülőnek nem tudnak a többi csoportról vagy az egyéni munkavállalókról, és viszont.

A másik ok az, hogy a huzamosan kint lévők mellett gyakran csupán egy-egy célfeladatra toboroznak munkásokat. Ezek a „csapatok” két-három hónapra szerveződnek, majd hazakerülnek és feloszlanak, hogy azután – akár néhány hónapon belül – újraszerveződjenek, de már megváltozott létszámban és összetételben. Ezeket a mozgásokat valójában nem követi senki, legfeljebb hallomásból tudnak róluk az emberek. További ok, hogy a külföldi munkavállalásról talán a legtöbb ismerettel rendelkező orvosok is csupán az alkalmassági vizsgálaton résztvevők számát ismerik, azt azonban már nem, hogy közülük ténylegesen hányan is jutottak ki. Előfordulhat, hogy valaki azonnal kikerül, de nem ritka a hosszabb várakozási idő sem. Ezenkívül a „nem hivatalos” munkavállalók már az orvosnál sem jelennek meg, hiszen tőlük senki sem kér ilyen igazolást. Az elmondottak miatt azután folyamatosan változik a kint lévők száma; hol 120 fő a tényleges létszám, hol ennél több, hol pedig kevesebb. És miután az érintettek ezt többnyire nem jelentik be sehol – bár van ilyen kötelezettség – mindenki csupán becslésekre hagyatkozik.

*

A kikerülésnek sokféle módja van. Volt olyan, akit ugyanaz a cég vitt magával Németországba, amelyik Tengizben is alkalmazta. Az illető Tengizből való hazatérte után néhány hónappal már egy Hannover környéki építkezésen dolgozott. Neki tehát a kisujját sem kellett mozdítania azért, hogy Németországba kerüljön.

Mások egyénileg próbálkoztak. Az egyik beszélgetőtársunk például kiutazott abba a német autógyárba, ahol ismeretei szerint alkalmaztak magyar vendégmunkásokat, és a személyzeti osztályon jelezte munkavállalási szándékát. Ott kitöltették vele a jelentkezési papírokat azzal, hogy majd ők hivatalosan elintézik a magyar hatóságoknál a formákat. Bár hónapok teltek el a jelentkezés után, és még kétszer ki kellett mennie érdeklődni, végül is sikerrel járt a „személyes” kapcsolatfelvétel. E „személyes” ismeretségnek azután a későbbiekben is hasznát látta, amikor kint tartózkodásának meghosszabbításához kapott segítséget. A „hivatalos-személyes” kapcsolatkiépítésnek ez a módja azonban költséges, hiszen többször is ki kellett utazni, így ezt sokan nem is tehetik meg. A sikeres egyéni próbálkozások döntő többsége természetesen abban a láthatatlan kapcsolati hálóban szövődik, amelyet a haverok, barátok, rokonok és ismerősök jelentenek. Hol egy katona barát, hol egy falubeli haver, hol egy volt munkatárs, hol a testvér, hol a sógor, hol egy rég nem látott ismerős szól, hogy „most gyere”. Találkoztunk olyannal, akinek egy szomszéd falu belüli ismerős azzal a feltétellel szerzett munkát, ha az illető sógorát sikerül rábeszélnie és magával vinnie Németországba.

Az ismeretségi kör nyilvánvalóan nem szorítkozik csupán a magyarokra. Azokat, akik beszélnek németül, és akikkel a kinti munkaadójuk elégedett, szükség szerint nem csak ismét meghívják dolgozni, hanem alkalmanként a németek kézről kézre

adják őket. Ez főként a vendéglátásban dolgozóknál – szakácsoknál, felszolgálóknál – van így, ahol a munkabírás, a megbízhatóság, a sokoldalúság, az engedelmesség, az olcsóság, igénytelenségük a lakás- és munkakörülményekkel szemben stb. kapóssá teszi őket.

A kevésbé szerencséseknek azonban a munkaközvetítőkhöz és a kint munkát vállaló cégekhez kell fordulniuk, vagy meg kell várniuk, míg valaki a környéken toborozni kezd. Az ügyesebbek egyszerre több helyen is jelentkeznek, remélve, hogy ezzel jelentősen lecsökkenthetik a várakozási időt. Ez hol bejön, hol nem. Találkoztunk olyanokkal, akiket egy időben több cég is, hosszú ideig csak hitegetett a kiküldéssel. Többen – főként szakmunkások – csoportokba szerveződve próbálták külföldi munkavállalási esélyeiket növelni, és a cégnél nem egyénileg, hanem csoportosan jelentkeztek. Jóllehet a többi külföldi munkavállalási formánál sem kevés a kockázat, adataink szerint mégis talán ez utóbbinál a legnagyobb. Ugyanis amíg az „ismerősirakoni” munkaközvetítő háló valós és használható információkhoz juttatja tagjait a lakás- és munkakörülményekre, a fizetésekre, a bánásmódra stb. vonatkozóan, addig a munkaközvetítők, a toborzók és az ismeretlen vállalatok ígéreteiből csupán később és a helyszínen derül ki, hogy mi igaz, és mi nem. Volt olyan, aki az újságból kinézett magánközvetítőnél jelentkezve lefizette a nem kevés közvetítési díjat, és a mai napig sem kapott semmiféle értesítést ügye állásáról. Ennek már több éve. És olyan is volt, hogy már a toborzást követő héten kivitte az építőipari cég a jelentkezőket Németországba, és ott derült ki, hogy mitől a nagy gyorsaság: sürgősen új embereket kellett sorozni azok helyére, akik a rossz lakáskörülmények, higiéniai viszonyok, az embertelen bánásmód, a kiszámíthatatlan és alacsony bérek elől hazamenekültek. Két és fél hónapnál tovább azonban az újak sem bírták, hogy konténerben kell lakni, hogy nincsen rendes tisztálkodási lehetőség, hogy nem tudtak „normálisan” főzni, mosogatni és mosni, továbbá, hogy 800 márkát ígértek nekik, de csak 500-at kaptak. És még ezt a rendkívül alacsony keresetet is részletekben és utólag kapták kézhez. Két és fél hónap után az újonnan jöttek egy jelentős része is felkerekedett, és a cég vezetőinek ígéretései ellenére a lehető leggyorsabban hazautazott.

Nem sokat tudtunk meg arról a kérdésről, hogy vajon egy-egy sikeres közvetítésnek-kijutásnak van-e ára, és ha igen, milyenek a tarifák. Nem a hivatalos közvetítői díjakra gondolunk, hanem arra, hogy a cégek azon emberei, akik végül is eldöntik, hogy ki megy és ki marad, az érintettek számára előnyös döntésért hallgatólagosan elvárnak-e, avagy ténylegesen kérnek-e „fejpenzt”. Arról, hogy a jelenség létezik, azoktól tudunk, akiknek a kinti munkavállalása kudarcba fulladt, és ma már kívülállóként beszélnek róla. Azoktól azonban, akik most is külföldön dolgoznak, nem kaptunk érdemleges és használható válaszokat. Ennek sokféle oka lehet: az érintettek valóban nem fizettek „fejpenzt”; bizalmatlanok voltak, hallgatólagos titoktartás köti őket; bizonyos cégeknél kell fizetni, másoknál nem stb. Az egyik beszélgetőpartnerünk egy sajátos jelenségre hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy más

dolog bekerülni a külföldi munkavállalók közé, és megint más köztük maradni, ami pedig a kikerültek többségének legfőbb vágya. Ez utóbbi összefüggésben a fejpénz elveszti jelentőségét, hiszen – mint látni fogjuk – egészen más alapon szerveződik a kikerülők köre.

Részlet egy munkavállalóval készült interjúból:

– *A cég válogatja az embereket?*

– *Nem. A cég már rég nem az utcáról veszi fel az embereket.*

– *Ismeretség útján?*

– *Igen. Ez a cég már több mint tíz éve kint van. Aki egyszer már kint volt velük, és lehúzza a maga két-két és fél évét, az felkerül náluk egy listára. És a következő két év – a pihenőidő – elteltével, ha ki akar újra menni, akkor nagy valószínűséggel ki is fog menni. Mert egyszer már bizonyította, hogy bírta a tempót, nem késik, nem iszákos stb. A másik meg az, hogy aki itt a két évet lehúzza, ismeretségre tett szert, tehát megismeri a főnököt, ...ez egy nagy család. Itt mindenkinek mindenki valakije. Úgy hívják, hogy „csókosok” az ilyen embereket. Én is „csókos” vagyok. Mindenki az, aki oda bekerül, mert az utcáról senkit sem vesznek fel. Tehát azért nincs reklamáció meg ilyesmi, mert mindenki mindenkinek az ismerőse, és mindenki kristálytisztán tudja, hogy mit kell csinálni, és miért megy ki... Mindenki tudja, hogy mi van, tehát nincs reklamáció. Általában mindenki vissza is szeretne még jönni két év elteltével, és ugye maga alatt senki sem vágja a fát... Ez egy családi válalkozás. Ide hiába jönne valaki az utcáról, akár egy marék pénzzel. Nem bíznak meg senkiben. Itt apa viszi a fiát, a fia viszi a sógort, a sógor viszi a...*

Úgy gondoljuk, hogy az idézett interjúrészlet sok szempontból más megvilágításba helyezi a fejpénz kérdését. Egyrészt felhívja a figyelmet az időtényező fontosságára, vagyis arra, hogy a németországi munkavállalásra hivatalos úton legkorábban kikerültek zöme olyan kapcsolati tőkét épített ki magának az elmúlt években, amelylyel egy „utcáról” bejövő új jelentkező aligha versenyezhet. Mint az interjúalany megfogalmazta: „Ez egy nagy család. Itt mindenkinek mindenki valakije...”, tehát ide bekerülni többnyire valóban nem pénz kérdése. Másrészt arra hívja fel a figyelmet az idézett interjúrészlet, hogy a német piacon hosszú ideje részt vevő magyar cégek a dolgozóik időhöz kötött külföldi munkavállalása miatti folyamatos rotációt ma már nem toborzással, hanem saját „listáról” oldják meg. E „lista” jellegzetesége, hogy erre csak olyanok ajánlására lehet felkerülni, akik már „bizonyítottak”; a munkaadó erre a bizalmi tőkére alapozva fogadja el az ajánlott személyt, ami mintegy kezességvállalásként is értelmezhető. Annál is inkább, mert többnyire úgy szólnak az ajánlók és az ajánlottak közti egyezségek, hogy a „pihenőidő elteltével” ismét az ajánló személyt illeti meg az állás. Nyilvánvaló, hogy ilyen egyezségek

és kezességvállalások csak egymásban bízó és egymást kontrollálni képes emberek között – apa, fia, veje, sógora, barátja stb. – jöhetnek létre, következésképpen jelentősen leszűkül a számba jöhető, ajánlható személyek köre. Ez egyben azt is jelenti, hogy az elmúlt években a külföldi munkavállalók bizonyos körében megindult a zárt csoporttá szerveződés folyamata.

Harmadrészt az interjúból az is kiderül, hogy azok az emberek, akikről az előbbiekben azt írtuk, hogy többnyire nehezen – kényszerből – szánták rá magukat erre a lépésre, és a kinti munkavállalásukat ideiglenesnek tekintették, végül is nem nagyon akarnak hazatérni. Azon ügyeskednek, hogy meghosszabbítsák munkavállalásukat, és/vagy a „pihenőidő elteltével” ismét kikerülhessenek. Nos, az ambivalens beállítódás okai nagyon is kézenfekvők. Miután a helyi munkaerőpiacon nem történt változás, a hazatérők vagy nem tudnak elhelyezkedni, vagy a kinti keresetük töredékéért kellene itthon ugyanannyit, netán még többet dolgozniuk, amiből ráadásul csak alacsony életnívón tudnak megélni. Ugyanakkor a kint eltöltött egy-két év keresete meghozta sokuk étvágyát. Rádöbentek arra, hogy rendkívül rövid idő alatt többre jutottak anyagilag – lakásépítés befejezése, lakáskölcsön kifizetése, a lakás felszerelése, autó vétele stb. –, mint itthon tíz vagy húsz év alatt juthatnának. A gyarapodás útján elindulók kénytelenek belátni, hogy amennyiben a gyarapodás folytatásának csak ez az egyetlen lehetősége kínálkozik számukra, úgy balgaság lenne ezt feladni. A család változó és növekvő szükségletei szintén erre szorítják őket, és még az a törekvésük is, hogy az innen származó jövedelmeikből stabilizálják itthoni egzisztenciájukat, illetve, ha lehet, új kitörési utakat nyissanak maguknak. Mivel tehát súlyos érvek szólnak a kinti munkavállalás meghosszabbítása mellett, és kemény érdekek fűződnek a „listára” való felkerüléshez, és miután ennek elérése elsősorban a „családhoz” tartozás függvénye, amelyhez viszont kizárólag kapcsolati és bizalmi tőkére van szükség, és nem pénzre, úgy tűnik, hogy a fejpénz ez esetben valóban elvesztette jelentőségét.

*

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy még a leginkább vállalkozó kedvű és legfelkészültebb szakmunkások is tartottak a német munka- és főként minőségi követelményektől. Várákozással és feszültséggel teli hetek és hónapok után végül kiderült, hogy nincsenek teljesíthetetlen követelmények, de „nagyon oda kell figyelni”.

Annak, hogy a magyar Alföld közepéről egy, a precizitásáról és minőségéről híres, új munkakörnyezetbe hirtelen átkerülő embereket ez a helyzet nem állította teljesíthetetlen követelmények elé, több oka is van. Mindenekelőtt az, hogy az elvégzendő munkafeladatokat nagyon pontosan előírták, amennyire lehet, leegyszerűsítették, mások által már kipróbálták, és ezek mindenki számára is áttekinthetőek. Emellett időt adnak a begyakorlásra, sőt az ügytelenebbeket és az átlagnál többet

hibázókat sem „barmolják” le vagy küldik el azonnal. Hallottunk olyan munkavállalóról, akit ügyetlensége miatt a német elöljárók négy-öt, mindinkább egyszerűsödő munkafeladatra is kipróbáltak, de nem küldték el. Ezzel a szelekciós eljárással az egyéneket és a munkafeladatokat mintegy összehozzák, senkit sem állítanak teljesíthetetlen feladatok elé. Ugyanakkor demonstrálják az egyén felelősségét, hiszen elsősorban a szorgalmán, ügyességén, tanulékonyságán és kitartásán múlik az alkalmaztatás, a kvalifikáció és a kereset.

A begyakorlás, az odafigyelés, a megértés és a tolerancia azonban állandó ellenőrzéssel párosul, és folyamatosan vissza jelzik a hibákat, a minőségi követelmények megsértését. A betanulási idő egyben egy új munkakultúra elsajátítását is jelenti, amennyiben a munkást arra ösztönzik és kényszerítik, hogy csak kifogástalan terméket engedjen ki a kezéből, ezért a technológiai eljárást szigorúan be kell tartania, és munkáját saját magának is ellenőriznie kell.

Részlet egy munkavállaló interjújából:

Megmondom őszintén, hogy én is úgy mentem ki annak idején, hogy vittem magammal a jó magyar szokást: jól van ez így. Nem tagadom le – és ne is tagadja le senki –, mert ez így van, hogy itthon megszoktunk egy nívót, hogy jól van ez így. Pedig nem úgy van... Szóval, nagyon sokat tanultam én is odakint, mert tényleg vittem magammal azt a hanyag munkát. Nem tudom, ki hogy van vele, de nem véletlenül vannak ők ott, ahol vannak. Mi ott túlnyomórészt a mezőgazdasági gépek, pótkocsik alapkereteit csináltuk, és megnézték tetőtől talpig. Ha egy picit hegesztés, egy centi is ki volt hagyva, akkor vissza kellett tolatni a kocsival, és meg kellett hegeszteni. Az egyengetésnél nagy alumínium vonalzó, léniák voltak, és azzal kellett milliméterre mérni, hogy megfelel-e a műszaki rajzon előírtaknak. Ha nem, addig kellett ütnivágni, míg helyre nem jött... előzőleg begyakoroltatták velünk a hegesztési technológiát. Volt négy-öt alapkeret, és begyakoroltatták, hogy először itt hegeszd, és odairta a rajzra, hogy egyes. Utána itt hegeszted, és odairta: kettes. A túloldalt hármassal, négyes, ötös, ahány varrat, annyi számozás, és olyan sorrendben kellett hegeszteni. A technológiai fegyelem maximális volt.

Mindent egybevéve, a munkafeladatok pontos előírása, ezek teljesíthetősége, a begyakorlási idő alatti szelekció és ellenőrzés, az egyéni felelősség előtérbe állítása stb. együttesen azt eredményezik, hogy mindenki számára világosan és összetéveszthetetlenül elválik egymástól az ügyetlenség és a lelkiismeretlenség. És tudatosodik, hogy az ügyetlenség érthető, tolerálható és segítségre méltó, a technológiai előírások megsértésében megnyilvánuló lelkiismeretlen munka azonban megbocsáthatatlan és büntetendő. Olyannyira, hogy figyelmeztetés, felelősségre vonás, majd elbocsátás jár érte.

Az előzetes félelmekkel szemben az előírt normák és a munkatempó sem állítják teljesíthetetlen követelmények elé a külföldön munkát vállalókat. Talán ettől tartottak a legtöbben, és nemcsak azért, mert sokat hallottak arról, hogy odakint a nyolc órát keményen végig kell dolgozni; hogy a legendásan jó munkaszervezés miatt nincs anyagihiány, nincs leállás vagy lazítás; hogy az elromlott gépek helyébe azonnal hoznak újakat; hogy nincs sétálás, beszélgetés, hosszú és gyakori cigaretaszünet, hanem azért is, mert éltek ennek hazai gyakorlatát. Mindezek ismeretében szorongással vágtak neki az útnak: képesek-e megfelelni a megnövekedett követelményeknek.

Ismét egy munkavállaló elbeszéléséből:

... A szalagmunka nagyon kegyetlen volt az autógyárban. Gondolom, általában minden szalagnál így van, monoton és legalább egy hónap kell, amíg begyakorolja az ember. Utána már nem a munkára figyel, hanem a minőségre. Hát, általában mi, magyarok a rosszabb, a nehezebb munkát kaptuk. Ezeken a szalagokon jóformán nincsen német. Ötven közvetlen munkatársammal egy mester alá tartoztunk, és ebből talán kettő volt német, a többi török, jugoszláv, vietnami, ír, magyar, tehát egy vegyes felvágott. Ebből értelemszerűen az öregebb dolgozók, akik kint voltak már húsz-huszonöt éve – jugók és görögök –, olyan munkát kaptak, hogy könnyedén meg tudták csinálni: előre dolgozták magukat, elszívtak egy cigarettát, visszajöttek, behozták a lemaradást, megint előre dolgoztak, felmentek, és megittak egy kávét. A magyarok többnyire olyan helyre kerültek, ahol egy percre sem lehetett elmenni.

– *Az itthoni híradástechnikai gyárhoz képest feszített munkatempó volt?*

– *Feszített. A kettőt össze sem lehet hasonlítani. Annyira feszített volt, hogy tényleg a nadrágot sem volt időnk felhúzni. Azért van az overall, mert a nadrágot sincs időnk huzigálni.*

És egy másikéből:

– *... A munkafegyelem nem szigorúbb, mint otthon. Tehát nem kell kapkodni, viszont a minőségnek meg kell lennie. Ez nem azt jelenti, hogy leülhetek, mert megvan az a bizonyos tempó, amivel haladni kell. Mert teljesítményre dolgozunk, és azt – ha török, ha szakad – be kell tartani. Tehát ha szombatig el kell végezni, amit előírtak, akkor azt el kell végezni.*

Nos, be lehet gyakorolni és meg lehet szokni a hazainál sokkal feszítettebb munkatempót. Annál is inkább, mert van egy nagy előnye. Az egyén nem szorul vagy kényszerül arra, hogy utána még további munkát vállaljon. Jóllehet a szalagon fél

hattól kettőig és fél háromtól éjfélig kell dolgozni, vagy az építkezéseken reggel héttől este ötig, illetve nyáron hatig, azután pincéreként kötött idő nélkül, és ez szinte minden energiát kiszív az emberből, végül is az itteni keresetből jól meg lehet élni, és a két műszak közti időt pihenésre lehet fordítani. Ezt az érintettek így is fogják fel, és életvitelüket a munkaidő periodicitásának megfelelően szervezik. Elsődleges a munkahelyen végzett, előírt mennyiségű és minőségű munka, és minden más csak ezután következik.

A kikerülők ezt a világot gyorsan átlátják, és gyorsan eligazodnak benne. Még a számukra szokatlan, a hazuról hozott értékrend szerint vitatható, nevetséges vagy megalázó eljárásokat, helyzeteket és szabályokat is – például az egyes munkahelyeken kialakult-kialakított merev, szinte kasztszerű kvalifikációs és hatalmi hierarchiákat; az e hierarchiák alján való elhelyezkedést; a munkahelyi főnököknek való feltétlen engedelmességet; azt, hogy a rossz vagy legrosszabb munkafeladatokat ők kapják; a munkaadó és/vagy tulajdonos érdekeinek elsődlegességét és azt, hogy ezt messzemenően szem előtt kell tartaniuk – elfogadják és alkalmazkodnak hozzájuk. Így azután csodálkozva hallgatták a munkahelyi konfliktusokra vonatkozó kérdéseinket, mivel – állításuk szerint – nincsenek ilyen konfliktusok. Ugyanis mindenki pontosan tudja, hogy mire számíthat, ha nem tartja be a technológiai előírásokat, ha iszik a munkahelyén, ha megtagadja a számára nem kívánatos, piszkos és nehéz munkák elvégzését, vagy ha ő máskor akar szabadságra menni, mint azt az üzem, illetve a tulajdonos érdekei megkívánják.

A magyar vállalatok alkalmazottaiként kikerülő munkavállalók is arról számolnak be, hogy nemigen vannak munkahelyi konfliktusok náluk sem, jóllehet a munka-, az elhelyezkedési, a bánásmódbeli és jövedelmi viszonyok sokszor messze elmaradnak a német normáktól. Betekintést nyerhetünk ezekbe a különbségekbe annak a magyar munkásnak a tapasztalatai nyomán, akinek módja volt az adott üzemben egyéni munkavállalóként, majd később ugyanott egy magyar vállalat alkalmazottjaként is dolgozni:

- *A munkarendet ki dönti el? Mert, ha jól értem, ugyanarról az üzembről van szó. Tehát az egyiknél miért így van, a magyaroknál meg miért van másként?*
- *Mert a németeknél német rend szerint dolgoznak, tehát négynapos a munkahét.*
- *Ez mit jelent?*
- *Egy nap úszik. Ha most hétfőn voltam szabad, akkor a következő héten kedden, aztán a következő héten szerdán és így tovább. A szabadnap mindig egy nappal odébb kerül. A német szakszervezetek szerint a futószalagon öt napot nem lehet dolgozni, mert az már az egészségre káros, plusz az egyéniségre is rossz hatással van. Tehát öt napot zsinórban nem lehet dolgozni, így mindig kap egy szabadnapot. Itt nálunk, magyaroknál nincs is olyan feszített*

- munkatempó, mint a szalagon. Ez egy üdülő ahhoz képest. A gyárban van egy hatalmas terem, akkora, mint tíz focipálya, és ott magyar a főnök, magyar a mester, magyar a művezető, magyar a munkás. És, hogy minél nyereségesebb legyen a vállalat, mindenki öt napot dolgozik. Ahhoz, hogy mi is négy napot dolgozzunk, még egy váltás embernek kéne lennie, mert csak így lehet biztosítani, hogy mindig húsz százalék pihenőben legyen.*
- *Ezt tehát a magyarokra bizzák. Itt viszont nincs szakszervezet?*
  - *Nem sok.*
  - *A magyarok közül nincs senki, aki felemelné a szavát ... ?*
  - *Ilyen szófelemelésről szó sincs.*
  - *Miért? Ilyenkor azt mondják neki, hogy indulhatsz haza?*
  - *Nem. Ennyire azért nem veszélyes. Szóval, nem kötelező kint dolgoznia senkinek. A szerződés aláírása előtt megmondják, hogy öt napig és reggel öttől délután fél háromig kell dolgozni, és akinek nem tetszik, nem kell kijönnie. Aki pedig kijön, az tisztában van vele, hogy mit kap, hogy milyen a munkásszállás, mit kell csinálnia, heti hány napban. Aki a feltételek ismeretében már kiment, az már biztosan nem fog hóbörögni, mert nem kellett volna kijönnie.*
  - *Térjünk vissza a munkára! Mi a különbség a kettő között?*
  - *A lenti, a német futószalagon annyit kell csinálni, amennyi elmegy a szalagon. Nálunk másként van megszervezve, mi az ajtókat szereljük. Van hat sziget, és minden szigeten mást szerelnek rá. Egy szigeten tízen dolgoznak, és mind a tízen ugyanazt csinálják. Nálunk gyakran előfordul anyaghiba, csíkos az üveg, rossz a gumi, és ezt futószalagon nem lehetne csinálni. Itt addig áll egy munkadarab, amíg kész nincs. Általában két perc van egy darabra, de előfordulhat az anyaghiba miatt, hogy tizenöt percet is áll. Ezt a művezető látja, és odamegy, hogy mi van? Fáradt vagy, lusta vagy, nincs szerencséd, sok az anyaghiba? Ha szerencséje van, akkor van ideje, hogy leüljön, és elszívjon egy cigarettát. De ha sok az anyaghiba – mert az ajtókból ugyanaz a mennyiség jön felfelé –, akkor elúszik az ebédszünet, elúszik a váltás... Egy némettel nem lehetne megcsinálni, hogy délben nem áll meg egy fél órára, és nincs ebédszünet... Itt nálunk azt mondják, hogy emberek, nincs ebédszünet, és húzzunk bele. Ilyenkor mindenkinek dolgozni kell, ebédszünet nélkül. Állva eszik mindenki, mint a ló, de mindenki megéri, hogy az anyaghiba miatt volt. Tegnap volt egy óra laza, el lehetett menni kávézni, most meg visszaüött ... Volt olyan, amikor egy hónapig nem volt se kaja, se ebédszünet, se tízórai szünet, mert úszott.. .*
  - *Másfajta konfliktusok előfordulnak?*
  - *Nem, mert mindenki tudja, hogy mit csinál. Konfliktus abból lehet, hogy elalszik, későn érkezik meg Magyarországról, vagy otthon megbetegszik. Azt*

nem szeretik, ha otthon betegszik meg, és táviratozik, hogy hozom az igazolást... A szigeten ilyenkor kevesen vannak, és nincs váltás. Ilyenkor váltás és pihenő nélkül kell dolgozniuk a többieknek. Ezt senki sem szereti. Ha beteg, akkor is jöjjön ki, aztán majd a főnök elviszi az orvoshoz. Ő megállapítja, hogy szimulál vagy nem szimulál, de jöjjön be... Attól például, hogy valakinek eltört a lába – volt ilyen –, még lehet dolgozni. Van egy asztal. Leül mellé, aztán ott összerakja az alkatrészeket. Tehát ott nyugodtan ül, pihenteti a lábát...

Úgy gondoljuk, hogy az idézet betekintést enged abba, hogy miben tér el a német és a magyar vállalat beállítódása a munkásaikkal szemben. Például abban, hogy a szalagon dolgozók a német munkarendben négy napot dolgoznak, az ötödik napon pihennek, vagy – és ezt az egyénileg kint lévő magyar, ír, vietnami és görög vendégmunkások is megtehetik – a gyárban továbbképzésen vesznek részt. Ezzel lehetővé válik, hogy előbbre lépjenek a gyári hierarchiában, és idővel lekerüljenek a szalagról is.

A magyar vállalat azonban „nyereségre” törekedvén, öt napon át dolgoztatja alkalmazottait, mivel így egy váltás dolgozó pénzét megspórolja. Neki nem fűződik érdeke munkásainak képzéséhez, a szalagról való elkerülés biztosításához, hiszen másfél év után úgy is haza mennek, és egyébként is: a „szerződésben vállalták” az öt napot. A munkaerővel való ilyen nagymérvű spórolás azután csaknem folyamatosan kielezett helyzetet teremt a termelésben, amennyiben sokszor nincs ebédszünet, továbbá az esetleges megbetegedés is a munkatársak rosszállását vonja maga után, mert „nincs pihenő, nincs váltás”. Amennyire érthetőek a fenntartásaik az otthoni megbetegedésekkel és főként „igazolásokkal” szemben, annyira tragikomikus, hogy még a lábtöréses kollégát is munkába állítják. Az alkalmanként kialakult termelésbeli állapotokat nem elsősorban az a megjegyzés érzékelteti legtermészetesebben, hogy „... állva eszik mindenki, mint a ló.. .”, hanem hogy „... ezt egy némettel nem lehetne megcsinálni ...”.

Az idézetből tehát nyilvánvaló munkahelyi feszültségekre és konfliktusokra derül fény, de arra is, hogy ezek nem öltik a munkaadók és munkavállalók közti konfliktusok képét, mivel a munkavállalók ezeket nem ilyenként „akarják” értelmezni és átélni. Sőt, e feszültségek során – furcsa módon nagyon is megértők és szolidárisak az alkalmazó céggel szemben – „... állva eszik mindenki, mint a ló, de mindenki megérti, hogy anyaghiba miatt volt...”, és nagyon is bizalmatlanok és antiszolidárisak még a valóban beteg kollégáikkal szemben is, hiszen „... ilyenkor váltás és pihenő nélkül kell dolgozni ...”.

Az adatok arra utalnak, hogy e furcsa és konfliktuskerülő munkahelyi magatartás okait a külföldi munkavállalók sajátos helyzetében kell keresnünk. Egyfelől azokban a körülményekben (munkanéküliség, alacsony hazai keresetek stb.), amelyek a külföldi munkavállalásra készítették és kényszerítették őket. Másfelől a kikerülés

és alkalmaztatás módjában – főként az alkalmazó jóindulatától való, nagyfokú személyes függésben –, amibe a „szófelemelés” nem nagyon fér bele. És végül a saját alkupozíciója reális felmérésében, vagyis ezek az emberek pontosan tudják, hol a helyük ebben a világban. Tudják, hogy e munkavállalás számukra rövid ideig tart; ez az állapot ideiglenes, de a hazai körülményekhez képest előnyös; az elégedetlenkedők és kilépők helyére rengetegen pályáznak, és persze itthoni életcéljaik csak így érhetők el. Ezek elég nyomós érvek ahhoz, hogy olyan lakás-, munkahelyi vagy bánásmódbeli körülményeket is „toleráljanak” és szó nélkül hagyjanak, amilyeneket itthon nem; és elég nyomósak ahhoz, hogy fegyelmezzék magukat és kerüljék a munkahelyi konfliktusokat. Mert, ahogyan interjúalanyunk tömören összefoglalta: „... nem kötelező kint dolgozni senkinek”.

*

Adataink tanúsága szerint a külföldön munkát vállalók életvitele és életmódja három, egymással is szoros kapcsolatban lévő tényezőcsoport köré szerveződik: a munka, annak a napi és a heti periodicitása, a hazautazás, valamint a spórolási hajlandóság és kényszer.

Mint jeleztük, a kikerülőknél rendkívül rövid idő alatt kell alkalmazkodniuk az új körülményekhez, elsősorban is a munkahelyi követelményekhez, a minőségi és teljesítménybeli elvárásokhoz. Ettől függ kintmaradásuk, kvalifikációjuk, megbecsülésük és keresetük. Miután legtöbbjük határozott élet- és gazdasági célokat követ, nem engedheti meg magának a munkaadó esetleges elégedetlenségét, rosszallását, netán fegyelmezését, ezért a munkának, a munkabeli helytállásnak rendel alá mindent. Ennek mindennapos következményeiről így beszél egy munkavállaló:

– ... *Hát nincs is nagyon energiája az embernek elmenni. Hétköznap, amikor az ember dolgozik éjjélig, hazamegy, egy óra, lefekszik fél kettő. Alszik másnap tíz-tizenegy óráig. Felkel tizenegykor, borotválkozik, megmelegíti a kaját, megebédel, és akkor fél kettőkor indulhat befelé. Tehát van másfél óra, de ezalatt nagy dolgokat nem lehet csinálni: visszafekszik az ágyba, és nézi a tévét. Amikor reggeltől dolgozik fél háromig, megzuhanyzik, hazamegy és már fél négy. Bevásárol, négy óra. Akkor maximum elmegy egy boltba, ide oda, mert az ismerősöknek különféle kívánságaik vannak; csak ezt hozzá, csak azt hozzá, a kocsimhoz csak ez kéne, meg az kéne. És akkor ezzel eltelik a hét. A hétvége az, amikor ténylegesen ráér az ember.*

– Szombattól...

– *Igen. Szombaton nincs munka. Persze, van, amikor dolgozni kell, de ez nem jellemző. Tavaly, amikor rengeteg megrendelése volt a gyárnak, akkor nyolc szombati műszakot is elrendeltek. Szóval szombat és vasárnap pihenhet*

igazán az ember, persze, ha nem jön haza. Én minden két hétben levezetek kétezer kilométert.

Beszélgetőpartnerünk szemléletes előadásmódjában így néznek ki a szerelőszalagon két műszakban dolgozók mindennapjai. De az építkezéseken reggel héttől este ötig-hatig, vagy a családi vendéglőkben a reggeli nyitástól az éjszakai zárásig dolgozók napi életritmusa sem mutat ennél változatosabb képet. Sőt, ez utóbbiaknál hetek olvadhatnak egybe, hiszen például a síidényben nincs se szombat, se vasárnap.

A hétköznapiakat tehát a munka uralja, és az azon kívül eső időbe nem túl sok és nem túl változatos tevékenység fér bele: vásárlás, ügyes-bajos dolgok intézése, étkezés, beszélgetés, tévé, kártyázás. És nemcsak azért, mert ezek az emberek fáradtak a napi munka után, nincs elég szabad idejük, vagy szeretnek otthon lenni, hanem mert kereseteik nagysága és pénzügyi megfontolásaik efelé kényszerítik őket.

A munkacentrikus hétköznapiakat a hazautazások szakítják meg. Ezek többnyire meghatározott periodicitással követik egymást, és ennek a ritmusát a távolságon, a munkaadó pénzbeli vagy naturális támogatásán túl más tényezők is befolyásolják. Például az Ausztriában vagy Dél-Németországban dolgozók, akik mindössze 800-1000 kilométerre dolgoznak a lakóhelyüktől, 10-11 óra alatt hazaérnek. Ha pénteken dél körül el tudnak indulni, akkor este tíz óra körül már otthon is vannak. Az Észak-Németországba kerülőknek sokkal hosszabb utat kell megtenniük, és ahhoz, hogy egy-másfél napot itthon is el tudjanak tölteni, a haza- és visszautazás összes ideje négy-öt napot is igénybe vesz. A szezonmunkára vállalkozó szakácsok és pincérek viszont többnyire végigdolgozzák a síidényt, és csak a vendégek elutazását követően térnek haza.

Mint már jeleztük, vannak munkaadók, akik egy- vagy kéthavonként fizetnek egy hazautazást. Ez azt jelenti, hogy a cég a saját autóján ingyen szállítja őket, vagy, hogy a benzinköltséget az utazóknak kell fizetniük. (Megjegyezzük, hogy voltak esetek, amikor az ingázók többször összetörték a cég kocsiját, így azt ma már csak óvadék ellenében kapják meg.) A legtöbben azonban saját kocsin teszik meg az oda- és visszautat, de a magas költségek miatt általában nem egyedül. Sajátos csoportalakulatok szerveződnek az ingázás köré, meglehetősen aprólékosan kidolgozott és szigorúan előírt szabályokat követve. Erről egyikük így beszélt:

– ... Az a szólás járja, hogy aki egyszer beszáll egy autóba, az nem olyan, mint a vonat vagy a villamos, hogy kiszállok belőle. Ha egyszer másik autóval akar menni, utána menjen azzal. Tehát nincs olyan, hogy egyszer ezzel megyek, másszor azzal. Kialakult törzsközönsége van. És már előre rögzítik, hogy egy táska, egy hűtőtáska helye jár, se több, se kevesebb. Van olyan autó, ahol nem lehet dohányozni, sőt enni sem lehet bent. Ilyenkor sűrűbben megállnak. Nekem jó, mert fix utasaim vannak.

- *Ők is idevalósiak?*
- *Igen, szomszéd falubeliek, így szoktunk mi hárman. Úgy csináljuk – mert a havernak is van autója –, hogy az egyik két héten az enyémmel jövünk, és én hozom őt ingyen, a másik két hétben az övével, és ő hoz ingyen. Csak a harmadik utas fizet. Így nem gyűrődik az autó sem annyira – ezért nem vesz senki új autót –, mert egy autót egy év alatt tönkre lehet vágni. Mi télen-nyáron megyünk, és ha nem is egy év alatt, de a munkavállalás ideje alatt kétszázezer kilométert megteszünk. Tehát egy autót el lehet gyűrni. Így jobb inkább egy olcsóbbat venni, amihez olcsóbb a bontóbeli alkatrész.*
- *Kialakított kapcsolataik vannak a bontókkal?*
- *Nem. De mindig van egy öregebb dolgozó, aki már tudja, hogy hol vannak azok a bontók, ahol olcsóbbak az alkatrészek. Ő rávezeti a fiatalokat, hova érdemes menni, hova nem, hol lehet bogarászni a roncsok között, hol nem, hol van videokamera. Hát ugye, magyarok vagyunk. ... Az öregek mindig kioktatják az újakat, hol az áruház, hol szokott lenni leértékelés, hova érdemes bemenni. A munkásszállás mellett van két élelmiszerbolt, de csak az egyikbe láttam magyart bemenni, mert a másik húsz-harminc százalékkal drágább.*

Ezek az emberek tehát szervezett és tartós ingázó csoportalakzatokat képeznek, ahol nemcsak a hazajárás periodicitását, a költségek megosztását vagy azt rögzítik, hogy mikor kinek az autóját használják, hanem azt is, hogy hány és mekkora csomagot lehet hozni, hányszor állnak meg útközben, kit hol tesznek ki, vagy hogy lehet-e az autóban dohányozni és enni. Nyilvánvaló, hogy az ingázás eddigi tapasztalatai, az eltérő szokások, a konfliktusok megelőzésének és a különbözőségek elviselhetőségének a kényszere vezettek e részletes és rigorózus normák kialakításához.

Az elmondottakon túl még egy fontos tényezőtől függ az ingázások gyakorisága: a keresetek nagyságától és attól, hogy ebből mennyit hajlandók az érintettek a hazatúrára „áldozni”. Mint az alábbi részletből látjuk, ez csak részben érzelmi kérdés, sokkal inkább racionális megfontolás:

- *Milyen gyakran járt haza?*
- *Hát, volt, amikor kéthavonta egyszer, és volt, amikor csak minden harmadik hónapban. Nem sokat, mert tudtam nagyon jól, hogy az ezeröttszáz-ezernyolcszáz márkából... szóval, üres kézzel nem jöhet haza az ember, a benzin meg az útiköltség oda-vissza, ez mind viszi elfele a pénzt. Úgy voltam vele, az az elv vezérelt, hogy az embernek egyszer adatik meg az életben az a lehetőség, hogy kimehet külföldre. Ha ezt nem ragadja meg, nem él vele, akkor az annyi, mintha ki sem ment volna.*

Mindent egybevetve, a külföldön munkát vállaló élet- és gazdasági céljai, amelyek többnyire a keresetek nagyságától függetlenül kondicionálják a spórolási hajlandóságot és kényszert, a kinti életvitel és életmód szinte minden mozzanatát áthatják, nemcsak a hazautazások gyakoriságát. Ezek az emberek komoly számításokat végeznek, hogy mi mennyibe kerül, mi hol olcsóbb; min mennyit lehet megtakarítani, és természetesen folyamatos megfontolás tárgya az is, hogy mit engedhetnek meg maguknak és mit nem. Nem engedhetik meg maguknak, hogy egyedül béreljenek egy 500-700 márkás lakrészt, hogy moziba járjanak, hogy este elmenjenek szórakozni, hogy étteremben egyenek, vagyis szabadidejüket ezért töltik otthon beszélgetéssel, tévénézéssel, kártyázással vagy főzéssel. A hétvégek ezért folynak a munkanapokhoz hasonló, monoton tevékenységszerkezettel, és sokuk számára ezért hat megváltásnak, ha szombatonként dolgozhat. Részlet egy munkavállaló elbeszéléséből:

- *Ön minden fillért megfogott?*
- *Szó szerint. Én a mai napig is megiszom azt a három centet meg a két üveg sört, mert úgy vagyok vele, hogy azért mindenről ne mondjon le az ember. De mondjam azt, hogy fogamhoz verem a pénzt? Mert én tudom nagyon jól – odakint megtanultam –, hogy kurva nehéz megkeresni azt a pénzt, de annál könnyebb elcsinálni. Megtehettem volna, hogy veszek egy gyönyörű autót, villogok vele itthon, utána meg a munkánélküli segélyből annyi pénzem sincs, hogy normálisan megtankoljak. Hát ez nem életvitel. Nekem két családom van, azt normálisan fel kell nevelni...*
- *A túlórákat...*
- *Megragadtam. Maximálisan dolgoztam. Ahol háromszáz márkáért béreltem a szobát, ott a családi ház környékén önszorgalomból, hogy ne unatkozzak, jó időben füvet nyírtam. Sőt. Ugyanebben a faluban volt egy műanyagzacskó-készítő, ahol a reklámszatyrokat forrasztották. Négy hölgy dolgozott nála, négyórás műszakban, és előkészítették nekem a csomagot. Tíz márkás órabérért én műszak után két óra hosszára mentem hozzá dolgozni. Szombaton három vagy öt óra hosszára, mikor mennyi munka volt. Tehát plusz melókat vállaltam.*
- *Jól ismerték a környéken?*
- *Kis falu volt, persze, hogy ismertek. Meg is becsültek, tényleg. A kulcsot is ideadta nekem; itt van, azt' menj be a műhelybe, ha megcsináltad, bezárod és ideadod.*
- *A kollégáival nem voltak konfliktusok emiatt?*
- *Nem. Másnak más volt a felfogása, más szemlélete volt, nekem ez volt. Én igyekeztem nem bemenni velük a szállóra, hanem mentem hazafelé. Ott hárman-négyen összefogtak – ahogy elmesélték –, és másnap reggel jöttek*

nagy, csipás szemekkel dolgozni. Na, mondom, ezek megint ittak, cigaretta s a többi, szóval mentek szórakozni. Én ezt sem bírtam volna. Hát első volt a munka. Én csak a pénzt néztem, hogy énnekem problémám a jövőben ne legyen.

Egyáltalán nem akarjuk a fenti idézettel azt a benyomást kelteni, mintha minden munkavállaló a fenti elvek és megfontolások szerint szervezné és élné kint az életét – maga az interjúalany is említést tesz az övétől eltérő életvitelről –, de nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a többség a kereseteit és kiadásait nagyon is racionálisan kalkulálja. (Az ivás ne tévesszen meg bennünket, hiszen ez megfelel a hazai szokásoknak, de az sem elképzelhetetlen, hogy az érintettek éppen a „hönvágából” vagy a különélésből fakadó feszültségeiket vezették le időről időre ily módon.) Szinte mindenki spórol valamire, ha másra nem, egy használt autóra, így még azok sem költhekeztek nagyon abból az 1500-2000, netán 2700 márkás keresetükből, akik nem verték a fogukhoz a pénzt. Pontosán tudják, hogy min lehet megtakarítani és mennyit. Tudják, hogy elsősorban a lakáson, a hazautazáson, a szórakozáson és az étkezésen, és azt is, hogy 500 márka alá nemigen lehet a havi kiadásukat leszorítani. Ami azon felül marad, az a tiszta kereset. Úgy gondoljuk, spórolási szokásaikról sok mindent elárul, hogy sok helyen „hűtőtáskásoknak” hívják őket. Részlet egy interjúból:

- *Az élelemre mennyit költenek?*
- *Itthonról visszük lefagyasztva a kaját. Ez azt jelenti, hogy hét napra hét adag, és csak zsömlét, kólát vagy sört szoktunk venni.*
- *Szoktak főzni?*
- *Nem szoktunk, csak melegítjük a kaját. Van kint rendes konyha; tehát hűtőszekrény, fagyasztószekrény, mikrohullámú sütő, rezsó... Nincs rá idő.*
- *Beszélgettünk a munkarendről...*
- *Öt negyvenötökor pontosan indul a futószalag. Elindul, és tíz órakor tizenöt percre áll meg, délben ebédszünetre, és fél hétkor vacsoraszünetre.*
- *Mennyi az ebédszünet?*
- *Harminc perc.*
- *Meleg ételt lehet... ?*
- *Van gyári étkezde.*
- *Olcsó?*
- *Hát, a háromezer márkához olcsó, az ezerötszáz márkához drága. A mi cégünkötől nem szoktak elmenni. Fizetéskor, egyszer egy hónapban.*

Természetesen nem mindenki visz csak előre elkészített ételt magával a hűtőtáskában – a havonta-kéthavonta ingázók ezt egyébként sem tudnák megtenni –,

hanem lefagyasztott húsféleségeket is, hogy azután kint megfőzzék maguknak. Mert sokan akár naponta főzésre kényszerülnek, hiszen csak így jutnak meleg ételhez, és persze így a legolcsóbb. Mindenesetre ezzel a család aktívan részt vállal a spórolásban, amennyiben az otthoni szükségletek kielégítésére tartott állatokból (csirke, disznó, kacska) a külföldön dolgozó családtag is megkapja a részét, akár nyersanyag, akár készétel formájában. E spórolási tudatnak fontos eleme az is, hogy a két ország élelmiszer árai közti eltérést forintban fejezik ki, és az így nyert megtakarítást beszámítják az utazási költségbe. Az ingázás gyakorisága és periodicitása ebben az értelemben racionális kalkuláció függvénye, hiszen beszélgető partnereink közül szinte mindenki az utazás költségei és a hazulról elvitt élelmiszerek által nyert megtakarítás összege közti összevetésben (is) mérlegelte a hazajárást. Ha felidézünk a csoportosan ingázók szigorú szabályai közül a csomagok számára és összetételére vonatkozó egyezséget, akkor most érthetővé válik, hogy az „egy hűtőtáska” helye miért jár mindenkinek az autóban.

Az ingázás más összefüggésben is meghatározó jelentőségű. Többnyire éppen a hazautazásra szánt napokon vannak a szakmai és/vagy a nyelvi képzési lehetőségek. Dönteni kell tehát: utazás vagy tanulás. A legtöbben a hazautazás mellett döntenek. Miután a külföldön munkát vállalók zöme úgy kerül ki, hogy nem beszél németül, a fentiek miatt így is kerül haza. A külföldi munkavállalás hozadéka – talán a munkakultúra belit és a gazdaságit kivéve – tehát nem túl sok, ami szoros kapcsolatba hozható azzal is, hogy kintlétüket átmenetinek, ideiglenesnek tartják, ami jó esetben két-három évig tart, és ami felfogásuk szerint nem ér meg további energia- vagy pénzbeli befektetéseket.

*

Bár az eddigiekben sok szó esett arról, hogy az emberek milyen körülmények hatására szánják rá magukat a külföldi munkavállalásra, és arról is, hogy milyen élet- és gazdasági célokat követve szervezik kinti életüket, a kérdéskör bizonyos összefüggéseivel érdemes külön is foglalkoznunk.

Mindenekelőtt felhívjuk a figyelmet az időtényező szerepére, méghozzá kétféle értelemben is. Egyfelől abban az értelemben, hogy a kikerülés ideje egyáltalán nem közömbös sem a kitzüött célok, sem a kinti munkavállalás tényleges gazdasági hozadéka szempontjából. Ugyanis azok, akik még a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején szánták rá magukat erre a lépésre, gazdaságilag konszolidált körülmények közt hagyták itt a családjukat, általában a házastársuk is dolgozott, nem ritkán kinti keresetük mellett itthon forintban is kaptak egy közepes fizetésnek megfelelő összeget. Ekkor még úgy látszott, hogy kevéske tőkével gyorsan sikeres kisvállalkozóvá lehet válni, és kiépített kapcsolataik révén akár többször is meghosszabbíthaták kinn tartózkodásukat. Időközben itthon gyökeresen megváltozott a

munkaerőpiaci és a gazdasági helyzet, és amíg szűkebb környezetük a gyors elszegényedés, addig ők a konszolidált jómód, a gyarapodás, a viszonylagos gazdagodás jeleit mutatták.

Jóllehet ez a minta a később kimenő többség számára vonzó és ösztönző lehetett, de már aligha elérhető. Ők már a tömeges és tartós munkanélküliség, a minimálbér körül alakuló keresetek, a gyors infláció, a második gazdaság beszűkülése és romlása, az elszegényedés időszakában döntöttek, pontosabban kényszerültek dönteni a külföldi munkavállalás mellett. Többnyire akkor, amikor a család már felélte tartalékait, amikor már nem tudta fizetni tartozásait, amikor a családfő és/vagy a felesége tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról, vagyis amikor – az egyik interjúalanyunk már idézett kifejezéséve l élve – „... a munkanélküliség lehúzott a sárba”.

Az egyik, Németországban dolgozó szakmunkás felesége (olyan családról van szó, ahol a férj is és a feleség is hosszabb ideig munkanélküli volt, és a külföldi munkavállalásra csak azután szánta rá magát a férj, amikor más kitörési lehetősége már nem volt) a következőképp fogalmazta meg a családi célokat:

- ... *Mi nem szórjuk a pénzt hülyeségekre, hanem arra költünk, ami nagyon kell. Rangsoroljuk, hogy mi a fontos, mit tudunk megcsinálni, míg kint lesz. Szóval, be van osztva, és nem mondhatom azt, hogy dúskálunk a pénzben. Sok célt tűztünk magunk elé, hogy mit kell megcsinálnunk ez alatt az idő alatt, hogy mit vehetünk meg, de kocsink még így se lesz. Hát az OTP-től szabadultunk meg először, azt lerendeztük. És irigykedve fogadták a szomszédok azt is, hogy én is dolgozom és a férjem is.*
- *Milyen OTP-tek volt?*
- *A lakásra. Kétezerkilencszáz forint havonta, és emelték volna. Nem volt, már csak százhuszonezezer hátra, és kifizettük.*
- *Szóval, a szomszédok is látják, hogy könnyebben élnek azok a családok, ahol kint dolgozik a férj?*
- *Igen. Aki kint van, az könnyebben él. Meglátszik a ruházatán és a lakásán. A megjelenésén is, mert nyugodtabb. Szóval, annyira meglátszik, hogy ki van kint már elég régóta, és ki fekteti hasznosba a pénzét. Mert jó, befektetésről szó sincs, mert nálunk a pénznek helye van. De majd, ha még kimennék, utána esetleg mi is tudnánk valahogy befektetni vagy eltenni, hogy kamatozzon. Most még nem tudjuk megtenni, mert a lakásban átalakításokat végeztünk. Parkettáztunk.*
- *Van olyan a kint dolgozók közül, aki a hazajövele után komolyabb vállalkozásba kezdett?*
- *Még ez nem derült ki, mert csak mostanában kezdtek jobban kimenni. Eddig voltak munkahelyek, de most már ráviszi őket a kényszer. Mert annyira le vannak szerintem az emberek szegényedve, hogy nem győzik magukat*

helyrehozni ebből a kicsi pénzből. Ahhoz kicsi, hogy mindenre jusson. Mert jó, bőven meg tud belőle élni az ember, de a terveinek a megvalósításához kevés.

Mint az idézetből kitűnik, a tömeges és tartós munkanélküliség, továbbá az elszegényedés időszakában kimenők, akik maguk is átérték ezeket az élethelyzeteket, ettől a döntésüktől nem várhatják sorsuk gyökeres megváltoztatását. Azt azonban igen, hogy rendbe hozzák és konszolidálják zilált anyagi helyzetüket; hogy a legalapvetőbb családi szükségleteiket, elsősorban is lakásigényüket kielégítsék; hogy az elszegényedés útján megálljanak, és hogy az itthoni környezetükhöz képest jól éljenek, de élet- és gazdasági helyzetük alapvető, tartós és távlatos megváltoztatására már nem elegendő a külföldi munkavállalás pénzbeli hozadéka. Nem utolsósorban azért, mert ehhez kevés a hivatalos munkavállalási szerződésekben kikötött másfél-két év. És a korábban kimenők e tekintetben is előnyre tettek szert, hiszen kiterjedt kapcsolataik révén jó néhányuk már többször is meghosszabbította a kinn tartózkodását, az újonnan kikerültek viszont még e kapcsolatok kiépítése előtt állnak. Az egyik, mintegy tízéves külföldi munkavállalói múlttal rendelkező beszélgetőpartnerünk a következőképp összegzi ebbeli tapasztalatait:

... A kilencven százalék azért jött ki, hogy jobb életfeltételeket biztosítson otthon magának. Másfél év alatt megpróbál összeszedni egy lakásra valót vagy egy kocsi-ra valót, vagy valamilyen kisebb vállalkozásba belevágni. Itt nem tud félretenni másfél év alatt kétfélmillió forintnál többet Meggazdagodásról szó sincs, messze van attól. Mert először kint van két évig, aztán – ha nagy szerencséje van – még visszamegy két évre, de így se bír annyit keresni, hogy itt kiugorjon a többiek közül. Hát annyira elég általában mindenkinek, hogy kifizesse a lakást, vegyen egy lakást, vagy még egy használható kocsit hazavigyen... Hát körülbelül erre elég a pénz. Aki nagyobb célokat tűz ki, annak legalább tíz évet le kell húznia.

Ha elrejtve is, de az már az előző interjúban is felbukkant, hogy a külföldi munkavállalásnak van egyfajta öngerjesztő hatása. Ami az előző interjúban vágyként úgy hangzott, hogy „... ha még kimennék, utána esetleg mi is tudnánk valahogy befektetni vagy eltenni, hogy kamatozzon...” és ami itt tényként úgy fogalmazódott meg, hogy „... aki nagyobb célokat tűz ki, annak legalább tíz évet le kell húznia...”, nem egyéb, mint annak az állapotnak a kifejezése, amelyet legszemléletesebben az „évés közben jön meg az étvágy” szólásmondás fejez ki. A rendelkezésre álló adatok ugyanis arra utalnak, hogy az első külföldi munkavállalás kezdetekor, ha vannak is világosan megfogalmazott célok, azok meglehetősen „földhöz ragadtak”: jobb életfeltételek, tartozások kifizetése, használható kocsi stb. Ezeket azonban nem nagyon lehet „nagyobb

célokna” minősíteni. A kintlét ideje alatt azután sokuknak abban a felettébb kelle-
mes és ösztönző élményben lesz része, hogy a kint összpórolt pénzen itthon olyan
gazdasági gyarapodást képesek rendkívül rövid idő alatt felmutatni, amelyet hazai
jövedelmeikből, még a jelenleginél jóval kedvezőbb körülmények között sem remél-
hetnének tíz-tizenöt éven belül. A munka, a spórolás és a gyűjtés érzékelhető gyara-
podásban ölt testet; a megvalósított célok újabb és újabb célokat és szükségleteket
indukálnak; a korábbi vágyak és álmok pedig egyre határozottabb és egyre elérhetőbb
célok formáját kezdik öltetni. És a „nagyobb cél”, a „magyar álm” ma nem más,
mint „valamilyen kisebb vállalkozásba belevágni”. Ennek a realizálásához kevés a
másfél-két év, ehhez szükséges a kinti munkavállalás meghosszabbítása, és ehhez
kell felkerülni a különböző „listákra”. Így sokan azok közül, akiket a „kényszerűség”
vitt rá arra, hogy külföldön munkát vállaljanak, most távlatos egyéni-családi céljaik
akadályát látják a hazatérésben, és ezúttal ezt élék meg „kényszerként”.

Nos, a „nagyobb célt”, a vállalkozást néhány, huzamosabban külföldön dolgozó-
nak sikerült elérnie. Az egyikük panziót épített a Tiszató mellett. Az ötletet koráb-
bi, balatoni pincérkedései adták (eredeti szakmája egyébként rádió- és tévészerelő),
ugyanis ott tapasztalta, hogy két hónap alatt meg lehet keresni a télirevalót. Az el-
múlt évtizedben a Tiszató környékén is fellendült az idegenforgalom, és így nagyon is
kézen fekvőnek tűnt, hogy a lakóhelyhez közeli Abádszalókon vegyen telket, és épít-
kezésbe kezdjen. A mintegy 300 négyzetméter lakóterülettel bíró panzió már tető alatt
volt, és a beszélgetéskor még egy év kellett a befejezéshez. Az építkezés a Németor-
szágban megkeresett pénz folyamatos „honosításával” párhuzamosan folyt, és miután
a tulajdonos munkavállalása előbb járt le, mint ahogy a panzió teljesen elkészült
volna, jelentős erőfeszítéseket tett kinn tartózkodásának meghosszabbítására. Jóllehet
a vállalkozás a vizsgálat idején még nem működött, a tulajdonos mindenesetre nagy
lépést tett afelé, hogy társadalmi státusát és egész eddigi életét a külföldi munkavállalás-
lásnak (is) köszönhetően alapvetően megváltoztathassa.

A másik vállalkozás már több mint egy éve működik. A tulajdonos négy és fél
évet dolgozott külföldön, elsősorban Németországban, de hazatérte után nem tudott
elhelyezkedni. Pontosabban a helyi munkaerőpiaci helyzet és a bérezési viszonyok
feltérképezése után nem is nagyon törekedett erre. Azt az alternatívát, hogy 15-20
ezer forintért „visszamenjen” bér munkásnak, elvetette, mint ahogy azt is, hogy mun-
kanélkülként felélje a kint összegyűjtött pénzét. Élettársa, aki a kereskedelemben
dolgozott, azt az ötletet adta, hogy próbálkozzanak valamilyen üzlettel, és miután a
város központjában lehetőség nyílt az akkor épült üzletház egyik részének megvá-
sárlására, az elhatározást tett követte. Ekkor azonban még elképzelése sem volt az
üzlet profiljáról. Tervezték: legyen ékszerbolt, fehérnemű üzlet, Levis-márkabolt.
A tervezetések utáni konkrét tárgyalások nem vezettek eredményre, így, amikor az
eredeti elképzelésekhez képest egészen váratlan profil kínálkozott: „csapágy”, emel-
lett döntött. A döntés szerencsésnek és sikeresnek bizonyult, és a vizsgálat idején

már az élettársnak is béreltek ugyanabban az üzletházban egy függönyboltot. Érdekes és tanulságos, hogy éppen neki sikerült a külföldi munkavállalók „nagy álmát” megvalósítania. Neki, aki saját bevallása szerint nem ezzel a céllal ment ki, a későbbiekben sem erre gyűjtött, és csak a számára, egy szakmunkás számára kézenfekvő és elérhető hazai alternatívák hiányában kezdett el e lehetőséggel foglalkozni. És ezen a ponton érdemes egy kicsit eltöprengeni azon is, hogy miként „terem” a magyar vállalkozó ezen típusa, amely szűkebb környezetében mintaadó is. Ugyanis az a tény, hogy ezek az emberek a német vagy osztrák vendégmunkási fizetésekből spórolják össze az alaptőkét néhány év alatt, és ez itthon elegendő egy kisvállalkozás beindításához, nemcsak az érintettek eltökéltségét és heroikusságát minősíti, hanem a jelenlegi magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat is, ideértve e kisvállalkozások versenyképességének és törekenységének problémáit is.

Első megjelenés: Esély, 1997/1. szám, 32.-52. o.

A „HÁZTÁJIZÁS” TEGNAP ÉS MA

(A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán)*

A VIZSGÁLATRÓL

Köztudott, hogy a hazai munkanélküliség területileg és településtípusok szerint rendkívül differenciált. A nyílt munkanélküliség már megjelenésekor is az ország infrastruktúráisan és gazdaságilag fejletlenebb területein és falusias településein kezdett sűrűsödni, tömegessé válása idején a „kelet-nyugati” lejtőben látványos formát öltött. A későbbi gazdasági és munkaerőpiaci fejlemények – az egyik oldalon a külföldi tőkeberuházások, a privatizáció, a munkaerő-kereslet élénkülése, a másik oldalon a gazdaság folytatódó leépülése, a beruházások hiánya, a tartós munkanélküliség tömegessé válása – nem változtattak lényegesen a már kialakult helyzeten, pontosabban felerősítették és még markánsabbá tették a területi-települési különbségeket.

Az elmondottak egyben azt is jelentik, hogy többféle munkanélküliség van. Más az a munkanélküliség, amely mögött évszázados iparosodás, több generációs ipari munkásság és munkakultúra, városiasodás stb. húzódik meg, és a „lemaradó” iparágak (pl. bányászat, kohászat) válságához kapcsolódik, és megint más az, ahol az iparosodás mindössze néhány évtizede kezdődött el addig falusias településeken, tömegeket készítetve a falun élő ipari munkássá válásra, erre a sajátos megélhetést, életmódot és munkakultúrát nyújtó „félproletár” státuszra. Ugyanaz a munkanélküli élethelyzet tehát a jelzett történeti és fejlődésbeli körülményektől függően merőben eltérő megélhetést, erőforrásokat, életlehetőségeket és kitörési esélyeket kínál az érintettek számára, illetve ők maguk is másként élik meg, értelmezik és értékelik helyzetüket, és eltérő életstratégiákat követnek.

A fenti szempontok és megfontolások figyelembevételével mi arra vállalkoztunk, hogy a magyar gazdaságban és munkaerőpiacon végbement drámai folyamatok sajátos típusát próbáljuk meg leírni. Nevezetesen arra kerestük a választ, hogy vajon mi történik egy olyan térséggel és lakóival, amely a hetvenes évekig döntően mezőgazdasági jellegű volt, majd ezt követően iparosították, hogy aztán a kilencvenes évek válságkörülményei közt bezárják az oda telepített üzemeket és a dolgozókat elbocsássák.

---

* A kutatás az Aktív Társadalom Alapítvány és az Institut für die Wissenschaften vom Menschen támogatásával készült.

Másként fogalmazva: az államszocialista redisztribúció sajátos iparosítási-fejlesztési típusát kívántuk megvizsgálni, melynek az volt a fő jellegzetessége, hogy az érintett településeket és mikrokörzeteket az addigi fejlődési pályáról külső tőkeallokációval kilendítették a gyors iparosodás irányába, majd néhány évtizedes iparosodás után, a kilencvenes évek eleji gyárbezárásokat követően megtört ez a fejlődési szakasz. Ettől kezdve az érintett települések új fejlődési pályára kerültek-kényszerültek, amelyről ma még – néhány évvel a helyi ipar összeomlása után – korai lenne ítéletet mondani. Anynyi mindenesetre bizonyosan állítható, hogy az iparosodás irányzata lelassult, dinamikája megtört, államosított formája véget ért; de hogy csupán időleges megtorpanásról van-e szó, avagy hosszabb stagnálásról, netán fejlődésbeli megrekedésről, esetleg új fejlődési irányzat kialakulásáról – egyelőre nem lehet tudni. Az is bizonyosnak látszik, hogy az elmúlt évtizedekben ipari bérmunkássá váló, életvitelüket, életmódjukat, munkahelyi karrierjüket stb. ekként szervező emberek a gyárak bezárását és elbocsátásukat követően szintén merőben új munkaerőpiaci, elhelyezkedési és megélhetési körülmények közé kerültek. Egyfelől kérdés, hogy az évtizedes iparosodás kínálta megélhetési és fejlődési irányhoz képest a jelzett ipari tőke kivonás, az ezt követő tömeges elbocsátás, a magas és tartós munkanélküliség, és persze a földek magántulajdonba adása milyen megélhetési alternatívákat és lehetőségeket kínálnak számukra. Tovább tudnak-e és akarnak-e haladni a bérmunkás- vagy alkalmazotti lét irányába, vagy élve a lehetőséggel, a mezőgazdasági kistermelés irányába tájékozódnak, esetleg a bérmunkáslét és a mezőgazdasági önellátás és kistermelés félproletár állapot kombinációját lesznek-e kénytelenek folytatni; netán az állami segélyek és az alkalmi munka „kettősségére” kényszerülnek építeni további életüket. Másfelől kérdés, hogy maguk az érintettek milyen erőforrásokkal rendelkeznek; miként élik meg és értékelik léthelyzetüket és lehetőségeiket; milyen személyes vagy családi értékek és törekvések mentén szervezik életüket, és milyen túlélési és kitörési stratégiákat követnek.

*

A vázolt iparosítási-iparosodási típus kutatásra alkalmas helyszínei közül végül is az ország közepén elhelyezkedő „perifériára” esett a választásunk, mivel sajátos történeti fejlődése miatt ideális terepnek látszott a vizsgálat lebonyolítására. A mikrokörzet (Kunhegyes, Tiszabura, Tiszaroff, Tiszagyenda, Tomajmonostora, Abádszalók) az ország közlekedési makroszerkezetének a gerincét képező erővonalak között helyezkedik el, eléggé nagy távolságra ezektől a folyosóktól. Északon a Budapest-Hatvan-Miskolc, délen a Budapest-SzolnokDebrecen forgalmi folyosók – vasút és közút – fogja közre. Ezt a két gerincezeteket néhány kevéssé használt vasúti szárnyvonal köti össze. Ez a térszerkezeti állapot a múlt század második felében alakult ki a kapitalizálódás előrehaladtával és a vasúthálózat ezzel együtt járó kiépítésével. A fő forgalmi folyosókra való csatlakozás igényét és szükségletét kezdettől

fogva megjelenítette és politikailag artikulálta a mindenkori helyi hatalom, azonban e téren alapvető áttörést az elmúlt évszázad során nem sikerült elérniük az érintett településeknek.

Márpedig a kapitalizálódás megindulásától kezdve az egyes települések és mikrokörzetek fejlődési lehetőségei és dinamikája egyre inkább a jelzett térbeli folyosókhoz és gerinchálózatokhoz való csatlakozástól függttek. A falusi térségek átalakulása és fejlődése ott mutat nagyobb dinamikát, ahol sikerült a gyorsan fejlődő városokhoz, forgalmi és térszerkezeti folyosókhoz csatlakozniuk. A vázolt erővonalak tehát egyben a gazdaság koncentrálódásának az erővonalai is, és így jelzik a rajtuk kívül eső települések és területek gazdasági súlytalanodását és „perifériává” válását is.

Nos, az általunk vizsgált mikrokörzet – egy város és a körzetében elhelyezkedő öt község – ilyen „periférián” helyezkedik el, hiszen az elmúlt évszázadban lezajlott iparosodási, kapitalizálódási, infrastrukturális fejlesztési stb. folyamatokhoz alig és gyengén kapcsolódott. Az első jelentősebb tőkebefektetésre csupán e század hetvenes éveinek elején került sor. Ekkor létesítettek az egyik településen egy több száz főt foglalkoztató híradástechnikai üzemet, amelyet aztán a nyolcvanas évek közepéig mintegy ezer fős nagyvállalattá fejlesztettek. Az „elmaradottságra” és „megkésettiségre” nemcsak a jelzett ipari beruházás csaknem évszázados „megkésettisége” utal, hanem az ide telepített technika és technológia alacsony szintje, a végtermék kizárólag Szovjetunió beli eladhatósága, és persze az is, hogy húsz évvel később az egész beruházás és a rá épülő fejlődés összeomlott.

Összeomlott, amennyiben ezt a „nagyüzemet” – és még néhány kisebb, szintén a hetvenes években ide telepített vállalatot – bezárták, dolgozóit elbocsátották, továbbá a települések más cégeinél is jelentős „karcúsításokra” került sor. Pillanatok alatt tömeges – és a beruházások hiánya miatt – tartós munkanélküliség alakult ki a körzetben.

1. táblázat. A regisztrált munkanélküliek arányának alakulása a vizsgált körzetben, településein, Jász-Nagykun-Szolnok megyében és országosan 1992 és 1995 között (százalékban)

Települések	1992. XII. hó	1993. XII. hó	1994. XII. hó	1995. VI. hó
A	33,4	29,8	23,0	19,8
B	29,3	31,8	22,3	20,7
C	23,7	26,2	27,3	24,4
D	23,9	29,9	25,0	33,3
E	28,3	41,6	36,8	31,3
F	43,7	39,2	28,8	25,5
a körzet átlaga	29,6	29,5	24,6	22,9
a megyei átlag	12,3	16,1	14,5	13,4
az országos átlag	12,3	12,1	10,4	10,1

A táblázat alapján indokolt néhány összefüggésre felfigyelni:

- ha a megye nem tartozik is a munkanélküliség szempontjából a legrosszabb helyzetűek közé, átlaga néhány százalékkal meghaladta az országos átlagot;
- a vizsgált mikrokörzetben „mért” átlagos munkanélküliség mindvégig magasán a megyei és messze magasán az országos átlag felett volt;
- ha az egyes településekkel vetjük össze az országos vagy a megyei átlagot, nem egy esetben kétszeres, háromszoros, sőt még ennél is nagyobb különbségeket regisztrálhatunk.

Bár a táblázat adatai is lehangoló képet festenek a foglalkoztatási helyzetről, a tényleges állapot ennél is rosszabb. Az egyes településeken, ahol a regisztrált munkanélküliek aránya alkalmanként elérte a 42-44 százalékot, a tényleges munkaerőpiaci helyzet ennél számottevően rosszabb. Például a regisztrált munkanélküliek többsége – 60-80 százaléka – az egyes községekben már 1995 nyarán is jövedelempótló támogatásban részesült, ami azt jelzi, hogy tartósan kiszorult a munkaerőpiacról. Hasonlóképpen „keserves” állapotokat tükröz az a tény, hogy a helyi munkaügyi hivatal becslései szerint a nem regisztrált munkanélküliek száma 1995 végén körülbelül 2 400 fő volt, csaknem annyi, mint a regisztráltaké (2 600 fő).

*

A vizsgálat – mint már jeleztük – annak a tisztázására irányult, hogy mi történt a különböző üzemekből elbocsátottakkal azt követően, hogy kézhez kapták felmondólevelüket: azóta el tudtak-e helyezkedni vagy munka nélkül maradtak; milyen erőfeszítéseket tettek azért, hogy munkához jussanak; milyen egyéni-családi erőforrásokkal rendelkeznek, és ezeket miként működtetik helyzetük javítására vagy megváltoztatására; mi jellemzi anyagi és megélhetési viszonyaikat stb.. Többségében első generációs ipari munkásokról és téészekben dolgozókról lévén szó, számítani lehetett egyfelől arra, hogy sokan érintettek voltak a háztájizásban, másfelől arra, hogy az új „földreform” eredményeképpen szintén sokan (ismét) földhöz jutnak. Kutatásunkban ezért súlyt helyeztünk a földbirtokban és a mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközökben megjelenő egyéni-családi erőforrások, a háztájizó múlt, az eddigi termelési formák és tapasztalatok és a jövőbeni termelési szándékok és lehetőségek feltérképezésére. A továbbiakban e kérdéskör néhány összefüggését mutatjuk be a helyi mezőgazdasági üzemekből (a téészekből) és a helyi ipari és más termelő egységekből elbocsátottak adatai alapján. (A mezőgazdaságból és az iparból elbocsátottak megkülönböztetését remélhetően nem szükséges külön is indokolnunk, mindenesetre az érintett üzemekből elbocsátottak névsoraiból vett véletlenszerű mintába 290,

illetve 450 fő került be. Végül is a mezőgazdaságból elbocsátottak közül 271 fővel és 414 elbocsátott ipari dolgozóval készült értékelhető kérdőíves interjú.)

ÁTTÖRÉS A HÁZTÁJI IRÁNYÁBA

A vizsgált mikrokörzet „második gazdaságának” a mezőgazdasághoz kapcsolódó szektora egyfelől a téeszék, másfelől a mezőgazdaságon kívüli ágazatok, elsősorban a jelzett ipartelepítés fejlődésösztönző hatásainak a függvényében alakult.

Az ipartelepítéssel mindenekelőtt számottevően javultak a térség foglalkoztatási viszonyai a hetvenes évek elejétől. Sok család életében és jövedelmeiben a család nőtagjának az elhelyezkedése – a „kétkeresős” családmódel elterjedése – hozta a fordulatot, ugyanis ily módon a családi jövedelmeket alapvetően meghatározó kereső-eltartott arány javult jelentősen. Az újonnan elhelyezkedők, ha nem is városi szintű jövedelmeket biztosító, de az alkalmi munkához jutás viszonyaihoz képest biztos, havi rendszerességgel és készpénzzel fizető, továbbá szociális ellátást is garantáló álláshoz jutottak. Az ipartelepítés jótékony hatásai közé tartozott az is, hogy befolyást gyakorolt a körzetben addig kialakult alacsony bérszínvonalra, amennyiben a mezőgazdasági és más helyi ipari, szolgáltató stb. munkaadóknak is emelniük kellett a béreket, ha el akarták kerülni a munkaerő eláramlását és a termelésüket is veszélyeztető magas fluktuáció kialakulását. Hasonlóképpen számottevő befolyást gyakorolt a környékbeli munkahelyekre az ipari munkakultúra meghonosításával és elterjesztésével: a nap meghatározott időszakára és órára előírt munkaidővel; az öt és fél, majd az ötnapos heti munkarendre való áttéréssel; az üzemi munkakörülményekkel; a technológiai előírásokkal és fegyelemmel; a munka utáni tisztálkodási és átöltözési lehetőségekkel; az évi szabadsággal, ennek legalább egy részét nyáron garantálva; az üzemi étkezéssel vagy az alkalmazottak ünnephez kötött ajándékozásával és jutalmazásával.

Mindent egybevéve, az érintett családok pénzbeli bevételei számottevően javultak a hetvenes évektől kezdve, ami lehetővé tette a megélhetésükben és gazdálkodásukban addig jelentős szerepet betöltő mezőgazdasági kistermelés leépítését. Ugyanakkor ebbe az irányba kényszerítette őket a feleség, illetve általában a család munkaképes korú tagjainak a teljes állású munkavállalása is, tekintettel arra, hogy a háztartásban nem maradt „szabad” ember, a napi nyolc órás, netán változó műszakú munkaidő mellett pedig nagyobb méretű és időigényes mezőgazdasági termelésre nem nagyon nyílt mód. A fiatalok az általánosan kötelező iskola befejezése után vagy tovább tanultak középfokú iskolában, vagy elhelyezkedtek, de mind a továbbtanulás, mind a munkavállalás a mezőgazdaság elhagyása irányába mutatott. Következésképpen az ő irányultságukra, segítőkészségükre és munkaerejükre sem lehetett igazán építeni a mezőgazdasági termelést. Időközben az ipar és a szolgáltatások

térhódításával megváltoztak az életmód fontos elemei és a fogyasztási szokások, új értékek – például önkímélőbb, komfortosabb és kényelmesebb életvitelminták – jelentek meg, és ezek is a mezőgazdasági termelés visszaszorulása irányába hatottak. Ebben az időszakban a házhelyek nagysága – az adminisztratív intézkedések hatására is – a korábbi, a paraszti gazdálkodás idején általános 600-800 négyszögöles, majd a későbbi 400 négyszögöles telkekhez képest lényegesen csökkent, és a 200 négyszögöles házhelyek váltak általánossá a nyolcvanas években. Ez is a ház körüli mezőgazdasági termelés visszaszorulását mutatja, hiszen ilyen nagyságú telkeken nagyobb gazdasági épületeket (istállók, gépszínek, pajták, tárolók stb.) nem lehetett és nem is kívántak építeni, illetve legfeljebb a háztartási szükségleteket kielégítő zöldség- és gyümölcsstermelésre nyílt mód.

Ebben az időszakban még a „hagyományos” gazdálkodási elvek és gyakorlat hatották át a téesz- és a háztáji gazdálkodást is. A „hagyományok” eleven befolyását jelentette a téeszben a paraszti és az uradalmi időkben kialakított „több lábón állás” elve, a növénytermesztés egyértelmű alárendelése az állattenyésztésnek a takarmánnyal való önellátás révén, a növényi – búza, árpa, kukorica, napraforgó, repce, ahol lehetett, cukorrépa vagy gyümölcsös – és az állattartási – a sertés, juh, szarvasmarha – kultúrák szinte változatlan összetételű továbbélése; továbbá az ipari növények ezen alapelveket nem sértő „maradékföld-elvű” termesztése.

A háztájiban ugyanezek a „hagyományok” uralkodtak: a „több lábón állás” és a háztartás berendezkedése önellátásra. Így a családi fogyasztásra szánt állatok – sertés, tyúk, kacsa stb. – takarmányszükségei határozták meg a háztáji földön termelt növényi kultúrákat, vagyis a hetvenes évek végéig és a nyolcvanas évek elejéig a kukorica uralta a háztájikat.

Bár a téeszek egyesítését követően, a hetvenes évek közepétől felgyorsult a gépesítés, megkezdődött a modern, zárt termelési rendszerek kialakítása, a szakosított állattenyésztési telepek meghonosítása – ebben a fiatal és a nagyüzemi termelésre kiképzett szakemberek jelentős szerepet játszottak –, e modernizáció és gazdasági racionalizáció még hosszú ideig együtt élt a vázolt „hagyományos” gazdálkodási és foglalkoztatási alapelvekkel és gyakorlattal. Természetesen kikezdte és számottevően átalakította azt, hiszen a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának többszaktmás traktorosai, kombájnosai, gépszerelői és teherautósofőrjei, melléküzemági kőművesei, lakatosai tevékenységszerkezetben, szaktudásban, munkaidőben, jövedelmekben, értékrendszerben, törekvésekben egyaránt közelebb álltak már az ipari munkássághoz, mint szüleik-nagyszüleik hagyományos paraszti világához. Közülük sokan hetente csakúgy öt napot dolgoztak, mint a településen élő, de nem a mezőgazdaságban munkát vállaló szomszédai és ismerőseik, és a megnövekedett szabadidejüket hozzájuk hasonlóan igyekeztek a korabeli egyéni-családi gyarapodási, fogyasztási és szabadidő-eltöltési lehetőségek és minták szerint szervezni. Mindent egybevéve, a hetvenes évek

közepétől a felgyorsuló gépesítés és a modern termelési rendszerek meghonosítása mélyreható átalakulást indított el a háztáji és mezőgazdasági kistermelés területén.

A leglényegesebb változások egyikeként határozott elmozdulás történt az áru- és pénzviszonyok irányába. Ez azt jelenti, hogy a háztájiban is érvényesülő „hagyományos” gazdálkodási-termelési elvek és gyakorlat – például a háztartás „több lábbon állása”; az önellátásra való berendezkedés; a „maradékélvű” piacra termelés – mellett megjelentek és teret nyertek az elsősorban vagy kifejezetten az árutermelői megfontolásokon és számításokon nyugvó gazdálkodási formák. Ha addig az egy hold háztájin termelt kukorica a háztartási felhasználásra tartott baromfiak és sertések takarmányszükségletét hivatott biztosítani, most az ugyanezen az egy holdon termelt hagyma, mák, tök vagy burgonya már jóval meghaladta e háztartások szükségleteit. A termelési cél már kimondottan az eladás, az értékesítés volt.

A szakosodás, bizonyos termelési profilok kialakítása szintén az árutermelés irányába mutatott. Az évi 80, 100 vagy 200 sertést hizlaló háztájik, illetve az évi 18-30 ezer csirke kibocsátására alkalmas zártrendszerű kistermelői egységek messze túlléptek az óvatos és a „mindenből egy keveset tartó és termelő” paraszti mentalitáson. Annál is inkább, mert ezek olykor – a korabeli átlagjövedelmekhez képest – teteemes beruházásokat igényeltek, kölcsönzési és hitelezési procedúrákkal jártak együtt, és nem lebecsülendő kockázatot is magukban rejtettek. Az időjárás, a járványok, a hozzá nem értés, a piaci bizonytalanság vagy a termelés ciklikussága egy-egy specializált háztáji esetében meghaladták a „hagyományos” paraszti kockázatvállalási hajlandóságot. Ez egyben azt is jelentette, hogy az addig kialakult háztáji termelési funkciók – a család megélhetésének a segítése, a háztartás bizonyos szükségleteinek a naturális kielégítése, az „első” gazdaságból származó pénzbevételek részbeni „kiváltása”, vagy a család pénzbeli jövedelmeinek némi növelése – mellett olyan új működési célok fogalmazódtak meg és formák terjedtek el, amelyek a háztájit előbb az „első” gazdasággal egyenrangú jövedelemszerzési forrásként kezelték, később pedig az egyetlenként és legfontosabbként. Azok az agrárszakemberek, akik a nyolcvanas évek elején az egy hold háztájiból annyi tiszta jövedelemre tettek szert, mint az egy évi „első” gazdaságbeli keresetük, vagy azok, akik hatan-heten összeállva, háztáji földjeiket egy tagban kivéve dinnyést szerződtettek, már nem a háztáji „kiegészítő-kiegészítő” szerepében gondolkodtak. Azoknak a csirkéseknek pedig, akik évente 30 ezer darabot dobtak a piacra, már a háztáji volt az „első” gazdaságuk, többnyire összehasonlíthatatlanul jobb jövedelmet biztosítva számukra, mint a volt „első” gazdaságbeli állásaik.

E változásokban kulcsszerepet játszottak a téészek, főként a fiatal szakemberek és vezetők. Mindenekelőtt birtokában voltak azoknak a tőkefajtáknak, amelyeket a szakirodalom a piacgazdaság viszonyai között is a sikeres vállalkozói-vállalkozási képességek és feltételek nélkülözhetetlen kellékei közé sorol. Egyfelől információt gyűjtöttek és továbbítottak a háztáji működtetésben érintett és érdekelt különböző

érdekcsoportok között. Puhatólózta, ravaszkodta, figyeltek, hangoskodtak, érveltek, hallgattak, és ha kellett, „elvitték a balhét”, de folyamatosan szélesítették a lehetőségeket, latba vetették a rendelkezésükre álló hatalmi-befolyásolási tőkét, illetve szükség szerint pénztőkét is mobilizáltak a fejlesztés érdekében. A háztáji kifejlésése önálló ágazattá települések egy részén, vagy a környéket behálózó csirke- és sertéstermelési integrációk kiépítése e vállalkozói mentalitás, üzleti racionalitás nélkül elképzelhetetlen lett volna. Másfelől szükség volt a közép- és felsőfokú képzett-ségű agrárszakemberek tudástőkéjére, amely lehetővé tette addig ismeretlen növényi és állati kultúrák, termelési eljárások, gazdálkodási elvek és módszerek meghonosítását és elterjesztését a környéken. Szakértelmüknél fogva ők vállalkoztak az új kultúrák helyi kipróbálására, és ha ezt siker koronázta, a többiek követték, másolták őket. Másként fogalmazva: mintaadók voltak, és ez magában foglalta az új növényi és állati kultúrák, az új termesztési eljárások és formák, új gazdálkodási-gazdasági megfontolások és szempontok elterjesztése mellett az új habitusok, viselkedés-, érték- és életmódminták terjesztését is. És persze ezek a falusi rétegek rendelkeztek azzal a kapcsolati tőkével is, amely szükséges volt egyfelől az új szaporító anyagok, törzsállományok, gépek vagy technológiák beszerzéséhez, másfelől a termékek piaci elhelyezéséhez. Az ő gazdasági, politikai, szakmai és baráti kapcsolataik révén kerültek be ezekbe a falvakba az addig ott ismeretlen kultúrák, és az ő kapcsolataikon keresztül történt a felvásárlás és az értékesítés. Ők szereztek meg a piaci információkat a keresletről, az egyes termékek árszintjéről, tudták tehát, hogy mit érdemes termelni, és ők hajtották fel a felvásárlókat, alkudoztak velük szállítási határidőkről, árakról és kedvezményekről.

A változások további fontos jellemzője volt, hogy a paraszti „hagyományokon” nyugvó kukoricázó-sertéselő háztájizás a munkaigényesebb, az intenzívebb kultúrák irányába mozdult el. A kertészkedésnek nem voltak a környéken számottevő hagyományai, a nyolcvanas évek elejétől azonban elterjedt a mák, a hagyma, a pritamin-paprika, a héj nélküli tökmag, az uborka vagy a hibridkukorica termelése. Ezzel új termelési ismeretek és munkakultúrák is meghonosodtak az érintett településeken. A mezőgazdasági szakemberek – barátok, munkatársak, ismerősök – „találták ki” és vezették be a háztájizó együttműködés új formáját: többen – hol csak öten-hatan, hol pedig huszan-huszonöten – összeálltak és a háztáji földjeiken egy tagban és közösen termeltek burgonyát, dinnyét vagy cukorrépat. Ez az árutermelésre irányuló háztáji szövetkezés már jelentős szervezést és beruházást is igényelt, a résztvevők kockázatvállalása sem volt lebecsülendő, következőképpen az ilyen vállalkozás elképzelhetetlen lett volna bizalom és együttműködési készség nélkül.

A mezőgazdasági „második” gazdaság vázolt formái nyitottak és elérhetőek voltak a tévesz-tagság mellett a falvakban élő lakosság egésze számára. Az iparban, kereskedelemben vagy akár az államigazgatásban dolgozók éppúgy bekapcsolódhattak bármely integrációs rendszerbe termelőként, mint a szövetkezeti tagok. És sokan

éltek is a lehetőséggel, hiszen az „első” gazdaságból származó jövedelmeiket ezzel akár meg is duplázhatták, és így családjaik felhalmozási, beruházási és fogyasztási szükségleteit és igényeit jóval rövidebb idő alatt kielégíthették, mint csupán az „első” gazdasági kereseteikből. Volt olyan beszélgetőpartnerünk, aki azt állította, hogy a hetvenes évek elején az egy hold háztáji két évi jövedelméből Zsigulira is futotta. Egyik interjúalanyunk – a vizsgálat idején munkanélküli –, háromgyermekes családapa az 1986-os házasságkötés idején vett szoba-konyhás családi házának a hitelét (135 ezer forintot) a háztájin termelt hibridkukorica egy évi bevételéből képes volt kiegyenlíteni. Ha a hetvenes évek eleji eset akkoriban netán kivételesnek számított is, a nyolcvanas években már semmiképpen sem. A háztájizó hibridkukorica-termelés pedig ekkor már általánosan elterjedt volt egyes térszerek tagsága körében, és jó években sokan jutottak százezres nagyságrendű bevételekhez. A kistermelő csirkegyárak tulajdonosai vagy az új növényi kultúrák meghonosítása során extraprofitra szert tevő termelők kezén számottevő tőkék halmozódhattak fel az évek során, melyek akár üzletükbe visszaforgatva, akár más területen befektetve már a vállalkozások világát erősítették. „A későbbiekben ők lettek azok, akik leginkább mertek az átalakulásakor vállalkozni” – mondta az egyik interjúalanyunk, és itt nemcsak az időközben felhalmozódott vállalkozói ismeretekre, mentalitásokra, készségekre és kapcsolatokra gondolt, hanem a felhalmozott pénzekre is.

A mezőgazdasági „második” gazdaság különféle formáinak – főként a nagy volumenű árutermelésnek – az elterjedése időben, a földrajzi és a társadalmi térben egyaránt igen eltérő képet mutatott. Az időbeli és a földrajzi térbeli különbségek lemérhetők azon, hogy egyes községekben hallgatólagosan már a hatvanas évek végén megjelentek az árutermelő háztájizás bizonyos formái, másutt viszont csak fél-egy évtizeddel később. Az „áttörésre” a nyolcvanas évek elején került sor, ami ugyan nem szüntette meg a vizsgált települések közti eléggé jelentős eltéréseket, mindenestre a háztáji integrációs rendszerek kiépítésével az érintett falvak vállalkozókedvű polgárai egyetemlegesen bekapcsolódhattak az árutermelésbe, és a lakosság körében elterjedtek a vállalkozói minták.

A különböző térszeli és falusi társadalmi, munkamegosztási, hatalmi és iskolázottsági csoportok eltérő módon és mértékben kapcsolódtak be a háztájizásba és a kistermelésbe, főként az árutermelő szegmensébe. És ez nemcsak a személyes vállalkozói felkészültségtől vagy hajlandóságtól függött, hanem a családi és települési hagyományoktól vagy a rendelkezésre álló erőforrásoktól is. A háztájizás időszakában jelentős differenciálódás ment végbe a vizsgált falvakban atekintetben, hogy ez a jövedelemszerzési forma milyen súlyt képviselt és milyen szerepet kapott az egyes család-háztartások megélhetésében és gazdálkodásában.

Az általunk vizsgált, tehát az ipari (az építőipart, kereskedelmet, közlekedést, egészségügyet stb. is ide értve) és a mezőgazdasági (a térsz melléküzemágakat is ide sorolva) munkahelyekről elbocsátott népesség – lásd a 2. táblázatot – zöme például

olyan háztartásban élt az elmúlt évtizedben, amely valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. A zöm azt jelenti, hogy a volt ipari dolgozók közel háromnegyedének (73%), a volt téesz-tagok és alkalmazottak több mint négyötödének (83%) a családja tartott valamilyen állatot vagy termelt valamilyen növényt, ha másra nem, legalább saját fogyasztásra. A mezőgazdaságon kívüli ágazatokból elbocsátottak esetében a mezőgazdasági kistermelőknek ezt a mintegy háromnegyedes részarányát rendkívül magasnak, bár reálisnak tartjuk.

2. táblázat. Az iparból és mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása az államszocialista időszak háztáji és mezőgazdasági kistermelésében való részvétel árutermelői „szintje” szerint (százalékban)

A háztáji és mezőgazdasági kistermelés árutermelői szintje	iparból	mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
nem foglalkoztak mezőgazdasági kistermeléssel	27,4	16,6
csak saját szükségletre termeltek	57,0	42,5
saját szükségletre, és ami maradt, eladták	9,7	21,1
saját szükségletre, de volt olyan termék, aminek a zömét eladták	3,4	5,2
saját szükségletre, de volt olyan termék, amit kizárólag eladásra termeltek	1,5	11,2
csak eladásra termeltek	1,0	3,3
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

Magasnak tartjuk, amennyiben a kérdezettek háromötöde (60%) főállásban csak az iparban, és további egyötöde (19%) az iparban és/vagy valamely más nem mezőgazdasági ágazatban dolgozott csupán, vagyis nagyjából négyötödüknek az „első” gazdaság szintjén semmiféle kapcsolata nem volt a mezőgazdasággal. És reálisnak annyiban, amennyiben az őstermeléstől való elszakadás legtöbbször csak az „első” gazdaságbeli munkavállalás szintjén következett be, de nem történt meg sem a lakóhely, sem a megélhetés, sem az életmód vonatkozásában. Első, netán második generációs ipari munkásságról van szó, amelynek tagjai az esetek jó részében még az ipari munkavállalás céljából sem nagyon hagyták el a falujukat, miként családjuk sem. Ezekben a családokban mezőgazdasági, ipari, építőipari, kereskedelmi, egészségügyi stb. dolgozók, iskolázatlan és szakképzett, fizikai és szellemi foglalkozású családtagok éltek egymás mellett és egymást segítve. A lakóhely vagy az onnan napi járásra elérhető munkahely a mezőgazdaságon kívül kínált munkaalkalmat, ugyanakkor a házhoz tartozó telek, az udvar, az ólak, a család kezén lévő egyéb földek, a hagyományok, a nem túl magas bérek, a család megnövekedett fogyasztási-beruházási

törekvései, vagy egyéb „második” gazdaságbeli lehetőségek hiánya – mind-mind a mezőgazdasági kistermelés irányába mutattak, és pótlólagos erőforrásokhoz jutásra ösztönöztek.

A napi nyolc órás vagy a túlórakkal még ennél is hosszabb munkaidő, a műszakszám, a bejárás idő hossza, a felszereltség, a pénzbeli erőforrások, a mezőgazdasági kistermelés családtagok közti megoszthatósága vagy a háztartásban hosszabb-rövidebb ideig „szabad” munkaerő – például a gyesen lévő fiatalasszony, nyugdíjas – szintén befolyásolták a háztájiásban és a kistermelésben való részvétel formáját és nagyságrendjét. Így aligha meglepő, hogy az iparból elbocsátottak között a „saját szükségletre” történő termelési forma volt a legelterjedtebb (57%), és még az árutermelés irányába elmozdulók zöme is (10%) megmaradt a hagyományos paraszti „maradékellví” piacozás szintjén. A nyolcvanas évek kínálta modern árutermelő formákkal tehát számottevően kevesebben éltek-élhettek (6%) közülük, mint a mezőgazdaságból elbocsátottak közül (20%). A 2. táblázat ugyanakkor azt is mutatja, hogy a mezőgazdasági munkavállalók között is óriási különbségek voltak a háztájiás, illetve a háztáji árutermelésben való részvétel tekintetében: mintegy kétötödük (43%) csupán a háztartási szükségletekre termelt, és további egyötödük (21%) is megelégedett a „maradékellví” piacra termeléssel. Az adatokból kitűnik, hogy a volt ipari és mezőgazdasági háztájiások és kistermelők háromötöde – sorrendben 60 és 56 százaléka – naponta, további 11, illetve 16 százaléka pedig „otthontartózkodása idején”, vagyis rendszeresen részt vett a termelésben.

RENDSZERVÁLTÁS: ELBOCSÁTÁS, FÖLDHÖZ JUTÁS, ANYAGI HELYZET

A politikai rendszerváltást követően a vizsgált népesség körében egyrészt megnőtt – legalábbis elvileg – a mezőgazdasági (kis)termeléshez szükséges erőforrásokhoz való hozzájutás esélye, másfelől nagyobb lett – az üzemek bezárása és a leépítések miatt – a rászorultság is. Az esély különféle formái a szövetkezeti vagyomból való részesedéshez, részaránytulajdonhoz, a kárpótlás révén megszerezhető földtulajdonhoz vagy földvásárláshoz kötődtek, a rászorultság pedig abból adódott, hogy mind az iparból, mind a mezőgazdaságból elbocsátottak közül sokan munkanélküliek lettek, és tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról. Az alacsony bérek és a magas infláció miatt azonban még a munkához jutók sem nélkülözhetik e jövedelemkiváltó és -növelő erőforrások igénybevételét.

Az egyik ilyen mezőgazdasági kistermelésre alkalmas erőforrás a telek, amelyen a lakóház áll. Ezen, megfelelő nagyság esetén, a háztartás számára legszükségesebb zöldségeket, némi gyümölcsöt és burgonyát lehet termelni, illetve baromfiakat és sertést – a magyar háztartásokban legelterjedtebb állatokat – lehet tartani. Adataink

szerint az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak között egyaránt nagyon alacsony – sorrendben 12 és 6 százalék – a telekkel nem rendelkező családok aránya a vizsgált falusi vagy falusias településeken. Az elmúlt évtizedek foglalkozási szerkezeti, jövedelmi, életmód- és építkezési szokásbeli változásai következtében ugyanakkor nagyon magas – 45, illetve 47 százalék – a falusi viszonylatban kicsinek számító, vagyis 100-200 négyszögöles telkek számaránya. Ismerve a falusi építkezési módot – a virágos előkertet, a kocsibejárásra is alkalmas udvart stb. – e telkeken hely hiányában nem nagyon nyílik mód háztartási szükségletek teljesebb kielégítésére sem.

3. táblázat. *Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a család-háztartás birtokában lévő földterület nagysága szerint (százalékban)*

A földterület nagysága	az iparból	a mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
nincs földje	78,4	40,2
1 hektár alatti	10,9	11,1
1,1-1,6 hektár közötti	2,4	14,4
1,7-3 hektár közötti	3,9	20,7
3,1-5 hektár közötti	0,7	6,3
5,1-10 hektár közötti	1,7	3,7
10,1 hektár fölötti	1,3	2,5
ismeretlen	0,7	1,1
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

Amennyiben tehát az érintettek nem rendelkeznek a telkükön kívül más földterületekkel, ez esetben nem vagy csak korlátozottan élhetnek a természetes önellátás lehetőségével. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak közti különbségek e tekintetben valóban nagyok. Az a tény, hogy az iparból elbocsátottak csaknem egyötödének (78%) nincs földje, és további egytizedének (11%) is mindössze egy hektár alatti földtulajdona van, azt jelzi, hogy ők visszavonhatatlanul elszakadtak az elmúlt évtizedekben a mezőgazdaságtól. Ezt támasztja alá az is, hogy az alig egyötödni földbirtokos több mint fele vétel (30%) vagy öröklés (22%) útján jutott a tulajdonhoz, míg a nevesítéssel vagy árveréssel – sorrendben 17 és 15 százalék – csupán egyharmaduk. Így aztán az sem okoz meglepetést, hogy az érintettek mintegy kétötödének (42%) már 1989 előtt került a tulajdonába a föld.

Jóllehet, a mezőgazdasági üzemekből elbocsátottak között nagyságrendekkel magasabb a földbirtokosok aránya (60%), adataink nem támasztják alá sem a

rendszerelváltó politikusok vágyait és elképzeléseit, sem a politikában és a közvéleményben a téesztagság és általában a falusi lakosság földtulajdonlásáról alkotott képet. A 3. táblázat tanúsága szerint ugyanis a téesztekből elbocsátottak kétötöde semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezik. Ugyanakkor a földbirtokosok egytizedének (11%) is csupán egy hektár alatti, további 14 százalékának 1,1 és 1,6 hektár, és mintegy kétötödének (21%) 1,7 és 3 hektár közötti földtulajdona van. Ezek a birtokméretek természetesen alkalmatlanok egy-egy család minden más bevételi forrástól függetlenül és a kor színvonalának megfelelő ellátására.

Ha tehát a mezőgazdasági termelésre alkalmas kétféle földterületet – a házhoz tartozó telket és az azon kívüli, szinte kizárólag szántóföldben megtestesülő birtokot – egymásra vetítjük, akkor azt látjuk, hogy az iparból elbocsátottak egytizede (11%) semmiféle földterülettel sem rendelkezik, több mint kétharmada (68%) csak a telkével, további egytizede (11%) pedig a telkével, plusz egyholdnyi földdel. Ez utóbbi megfelel az államszocializmusban szokásos háztáji méretnek, és itt húzva meg a határt – nem mintha azt gondolnánk, hogy az 1-5 hektáros birtokosok ebből meg tudnának élni – azt mondhatjuk, hogy az iparból elbocsátottak 90 százalékának jottányival sincs többje ebből az erőforrásból, mint a rendszerelváltás előtt volt vagy lehetett.

A mezőgazdaságból elbocsátottak hasonló erőforrásait azonos módon csoportosítva a fentieknél kedvezőbb képet kapunk: a földtelenek aránya 4 százalék, azok, akiknek csak telkük van, 36 százalékot tesznek ki, akik pedig telekkel plusz egy hold földdel rendelkeznek, 11 százalékot, vagyis összesen 51 százalékuknak van olyan nagyságú földbirtoka, amilyen a rendszerelváltás előtt is volt. A földbirtok-növekedés persze a másik 50 százaléknál sem ad okot a derűlátásra, amennyiben ezek zöme is mindössze néhány hektár területtel gyarapodott. Némileg leegyszerűsítve – de egyáltalán nem túlozva – azt mondhatjuk tehát, hogy az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak döntő többségének a rendszerelváltást követően is többnyire akkora, néhan egy-két holddal nagyobb földterület áll a rendelkezésére, mint amilyen megfelelt az államszocialista viszonyok háztáji és kistermelő gazdaságainak. Ebből adódik a feltételezés, hogy az érintett családok megélhetésében és jövedelemszerzésében sem tulajdoníthatunk nagyobb szerepet és más funkciókat ezen erőforrások működtetésének, mint amit az államszocializmus idején betöltöttek. (Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy az iparból elbocsátottak 99,8, a mezőgazdaságból elbocsátottak 96 százaléka semmiféle vagyontárgyat sem hozott ki a téesztekből, következésképpen náluk e földek megműveléséhez nélkülözhetetlen gép- és eszközállományban sem történt jelentős változás.)

Hogy az érintettek többsége rászorul a megművelhető földterületekre, és általában a háztartás mezőgazdasági termelésére, azt nemigen lehet megkérdőjelezni vagy elvitatni – lásd a 4. táblázatot –, ugyanis az iparból elbocsátottak egyharmadának sem (31%), a mezőgazdaságból elbocsátottak alig több mint egyharmadának (36%)

volt munkája a kérdéses időpontjában. A többség tehát kiszorulván a munkaerőpiacról, valamilyen állami ellátásban részesült, vagy inaktívvá vált. Feltűnően magas közöttük a tartós munkanélküliek aránya, akiknek a fő megélhetési forrását már nagyon hosszú ideje a munkanélküli ellátás jelentette: a jövedelemptlő támogatásban részesülők az iparból elbocsátottak között a legnépesebb (41%), a mezőgazdaságból elbocsátottak között pedig a második legnépesebb (31%) csoportot alkotják. Okkal feltételezhető, hogy a vizsgálat idején a munkanélküli járadékban részesülők zöme is hasonló sorsra fog jutni. Láthatóan a nyugdíj, előnyugdíj és leszázalékolás is többeknek kínált „kitörési” lehetőséget szorult helyzetükből, jó néhányan pedig – más alternatíva híján – háztartásbeliek, eltartottak lettek.

4. táblázat. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása jelenlegi társadalmi státuszuk szerint (százalékban)

Jelenlegi „társadalmi státusz”	az iparból	a mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
állásban van (dolgozik)	30,6	36,2
munkanélküli járadékon van	6,6	13,3
jövedelemptlő támogatásban részesül	41,0	30,6
közhasznú foglalkoztatásban vesz részt	1,0	1,1
háztartásbeli, eltartott	4,9	4,1
gyesen, gyeden van	5,6	2,6
nyugdíjas, előnyugdíjas	4,9	4,5
leszázalékoló	4,4	5,9
egyéb	1,0	1,7
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N= 271)

Az iparból elbocsátottak felének, a mezőgazdaságból elbocsátottak kétötödének (41%) 7 ezer forint vagy kevesebb a havi keresete. Ha 10 ezer forintnál húzzuk meg a határt – ami ma igazán nem mondható magasnak –, akkor az iparból elbocsátottaknak több mint a kétharmada (69%), a mezőgazdaságból elbocsátottaknak pedig csaknem három ötöde (56%) sorolható ide. Persze az ennél magasabb jövedelműek sem nagyon dicsekedhetnek, mivel zömük – az előbbi felsorolás rendjében 17 és 25 százalék – 11 ezer és 19 ezer forint között keres, és csak egy kisebbség – sorrendben 5 és 8 százalék – e fölött.

A volt ipari dolgozók egy százaléka, a volt mezőgazdasági dolgozók öt százaléka tudott az elbocsátását követően azonnal elhelyezkedni. Azok aránya, akik rövidebb-hosszabb munkanélküli állapot után ismét munkába álltak, mindkét csoportnál 25

százalék, míg a munkanélküli és a munkavállalói státuszt többször is megváltoztatóké az iparból elbocsátottak körében 7, a mezőgazdaságból elbocsátottaknál pedig 20 százalék (azért ilyen magas, mert a térszerek tagjait évek óta télen munkanélküli ellátásra küldték, majd a tavaszi munkáktól kezdve ismét alkalmazták őket, és így a törvényesen előírt járadék idejét több éven át merítették ki). A legnépesebb csoportot azok alkotják, akik az elbocsátásukat követően folyamatosan munkanélküliek maradtak: ők az iparból elbocsátottak 47, a mezőgazdasági elbocsátottak 31 százalékát teszik ki. Rendkívül alacsony (1-5%) azok aránya, akik az elbocsátásukat követően egyáltalán nem voltak munkanélküliek, illetve rendkívül magas (31-47%) a folyamatosan munka nélkül maradóké. Ez arra enged következtetni, hogy az érintettek döntő többsége túl hosszú ideje él olyan kereseti körülmények között, amelyek ugyancsak indokolták teszik a mezőgazdasági termelés valamilyen formáját. Ezt ők maguk is így ítélik meg: az iparból elbocsátottak háromötöde úgy látja, hogy a munkanélkülivé válása óta családja anyagi-gazdasági helyzete „romlott”, és további egynegyede (26%), hogy „számottevően romlott”. Csupán 9 százalékuk mondta azt, hogy „változatlan maradt”, illetve 2 százalékuk, hogy „javult”. Hasonló arányokat találunk a mezőgazdaságból elbocsátottak között is: 50 százaléké „romlott”, 30 százaléké „számottevően romlott”, 14 százaléké „változatlan maradt” és mindössze 3 százaléké „javult”. Nem véletlen tehát, hogy az iparból elbocsátottaknak csaknem a fele (47%) családja anyagi helyzetét az „éppen megélünk”, 28 százaléké a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink” és további 14 százaléké a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” kifejezésekkel minősítette. A mezőgazdaságból elbocsátottak kétötöde (39%) vélte úgy, hogy családja anyagi helyzetére az „éppen megélünk”, 28 százalékuk, hogy a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink”, és 19 százalékuk, hogy a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” minősítés illik a legjobban.

A „HÁZTÁJIÁS” A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A fenti kérdésekkel azért foglalkoztunk részletesebben, mert a kérdezettek társadalmi státusza, jövedelmi és anyagi helyzete nem csupán a mezőgazdasági kistermelésre való rászorultságot illetően perdöntő, hanem az ezzel való élés lehetőségeit illetően is. Az eddigi – főként az államszocializmusbeli – tapasztalatok azt mutatták, hogy a háztájiással és mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozók körében viszonylag szoros kapcsolat van az érintettek „első” gazdasági-társadalmi státusza és jövedelmei, valamint a „második” gazdaságbeli termelés nagyságrendje és árutermelési szintje között. Ez nem véletlen, hiszen a magasabb társadalmi státuszú és jövedelmű egyének általában kiterjedtebb és jobb (üzleti) kapcsolatokkal, nagyobb tudással, általános és szakmai ismeretekkel, és persze több befektethető tőkével rendelkeztek, és ezeket az előnyöket a „második” gazdaságukban érvényesíteni és kamatoztatni

tudták. A politikai rendszerváltást követően számottevő változások mentek végbe a két gazdaság szerveződésében és egymásra épültségében, melyek során az említett tőkefajták – a kapcsolati, a tudás- és a pénztőke – még inkább felértékelődtek. Megszűntek vagy jelentősen átalakultak azok az együttműködési, termelési és piacszervezési formák, amelyeket a téeszek a háztáji integrációban – csirke, sertés, mák, hibridkukorica stb. – kínáltak tagjaiknak, alkalmazottaiknak és általában a falusi lakosoknak. Már a múlté a csirke- és disznó kihelyezés, a tápokkal való ellátás.

A mezőgazdasági kistermelésben részt venni szándékozók számára új elem az is, hogy e tevékenységüket ma már tőkeberuházásokkal kell kezdeniük – a vetőmagokért, a föld megmunkálásáért, a vetésért, a gyomirtásért, az állatokért stb. előre és készpénzben kell fizetni –, ami ráadásul kockázatos is. Semmilyen garancia nincs arra, hogy az itt befektetett pénz és munka végtermékét el is lehet adni. Következésképpen előfordulhat az is – mint ahogy ezt sokan saját bőrükön tapasztalták –, hogy az érintettek nemhogy kiegészítő keresethez jutnának, de éppenséggel ráfizetnek. Sokaknak rá kellett döbbsenniük arra is, hogy az „első” gazdaságbeli bérükből vagy keresetükből nem képesek fenntartani az addig kiépített és szokásos „második” gazdaságukat. És ha nekik azt kellett tudomásul venniük, hogy az „első” gazdaságbeli munkaerőpiaci pozícióik és jövedelmeik rosszabbodásával együtt „második” gazdaságbeli lehetőségeik is számottevően romlottak, akkor a munkaerőpiacról tartósan kiszorulók még keserűbb tapasztalatokra tettek szert. A keserűség annál is indokoltabb, hiszen ez utóbbiak „első” gazdasága a jövedelempótló támogatásból, a rokkantsági nyugdíjból stb. tevődik össze, vagyis e kiegészítő keresetre most szorulóknak rá leginkább.

A mezőgazdasági kistermelés árutermelő, tehát jelentősebb jövedelmet produkáló szegmense a korábbiakhoz képest jóval zártabbá vált, a bármikori szabad ki- és belépés lehetősége már a múlté. A belépés (újrakezdés) számottevő egyszeri és készpénzbeli tőkeberuházást igényel, a szükséges tőkét pedig aligha lehet 15-30 ezer forintos bruttó bérekből vagy 7 ezer körüli jövedelempótló támogatásból összeszaporítani. Sokaknak tehát számot kellett vetni azzal, hogy aki egyszer kilép vagy kiszorul a mezőgazdasági magántermelésből, az nem vagy csak nehezen tud visszakerülni. Az elmúlt időszakban végbement ártrendeződés nyomán éppen az erre leginkább rászoruló és kényszerülő egyének és csoportok tudnak a legkevésbé élni a jövedelemszerzésnek és kiegészítésnek ezzel a formájával. A munkaerőpiacról tartósan kiszorult és jövedelempótló támogatásban részesülők sokaságának a társadalmi státusza vitathatatlanul alacsony, az e státuszhoz kapcsolódó jövedelmei is alacsonyak, jó kapcsolatokkal sem rendelkezhetnek, hiszen álláshoz jutásukat sem tudták elérni. Így aligha valószínűsíthető, hogy körükben nagy volumenű mezőgazdasági árutermelés válna általánossá. Sokkal inkább ennek az ellenkezője feltételezhető.

A rendelkezésre álló adatok szerint az elmúlt években jelentősen visszaesett a termelés a mezőgazdasági „második” gazdaságban, kiváltképpen az addig

legdinamikusabban fejlődő területeken, a csirke- és sertésintegrációban. A visszaesés valóban látványos, hiszen a turnusonkénti ezer csirke kibocsátására alkalmas ólak a kistermelők portáin ma „üresen állnak”, a településenkénti évi több ezret vagy akár tízezret is elérő sertéshizlalás pedig nagyságrendekkel csökkent. Tény, hogy e látványos visszaesés főként az árutermelést érintette, hiszen – amint azt egy mezőgazdasági szakember találóan megjegyezte – „a magyar paraszt, a vidék lakossága, igyekszik önellátásra berendezkedni”. Ilyen típusú „berendezkedéshez” pedig jó esetben csupán a „maradéklevű” árutermelés kapcsolódhat.

Az általunk vizsgált lakossági csoportokra vonatkozó adatok ugyanezt a tendenciát támasztják alá. A falusi háztartásokban az egyik legkedveltebb jószág a tyúk. Az iparból elbocsátottak 36, a mezőgazdaságból elbocsátottak 30 százaléka él olyan háztartásban, ahol nem tartanak tyúkot. A maradéknak, vagyis a tyúktartók döntő többségének sincs 50 darabnál több jószága, hiszen az 51-100 darabbal rendelkezők aránya sorrendben 6 és 11, az e nagyság fölöttieké pedig mindössze 2-3 százalék. A jószágok száma alapján így arra lehet következtetni, hogy az érintett családok szinte kivétel nélkül önellátásra rendezkedtek be, amit megerősít az is, hogy a kérdezettek 99 százaléka saját bevallása szerint nem visz a piacra semmit. A néhány árutermelőből is a többség a háztartási szükségleteken felüli „maradékot” adja el, és mindössze egy fő jelezte a kizárólagos piacra termelést. Hasonló a helyzet a nyolcvanas évek másik kedvelt állatával, a sertéssel is. Az iparból elbocsátottak közel háromötöde (57%) nem tart sertést, további 28 százaléuk 1-2 darabot, míg a „maradéklevű” disznóhizlalás határán álló 3-5 sertést tartók aránya 12 százalék. Az előző évtizedben általánosnak tekinthető 6-10 darabos háztáji hizlalás nagyságrendjét a kérdezettek mindössze 3 százaléka jelezte; ennél többet, de legfeljebb 50 darabot pedig csupán két háztartás. Bár a mezőgazdaságból elbocsátottaknál ennél kedvezőbb a helyzet – az érintettek 44 százaléka nem tart, 35 százaléka 1-2, 14 százaléka 3-5 darabot, 5 százaléka 6-10 és 2 százaléka ennél több – maximum 50 – sertést tart, de az árutermelők aránya köztük sem túl magas. Ezt ők maguk is megerősítik: a kérdezettek csaknem kilenctizede (87-89%) azt jelezte, hogy csupán a háztartás számára tartanak sertést, ezzel szemben a „zömében” vagy „kizárólag” piacra termelők aránya 7-10 százalék körül mozog.

Az árutermelők arányát tekintve ez a „csúcs”, vagyis az érintett háztartásokban még ma is a sertés az a termék, amelyet a legtöbben eladás céljából tartanak. Ezt az árutermelői arányt leginkább a hagymázók közelítik meg, amennyiben a kérdezettek 7 százaléka 21 mázsát meghaladó terménnyel jelentkezik a piacon. A hagymázók kizárólag a mezőgazdaságból elbocsátottak közül kerülnek ki. A többi növényi és állati kultúrájánál ennél is alacsonyabb az árutermelők aránya.

A háztartások által megművelt földterületek nagyságáról is felvettünk adatokat. Mint az 5. táblázat tanúsítja, az iparból elbocsátottak kétötöde (43%) olyan családban él, amelyik nem rendelkezik megművelt földterülettel, és további kétötöde (43%)

olyanban, ahol ennek a nagysága egy kat. hold alatt marad. Az előbbieket tehát kiesnek még az önellátásra termelők közül is, az utóbbiak pedig az árutermelők közül, mivel ekkora terület nem igazán alkalmas nagy volumenű árutermelésre. Persze erre a zömében 0,6 és 5 hektár közötti területek sem alkalmasak. Ezt meghaladó földterülete mindössze 3 százalékuknak van, de csak egy család rendelkezik 10 és 20, két család 21 és 50, és további egy család 51 hektárnál nagyobb megművelt területtel.

5. táblázat. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a háztartásuk által megművelt földterület nagysága szerint (százalékban)

<i>A földterület nagysága</i>	<i>az iparból</i>	<i>a mezőgazdaságból</i>
	<i>elbocsátottak</i>	
nincs megművelt földterület	43,3	24,4
0,56 hektár (1 hold) alatt	42,6	35,2
0,57-0,99 hektár	2,4	6,3
1,1 -1,6 hektár	3,6	10,7
1,7 - 3 hektár	3,9	14,4
3,1 - 5 hektár	1,3	4,8
5,1 hektár és több	2,9	4,2
Összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

A mezőgazdaságból elbocsátottak között az előbbieknél jóval alacsonyabb a megművelt földterülettel egyáltalán nem, illetve az egy kat. hold alatt rendelkezők aránya. A „jóval alacsonyabb” azonban azt jelenti, hogy mintegy egynegyedüknek (24%) még a háztartásban naponta elfogyasztott zöldségek és burgonya megtermelésére sincs módja, további több mint egyharmaduk (35%) földterülete pedig nagyjából csak erre alkalmas. Köztük is a „törpebirtokosok”, az 5 hektár alatti gazdálkodók dominálnak, hiszen az ennél magasabb földterületen gazdálkodók aránya mindössze 4 százalék. (Tizenegy családot takar ez a szám, melyek közül ötnek 6-10 hektár, kettőnek 11-20 hektár, és négynek 50 hektárnál nagyobb megművelt földterülete van.)

A vizsgált család-háztartások döntő többsége – és ez még a jelentősebb földtulajdonnal rendelkezőkre is vonatkozik – nincs felkészülve-felszerelve komolyabb gazdálkodásra. Kéttengelyes nagy traktora mindössze 3 százalékuknak van: ez 20 családot jelent. Kéttengelyes kis traktorral 2, motoros kapával 5, kombájnnal 0,5, egyéb betakarító géppel 0,2 százalékuk rendelkezik. A gazdálkodáshoz szükséges építmények közül a disznóállal való ellátottság még eléggé általánosnak mondható – az iparból elbocsátottak 64, a mezőgazdaságból elbocsátottak 72 százalékának van sertésólja –, marha- vagy lóistállója azonban már csak 5-8, a termények tárolására alkalmas létesítménye pedig 6-10 százalékuknak van. Ez egyben azt is jelenti, hogy

a gazdálkodás – néhány háztartás kivételével – szinte kizárólag a család élők munkáján alapul, és minimális mértékben vesznek igénybe külső erőforrást. A kérdezettek kétötöde (42%) jelezte például, hogy a talajmunkákat nem a család végezte, hanem mások, még hozzá pénzért. Hasonlóképpen fizetni kellett a vetőmagokért, a vegyszerekért és a műtrágyáért, az állatokért, és természetesen a tápért és a takarmányért. Végül is az iparból elbocsátottak közel felének (47%), a mezőgazdaságból elbocsátottak kétharmadának (67%) voltak kiadásai a háztartás mezőgazdasági termelésének finanszírozására. Ezek összege rendkívül nagy szóródást mutat, hiszen a néhány baromfit tartó és a házhoz tartozó telkén némi zöldséget és burgonyát termelő családok kiadásai sokszor a 3 ezer forintot sem érték el, ezzel szemben a 10, 20 vagy 50 hektáros gazdaságok kiadásai meghaladták a 100 ezer vagy akár 400 ezer forintot is. A döntő többség természetesen csak nagyon szerény összeget volt képes erre áldozni. Például az iparból elbocsátottak közül azok, akik egyáltalán tudtak vagy akartak erre költeni, 25 százalék maximum 3 ezer forintot, további 25 százalék pedig 4 ezer és 10 ezer forint közti összeget fordított a háztartás mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos kiadásaira. De a mezőgazdaságból elbocsátottak felének a kiadásai sem haladták meg a 20 ezer forintot, jóllehet körükben a nagyobb földterületeken gazdálkodók aránya magasabb, mint az előbbi csoportnál.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált háztartások rendelkezésére álló földterületek mérete zömében kicsi, és a megművelésükhöz szükséges munka- és pénzeszközöknek híján vannak, az érintett család-háztartások keretében folyó mezőgazdasági termelés – lásd a 6. táblázatot – meglehetősen szegényes, ugyanakkor fölöttébb tarka képet mutat. Tarkaságon azt értjük, hogy a növényi és az állati kultúrák gazdag sokfélesége bontakozik ki előtűnk a táblázatból, hiszen találunk itt olyan háztartásokat, amelyek egyáltalán nem gazdálkodnak. Aztán találunk baromfitartókat, illetve olyanokat, amelyek csupán zöldséget termelnek, és találunk a hagyományos paraszti gazdálkodási minta szerint gazdálkodó családokat, amelyek a búzától a kukoricán, a szarvasmarhán, a disznón és a baromfiakon át egészen a zöldségig „mindent” termelnek és tartanak. E tarkaság mögött felsejlik a falusi települések társadalmának, gazdaságának, megélhetési viszonyainak és léthelyzeteinek tarkasága, ha úgy tetszik, kuszasága. A földtelenek és a csak telekkel bírók; a „kényszertulajdonosok” és a „nagyobb” birtokosok; a jelenleg munkában állók és tartósan munkanélküli jövedelempótlósok; a mezőgazdasághoz közelebb állók és az attól részben vagy teljesen elszakadók; a vagyonhoz jutók, a lecsúszók és a mindig alul levők, vagy a beruházni tudók és az erre képtelenek kisebb-nagyobb csoportjai. Láthatók az iparból, illetve a mezőgazdaságból elbocsátottak közti jelentős gazdálkodásbeli különbségek, és persze a hasonlóságok is, hiszen mindkét csoportnál a „zöldségtermelő, a baromfizó és sertésező”, illetve a „szántóföldi növényeket is termelő, baromfizó és sertésező” háztartás-gazdaságok a legelterjedtebbek.

6. táblázat. Az iparból és mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a háztartásban folyó mezőgazdasági termelés típusa szerint (százalékban)

A termelés típusa	az ipar- ból	a mezőgazda- ságból
	elbocsátottak	
nincs sem állattartás, sem növénytermesztés	22,3	11,8
csak baromfit tartanak	6,8	4,4
csak baromfit és sertést tartanak	11,4	6,3
csak zöldséget (burgonya is) termelnek	7,0	8,1
szántóföldi növényeket is termelnek, de állatot nem tartanak	1,2	5,5
zöldséget termelnek és baromfit tartanak	8,0	8,0
zöldséget termelnek, baromfit és sertést tartanak	17,5	15,1
szántóföldi növényeket is termelnek, de csak baromfit tartanak	2,9	3,3
szántóföldi növényeket is termelnek, baromfit és sertést tartanak	16,7	26,9
szántóföldi növényeket is termelnek, továbbá szarvasmarhát és/vagy lovat is tartanak	1,7	5,2
a baromfin és a sertésen kívül minden egyéb	4,5	5,4
összesen	100,0	100,0
	N=414	N= 271

Ez a tarkaság azonban jórészt a szegénység tarkasága. Szegénységé, mivel az iparból elbocsátottak több mint egyötöde (22%), a mezőgazdaságból elbocsátottak egytizede (12%) olyan családban él e falvakban, ahol sem állattartással, sem növénytermesztéssel nem foglalkoznak. A szegénységre utal az is, hogy – az előbbi sorrendben – további 7, illetve 4 százaléuk csak baromfit tud tartani, vagy 7, illetve 8 százaléuk csupán a háztartás zöldségszükségletei részbeni kielégítésére képes. Ezek az állati és növényi kultúrák nem igényelnek nagyobb befektetést, és néhány ezer forintból, meg sok-sok élönmunkával művelésük megoldható. A sertés tartás ugyan ennél pénzigényesebb – a malac ára 6-7 ezer forint volt a vizsgálat idején, és a felhizlaláshoz némi kukorica, netán táp is szükséges –, mégis meglehetősen sokatmondó adat, hogy az iparból elbocsátottak közel háromötöde (57%), a mezőgazdaságból elbocsátottak kétötöde (44%) nem tartott sertést, és 12, illetve 10 százaléuk is csak egyet. Pedig csak 36, illetve 28 százaléuk nem rendelkezett óllal. De a „mindent termelés” és „mindent tartás” is sokkal inkább a szegénységről árulkozik – csakúgy, mint a hatvanas évek kukoricázó-sertéselő háztájizása, vagy még korábban, a cselédsors és a törpebirtokos gazdaság idején –, hiszen e törekvés fő mozgatója a pénzihiány, így az áru- és pénzviszonyok kiküszöbölése és az önellátásra

való berendezkedés. Természetesen ez ma, a század végén merőben mást – más állapotokat, léthelyzeteket és lehetőségeket – jelent, mint a hatvanas vagy a harmincas években.

Ebben az összefüggésben hangsúlyozzuk, hogy nem állja meg a helyét az az általánosan elterjedt hiedelem, mely szerint a falusi háztartások általában képesek a saját ételkészletük szükségleteik kielégítésére, mivel – mint adataink tanúsítják – sokan sem állattartással, sem növénytermesztéssel nem foglalkoznak, és akik igen, azok többségénél is ez nagyon szerény és szegényes mezőgazdasági termelési tevékenységet takar. Olyannyira szerényet, hogy az iparból elbocsátottak 70, a mezőgazdaságból elbocsátottak 57 százaléka állította azt, hogy családjában megélhetésében „nincs” vagy csupán „kis szerepe” van a termelésnek. Amikor pedig azt kérdeztük, hogy a „mezőgazdasági termelésnek milyen szerepe van a háztartás pénzgazdálkodásában”, az iparból elbocsátottak kétötöde (42%) az válaszolta, hogy „nincs szerepe”, további 47 százaléka pedig azt, hogy „az élelmiszerekre nem kell annyit költeniük”. A mezőgazdaságból elbocsátottaknál sorrendben a fenti választ 27 és 52 százalék adta. Végül is a kérdezettek hozzávetőleg 80-90 százaléka az a véleménye, hogy a családja által végzett mezőgazdasági termelés vagy egyáltalán nem járul hozzá a háztartás pénzügyi jövedelmeihez, vagy csak pénzkiváltóként, amennyiben a megtermelt zöldség, burgonya, csirke, kacska vagy disznó lehetővé teszi, hogy az élelmiszerekre ennyivel is kevesebbet költsenek. (Azok aránya, akik szerint ebből „jelentős bevételeik vannak”, az előbbi felsorolás rendjében 2 és 5 százalék.)

A jelenlegi körülményeket jól mutatja az a tény, hogy az iparból elbocsátottak csaknem kilenczetedének (87%), a mezőgazdaságból elbocsátottak négyötödének (82%) „nem áll szándékában” háztartása mezőgazdasági termelését növelni. Sokuknál persze a valós helyzetet a „nem áll módjában” megjelölés fejezi ki legjobban, amennyiben az érintettek 52, illetve 57 százaléka ezt azzal indokolta, hogy „nincs pénze” és „anyagilag nem bírja”, további 13, illetve 6 százaléka pedig az eszközök – föld, gépek, ólak stb. – hiányával. És ha a kisebbséget kitevő 13-18 százaléknál nagyobb beruházni szándékozóval kapcsolatban vérmesebb elképzeléseink lennének, akkor ezt az adatok tükrében szintén korrigálni szükséges. Ugyanis e kevesek közül is sokan – sorrendben 45 és 33 százalék – a család-háztartás „olcsóbb élelmiszerét” jelelték meg célként, és így a beruházások legfontosabb területei a zöldségtermesztés, a baromfi- és a sertéstartás.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

Adataink szerint a vizsgált mikrokörzet mezőgazdasági kistermelésének elmúlt harminc esztendeje több „fejlődési” szakaszra tagolódik.

Az első szakasz a hatvanas évekhez kötődik, amikor a körzet falvaiban alacsony szintű volt a kereskedelmi ellátottság, kevés a munkaalkalom, a nők döntő többsége háztartásbeli volt, a téeszekben a tagok által bevitt termelési eszközökkel és az általuk ismert „hagyományos” eljárásokkal folyt a termelés, az elosztás pedig „maradékélv” alapján és döntően naturáliában történt. A háztájizásra és kistermelésre, amely ehhez a „világhoz” alkalmazkodott, szintén a „hagyományos” minősítés a legmegfelelőbb.

A következő szakasz a hetvenes évekre esik. Ekkor számos alapvető változás következik be a termelésben, a foglalkoztatás területén, a jövedelmekben és az életmódban. Egyfelől az ipartelepítés nyomán sokan jutnak munkához, és a háztartásbeli nők tömegesen elhelyezkednek, általánossá válik a „kétkeresős” család. Másfelől a téeszekben is elkezdődik, és gyors ütemben folyik a gépesítés, az új termelési eljárások meghonosítása, a vállalatszerű (pénzügyi) működésre és ennek megfelelően a tagok rendszeres pénzbeli fizetésére való áttérés. Ily módon a családok jövedelmei nőnek, zömében pénzformát öltenek, és az addig a háztartásbeli feleségre alapozó családi munkamegosztás, termelés és fogyasztás – és persze az életmód – átalakul. Mindezek a mezőgazdasági kistermelésre is kihatva, új irányzatokat indítanak el, de ekkor még a „hagyományos” – kukoricázó, disznózó – formák uralják ezt a szférát.

Adataink tanúsága szerint a nyolcvanas évek elején fordulat következik be a mezőgazdasági kistermelésben, pontosabban „áttörés” az árutermelés irányába. A mezőgazdaság egészének piacosodása, a modern termelési eljárások kisüzemi adaptációja, a piaci szükségletek növekedése, a politika irányváltása, a téeszek és tagjaik (tágabban a falusi népesség) körében új termelési, munkamegosztási és érdekeltségi formák elterjedése a háztájizásnak és kistermelésnek lendületet adott. A megelőző évtizedekben lappangó-rejtőzködő-puhatolózó árutermelési törekvések szétfeszítették a politikai korlátokat, és nagy számban alakultak ki árutermeléssel foglalkozó kistermelő gazdaságok. Köztük olyanok, amelyek kimondottan erre álltak rá, tulajdonosaik-résztvevőik kizárólag ebből éltek. Az „áttörést” nemcsak a fentiek jelzik, hanem az is, hogy a körzetben olyan növényi kultúrák terjedtek el – például hagyma, paprika, mák, tök(mag), uborka –, amelyeknek addig nem voltak hagyományaik, továbbá olyan kooperációs formák is, amelyek csak a téeszek termelési volumenéhez képest minősíthetők „kistermelésnek”. Úgy gondoljuk, hogy az évi 30 ezer csirkét, 200-300 disznót piacra dobó „kistermelők”, vagy a 20-25 hold háztájini cukorrépat vagy hibridkukoricát termelő „háztájizók” nyugat-európai mércével talán már nem is voltak annyira „kicsik”. Az „áttörésnek” fontos jellemzője volt a tudás-, a kapcsolati és a pénztőke szerepének felértékelődése ebben a szférában. Miután falvanként, rétegenként és családonként mást és mást jelentett a mezőgazdasági kistermelésben való részvétel és az árutermelésbe való bekapcsolódás, a nyolcvanas években jelentős differenciálódás ment végbe ezen a területen is, eltérő kondíciókat teremtve a későbbi vállalkozóvá váláshoz és a piacon maradáshoz.

A jelzett „áttörés” mindenesetre annak a többségnek is érzékelhető javulást hozott, amely hagyományos módon csak a „maradékkal” jelent meg a piacon, hiszen a részidős kistermelését előnyösen tudta kombinálni az „első” gazdaságbeli biztos jövedelmet adó főállású munkavállalásával.

A politikai rendszerváltás után, a kilencvenes évek elejétől új időszak kezdődik a mezőgazdasági kistermelésben. A mintegy húsz évvel ezelőtt ide telepített ipari üzemeket bezárják, más gazdasági szektorokban, így a mezőgazdaságban is jelentős elbocsátásokra kerül sor. A téeszek bizonytalan helyzetbe kerülnek, részben felbomlanak, földjeik a nevesítés és a kárpótlás révén magántulajdonba kerülnek, zömmel néhány hektárnyi méretben. A körzetben magas arányú munkanélküliség alakul ki, és sokan tartósan – évekre – kiszorulnak a munkaerőpiacról. Közülük a szerencsésebbek jövedelem pótló támogatásban részesülnek, a kevésbé szerencsések abban sem, és így kikerülnek a munkaügyi adminisztráció látóköréből. Ilyen körülmények között nyilván sokan szorúlnak-szorulnának rá a háztájizás és mezőgazdasági kistermelés néhány évvel előbb még olajozottan működő és jövedelemkiegészítést nyújtó formáira. Csakhogy ez ma már a múlté, hiszen a korabeli piacokról kiszorult a magyar mezőgazdaság, a belső piac számottevően szűkült, és a volt tőkekihelyezési és termelési integrációk felbomlottak és nem működnek. Új elem, hogy a kistermeléssel foglalkozóknak ma már tetemes beruházásokkal kell kezdeniük a termelést, amire vagy van pénzük, vagy nincs. E beruházások azonban önmagukban nem garantálnak bevételt és megélhetést, mivel egyáltalán nem biztos, hogy a termékeket el is lehet adni. Ez azt jelzi, hogy a talpon maradó kistermelők kockázata számottevően nőtt az elmúlt években. Más kistermelői rétegek viszont már kikerültek innen, hiszen még a „maradékélvű” árutermeléshez szükséges minimális tőkével sem rendelkeznek. Ez sokaknál még akkor is így van, ha rendelkeznek munkahellyel, amennyiben a főállásból származó jövedelmeik elégtelenek arra, hogy megfelelő mennyiségű pénzt forgassanak át a kistermelésbe.

Az elmondottak azt jelzik, hogy a mezőgazdasági kistermelés árutermelő szegmense visszaszorulóban van, ma már egyre kevesebben tudják az „első” gazdaságbeli főállást és a részidős „árutermelő” háztájizást eredményesen kombinálni egymással, mint ahogy az árutermelő szegmensben való alkalmi részvétel – a bármikor szabad ki- és belépés lehetősége – is a múlté.

Első megjelenés: MTA Szociológiai Szemle, 1997/1. szám, 39.-62. o.

A POLGÁROSODÁSBÓL KIMARADÓ TÁRSADALMI CSOPORTOK

Hazánkban a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végbement „aktuális” rendszerváltozás, és az azt követő új politikai-gazdasági berendezkedés majd egy évtizedes gyakorlata (és „eredményei”) szigorú ítéletet mondott az előző, az államszocialista rendszer teljesítményéről. Gondoljunk csak arra, hogy körülbelül 1,5 millió munkahely szűnt meg az elmúlt években; a munkanélküliség három-négy év alatt 20 ezerről 700 ezerre nőtt; több százezren tartósan (évekre) kiszorultak a munkaerőpiacról; milliók voltak kénytelenek feladni elért és megszokott életnívójukat; a lecsúszás társadalmi tömegélménnyé vált; az alsó rétegek aránya gyorsan emelkedett; a szegénység robbanásszerűen megnőtt, és a 20. század végén Magyarországon már rég túlhaladottnak vélt szegénységformák (például éhezés, alultápláltság, nyomor, tüdővész) éledtek újjá és váltak jól láthatóvá.

Sokakat annyira meglepett és lesújtott ez a szigorú ítélet, hogy ebben nem is annyira az államszocializmus alacsony teljesítményét, sokkal inkább a rendszerváltó, majd hatalomra került politikai erők felkészületlenségét, alaptalan illúzióit, szociális érzéketlenségét, hozzá nem értését, a fejlett gazdaságú országok segítségnyújtásának elmulasztását stb. vélték felfedezni. Jóllehet ez utóbbi feltételezések megfontolandók, hiszen sok reális elemet is tartalmaznak, úgy gondoljuk, hogy a problémát érdemes alaposabban is körüljárni.

Annál is inkább, mert az „aktuális” rendszerváltás során nem csupán az államszocialista rendszer mintegy négy évtizedes teljesítménye került mérlegre, hanem az azt megelőző rendszereké, pontosabban a hazánkban az ebben az évszázadban mintegy 20-40 évenként egymást – menetrendszerűen – követő rendszerváltozásoké is. A hazánk eddigi fejlődését, fejlettségét, a világgazdaságban elfoglalt helyét, versenyképességét és lehetőségeit e szempontból mérlegelő ítélet szintén szigorú. Azt mondja ugyanis, hogy ezek az egymást követő, egymástól nemegyszer gyökeresen eltérő célokat kitűző, gazdasági-társadalmi újratermelődési modelleket alkalmazó és politikai megvalósítási gyakorlatot folytató rendszerek társadalmunk *alapvető problémáira nem tudtak kielégítő és hatékony válaszokat adni*. Annak ellenére sem, hogy már régóta tudatában voltak a világgazdaság mindenkori élvonalába tartozó országokhoz és az általuk kialakított fejlődés irányát és dinamikáját meghatározó évszázados trendekhez képesti

„lemaradásnak”¹, „perifériára”² kerülésnek, és számoltak az „utolérés” és „felzárkózás” modernizációs³ kényszerével. Másként fogalmazva, a többszöri rendszerváltás sem bizonyult hatékonynak a probléma kezelésében, sőt az idők során a kérdést feltevők a lemaradás” növekedésének a tényét voltak kénytelenek regisztrálni.

„A fejlettségi szintkülönbségek 1950 és 1973 között szerény mértékben, s először a modern történelemben összefoglaló tendenciát mutattak: a térség [Közép- és Kelet-Európáról van szó, ahova hazánk is tartozik – L. L.] jövedelmi szintje a nyugati színvonal 41%-áról 45%-ra emelkedett. A korábbi 1:2 arányról azonban a különbség az utóbbi időszakban szakadékká mélyült, és soha nem látott 1:4 arányra nőtt. Ez kedvezőtlenebb, mint a 20. század elején fennállt különbség.”⁴

A két szigorú ítélet tehát összecsengeni látszik, ugyanakkor a probléma a rendszerváltásokon túlmutató folytonosságra is ráirányítja a figyelmet. Úgy gondoljuk tehát, hogy az államszocializmus ebbeli teljesítményét is realisabban meg tudjuk ítélni, ha azt a *történeti folytonosság oldaláról* közelítjük meg.

Nem kívánjuk e keretek között még csak vázlatosan sem bemutatni hazánk nyugat-európaiktól eltérő fejlődését, ezen országoktól való lemaradását vagy a kapitalizálódás lassúságát és felemáságát. Ezt tényként fogadjuk el.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közti gazdasági-társadalmi állapotok néhány, mondandónk szempontjából fontosnak tekintett jellemzőjéből indulunk ki, mint a jelzett fejlődés

---

¹ Lásd erről például: Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*. Szociológiai Műhelytanulmányok I., Budapest, 1988, MKKE Szociológia Tanszék; Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. Budapest, 1976, Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván – Szuhai Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848-1944)*. Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945-1968*. Budapest, 1976, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Kiadó; Berend T. Iván: *Átalakulás a világgazdaság perifériáin*, *Esély*, 1995. 5.; Kulcsár Kálmán: *A magyar társadalom*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó; Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó.

² Wallerstein I.: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983, Gondolat Kiadó.

³ A fogalmat a Kulcsár Kálmán által ajánlott értelemben használjuk: „... a modernizáció tulajdonképpen az »elmaradottság«, a »megkésetttség« és az ezekkel összefüggő, a nyugati tőkés úttól eltérő társadalmi fejlődés »párhuzamos« fogalma...”; Kulcsár Kálmán: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1980, Kossuth Könyvkiadó, 28. o.

⁴ Berend T. Iván: *Átalakulás a világgazdaság perifériáin*, *Esély*, 1995. 5., 35. o.; Lásd még: Peter Townsend: *A szegénység Kelet-Európában – a világméretű polarizáció legutóbbi megnyilvánulása*. *Esély*, 1995. 5.

és fejlettség államszocializmus előtti „csúcsteljesítménye”. Ebben az időszakban az ország gazdasága *stagnált*. A nemzeti jövedelem éves átlagos növekedése 1,5% alatt volt, azonban a népesség növekedése – 7,5 millióról 9,1 millióra – miatt az egy főre eső nemzeti jövedelem évi átlagban csupán 0,8%-kal emelkedett. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet 1937-ben a szakemberek 120 dollárra becsülték.⁵

A foglalkoztatottak többsége a *mezőgazdaságban* dolgozott, és arányuk alig csökkent 1920 (58%) és 1941 (48%) között.⁶ A mezőgazdaságból élők döntő részét kitevő paraszti népesség közel fele (45%) földnélküli vagy 1 kat. hold alatti földdel rendelkező agrárproletár, gazdasági munkás és cseléd volt. Ha közéjük soroljuk az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőket is – hiszen ez a réteg sem volt képes kizárólag a saját földjéből eltartani családját, és így rendszeresen bérmunkát kellett vállalnia –, akkor a paraszti népességnek már 70%-a sorolható az agrárproletárok közé.⁷

Az ipari és építőipari munkások arányának rendkívül lassú növekedése – az 1920. évi 18%-ról az 1941. évi 23%-ra – szintén a társadalom stagnálásának és nagyfokú zártságának állapotát mutatja. Az ipar alatt részben kisipar értendő: az ipari termelés egynegyedét itt állították elő, ugyanakkor a munkások mintegy felét (45%) itt foglalkoztatták. A szellemi foglalkozásuk közé nehezen lehetett bekerülni ebben az időszakban, arányuk 1920 és 1941 között 6%-ról mindössze 7%-ra nőtt.⁸

A korabeli jövedelmi helyzetbe és a rétegek közti jövedelemkülönbségekbe enged betekinteni egy, az 1930-31-es gazdasági évre vonatkozó becslés⁹, mely szerint az egy főre jutó évi 534 pengős országos átlagjövedelem alatt kerestek a mezőgazdasági munkások (183 pengő), a cselédek (205 pengő), az 1-10 kat. holdas parasztok (227 pengő), az ipari, közlekedési stb. munkások (376 pengő), a bányászati és kohászati munkások (427 pengő), a 10-100 kat. holdas parasztok (432 pengő) és a kisiparosok egy része is (320 pengő).¹⁰ A felsorolt társadalmi rétegekre és csoportokra, melyek a lakosság 81%-át tették ki, az összes személyi jövedelem 44%-a jutott, a középosztályba tartozó mintegy 18%-ra a jövedelmek 36%-a, és a „vagyonosok” 0,6%-nyi csoportjára annak 20%-a.¹¹ A rendelkezésre álló adatok alapján *Ferge Zsuzsa* a „szociális szegénység” arányát a két világháború között – a fellendülési és a visszaesési időszakoktól függően – 55-75% közöttire teszi, hangsúlyozva, hogy ezek

⁵ Csernok Attila – Ehrlich Éva – Szilágyi György: *Infrastruktúra. (Korok és országok.)* Budapest, 1975, Kossuth Könyvkiadó, 361. o.

⁶ Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*

⁷ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1987, 15-17. o.

⁸ Andorka Rudolf – Harcsa István: i. m. 23. o.

⁹ Matolcsy Mátyás: *A magyarországi jövedelem- és adóteher-megosztás*. Budapest, 1938.

¹⁰ Andorka Rudolf – Harcsa István: i. m., 118. o.

¹¹ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 40. o.

jelentős része szegényebb lehetett, mint az első világháború előtt. A legszegényebbek – a pauperek – számát fél- és egymillió közöttire becsüli.¹²

A meglehetősen jelentős tömeget képviselő „szegények” – cselédek, summások, törpe- és kisbirtokosok, ipari munkások, kisiparosok. munkanélküliek stb. – élet- és lakáskörülményeiről, földéhségéről, függő helyzetéről, elesettségéről, nyomoráról és az ebből való kiutkereséséről gazdag szociográfiai és szépirodalom áll rendelkezésre, és – ha nem is ilyen bőségben, de – statisztikai feldolgozások is.

A jelzett irodalom – sok más mellett – felhívja a figyelmet azokra a megélhetési módokra, eljárásokra és technikákra is, amelyekkel e családok megkísérelték jövedelmeiket tőlük telhetően kiegészíteni; megélhetésüket minél szélesebb alapokra helyezve biztonságosabbá tenni; lecsúszásukat megakadályozni; vagyonkájukat – ha csak egy kis földdel vagy házacskával is, de – növelni, és életüket némileg élhetőbbé tenni. Témánk vonatkozásában ezen erőfeszítések és technikák közül néhányra felhívnánk a figyelmet.

Először is arra, hogy a foglalkoztatottak többsége igyekezett saját és családja megélhetését *többféle bevételi forrás* köré szervezni. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint például a nem mezőgazdasági foglalkozású, kereső férfiak negyedének (26%) és a kereső nők nyolcadának (13%) volt valamilyen ingatlana: háza és/vagy földtulajdona.¹³ Feltűnően magas volt az ingatlantulajdonosok aránya az önálló férfi iparosok között – 43%-uknak volt háza, 30%-uknak földje –, ami azt jelzi, hogy ezek az emberek inkább voltak iparos munkát végző parasztok, mint megélhetésüket kizárólag az ipari tevékenység köré szervező vállalkozók. Jóllehet a tisztviselők között alacsonyabb a házzal (14%) és/vagy földbirtokkal (14%) rendelkezők aránya, mint az előbb jelzett önállóknál – ott a fenti felsorolás sorrendjében 40 és 25% –, mégis úgy látszik, hogy a közlekedési, illetve közszolgálati és szabad foglalkozású tisztviselők az átlagnál jobban törekedtek ingatlanok szerzésére. Például a közszolgálati és szabadfoglalkozású férfi tisztviselők 21%-ának volt földje.

A segédszemélyzet körében is hasonló arányokat találunk, és közülük is elsősorban a bányászatban és a kohászatban, a közlekedésben és a közszolgálatban dolgozók birtokolnak ingatlanokat, és persze az sem meglepő, hogy a nyugdíjas férfiak 42%-a szerzett öregkorára házat és/vagy 26%-a vett földet, remélve, hogy ezzel könnyebbé teszi a visszavonulása utáni életét. Pogány Ágnes becslése szerint összességében „...a nem paraszti családok legalább harmada rendelkezett ház- és/vagy földtulajdonnal, és ennek révén a családi költségvetést rendszeresen gyarapította mezőgazdasági eredetű mellékjövedelem”.¹⁴

---

¹² Ferge Zsuzsa: i. m. 42. o.

¹³ Az 1930. évi népszámlálás VI. kötet. *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapest, 114. kötet, 180-188. o.

¹⁴ Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemhelyzete a két világháború között Magyarországon. Kézirat, 2. o.

Ezek a zömében 1 kat. hold körüli töredék földek – a földbirtokok fele e területnagyság alatt volt – és a ház körüli kertek alkalmasak voltak a háztartás részére bizonyos mennyiségű zöldség, gyümölcs, bab és burgonya termelésére, és ha a kukoricára is jutott elegendő terület, akkor a baromfi- és disznótartáshoz is termelt elégséges takarmány. A háztartási szükségletek feletti maradék eladásával pedig növelni lehetett a pénzbevételeket is. E háztartásokban általában a családfő vállalt ipari és más, nem mezőgazdasági munkákat, az esetek egy részében ingázott, és családja mellett – bér munkán túli szabadidejében – maga is végezte a mezőgazdasági munkákat. E csoportok tehát az alacsony bérek és fizetések miatt nem nélkülözheték az innen származó termékek pénzkiváltó-pénznövelő szerepét.

A városi munkásháztartások jövedelemszerkezete (melyek nem rendelkeztek földdel) hasonlóképpen a *több lábon* állás kényszerét és stratégiáját mutatja. Egy 1930-ban végzett vizsgálat szerint¹⁵ a budapesti munkásháztartások jövedelmeinek mindössze háromötöde (61%) származott a családfő főfoglalkozásából, a további kétötöde pedig részben a családfő mellékfoglalkozásából (3%), részben a családtagok kereseteiből (24%), továbbá egyéb rendszeres (4%) – például albérlők, ágybérlők és kosztosok tartása – vagy rendkívüli (8%) – például segélyek, pénzbeli ajándékok, zálogosítás – bevételekből. Az adatok arról tanúskodnak, hogy mivel a legmagasabb jövedelmű háztartások bevételeinek a döntő része (92%) a családfő fő- és mellékfoglalkozásából származott – szemben a legalacsonyabb jövedelműek 66%-ával – az előbbieket kevésbé szorulóvá rá a pótlólagos forrásokra, *eltérő jövedelemszerző* stratégiát követtek, mint az utóbbiak. Ennek megfelelően az alacsony jövedelműek körében gyakoribb volt a többi családtag alkalmi vagy állandó munkavállalása, és a többnyire szoba-konyhás főbérleti lakásokban is gyakrabban tartottak albérlőket, ágybérlőket és kosztosokat, nem beszélve a segélyekért történő folyamodásról.

A rendelkezésre álló adatok szerint az értelmiségiek és tisztviselők közül is sokan vállaltak mellékállást ebben az időszakban; feltehetően többen, mint amennyien ezt az 1930. évi adatfelvételkor bevallották. A köztisztviselők 6%-a jelezte – főként a pedagógusok (nyelvtanítás, magántanítványok stb.) –, hogy van mellékfoglalkozása, de sok ügyvéd, orvos és mérnök is több állással rendelkezett. Az sem volt ritka, hogy e rétegek tagjai albérlők befogadásával egészítették ki jövedelmeiket.¹⁶

A megélhetés könnyebbé tételének és a jövedelmek növelésének technikái közé tartozott már a harmincas években is a *kétkeresős családmodell* kialakítása. Mint az előbbieken jeleztük, az alacsony keresetű budapesti munkáscsaládok közül sokan alkalmazták a háztartások jövedelemnövelésének ezt a módszerét: hol a feleség, hol

¹⁵ Illyefalvi I. Lajos: *Amunkásokszociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest 1930, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 410-413. o.

¹⁶ Pogány Ágnes: *Háztartások jövedelemhelyzete a két világháború között Magyarországon*. Kézirat, 21-29. o.

valamelyik gyermek dolgozott; szerencsés esetben mindketten, illetve több gyermek esetén többen is.

Az önálló parasztgazdaságok eleve *többkeresősek* voltak, hiszen ez a termelési egység a család egészének – ideértve az öregeket és gyerekeket is – munkájára-munkamegosztására épült. A törpebirtokosok és a mezőgazdasági munkások háztartásainak döntő többségében szintén többen dolgoztak, hiszen a férj különféle munkavállalásaikor (aratás, napszám, summás munka, útépités stb.) az otthon maradtokra – főként a feleségre – hárult az 1-5 kat. hold föld, kert vagy a szőlő megművelése. E családokból a gyermekek is gyakran vállaltak munkát, mint ahogy a cselédek gyermekei is.

A középosztályba tartozó rétegek számottevő része is élt a háztartás jövedelemnövelésének e módjával. Például a tanárok és tanítók körében kiugróan magas (44%) volt a kétkeresős családok aránya, de az orvosok egyötödének (19%), a mérnökök és ügyvédek 6-7%-ának is dolgozott a felesége.¹⁷

Ha úgy tetszik, a vázolt két- vagy többkeresős jövedelemjavító technika „másik” oldala a *gyermekszám korlátozása*. Akár az egyik, akár a másik, de mindkettő egyidejű alkalmazásával még inkább jelentősen javítható a háztartások jövedelmi helyzete és tagjainak életnívója, hiszen az egy keresőre eső eltartottak száma csökken. Ezen eljárás alatt persze ne gondoljunk csak a hírhedtté vált „egykére”, hanem arra is, hogy a korabeli középosztály, a városi munkásság és a parasztság körében is megindult a gyermekszám csökkentésének irányzata. Nem véletlen, hogy a szegénység kapcsán sokakban az egykeresős-sokgyerekes családok képe merül fel. *Gunst Péter* arra a következtetésre jutott, hogy az egykeresős (törpebirtokosok, mezőgazdasági munkások és gazdasági cselédek) családok között kell keresni azokat, amelyekre ráillik a „koldus” jelző. „Lényegében tehát 60 ezer családra, valószínűleg valamivel több, mint 400 ezer lélekre tehető azoknak a száma, akik igazi nyomorszámban éltek életüket, legalábbis addig, amíg gyerekeik keresővé nem cseperedtek, vagyis életük mintegy 15-20 évén át.”¹⁸

Előttünk áll tehát egy *stagnáló, gazdaságilag fejletlen és szegény* ország; jelentős mezőgazdasági és falusi népességgel, melynek zöme földtelen és néhány holdas agrárproletár; kicsi város lakó nagyipari munkássággal; tömeges, a lakosság 55-75%-ára kiterjedő „szegénységgel”. Láttuk, hogy a szegénység és a szegénységbe való lecsúszás megelőzésére az agrárproletároktól, a parasztságon és a munkásságon át egészen a középosztályokig minden réteg igyekezett életét többféle megélhetési forrás köré szervezni, mely források között feltűnően fontos szerepet játszott a *föld*, egészen pontosan a zömében kicsi – 1 kat. hold körüli – töredékföld. Ez egyfelől azt jelzi, hogy a birtokos parasztságon kívül a társadalom más rétegei is tömegesen

¹⁷ Pogány Ágnes: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. i. m. 23. o.

¹⁸ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között* i. m. 85. o.

kapcsolódtak a földhöz és a mezőgazdasági termeléshez, másfelől azt is, hogy az innen származó termékek, csereformák és pénzbevételek a családi jövedelmek nem elhanyagolható és integráns részét képezték. A különféle rétegek és családok között azonban jelentős különbségek voltak abban a tekintetben, hogy a természetes önellátás, a természetes és a pénzbeli jövedelmek milyen kombinációi fordultak elő a megélhetésükben, és az egyes elemeknek milyen volt a súlya. Az adatok alapján jelentős tömegűnek kell becsülnünk azok arányát, akiknek az életét szinte kizárólag a természetes önellátás, csere-, illetve fizetésformák uralták, és pénzbeli ügyletekkel alig volt dolguk. (Például Nagykőrös környékén az éves tanyás cseléd bére 1938-39-ben 10 q rozs, 13 kg szárazbab, 13 kg szalonna, 13 kg só, 1 kat. hold föld, 1 tehén tartása, lakás, fűtés volt. Aratáskor, külön szerződéssel, még kb. 5 q gabonát kereshetett.¹⁹ A fentiekén túl részét képezhette az illetménynek a cipő, a bakancs, a csizma, a fehérnemű, a szappan, a tűzifa vagy a tej is.)²⁰

Más társadalmi rétegek és csoportok életében ezzel szemben már a pénzbeli fizetések és ügyletek jelentősebb súllyal bírtak – például a készpénzt is kialakuló mezőgazdasági cselédek, ipari idénymunkások, ingázók, parasztok –, és megint másokéban – városi munkások, tisztviselők, tanítók, orvosok, kereskedők, gyárosok stb. – döntő vagy kizárólagos szerepet.

Ugyanezt a jelenséget más összefüggésben vizsgálva azt is látjuk, hogy a lakosság döntő részének munkaeszközei és az általuk alkalmazott termelési eljárások alkalmanként évszázadokkal előbbi fejlettséget mutattak, ugyanakkor néhány nagyüzemben a korabeli legfejlettebb technikákat és technológiákat alkalmazták, illetve fejlesztették ki. Ez azt is jelzi, hogy ez utóbbi üzemek sokkal inkább a fejlett országok piacaihoz, az általuk diktált fejlődési-fejlesztési irányokhoz és ütemhez kapcsolódtak, mint a hazai, természetes ügyletekkel terhelt vagy túlsúlyos gazdaság szükségleteihez és piacaihoz.

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy a nemzetgazdaság keretei között rendkívül eltérő állapotú, fejlettségű és működési logikájú újratermelődési formák, termelőmódok, csereügyletek, munkapiacok, munkakultúrák, érdekeltségek és megélhetési módok léteztek, melynek egyik pólusán – kissé sarkítva – a természetes elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti, a másikon pedig az áru- és pénzviszonyok legfejlettebb európai folyamataihoz kapcsolódó városi-ipari formáit találjuk. Az egymástól merőben eltérő társadalmi és gazdasági újratermelődési formák és logikák miatt a modern értelemben vett gazdasági és társadalmi integráció nem létezett.

Kérdés tehát, hogy mi történt ezzel a társadalommal és gazdasággal az államszocializmus viszonyai között.

¹⁹ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. i. m. 68. o.

²⁰ Gunst Péter: i. m. 87-89. o.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEIBEN

Az államszocializmus – a maga céljainak, berendezkedési és működési logikájának megfelelően – államosította a harmincas-negyvenes évekből készen talált társadalmat, gazdaságot, életkörülményeket és megélhetési formákat.

Az államosítással létrehoztak-létrejött egy merőben új társadalmi fenomén: az államosított vagy *első gazdaság*. A politikai hatalom számára hosszú időn keresztül ez volt „a gazdaság”. Ez közvetlen állami felügyelet és ellenőrzés alatt állt; a társadalomban bárhol termelt és az állam által elérhető és begyűjthető érték kizárólag ebbe a szférába került; a tervezés és fejlesztés csak erre terjedt ki; itt döntöttek az erőforrások elosztásáról stb., vagyis ez a szféra minden – például jogi, politikai, erkölcsi, ideológiai – szempontból előnyöket élvezett a társadalomban jelen lévő, de rajta kívül álló, bármely gazdasági és társadalmi jelenséghez, folyamathoz és ügylethez képest.

Miután az államosítás totális volt, hiszen jószerivel kiterjedt minden olyan erőforrásra, amely az egyéneknek vagy a családoknak az első gazdaságtól független megélhetését biztosíthatta volna – sokszor még akkor is, ha ezek az erőforrások az első gazdaság számára használhatatlanok voltak, ettől kezdve *az állam lett a legnagyobb munkaadó*. (1959-ben a foglalkoztatottak 63, 1961-ben 89, 1968-ban pedig 96%-a dolgozott a szocialista szektorban.)²¹ Az állam ellenőrizte ezt a szférát is: a bérek és fizetések szintjét, ezek növekedési ütemét, differenciáltságát, vásárlóerejét, a pénz- és természetbeni állami juttatások körét, a foglalkoztatáspolitikát vagy az ipartelepítést.

Mindez azt is jelzi, hogy a politika számára az első gazdaság nemcsak „a gazdaság”, hanem „a társadalom” is volt. Az első gazdaságbeli munkavállalás – jóllehet a bérek és fizetések alacsonyok voltak – megélhetési biztonságot, családi pótlékra való jogosultságot, egészségügyi ellátást vagy nyugdíjat biztosított. Csupa olyan jogosultságot és juttatást, amelyben a harmincas-negyvenes években csak kevesen részesültek.

Látnunk kell azonban, hogy az első gazdaság szociális gondoskodásának ily mérvű gyors és tömeges kiterjesztése nemcsak a rendszer tudatosan vállalt céljaiból adódott, hanem az államosítás bizonyos következményeinek *kényszeréből* is. Ugyanis az államosítás megváltoztatta a társadalmi újratermelésben alapvető szerepet játszó intézmények – állam, család, iskolarendszer, munkaszervezetek stb. – között addig kialakult erőforrás-megosztást, és ezzel a feladatmegosztást is. Például a családi erőforrások (föld, üzlet) államosításával a megélhetés, a társadalmi helyzet átörökítésének és a mobilitásnak ehhez kapcsolódó formái is leértékelődtek és jó részt átkerültek az iskolarendszerbe. Így az alacsony bérek és fizetések miatt most

---

²¹ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság története Magyarországon* i. m. 240. o.

már tömegesen kétkeresőssé váló családoktól az iskolának társadalmi méretekben át kellett vállalnia a gyermekek étkeztetésének, megőrzésének, pihenésének vagy szabadidő-eltöltése megszervezésének feladatait, és mivel az állam erre képtelen volt, e feladatokat igyekezett a munkaszervezetekre (gyári bölcsődék, óvodák stb.) is áthárítani. A nyugdíjbiztosítás gyors kiterjesztése mögött hasonlóképpen felsejlik a kényszer, hiszen az öregek ellátását addig hagyományosan biztosító családi erőforrások államosítása miatt e funkciókat is „illet” az államnak átvennie. A lakásépítés – legalábbis a városokban – a család intézményétől részben szintén átkerült az államhoz.

Mindent egybevéve úgy látjuk, hogy az első gazdasággal olyan feladatokat is felvállaltatott az állam, amelyekhez a korabeli szinten sem az adekvát intézményekben nem voltak meg az ezek kielégítéséhez szükséges erőforrások (pl. a családok lakásproblémáikat nem tudták maguk megoldani társadalmi méretekben), sem maga az első gazdaság nem rendelkezett ilyenekkel. Másként fogalmazva, az első gazdaság korabeli fejlettségéhez képest *túlvállalta* magát. Ezt jelzik mind az első gazdaság, mind a társadalmi intézményrendszer egészének súlyos funkciózavarai.

Annál is inkább, mert az államosításról azt is tudjuk, hogy az politikai, az erőszakot sem nélkülöző adminisztratív eljárás volt, amely önmagában nem hozott létre gazdasági vagy társadalmi fejlettségbeli ugrást, technikai-technológiai forradalmat vagy minőségileg magasabb szintű gazdasági integrációt. Államosítani ugyanis csupán az addig létrejött fejlettségeket és újratermelődési logikákat lehetett. Ha az egy nincstelen tanyai cseléd, a maga munkakultúrájával, igényeivel és törekvéseivel, akkor azt; ha egy 5-6 holdas paraszt a lovával, tehenével disznájával és tyúkjával, akkor azt; ha egy városi kisiparos, a lakása egyik helyiségéből kialakított üzletével, kéziszerszámaival és tanoncával, akkor azt; ha pedig egy európai szintű technológiai, fejlesztő részleggel és több száz vagy ezer munkással dolgozó termelő üzem, akkor azt. Így az első gazdaság állapota még évtizedekig a harmincas-negyvenes évek vázolt örökségének zagyvaságát és fejletlenségét mutatta, miután nagyon is eltérő gazdasági fejlettségű, újratermelődési logikájú és műszaki színvonalú termelőpotenciálok kerültek be keretei közé. Ez a szféra tehát hosszú ideig *csak politikai értelemben tekinthető egységesnek*, mivel hiányoztak a gazdasági integráció minimális feltételei is. Ennek látványos megjelenési formája volt, hogy a hatvanas évek végéig a mezőgazdaság szocialista szektorában hivatalosan is a természetes fizetési és csereügyletek voltak túlsúlyban (pl. beszolgáltatás, kötelező terményleadás, munkaegység, év végi reziduális alapú jövedelem-elszámolás), míg az első gazdaság más területein a pénzviszonyok uralkodtak, persze nem egészen a fejlett piacgazdaságokra jellemző értelemben.

Az államosítás adminisztratív mozzanatának gazdasági teljesítménybeli korlátozottságára utal az a tény is, hogy ezzel az első gazdaság eltartóképessége nem javult oly mértékben, hogy az államosítás miatt tömegesen bér munkássá váló

lakosság megélhetését és szükségleteinek kielégítését kizárólag a munkaviszonyból származó bérekből és fizetésekből (a kor színvonalán) biztosítani tudta volna. A háztartások kezén maradtak, illetve az állam a lakosság kezelésében hagyott olyan, az első gazdaságon kívüli értéktermelő potenciálokat, eszközöket és lehetőségeket (pl. házhely, gyümölcsös, háztáji, illetményföld), amelyekkel az (megfelelő szintű) megélhetését biztosíthatta, első gazdaságból származó jövedelmeit kiegészíthette, pótolhatta vagy növelhette. Egész egyszerűen értelmetlen volt például tiltani a falusi lakosságnak, hogy zöldségből, gyümölcsből és burgonyából önellátó legyen, amikor ezekhez másként nem juthatott hozzá, értelmetlen volt megakadályozni a csirke-, kacsá-, tyúk- vagy disznótartást, amikor húshoz csak így juthatott falun. És nemcsak azért, mert nem volt elegendő ezekből a cikkekből, hanem mert falun nem volt megfelelő üzlethálózat, nem volt húsbolt, nem volt hűtőhálózat – egyáltalán, a falu ellátottsága meglehetősen alacsony szintű volt. Az önerős lakásépítés tiltása szintén értelmetlen volt, hiszen a községekben nem vagy csak elvétve épültek állami vagy szolgálati lakások.

A parasztságon túl természetesen más falusi és városi rétegek kezén is maradtak kertek, gyümölcsösök, házhelyek és illetményföldek, illetve sokan ebben az időszakban vagy később jutottak telekhez, hétvégi házhoz vagy parasztházhoz. E folyamat láthatóvá válásához és politikai elismeréséhez aztán jelentősen hozzájárult az a tény, hogy az állam képtelen volt teljesíteni azokat a feladatait, amelyeket a család intézményétől „átvállalt”, és így azok költségeit *nem építette be a bérekbe és fizetésekbe* – gondoljunk a lakásra, az egészségügyi ellátásra vagy az iskoláztatásra –, illetve arra, hogy az időközben meglódult új modernizációs szükségletek kielégítésének – pl. autó, víz-, gázbevezetés – nem voltak meg az első gazdaságbeli jövedelmi potenciáljai. Gyakorlatilag értelmetlenné vált az első gazdaságbeli alacsony bérek és fizetések pótlásának, kiegészítésének, kiváltásának vagy növelésének az e szférán kívüli eljárásait és módozatait tiltani. Így a hetvenes évek elejétől kezdve *hivatalosan is támogatták* a lakosság első gazdaságon kívüli értéktermelő tevékenységét.

A politikai és gazdasági áttörés a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától következett be. Emögött az első gazdaság növekedésének megtorpanása, egyensúlyi helyzetének romlása és a külső eladósodás felgyorsulása állt, amikor az első gazdaság működtetői politikai (például legitimáció biztosítása vagy az elégedetlenség megelőzése) és gazdasági (például erőforrás-elvonás) okokból a jelentősebb ártermelést és tőkefelhalmozást is lehetővé tevő második gazdaságbeli termelési formákra is áldásukat adták. (A második gazdaság kifejezés is ekkor nyer polgárjogot.)²²

²² Gábor R. István – Galasi Péter: *A második gazdaság. (Tények és hipotézisek.)* Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Gábor R. István - Galasi Péter: *A magángazdasági tevékenység a mai szocialista gazdaságban.* Budapest, 1981, MKKE Munkatudományi Tanszék és TTI, zárótanulmány.

Mindent egybevéve azt állítjuk, hogy az (államosított) első gazdaságon kívül – elsősorban a háztartás intézményéhez kötődve – az államszocializmus egész időszakában fennmaradt egy nagy volumenű termelő-szolgáltató szféra, amelyet – jobb híján – *második gazdaságnak* nevezünk. Természetesen nem gondoljuk, hogy két gazdaság volt a korabeli magyar társadalomban, csupán Braudellel²³ egyetértve azt, hogy egyetlen társadalom gazdasága sem ragadható meg és írható le *egy* gazdaságként: különösen nem a korabeli magyar társadalomé, ahol a természetes önellátás és nyomokban a világszínvonalú nagyipar még az első gazdaságon belül is kimutathatóan együtt volt. Más kérdés, hogy az államosítással létrehozott első gazdaságot – amely, mint jeleztük, az állam közvetlen felügyelete és ellenőrzése alatt állt; amelyre tervezési, fejlesztési és elosztási elképzelései és döntései irányultak stb. – mesterségesen és önkényesen kiemelték az őt körülvevő társadalom és gazdaság természetes közegéből. Mesterségesen, hiszen azt politikai-ideológiai megfontolásokból „fejlettebbnek”, „magasabb rendűnek” tekintették, míg az azon kívüli termelési, gazdasági és megélhetési ügyleteket lebecsülték, és „csökevényesnek”, „ideiglenesnek” és „kiegészítő” jellegűnek tartották hivatalosan.

A korabeli tapasztalatok és adatok persze nem támasztották alá ezt az elmarasztaló és lebecsülő véleményt. A második gazdaság társadalmi elterjedtségét mutatja egyrészt az, hogy 1972-ben 1 681 ezer háztartás (több mint 5 millió fő tartozott ide), 1982-ben 1 500 ezer háztartás (mintegy 4,5 millió személy élt itt) vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.²⁴ Ha ehhez hozzászámítjuk azt a körülbelül 700 ezer háztartást, amely ugyan nem felelt meg a KSH háztáji és kiegészítő gazdaságokra vonatkozó számbavételi kritériumainak, de valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági termeléssel, akkor hozzávetőlegesen a magyar háztartások kétharmada kapcsolódott így vagy úgy a földhöz és az őstermeléshez. Ez meghaladta mind a mezőgazdasági keresők (20%), mind a falusi lakosság (48%) részarányát.²⁵ Másrészt a mezőgazdasági kistermelésben érintett háztartások társadalmi összetétele is jelzi – lásd a következő táblázatot – e jövedelemszerzési és megélhetési módok a paraszti népegyesíten messze túlmutató társadalmi elterjedtségét.

²³ Braudel, P.: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó, 2.

²⁴ *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben. 1.* Budapest, 1984, KSH. 6. o.

²⁵ Oros István: A mezőgazdasági kistermelés. *Statisztikai Szemle*, 1983. 12.

A harmincas évekhez hasonlóan a hatvanas-hetvenes és nyolcvanas évtizedekben újra nagy számban találunk valamilyen földtulajdonnal, megművelhető területtel rendelkezőket az ipari, építőipari, kereskedelmi és közlekedési munkások között, valamint a tisztviselők (nem fizikai foglalkozásúak) vagy a nyugdíjasok (inaktívak) körében.

1. táblázat. A kistermelő háztartások társadalmi összetétele 1972-ben és 1982-ban²⁶

Osztályok és rétegek	1972	1982
	% -ban	
Munkásosztályhoz tartozó	30,4	31,2
Szövetkezeti parasztsághoz tartozó	21,4	11,2
Kettős jövedelmű	11,8	8,9
Nem fizikai foglalkozású	9,2	18,1
Kisárutermelő, kiskereskedő	5,4	3,7
Inaktív	21,8	26,9
Összesen:	100,0	100,0

Az egyes foglalkozási és lakóhelyi csoportok természetesen eltérő mértékben és módon vettek részt a kistermelésben, és emögött különböző jövedelmi és élethelyzetek, megfontolások, alternatívák, törekvések és kényszerek húzódtak meg. Így az innen származó bevételeknek más volt a súlya a budapesti és a városi munkás, paraszt, szellemi vagy kettős jövedelmű háztartásokban, mint ezek községi megfelelőiben. Például a községi szövetkezeti paraszt-háztartások jövedelmeinek 1967-ben 50, 1972-ben 40, 1977-ben 36, 1982-ben 24 és 1988-ban 36%-a származott a háztájiból.²⁷ A vidéki városok szövetkezeti parasztjainak jövedelmeiben azonban ennél kisebb arányt képviselnek az innen származó bevételek – 1972-ben 33%, 1988-ban 28% –, mint ahogy a községekben lakó munkás- – 1972-ben 15%, 1988-ban 15% – és szellemi foglalkozású háztartásokban – 1972-ben 14%, 1988-ban 11%. A háztájiból származó bevételek a vidéki városok szellemi foglalkozású háztartásaiban viszont elenyésző – 1972-ben 3%, 1988-ban 3% – súlyt képviselnek. Az adatok – sok más mellett – arra hívják fel a figyelmet, hogy a községi parasztháztartások jövedelemforrásai között a tévesztés után még évtizedekig olyan jelentős – 35-40% – súlyt képviselt a *háztájiból származó bevétel*, hogy azt sem az összjövedelem, sem a megélhetés szempontjából nem lehet mellékesnek tekinteni. Annál is kevésbé, mert – ahogy azt az 1982 és 1988 közötti irányzat mutatja – az első gazdaságbeli bérek stagnálása vagy csökkenése idején megnőtt e jövedelemforrás szerepe.

²⁶ *A mezőgazdasági kistermelés I.* (1981), Budapest, 1982, KSH, 15. o.

²⁷ *A családi jövedelmek színvonala és szóródása (1972, 1977, 1982) és a jövedelemeloszlás Magyarországon, (1988).* Budapest, 1975, 1980, 1985, és 1990, KSH.

Figyelemre méltó az a törekvés is, hogy a háztájizásban érintett családok bizonyos élelmiszerekből igyekeztek szükségleteiket maguk kielégíteni, és így csak annyit vásárolni, amennyi elkerülhetetlen. A háztartás-statisztikák szerint például 1980-ban a községi parasztháztartások az általuk elfogyasztott baromfi 88, tojás 85, burgonya 78 és zöldség 67%-át maguk termelték meg. A természetes önellátás hasonlóan magas aránya mutatható ki a községi munkás- és szellemi foglalkozású háztartásokban is. Az előbbieket a baromfi 77, tojás 75 és a burgonya 69, az utóbbiak a baromfi 73, tojás 67 és a burgonya 63%-ából voltak önellátók. A városi munkás- és szellemi háztartások körében ennél ugyan számottevően alacsonyabb a saját termelésű fogyasztás aránya, de alkalmanként egyáltalán nem elhanyagolható, hiszen az előbbieket a baromfi 28, a tojás 30 és a burgonya 25, az utóbbiak a baromfi 16, a tojás 17, a burgonya 20%-át termelték meg maguknak.²⁸

Jóllehet a fentiek is érzékeltetik, hogy a második gazdaság legjelentősebb szektorában, a háztáji és kiegészítő gazdaságokban milyen elterjedt volt a természetes önellátásra való törekvés – szokás, habitus, kényszer, tapasztalat stb. –, tényleges társadalmi elterjedtsége azonban jobban lemérhető egy, a nyolcvanas évek elején kimondottan e szférára irányuló kutatásból.²⁹ Kovách Imre azt találta, hogy a *tradicionális önellátó* (15,2%), a *szabadidős önellátó* (29%), és a *középparaszti mintára szervezett paraszti típusú üzem* (38,8%) uralta a hazai mezőgazdaság második gazdaságát – az összes kisüzem több mint 80%-a sorolható ide –, míg az elsősorban árutermelésre beállt *integrált félüzem* (5,2%), *integrált vállalkozás* (6,3%) és a *szabad piaci vállalkozás* (5,5%) alkotta az egyötödöt sem elérő kisebbséget. Nyilván korábban még nagyobb lehetett az önellátás súlya, hiszen e felvétel idején a politika már engedte a különféle vállalkozási formákat.

Ha talán kissé sokat foglalkoztunk a második gazdaság töredékföldekhez kapcsolódó, természetes elemekkel túlsúlyos és jórészt élőmunkán alapuló formáival – nem lebecsülve az ipari, építőipari, szolgáltatásbeli stb. több százezres látható (Laky Teréz becslése szerint³⁰ 1986-ban 450-500 ezren dolgoztak vgmk-ban, szakcsoportokban stb.) és láthatatlan formáit – azért tettük, mert szerettük volna érzékeltetni a *megélhetés és jövedelemszerzés harmincas évekbeli ezen formáinak tömegmértű továbbélését az államszocializmus egész időszakán keresztül*. Továbbá, mert ez a természetes önellátás és csere – itt gondoljunk az önerős építkezések kalákáira és munkacseréire is – az áru- és pénzviszonyok alatti gazdaság hatalmas kiterjedtségére is utal.

Nos, ha az elmondottak alapján közelítünk a korabeli magyar gazdasághoz és társadalomhoz, akkor egy, a megszokottól sok tekintetben eltérő kép bontakozik ki előttünk. Például, ha a gazdaság fejlettségét a második gazdaság súlya, szektorális elhelyezkedése

²⁸ *Háztartás-statisztika.1980*, Budapest,1982, KSH, 23. o.

²⁹ Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelés a magyar társadalomban.)* Rétegződés modell-vizsgálat IX., Budapest, 1988, Társadalomtudományi Intézet.

³⁰ Laky Teréz: *Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. Valóság*, 1987. 7.

és ügyletei figyelembevételével is minősítjük, akkor egy jóval fejlettebb világot regisztrálhatunk, mintha ezt kizárólag az első gazdaság teljesítménye alapján minősítenénk. Sokatmondó tény, hogy a családok körülbelül kétharmada kapcsolódott a háztáji és kistermeléshez, vagyis az őstermeléshez, melyet a természetes ügyletek uraltak.

Hasonlóképpen más társadalomszerkezet rajzolódik ki akkor, ha csak az első gazdaságban elfoglalt helyből és abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a munkavállalók kizárólag az innen származó jövedelmeiből éltek meg és érték el életszínvonaluk adott szintjét, és más, ha az ezen kívüli gazdaságot is figyelembe vesszük.³¹ A kutatások alapján a mezőgazdasági kistermelésre fordított összes munkaidőt az 1970-es évek eleje óta nagyjából évi 2,7 milliárd órára becsülték a szakemberek, ami „... több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejének...” felel meg.³² Ez az 1,2 millió, az egész évi munkaidejét hiánytalanul végigdolgozó, „számított” munkavállaló nem szerepelt az első gazdaság hivatalos nyilvántartásában – ott az aktív keresők 18%-át, több mint 900 ezer embert regisztráltak mezőgazdasági fizikaiként –, jóllehet a mezőgazdaság bruttó termelésének 31%-át, nettó termelésének a felét az előbbieket állították elő.³³ Miután egy ország gazdasági fejlettségére szoktak következtetni a foglalkoztatási szerkezetből, hazánk jóval fejlettebbnek és termelékenyebbnek látszik az első gazdaság mezőgazdasági szektorában regisztrált dolgozók aránya (900 ezer fő), mint a mezőgazdaságban megtermelt értéket valóságosan előállító – 900 ezer valóságos, plusz 1,2 millió „számított” – munkaerő „együttes számbavétele” alapján. Az „együttes számbavétel” természetesen vitatható, azonban arra ezzel együtt is alkalmas, hogy a korabeli mobilitási, átrétegződési, jövedelem- és életszínvonal-kiegyenlítődési folyamatok megítélését némileg újragondoljuk. Miként értékeljük a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak gyors csökkenését az 1960. évi 37%-ról az 1980. évi 10%-ra, ha tudjuk, hogy ezek többsége nem vált meg a földtől, és mezőgazdasági termeléssel is foglalkozó „félproletár” volt? Azonos minőségként kezelhetünk-e jelentősen eltérő megélhetési módokat, sarkítottan azokat, akik csak az első gazdaságból éltek, személyes jövedelmeiket kizárólag pénzben kapták, és azokat, akik jövedelmeik 50-70%-ához jutottak csak hozzá az első gazdaságból, ezt sem kizárólag pénzben kapták, és megélhetésükben a természetes önellátás és csere számottevő súlyt képviselt? Az azonos

³¹ A magyar társadalom rétegződésének az első és második gazdaság együttes figyelembevételével történő megközelítése. Szelényi Iván és Kolosi Tamás is kidolgozott egy-egy modellt, de ezek sok tekintetben eltérnek a mi szempontjainktól, ugyanis ők „két gazdaságot” feltételeztek, melyek között az első gazdaságot redisztributív, a másodikat piacnak tekintették. Véleményünk szerint meglehetősen önkényes a korabeli társadalom gazdaságának ilyen kategorikus elkülönítése és az egyiknek csak redisztributív, a másiknak csak piaci működési logikával való felruházása. Lásd Szelényi Iván: *Új osztály, állampolitika*. Budapest, 1990, Európa Kiadó; Kolosi Tamás: *A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság*, 1982.11. Kolosi Tamás: *Strukturális csoportok és reform. Valóság*, 1986. 7.

³² *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben*. 1. Budapest, 1984, KSH. 7. o.

³³ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, 1979, Magvető Kiadó, 103. o.

rétegen belüli ennyire különböző megélhetési módokat, illetve az ilyen mögöttes különbségekkel bíró mobilitásokat „egyenértékűnek” tekinthetjük-e?³⁴ A jövedelem- és életszínvonalkiegyenlítődéskorabeli folyamatait miként értékeljük, ha közben tudjuk, hogy ezt a legrosszabb helyzetű rétegek jelentős mennyiségű pluszmunkával érték el? Ez azt jelenti, hogy a magasabb életszínvonalú rétegek rövidebb idő alatt keresték meg ugyanazt a bért és fizetést, mint az alacsonyabb életszínvonalú rétegek, „... az utóbbi rétegek tehát napi másfél-két órával több munkával érték el azt, hogy az életszínvonaluk az 1970-es évek folyamán lényegesen emelkedett és közeledett az átlaghoz”.³⁵ Paradox helyzet ez, hiszen a jövedelem- és az életszínvonalkiegyenlítődési irányzat nemhogy nem vonta maga után az életmód hasonló kiegyenlítődéset vagy közelítést. Ellenkezőleg, az életmódkülönbségek növekedtek, mivel ez volt az eszköze és ára az előbbiekkiegyenlítődéseknek. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a jövedelemkülönbségek az adott viszonyok között átalakultak életmódkülönbségekké, vagyis formát váltottak és rejtetté váltak. (Úgy gondoljuk, hogy a korabeli rétegződés-, mobilitás- és jövedelemvizsgálatok „eredményeit” a fenti megfontolások miatt érdemes óvatosan kezelni.)

Az államszocializmusban a hatvanas-hetvenes évekbeli gazdasági növekedés; az első gazdaság keretei közti teljes (totális) foglalkoztatás; a politikailag vezérelt jövedelempolitika és jövedelemkiegyenlítés; a nyugdíjazás és az egészségbiztosítás kiterjesztése; a középfokú oktatás tömegessé válása; a második gazdaság társadalmi elterjedtsége vagy a két világháború között is már alkalmazott jövedelemnövelő technikák – például kétkeresős családmódel, gyerekszám-korlátozás – széles körű alkalmazása körülményei között a *szegénység is visszaszorult*, formái, megváltoztak. Ez nem azt jelenti, hogy nem voltak csoportok, melyek a szó klasszikus értelmében vett szegénységben éltek (nyomorogtak), de többségük már ki tudta elégíteni alapvető szükségleteit, viszont az ezek „feletti”, fontos társadalmi javakhoz (pl. iskola, hatalom) nem vagy másoknál korlátozottabban jutott hozzá (depriváció).³⁶

Ferge Zsuzsa véleménye szerint az államszocializmus kezdeti időszakában, az ötvenes években, a szegénység zömmel létfenntartási problémát jelentett és a lakosság 65-75%-át érintette. A hatvanas évektől e formát a „relatív szociális szegénység” váltotta fel: ez ekkor a népesség 30-40%-ára terjedt ki, majd a nyolcvanas évek

³⁴ E kérdésfeltevésnél sokat átvettünk Kemény István és Márkus István szemléletmódjából, akik a hetvenes években a munkásosztály és a parasztság mobilitását és helyzetének változását vizsgálták. Lásd például Kemény István: *A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia*, 1972, 1.; Kemény István – Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. Budapest, 1971, Társadalomtudományi Intézet; Márkus István: *Az utóparasztság arcképehez. Szociológia*, 1973, 1

³⁵ *Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg felvétel alapján.)* Budapest, 1982, KSH, 48. o.

³⁶ Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. i. m.; Bokor Ágnes: *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, 1987, Magvető Kiadó.

elejére a népesség 10-30%-ára csökkent. Erről a 10-30%-ról azt mondja, hogy „... elsősorban csak nyugdíjból, segélyekből élő vagy mindkét ilyen forrást nélkülöző idősök, a zömmel szakképzetlen alacsony keresetűek, a három vagy többgyerekesek jelentős része mélyen a kor színvonala alatt élnek, súlyos megélhetési nehézségekkel küzdenek. Közöttük az egész népességben elfoglalt súlyuknál (4-5%) nagyobb arányban vannak képviselve a cigányok, de az anyagi szűkösség, illetve a »halmozott hátrányok« kérdése messze nem csak »cigánykérdés«.” Magáról az arányról – a 10-30%-ról – pedig megjegyzi, hogy az általában igen, de az ország fejlettségi szintjéhez viszonyítva nem szokatlanul nagy.³⁷

A különféle módon számított (pl. létminimum, alsó jövedelmi decilis, az egy főre számított havi jövedelem átlagának 50-60%-a) szegénységküszöbök alatt élők összetételére vonatkozóan egybehangzóak az adatok – főként nyugdíjasok, eltartottak, alacsony iskolázottságúak, szakképzetlen nem mezőgazdasági fizikaiak, közülük sokan falun laknak (ingázók), mezőgazdasági fizikaiak, cigányok, három- vagy többgyerekesek stb. –, és az is kimutatható, hogy e rétegek és csoportok az államszocializmus egész ideje alatt sok szálon kapcsolódtak a második gazdasághoz, annak mezőgazdasági formáihoz. Kemény István az 1968-as szegénységvizsgálat adatai alapján azt mondja, hogy a szakképzetlen munkáscsaládok 70, a betanított munkások 69%-a falun élt, és ingázott lakóhelye és munkahelye között, továbbá hogy e családok 80%-a rendelkezett egy kis művelhető földdarabbal, melyet többnyire intenzíven meg is művelt.³⁸ Az érintettek megélhetésében és jövedelmeiben tehát a mezőgazdasági kistermelésből származó termékeknek és bevételeknek nem kis szerepe volt.

Bokor Ágnes a nyolcvanas évek eleji rétegződésvizsgálat adatai alapján szintén azt állítja, hogy a depriváltak nagyobb arányban vettek részt a második gazdaságban (83%), mint a nem depriváltak (72%). „Ez a háztáji gazdaságok miatt alakul így. A deprivált családok 76%-ának van kisebb-nagyobb földje, a nem depriváltaknál csak 59%-os ez az arány.”³⁹ A mezőgazdasági kistermelésben való részvételükre jellemző a magas idő- és élömunka-ráfordítás, a piaci ügyletek alacsony aránya és az alacsony jövedelmezőség.

Figyelemre méltó, hogy közvetlen a depriváltak „feletti” vagy a deprivációval veszélyeztetett – a depriváltak közé könnyen lecsúszó – rétegek még intenzívebben vettek részt a mezőgazdasági kistermelésben, és nem utolsósorban ennek köszönhetőek, hogy nem tartoztak a depriváltak közé.⁴⁰

Mindent egybevéve úgy látjuk, az államszocializmus hazánk gazdasági fejletlenségét, annak harmincas évekbeli formáit és ennek részeként a tömeges szegénységet

³⁷ Ferge Zsuzsa: i. m. 61. o.

³⁸ Kemény István: Poverty in Hungary. *Social Science Information*, 1979. 2. 247-267. o.

³⁹ Bokor Ágnes: i. m. 101. o.

⁴⁰ Bokor Ágnes: i. m. 104. o.

nem megoldotta, hanem államosította, saját működési logikájának megfelelően a problémákat más „dimenziókba” helyezte, és *részben elfedte*. Egyfelől létrehozta az első gazdaságot, melynek keretei közé nagyon is eltérő fejlettségek és újratermelő-dési logikák kerültek be; erre egy olyan foglalkoztatáspolitikát és szociális ellátó-rendszert épített rá, melynek nem voltak meg a gazdasági előfeltételei (Kornai János ezt nevezi „koraszülött jóléti államnak”).⁴¹ Másfelől a családok kezén megmaradtak olyan, a társadalomban addig is tömegesen elterjedt és bevett megélhetési és jövedelemszerzési források és módok – elsősorban is a házhelyekhez és töredékföldekhez kapcsolódva –, melyek biztosíthatták az első gazdaságbeli alacsony, de zömében pénzbeli bérek és fizetések kiegészítését, kiváltását vagy növelését.

Hangsúlyoznánk, hogy a megélhetésnek és jövedelemszerzésnek e módjai – a földművelés, a több forrásból való jövedelemszerzés, a pénz és a naturália kombinálása, a munkacentrikus élet, a háztájiban végzett munka nem számolása stb. – annyira szokásosak voltak, hogy azok államszocializmusbeli továbbélését a társadalom zöme nem érezte természetellenesnek, és semmiféle szocialista jellemzőt nem látott azokban. A térszben dolgozó „utóparasztság”, az ő gyerekeikből is kikerülő falusi és városi értelmiség, az agglomerációkba és városokba felvándorló ipari munkásság stb. életének ez olyan természetes része volt és maradt, hogy a nyolcvanas évek gazdasági pangása, jövedelem- és életszínvonal-csökkenése a rendszerváltozást megelőző időszakban – amikor a rendszerváltó politikai erők a szegényedő lakosság „lázasát” várták, ők ehelyett – a szokásos módon, a második gazdaságban próbáltak javítani az első gazdaságban romló helyzetükön.

Ez sokaknak sikerült is, hiszen az első gazdaság romló helyzetének és eladósodásának negatív következményeiből a teljes foglalkoztatottságot és szociális ellátást mindvégig fenntartó rendszer a rideg valóságot nem vagy szépítve hárította át a lakosságra, ugyanakkor a hiány körülményei közt a második gazdaságban csak kevésbé volt érezhető a visszaesés. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy amit a politikusok és az elit tudott az első gazdaság tönkremeneteléről és fenntarthatatlanságáról, azt a bőrükön *csak kevesen érezték*, részben a második gazdaságnak is köszönhetően.

Úgy látjuk tehát, hogy jóllehet az államszocializmus idején az első gazdaság sokat fejlődött, a társadalom munkaképes korú tagjait szinte totálisan integrálta ide, és az áru- és pénzviszonyok kiterjesztése irányába is óriási lépéseket tett, végül is az örökölt fejlettségi problémák egy jelentős része a nyolcvanas évek végéig sem vált túlhaladottá. Ez azonban csak a rendszerváltozás után vált nyilvánvalóvá.

És a rendszerváltás után?

A hetvenes évek végétől a magyar gazdaság növekedése lelassult, a reálbérek csökkentek, az infláció növekedett, az állam eladósodása meglódult, és így a nyolcvanas évek közepére már jól látható jelei voltak az első gazdaság változatlan formában

⁴¹ Kornai János: A költségvetési hiány. *Népszabadság*, 1994. augusztus 30.

történő működtetésének és társadalmi szolgáltatásai tarthatatlanságának. Már ekkor elkezdődött az állami vállalatok lefaragásának és az érintett területekről (lakás, iskola stb.) való kivonulásának irányzata. Ezzel az állam a feladatokat áthárította más intézményekre – például a családokra – anélkül, hogy az ezek ellátásához szükséges erőforrásokat is átadta volna, vagyis az alacsony bérekbe és fizetésekbe most sem építette be a különböző, a társadalomban „szokásos” élethez nélkülözhetetlen szükségletek kielégítésének fedezetét. Továbbá, hogy az eladósodott első gazdaságot erőforrásokhoz juttassa, megkezdte a romló első gazdaságbeli bérek és fizetések miatt az egyre inkább a második gazdaságban pótlólagos erőforrásokat felhajtó lakosság innen származó bevételei *megadóztatásának* az előkészítését. Ezzel természetesen jelentős lépéseket tett az első és második gazdaság mesterséges elkülönítésének a leépítéséhez, a piaci mechanizmusok kiépítéséhez (elismerve azt, hogy a lakosság döntő többsége addig sem első gazdaságbeli jövedelmeiből érte el életszínvonala adott fokát). A család intézménye a korábbiakhoz képest felértékelődött, és társadalmi fontossága elismertebbé vált. E fejleményeknek azonban „ára” volt: a személyi és a személyhez kötött családi jövedelmek megadóztatása (ezen intézmény ismételt bevezetése), jóllehet – mint már hangsúlyoztuk – az első gazdaságbeli bérek nem tartalmazzák a fontos szükségletek kielégítésének fedezetét (pl. lakás, iskoláztatás), a második gazdaságbeli bevételek pedig a többségnél alacsony első gazdaságbeli bérek és fizetések kiváltását, pótlását és kiegészítését célozták.

E folyamat a politikai rendszerváltás után – most már a piacgazdaságra való áttérés hivatalos ideológiájától is legitimáltan és az államtalanítás logikájának megfelelően – haladt tovább, most is figyelmen kívül hagyva azt a rendszerváltozás során egyébként politikailag megfogalmazott követelést, hogy az államszocializmusban mesterségesen alacsony szinten tartott béreket és fizetéseket, melyekbe nem építették be az alapvető társadalmi szükségletek fedezetét, fel kell emelni és az európai szinthez közelíteni. Az elmúlt években tehát úgy ment végbe a piacgazdasággal adekvátnak tekintett intézményi munkamegosztás kiépülése, hogy az *erőforráshiánnyal* küszködő állam, a súlyos gazdasági visszaesés, a külső piacok elvesztése, az eladósodás folytatódása, az egyensúlyi problémák, a privatizáció, a tömeges elbocsátások, a magas infláció stb. körülményei között *egyszerűen áthárította a feladatokat a szintén erőforráshiánnyal küszködő más társadalmi intézményekre, elsősorban a családra*. E meglehetősen nyers folyamatok aztán viszonylag gyorsan láthatóvá tették, hogy az államszocialista első gazdaság totális foglalkoztatásához kapcsolódó társadalmi-gazdasági integráció mennyire törekeny alapon nyugodott, hogy az az egyes társadalmi rétegeket és csoportokat mennyire eltérő mértékben volt képes beemelni a társadalomba, és természetesen azt is, hogy a rendszerváltozás az erőforrást (pl. vagyont, tudást) újraosztó-osztódó folyamatában a politikusok mit szántak az egyes rétegeknek, és ők ténylegesen mihez jutottak.

Amikor az államszocializmusban kialakult teljes (totális) foglalkoztatásról beszélünk, akkor azt is látnunk kell, hogy emögött nem kizárólag politikai-ideológiai

megfontolások vagy az adminisztratív megtorlástól való félelem munkáltak. Ezen túl a munkavállalási korúaknak elemi érdekük fűződött a munkaviszony létesítéséhez, hiszen a megélhetés biztosításán kívül így jutottak szociális ellátáshoz, továbbá ez nagy létszámú rétegek törekvéseivel esett egybe, melyek a mezőgazdaság elhagyásához, a biztos állás megszerzéséhez, rendszeres pénzbevételekhez, az életszínvonal növeléséhez stb. kapcsolódtak, s ennek bevett formája volt a kétkeresős családmódel. A munkáltatók is a *túlfoglalkoztatásban voltak érdekeltek*, hiszen a keresetszabályozás, a tőkejavak hiánya vagy az élőmunka alulértékelttsége miatt érzéketlenek voltak a termelés, illetve a gazdálkodás költségeire. E kényszerek, törekvések, érdekek és érzéketlenségek azután „... olyan társadalmi csoportokat is a foglalkoztatottak közé tereltek, akik a fejlett piacgazdaságok munkaerőpiacán meg sem jelennek, vagy ha munkát keresnek, képzettségük, illetve munkakultúrájuk miatt csak nehezen vagy egyáltalán nem találnak munkahelyet”.⁴²

Ők azok, akik a szervezett munkaerőpiacra a hatvanas-hetvenes években kerültek be először; akik az általános iskolát sem végezték el vagy legfeljebb befejezték azt, de szakmával már nem rendelkeztek; ők az elsőgenerációs segéd- vagy betanított munkások, illetve a mezőgazdaságban szakképzetlenként megmaradók, az e foglalkozásokhoz „szokásosan” kapcsolódó törekvésekkel, motivációkkal, igényekkel és munkakultúrával. Meglehetősen színes világ ez, hiszen közéjük tartoztak a volt uradalmi pusztákon maradó cselédek és mezőgazdasági munkások utódai; a tanyákon élők; akik a hetvenes évekig nem változtattak lakóhelyükön, foglalkozásukon és megélhetésükön; az iparilag fejletlen vidékek napi és heti ingázói, akik otthon tartózkodásuk idején segítettek a családnak a kistermelésben; a városokba és a környéki agglomerációkba költöző képzetlen munkások; a putrikból a „C-lakásokba” a hetvenes években átköltöző falusi cigányok, akiknél az első gazdaságbeli munkavállalás és az iskolázás ekkor kezdett általánossá válni. E rétegek és csoportok a társadalmi és gazdasági integráció más és más fokára jutottak: voltak, akik csak az első tétova lépéseket tették meg ezen az úton első gazdaságbeli részleges munkavállalásukkal, és voltak olyanok is, akik saját és gyermekeik jövőjét már e világ keretei között tervezték: magasabb iskolázással, szakképzettséggel, a mezőgazdasági kistermeléstől való megszabadulással és teljes értékű ipari munkássá válással. Ha ma rátekinünk a munkanélküliek⁴³ adataira vagy a szegények és szegénységgel veszélyeztetettek körére,⁴⁴ akkor e társadalmi rétegeket és csoportokat találjuk elsősorban köztük.

---

⁴² Frey Mária: *Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében. (Hazai helyzetkép a nemzetközi tapasztalatok tükrében.)* Budapest, 1994, Munkaügyi Kutatóintézet.

⁴³ Lásd például: *Az Országos Munkaügyi Központ adatai*, (Statisztikai havi közlemények.)

⁴⁴ Lásd például: Társadalmi Riport 1990-1995 közötti köteteit. A Magyar Háztartási Panel 1996-os eredményei. *Mozgó Világ*, 1997. 3.

A kutatások azt tanúsítják, hogy az érintettek nagyon is eltérően élték át és értelmezték az elbocsátást vagy az elhelyezkedés megnehezülését a kilencvenes évek elején. Sokatmondó tényként szép számmal voltak olyan csoportok, amelyek addig is az első és a *második gazdaság kettősségében* élve úgy gondolták, hogy az első gazdaságbeli bér szerepét „átvetetik” az annál némileg alacsonyabb összegű munkanélküli járadékkal, majd jövedelem pótló támogatással, felszabaduló munkaerejüket pedig a második gazdasági termelésben hasznosítják, mégpedig úgy, hogy növelik kiegészítő gazdaságukat, pontosabban annak árutermelő kapacitását. Elképzeléseiket erősítette, hogy mindenki a piac lázában élt; a kistermelésben még nem volt érzékelhető nagyobb arányú visszaesés és piaci bizonytalanság; a törvények földterület ígéretet a szövetkezeti tagoknak, a volt tagok és földtulajdonosok örökösének, az átalakuló szövetkezetek is sok helyen kínáltak előnyösnek tűnő, természetes cseréken alapuló ügyleteket, melyek sem a munkanélküli járadékok jogosultságát nem veszélyeztették, sem azt, hogy a bevételek után adózni kell.

Néhány év alatt azonban gyökeresen megváltoztak a mezőgazdasági kistermelés szervezeti, gazdasági és pénzügyi feltételei. A szövetkezeti integrációban működő formák megszűntek vagy jelentősen átalakultak, a termelést jelentős tőkeberuházásokkal kellett kezdeniük a résztvevőknek, és ehhez a munkanélküli járadék vagy a főállású fizetések elégtelennek bizonyultak, a termékek piaci értékesítése bizonytalanná vált (vagyis kockázatosak lettek e beruházások), és az e szektort korábban uraló természetes ügyletek helyét egyre inkább a *pénzügyletek* vették át. Egyszerűen – tőke, eszközök, piacok, kapcsolatok, szakismeretek stb. hiányában – kiderült, hogy a munkanélküli állapot átvészelésének vagy az abból való kitörésnek ez az útja számukra nem járható. A kistermelést vissza kell állítani arra a szintre, amelyet meg akartak haladni: a természetes önellátás, esetleg a maradékelvű árutermelés szintjére, még akkor is, ha netán van néhány hektár földjük.

Ezzel ellentétes volt azon munkanélküli csoportok mozgása, melyek az államszocializmus idején nem foglalkoztak mezőgazdasági kistermeléssel, az elbocsátásukat követően sem volt ilyen szándékuk, azonban a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás és a járadékok alacsony összege végül is arra kényszerítették őket, hogy a háztartás szükségleteinek legalább egy részét próbálják megtermelni maguknak. Náluk is a járadékok, a természetes önellátás és/vagy az alkalmi munka kombinálása lett a megélhetés alapja, mint ahogy a munkanélküliségből rokkantossáttal vagy nyugdíjazással kimenekülő idősebb (községi) lakosságé is.

Vannak azonban szép számmal olyan csoportok is, melyeknél még a természetes önellátásra való berendezkedés is gondot okoz: elsősorban, de nem kizárólag a cigányság körében. Ugyanis az ő hagyományaikból, megélhetési és termelési tapasztalataikból, kultúrájukból sok nemzedékre visszamenően hiányzik a mezőgazdasági termelés. Itt azonban ne csupán arra gondoljunk, hogy termelési szokások és szakismeretek hiányoznak, hanem arra is, hogy a kistermelés egyben egy *gazdálkodási*

forma is, vagyis a gazdálkodás egy sajátos formáját – a maga értékeivel, életvitelével, gazdasági megfontolásaival stb. – is el kéne sajátítaniuk. (A tennivaló sokkal több tehát, mint földet és vetőmagot adni.)

A kistermelésnek és a természetes önellátásnak a megélhetésben betöltött szerepe kapcsán jeleznünk szükséges egyrészt azt az általános tendenciát, hogy a rendszerváltás után (1991-ben) is mintegy 1,4 millió kistermelő gazdaságot írtak össze – a becslések szerint összesen az ország lakosságának kétharmada élt olyan háztartásban, amelyben folyt valamilyen mezőgazdasági termelés –, és a gazdaságok három-negyedének a földterülete *nem érte el a fél hektárt*.⁴⁵ Az elmúlt évtizedekben tapasztaltakhoz képest tehát e téren nem történt változás. Másrészt, hogy a kárpótlás és vagyonnevesítés ellenére a falusi lakosság többsége nem rendelkezik megművelhető földterülettel telkén, kertjén, szőlőjén stb. kívül. (Egy községre kiterjedő, teljes körű [732 háztartás] vizsgálat során azt találtuk, hogy a háztartások 68%-ának nincs földterülete, további 7%-ának egy hektár alatti, míg jelentősebb [10 hektár feletti] birtoka a háztartások 6%-ának van. A töredékföldek nagysága, az eszközök, a termelési tapasztalatok és más erőforrások hiánya, továbbá a piacok beszűkülése együttesen azt eredményezték e csoportoknál, hogy vagy egyáltalán nem folytatnak termelést – a háztartások egynegyede állatot sem tart és növényt sem termel –, vagy csak a háztartás minimális szükségletei kielégítésének mértékéig. Másként fogalmazva: némi zöldség és burgonya, kevés tyúk és egy-két sertés valamilyen kombinációi uralják ezt a szférát.)⁴⁶

A tárgyalt társadalmi rétegek és csoportok többsége tartósan – olykor négyöt-hat éve – kiszorult a hivatalos munkaerőpiacról, oda csak alkalmilag tud visszakerülni, illetve sokan csak kényszerhelyzetben vállalják a visszatérést. Ezen állapotok kialakulásának és fennmaradásának sokféle oka van.

Az államszocialista első gazdaság viszonylag egységes (vagy annak tűnő) *munkaerőpiaca* a rendszerváltás után szétesett, szegmentálódott, és ez a helyi – mikrokörzeti, községi – munkaerőpiacokra is igaz. Egy iparilag fejletlen mikrokörzetben végzett kutatás⁴⁷ során a munkaerőpiac négy szegmensét lehetett megkülönböztetni: a „hivatalos-legális”, a „hivatalos-legális-kényszerű”, a „természetes szürkét” és az „illegális szürkét”.

A „*hivatalos-legális*” szegmens – mint az elnevezés is jelezni kívánja – mindenben meg kíván felelni az alkalmazás törvényi előírásainak, azonban még így is sok tekintetben elmarad attól, amit a „hivatalos” vagy „legális” szavak ideálisan jelentenek. Itt is gyakori, hogy a munkáltatók nem tudnak időben fizetni, és nemcsak a kisebbek, de a nagyobbak, sőt, néha az önkormányzat sem.

⁴⁵ Laczka Sándorné – Oros István – Schindele Miklós: *Magánvállalkozás a mezőgazdaságban*, Budapest 1994, KSH.

⁴⁶ Laki László: *Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltás után*. Kézirat.

⁴⁷ Laki László: Töredékes helyzetkép a perifériáról. *Társadalmi Szemle*, 1996. 11.

A „hivatalos-legális-kényszerű” szegmens szintén mindenben megfelel a törvényi előírásoknak, annak azonban egy speciális részét képezi: azt, amelyben a bruttó béreket a *minimálbér környékén állapítják meg*, a normákat pedig úgy, hogy a napi nyolcórás munkával elérhető havi nettó keresetek a minimálbér alatt maradnak, s így csak kevéssel haladják meg a munkanélküli járadék vagy a jövedelemptóltó támogatás szintjét. Tekintettel arra, hogy ezekből a bérekből ugyanúgy nem lehet megélni, a családot eltartani és a szegénységből kikerülni, mint a jövedelemptóltó támogatásból, ezen állások elfogadásában többnyire felbukkan a „kényszer” eleme. A munkaügyi hivataloké, melyek a munkanélkülieket ilyen állások elfogadására ösztönzik és „kényszerítik”; az önkormányzatoké, amelyek valamilyen megoldást keresvén a jövedelemptóltó támogatásban részesülők számának és a nekik kifizetendő támogatás csökkentésére, továbbá a tartós munkanélküliség nem kívánatos következményei (pl. leépülés, elszigetelődés, iszákosság, közöny) megelőzésére, „kénytelenek” olyan munkaadókat hozni vagy támogatni a településükön, amelyek csupán a minimálbért kínálják. A munkavállalók számára pedig azért „kényszer”, mert ezeket az állásokat csak azok fogadják el, akiknek már *nincs más választásuk*, ideértve a háztartás keretében működtethető kistermelés némi jövedelemkiegészítést biztosító szintjének alternatíváját is.

A munkaerőpiac azon szegmense kapta a „*természetes szürke*” nevet, amely mindmáig hagyományosan része a háztartások működésének és a mezőgazdasági csúcsmunkák idején jelentkező háztáji és kisgazdaságok alkalmi munkaerőigényeinek. Ezeket a munkaerő-szükségleteket napjainkig a hivatalos munkaerőpiacon kívülről elégítették ki, többnyire szomszédsági, ismeretségi és rokonsági körből, és ezekért a legkülönbözőbb formákban fizettek (pl. munkacsere, pénz, naturália), de úgy, hogy ezek hagyományosan kívül estek az adózás körén, következésképpen szociológiai értelemben nincs ok ezt illegálisnak tekinteni. A tömeges és tartós munkanélküliség, a kistermelés és a több lábón állás” kényszerkörülményei között e szféra megnőtt és megerősödött a rendszerváltás óta, és úgy tűnik, hogy hosszú távú fennmaradásával kell számolnunk.

A munkaerőpiac *illegális szürke*, közismertebben „fekete gazdasági” szegmense szintén sokaknak nyújt munkaalkalmat. Tekintettel arra, hogy a fekete munkást alkalmazó vállalkozások egy része minőségileg kifogástalan árukkal tud csak piac-képes maradni, azonban ilyen munkát nem vagy kevéssé képes a „feketén” munkát vállalókból kipréselni – így az olcsó munka nagyon drágává válik – e munkaszervezetek egyfelől szelektálják a „fekete” munkaerőt, másfelől a „minőségre” érzékeny ösztönzési formák bevezetésével kísérleteznek.

Bár a vázolt munkaerőpiaci szegmensek között vannak átfedések és átjárások, látnunk kell az elkülönülésük és átjárhatatlanságuk irányába mutató tendenciákat is. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt években kialakultak bizonyos *szelekciós mechanizmusok*, melyek a potenciális munkaerőpiaci szereplők egyes csoportjait nagyon is egyértelműen terelték és sorolták be az egyes szegmensekbe. Aligha véletlen, hogy az alacsony

iskolázottságú és munkakultúrájú, igénytelen, motiválatlan és megbízhatatlan munkavállalói csoportok kikerültek a „hivatalos-legális” szegmensből. Oda nem vagy csak átmenetileg kerülnek vissza, de a „hivatalos-legális-kényszerű” szegmensbe sem tudnak és/vagy akarnak visszatérni. Munkaerőpiaci alkupozícióik azonban a „természetes szürke” és az „illegális-szürke” szegmensekben sem jobbak, ugyanis a lelkiismeretes és a minőségi munkát igénylő területeken már nem vagy csak kényszerhelyzetben alkalmazzzák őket. Másként fogalmazva: e csoportok lassan – figyelembe véve a nemzetközivé váló „feketemunka”-piac kínálati körülményeit – *kiszorulnak az alkalmi munkák piacáról*, legfeljebb a községen belül jutnak ilyen munkákhoz.

A hivatalos munkaerőpiacról tartósan kiszorultak nem jelentéktelen része az általa elérhető munkakörökben megszerezhető bérek alacsony szintje miatt nem is kíván visszatérni oda. Az a tapasztalat, hogy a magas munkanélküliséggel sújtott körzetekben a bérek és fizetések alacsony – minimálbér körüli – szintje alakult ki, ami nem ösztönöz rendszeres munkavállalásra, mert az itt megszerezhető nettó bér és a járadék vagy a jövedelempótló támogatás összege között nincs túl jelentős különbség. Ha a jövedelempótlóval és a mellette vállalt alkalmi munkával, netán egy piacképesebb háztáji termékkel annyit vagy többet lehetett keresni, mint a hivatalos munkaerőpiacon – és még adózni sem kell –, akkor mi ösztönözné az ide való visszatérésre?

A hivatalos munkaerőpiac jelzett szegmenseiben kialakult bérek és fizetések alacsony szintje, melyek nem képesek elfogadható életnívót biztosítani az ott dolgozóknak, és nem hordozzák magukban az elszegényedés vagy a szegénységből való kilépés alternatíváját, e munkaerőpiacok mozgását sok tekintetben kiszámíthatatlanná, bizonytalanná és hektikussá teszik. A munkaadók például nem értik, hogy a magas munkanélküliség ellenére a náluk munkát vállalók miért lépnek ki az első adandó alkalommal; miért nem „becsülik” meg magukat; miért nem hajtanak és végeznek kifogástalan munkát, vagyis, hogy miért rendkívül magas a fluktuáció, alacsony a munkafegyelem, a teljesítmény? Pedig csak arról van szó, hogy az általuk felkínált állások béréből alacsony életnívón lehet megélni, és ez még a tartósan munkanélküliek számára sem vonzó. E munkaerőpiacok további sajátságosága, hogy nem teszik lehetővé az alkalmazott munkaerő minőségi megújulását, annál is kevésbé, mert az alacsony bérek miatt az érintetteket arra kényszerítik, hogy életüket továbbra is többféle megélhetési forrás köré szervezzék, vagyis valamilyen második gazdaságot működtessenek és fenntartsanak. (A „több lábon állás” kényszere és a munkacentrikus életmód tehát esetükben – de a társadalom más csoportjainál is – ma sem meghaladott probléma.)

A jelzett társadalmi rétegek és csoportok körében megszokasodtak a deviáns (pl. bűnözés, alkoholizmus) és a környezet, elsősorban is a „tisztos” szegények által deviánsnak tekintett jelenségek: a megélhetésben kizárólag a munkanélküli segélyre és a jövedelempótló támogatásra való hagyatkozás; a családi pótlékból való megélés vagy a sokgyerekesek lakásépítési kedvezményeivel való manipuláció. Az utóbbi jelenségek azért irritálják a szegénységtől és/vagy a munkanélküliségtől szintén

sújtott, képzetlen, netán dolgozó, de alacsony keresetű stb. csoportokat, mert úgy érzik, hogy a jelzett túlélési technikákat alkalmazók nem tesznek meg mindent saját helyzetük javításáért, elsősorban vagy kizárólag a segélyekre építik megélhetésüket, illetve mert úgy látják, hogy az ő személyes erőfeszítéseiket viszont az állam (a különféle támogatási formákon keresztül) nem méltányolja.

Mindezek jelzik, hogy kialakultak olyan, *a munkanélküliséggel összefüggő és ahhoz kötődő megélhetési* formák, amelyek az életvitel, az értékrend és az igény szint adott fokához kötődve – vagyis bizonyos szubkulturális szokásokra és eljárásokra építve – *nem a társadalmi és gazdasági integráció bevett és elfogadott formái irányába ösztönzik az érintett csoportokat.* Éppen ellenkezőleg, a szubkultúra olyan elemeinek megerősödése és kibővülése irányába hatnak, amelyeket a környező kultúra elitél és elfogadhatatlannak tart. Emiatt az alapprobléma hosszú távú megoldatlanságát és az ebből fakadó konfliktusokkal való együttélés kényszerét vetítik előre. Nem utolsósorban azért, mert e munkanélküli szubkulturák létrejötte egyben szocializációs környezetet is jelent, vagyis biztosítják az értékrendek, szokások, megélhetési módok és túlélési technikák generációs átörökítését.

A vázolt társadalmi rétegek és csoportok a szó eredeti értelmében napi megélhetési gondokkal küszködnek. Állandó pénzzavarban vannak, hiszen az egyik jövedelem pótlós támogatás felvételétől, családi pótléktól, nyugdíjtól vagy fizetéstől a másikig nem tart ki a pénzüik. Gondot jelent számukra a napi fogyasztási cikkek (pl. kenyér, liszt, tej) megvétele, nem beszélve a húsról. Ilyen körülmények között kénytelenek lemondani a ruhaneműk és a cipő vásárlásáról, mint ahogy a tüzelő beszerzését is igencsak meg kell fontolniuk. (Bizonyos területeken a falopás olyan méreteket öltött, hogy a határ néhol az ökológiai katasztrófa képét mutatja, de gyümölcsösök is áldozatául estek a fűtőanyagszerezés e módjának.) Miután az érintettek számottevő része olyan lakásokban él, amelyek a civilizációs javak bizonyos körével (pl. villany, víz, gáz) ellátottak, sokaknak gondot jelent a jelentősen megemelt díjak fizetése. A családok sajátos fizetés-rangsorolási és fogyasztási technikákat⁴⁸ dolgoztak ki, hogy lehetőleg ne kelljen lemondaniuk e javak használatáról. Sokszor ők maguk korlátozzák fogyasztásukat, ami azt eredményezi, hogy a háztartások egy részénél a civilizációs javak birtoklása egyáltalán nem jelenti azok tényleges, illetve racionális használatát. Másként fogalmazva: e háztartások jelentős része birtokában van a civilizációs javak bizonyos körének – ideértve a tartós fogyasztási cikkeket is –, de közel sem biztos, hogy használni is tudja azokat. (A „cifra nyomorúság” mintájára ezt elnevezhetjük „technicizált nyomorúságnak”, hiszen van hűtő, de nincs hús, tej, sajt stb., amit hűteni kéne.)

⁴⁸ Lásd például: Csoba Judit: A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. *Esély*, 1994. 6.

Az érintett rétegek és csoportok számára gyerekeik iskoláztatása is gondot okoz: az alapiskola elvégzéséig még csak-csak eljutnak – bár oda sem mindenki –, a középfokú iskolákba azonban már sokan nem kerülnek be, illetve itt nem állják meg a helyüket és lemorzsolódnak. A szerencsésebbek és hajtósabbak esetleg szakmát is szereznek, többnyire azonban olyat, amivel nem tudnak elhelyezkedni. Az alacsony iskolázottság újratermelődése figyelhető meg körükben, következésképpen az új generáció munkaerőpiaci pozíciója és elhelyezkedési esélye többnyire nem jobb, mint szüleik generációjáé. Tekintettel arra, hogy az elmúlt években a piacgazdaság működésével megfelelően tekintett intézményi munkamegosztás az erőforráshiánnyal küszködő családra hárította az oktatási-képzési terhek jelentős részét – ideértve a rosszul ellátott és alacsony szinten működő iskolák versenyképtelen felkészítése miatt az iskolán kívüli képzés pluszköltségeit is –, *az érintett rétegek és csoportok társadalmi és gazdasági integrálatlanságukból, szubkulturális helyzetükből, pénztelenségükből és szegénységükből adódóan intézményes állami beavatkozások nélkül nem képesek helyzetükön és esélytelenségükön változtatni.*

*

Azt látjuk tehát, hogy az elmúlt közel egy évszázad rendszerváltásokon átnyúló iparosodási és modernizációs folyamatai *lassan és felemás módon* zajlottak, következésképpen a különböző gazdasági-vagyoni helyzetű, iskolázottságú, munkakultúrájú stb. rétegek és csoportok társadalmi és gazdasági integrációja is hasonlóképpen felemás módon ment végbe. E felemáság fontos jellemzőjének tekintettük azt a tényt, hogy a mezőgazdaságot különböző időszakokban és okok miatt elhagyó társadalmi rétegek és csoportok *teljes értékű átstrukturálódása* nem ment végbe. Ezalatt azt értjük, hogy az iparba, építőiparba, kereskedelembe, oktatásba stb. átkerült foglalkoztatottak nagy része nem volt képes innen származó kereseteiből megélni, és továbbra is foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. A megélhetésnek ez az állapota társadalmi tömegjelenség hazánkban a vizsgált időszakban – a lakosság mintegy háromnegyede érintett volt a mezőgazdasági termelésben –, jelezve a gazdaság fejletlenségét, eltartó- és integrálóképessége korlátozottságát. Miután az egyes társadalmi rétegek és csoportok eltérő mértékben és módon vettek részt vagy kényszerültek részt venni a mezőgazdasági termelésben – például a városi gazdasági, igazgatási vagy kulturális elit ebben nem vett részt, a falusi gazdasági vezetők és pedagógusok viszont igen; a városi munkások bizonyos rétegei szintén nem vagy csak hobbikert szintjén kapcsolódtak ide, míg az ingázó falusi szak- és segédmunkások már komoly bevételekhez juthattak általa; a mezőgazdasági fizikaiak egy része viszont enélkül nagyon alacsony életnívón élhetett volna, hiszen jövedelmeinek fele-harmada innen származott –, ez egyszersmind társadalmi-gazdasági integráltságuk eltérő állapotára utal. Arra, hogy *a társadalom alsó rétegeiben az integráltság alacsony szintű és*

törékeny, hiszen minden alkalommal, amikor gazdasági nehézség vagy kimondottan krízishelyzet adódik – gondoljunk a nyolcvanas évekre vagy a rendszerváltás időszakára – e termelési-megélhetési forrás szerepe jelentősen felértékelődik. (Mi több, a politikusok – legalábbis kinyilvánítva – e csoportok alacsony szintű gazdasági-társadalmi integráltságának az állapotát a mezőgazdaság irányába kívánják [szeretnék] megoldani – földet akarnak osztani –, ami jelzi, hogy a problémát alaposan félreértik.)

A felemáság másik fontos jellemzőjének tartjuk azt, hogy bizonyos társadalmi csoportok mindössze néhány évtizede jutottak el a gazdasági-társadalmi integráltság küszöbére. Őket az államszocialista első gazdaság túlfoglalkoztatási gyakorlata sodorta be a munkaerőpiacra, hiszen egy kicsit is racionálisabb és piacelvűbb működés viszonyai között alacsony képzettségüknél és munkakultúrájuknál fogva erre aligha kerülhetett volna sor. E csoportok – elsősorban is a falusi cigányság – gazdasági integrációja tehát rendkívül rövid időre tekint vissza, és a problémák ellenére jelentős lépéseket tettek ebbe az irányba; gondoljunk a munkavállalás és az iskolázás gyors és tömeges elterjedésére.⁴⁹

A rendszerváltozással ez a folyamat megtört, sokuknál megszakadt és e csoportok egy évtized után ismét a gazdasági-társadalmi integrátlanság állapotába kerültek. Helyzetük nemcsak ezért tragikus, hanem azért is, mert a jelenlegi körülmények nem kínálnak alternatívát ennek megváltoztatására, illetve mert olyan életkörülmények közé kerültek, amelyek nem vagy alig különböznek a húszas-harmincas évek nyomorától.

Első megjelenés: Politika és társadalom 1989-1998, MTA, Bp. 1999. 139.-164. o.

---

⁴⁹ Kertesi Gábor: Cigányfoglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 1994. 4.

A TARTÓS MUNKANÉLKÜLISÉG, A NŐK ÉS A CSALÁD

Amikor az évtized közepén vizsgálatba kezdtünk a tartós munkanélküliség következményeit feltérképezendő, mindenekelőtt azt kellett eldöntenünk, hogy a munkanélküliség milyen „fajtájára” és a munkanélküliek milyen csoportjaira terjedjen ki a kutatás. Mert munkanélküliség és munkanélküliség között számottevő különbség van. Nyilvánvalóan más az a munkanélküliség, amely mögött évszázados iparosodás, városiasodás, több generációs ipari munkásság, illetve ennek megfelelő munkakultúra, életmód és életminőség húzódik meg. Más az, amelyik az elmúlt évtizedek államszocialista vidéki ipartelepítéséhez kötődik, hiszen ezeket zömében az addig mezőgazdasági, foglalkoztatási gondokkal küszködő és. infrastrukturálisan fejletlen területeken hozták létre, tömegeket indítva el a falun lakás és az ipari munkássá válás sajátos megélhetést, életmódot és munkakultúrát nyújtó „félproletár” útján. És megint más az, amelyiket az ipartelepítés sem ért el, és ahonnan az emberek csak heti vagy napi ingázással juthattak ipari munkahelyekhez. Könnyen belátható, hogy a jelzett történeti s fejlődésbeli körülményektől függően a munkanélküli élethelyzet merőben eltérő megélhetést, életlehetőségeket és kitörési esélyeket kínál számukra. Ezek függvényében maguk az érintettek is másként élik meg, értékelik és értelmezik a munkanélküli állapotot, és többnyire eltérő életstratégiákat is választanak.

A fenti megfontolásokat és szempontokat figyelembe véve mi arra vállalkoztunk, hogy a munkanélküliséget és a következményeit az államszocialista iparosítás egy sajátos fejlesztési típusának összefüggésében vizsgáljuk meg. Nevezetesen az iparosítás hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji azon típusáról van, amikor a mezőgazdasági jellegű körzetekbe a nagy budapesti üzemek ipari leányvállalatokat telepítettek a helyi munkaerő feleslegének felszívására. Ezeket az üzemeket aztán a kilencvenes évek elején bezárták, dolgozóikat pedig elbocsátották. Kérdésünk az volt, hogy mi történt az érintett mikroközvetekben az ott lévő településekkel az ezt követő években, és főként mi történt a lakossággal. (A kutatásra, pontosabban kutatásokra – több helyszín közül választva – végül is Kunhegyes körzetében került sor. A továbbiakban e vizsgálatok témánk szempontjából legfontosabbnak tartott összefüggéseit ismertetjük.)

Úgy gondoltuk, hogy a jelenlegi helyzet pontosabb megértéséhez érdemes a körzet fejlődését történetileg – ha nagyon vázlatosan is – áttekinteni. A vizsgált

körzet fejlődésének egyik fontos sajátossága, hogy az „kimaradt”, pontosabban „gyenge” százalékkal kapcsolódott csak a magyar kapitalizálódás és iparosodás évszázados folyamatához. A körzet ugyanis az ország közlekedési makroszerkezetének gerincét képező közlekedési folyosók – közutak és vasutak – között helyezkedik el, meglehetősen távolságra ezektől az erővonalaktól. Északon a Budapest–Hatvan–Miskolc, délen a Budapest–Szolnok–Debrecen forgalmi folyosók veszik közre, és ezt a két gerincvezetékét néhány kevésbé használt szárnyvonal köti össze. Ez a térszerkezeti állapot a múlt század második felétől alakult ki a kapitalizálódás előrehaladtával. Már ekkor nyilvánvaló volt az ebből fakadó hátrány, ezen azonban sem akkor, sem később nem tudtak változtatni az itt lakók. A kapitalista viszonyok kialakulásától kezdve ugyanis az egyes települések és körzetek fejlődési lehetőségei a térbeli folyosókra és a gerinchálózatokra való rácsatlakozástól függtek. Ahol ez sikerült, ott felgyorsult a fejlődés, ahol nem, ott elmaradt, stagnált vagy megrekedt. Ezek az erővonalak tehát egyben a gazdaság koncentrációjának az erővonalai is, és a rajtuk kívül álló területek és települések súlytalanodását és perifériává válását is jelzik. Az általunk vizsgált körzet egy ilyen „periférián” helyezkedik el, és az ország általános állapotához képest sajátos „elmaradottságot” és „zártságot” jelenít meg.

Azt, hogy a körzet nem tartozott a gazdaságilag fejlett vagy iparosodott területek közé, jól mutatja, hogy 1941-ben – településenként eltérő mértékben – a keresők 75-92%-a mezőgazdaságban dolgozott. Ennek megfelelően az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya 5-10, a tercier szektorbelieké pedig 5-15% között mozgott. A mezőgazdasági keresőknek durván a fele családi birtokon – zömében 5 kat. hold alatti törpebirtokon – dolgozott önálló birtokosként vagy segítő családtagként, a másik fele pedig időszakos vagy állandó mezőgazdasági munkásként módosabb gazdánál és a nagybirtokokon.¹

Jóllehet a második világháború befejezését követően egészen a hetvenes évekig nem történik jelentősebb beruházás a körzetekben, a foglalkozási szerkezet mégis jelentősen módosult. Csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya – településenként 44-67%-ra – és nőtt az iparban (18–32%), illetve a tercier szektorban (13-24%) foglalkoztatottaké. Ez részben annak volt köszönhető, hogy sokan e körzeten kívül kerestek munkát.²

A lakosság jövedelmei és életviszonyai e változások és a férfiak országos átlagnak megfelelő foglalkoztatottsága ellenére mégis elmaradtak az országos, de még a nem túl magas megyei szinttől is. Az okok közt fontos szerepet játszott az a tény, hogy a körzetbeli téeszekben csak ebben az időben kezdtek átállni a reziduális típusú

---

¹ Az 1944. évi népszámlálás. Foglalkoztatási adatok községek szerint. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1975., 140-141., 269.-279., 454.-455. o.

² Jelentés 1990. Első félév, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10.

elosztásról és a természetes járandóságról a havi rendszerességű pénzbeli fizetési módra, ami többnyire nagyon alacsony pénzbeli jövedelmet jelentett. A mezőgazdaságban dolgozók nagy száma és a munkaerő-kereslet hiánya miatt a helyi iparban és az egyéb ágazatokban dolgozók jövedelmei is nyomottak voltak, jelentősen elmaradtak ágazatuk átlagától. És persze sokat nyomott a latba az is, hogy a családok zömükben ekkor még „egykeresősek” voltak. Másként fogalmazva: az érintett településeken élő családok jövedelmei és életszínvonala nemcsak azért maradt el a korabeli átlagtól, mert a mezőgazdasági keresetek nem érték el a nem túl magas ipari béreket sem, hanem azért is, mert munkaalkalom hiányában a családok zömében a nők nem tudtak munkát vállalni.

A fentiek miatt tehát nyomás nehezedett a korabeli megyei és helyi előljáróságokra, hogy az akkori ipartelepítési forrásokból igyekezzenek valamit elcsípni a körzet számára, a lemaradást, a foglalkoztatási gondokat és a szegénységet enyhítendő. A lobbizás végül is eredményesen zárult, hiszen 1970-ben az egyik budapesti híradástechnikai nagyvállalat gyáregységet létesített Kunhegyesen. 1973-ra felépült egy 300 főt foglalkoztató üzemcsarnok – a helyi előljáróság ingyenes telekkel támogatta a beruházást –, majd az évtized végére további új épületeket adtak át. A gyáregység, amely a szovjet piacra készített telefonközpontokat, a nyolcvanas évek közepén érte el csúcskapacitását, ekkor a foglalkoztatottak összlétszáma megközelítette az 1200 főt.

Mint jeleztük, az ipartelepítés fő célja a helyi női munkaerő-felesleg felszívása volt. A munkaerő jellemzői és állapota – fogadókészsége – nyilvánvalóan befolyást gyakoroltak az ide telepítendő ipari tevékenység technikai, technológiai szintjére és bonyolultságára. Nos, ez a női munkaerő alacsony iskolázottságú volt – a 7 évesnél idősebb lakosság 90-95%-a alapiskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett ekkor³ – és zömében háztartásbeliként tevékenykedett. Munkakultúráját ez és a mezőgazdasági munkában való jártasság határozta meg, vagyis döntően a háztartást és a mezőgazdaságot elhagyó, első generációs ipari munkavállalókról van szó.

A rendelkezésre álló adatok szerint⁴ az üzem dolgozóinak nagyobb része (59%) betanított munkát végzett, a szakmunkások aránya 23, a segédmunkásoké 5, az adminisztrációban dolgozóké és vezetőké 13% volt. A foglalkoztatottak kétharmada női munkavállaló volt, őket elsősorban betanított munkásként alkalmazták. Az üzembe a környékbeli falvakból is mintegy 200-250-en jártak be dolgozni, elsősorban nők.

Mindent egybevéve a beruházást követően Kunhegyes – és persze a környező települések is – új „fejlődési” pályára került. Ugyanis ez ösztönzően hatott a helyi iparosodásra, kereskedelemre, vendéglátásra, iskolázásra, vagyis a modernizáció egészére. Másfelől a lakosság megélhetési és életviszonyai, szokásai, életmódja, igényei, törekvései, vagy a gyerekeik iskoláztatására és karrierjére vonatkozó

³ *Az 1970. évi népszámlálás, Szolnok megye adatai*, KSH. Budapest. 1971.

⁴ Az üzemegység egykori igazgatójának közlése a munkaügyi adatok alapján.

elképzelései szintén jelentősen átalakultak. Persze a változások nem voltak ellentmondásmentesek, hiszen például a legtöbb család az ipari munkavállalás ellenére is foglalkozott mezőgazdasági termeléssel, és a hiányzásokból pontosan tudták az üzemek vezetői, hogy mikor vannak a mezőgazdasági csúcsmunkák. És ellentmondásos az is, hogy a körzetben az ipari beruházásokra akkor került sor, amikor az országban már leálltak az extenzív iparosítás e formájával. Továbbá, hogy az üzem a csúskapacitását akkor érte el, amikor – a nyolcvanas évek közepén – a magyar gazdaságban már jól érzékelhetőek voltak a válság jelei, illetve hogy a „fejlődés” és átalakulás folyamatai akkor kezdtek igazán „beindulni” és az első eredmények „beérni”, amikor az üzemet a kilencvenes évek elején be kellett zárni.

Összegezve fontosnak tartjuk hangsúlyozni a vázolt beruházás jelentőségét a vizsgált körzet településeinek és lakóinak életében, hiszen ők csak e külső tőke-allokáció révén kezdtek szorosabban bekapcsolódni és integrálódni tágabb környezetük fejlődési és modernizációs folyamataiba. Miután azonban kevés volt a tőke, kevés volt az idő és túl nagy volt a „lemaradás”, e nagy beruházás és az ezt kísérő fejlődés nem volt képes a térség történetileg kialakult problémáin – „zártság”, „perifériás” jelleg stb. – alapvetően változtatni. Az vitathatatlan, hogy e gondok kezelése és oldása irányába megtörténtek az első lépések, ezt azonban megtörte a kilencvenes évek eleji tőkekivonás: az üzem(ek) bezárása és a dolgozók elbocsátása.

*

Ezzel a körzet új „fejlődési” pályára, a lakosság pedig jelentősen megváltozott foglalkoztatási és életviszonyok közé került, ami mindenekelőtt a tömeges munkanélküliség megjelenésében öltött testet. Bár ennek előszele – az elhelyezkedés nehézségei, főként a pályakezdekők esetében – már évekkal a nyílt munkanélküliség előtt jelentkeztek a foglalkoztatásban, látványos fordulat igazából az 1991-92-es év fordulójától mutatható ki. A helyi munkáltatók – a híradástechnikai üzem és más vállalatok, a téészek stb. – ugyanis ekkor kezdték el a tömeges (100-200 fős) elbocsátásokat, amelyek a budapesti, a szolnoki és a más városokból elbocsátott ingázókkal együtt már tetemes nagyságrendűvé növelték a regisztrált munkanélküliek számát.

Az adatokból egyrészt jól látható, hogy a körzet hivatalos munkanélkülisége a vizsgált időszakban többszörösen meghaladja az országos átlagot, és 10-13 százalékponttal a megyeit. Másrészt a ráták településenkénti csúcsértékei alapján követhetők a nagyobb elbocsátási hullámok, és talán nem felesleges belegondolni abba sem, hogy mit is jelenthet egy-egy település életében, ha a munkaképes korú népességének egyharmada-kétötöde munkanélküli. És ekkor még csak a hivatalosan regisztrált munkanélküliekről beszéltünk! Az adatok továbbá arra is felhívják a figyelmet, hogy 1992 és 1995 között a tömeges munkanélküliség sokak számára tartós állapottá vált.

I. táblázat. A regisztrált munkanélküliek arányának alakulása a vizsgált körzetben és annak településein 1992 és 1995 között⁵ (százalékban)

Település	1992.	1993.	1994.	1995.
	XII. hó			VI. hó
Kunhegyes	29,3	31,8	22,3	20,7
Abádszalók	33,4	29,8	23,0	19,8
Tiszabura	23,7	26,2	27,3	24,4
Tiszagyenda	23,9	29,9	25,0	33,3
Tiszaroff	28,3	41,6	36,8	31,3
Tomajmonostora	43,7	39,2	28,8	25,5
A körzet átlaga	29,6	29,5	24,6	22,9
A megyei átlag	17,4	16,1	14,5	13,4
Az országos átlag	12,3	12,1	10,4	10,1

Vagyis – mint az alábbi tábla is tanúsítja – az évtized közepére a tömeges munkanélküliség új jellemzővel bővült a vizsgált körzetben: nevezetesen tartóssá vált. Az a tény, hogy a regisztrált munkanélküliek kétharmada 1995 közepén már csupán jövedelempótló támogatásra volt jogosult, további egy tizede pedig erre sem – vagyis ellátatlan maradt –, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak tömeges előfordulására utal.

2. táblázat. A regisztrált munkanélküliek megoszlása ellátási jogosultságuk szerint településenként 1995 júniusában⁶ (százalékban)

Települések	Munkanélküli járadékban	Jövedelempótló támogatásban	Ellátatlan	Összesen
	részeseül			
Kunhegyes	28,4	60,2	11,4	100
Abádszalók	39,2	49,4	11,4	100
Tiszabura	16,7	78,1	5,2	100
Tiszagyenda	25,5	63,7	10,8	100
Tiszaroff	12,2	80,5	7,3	100
Tomajmonostora	14,7	76,8	8,5	100
A körzet átlaga	26,1	64,0	9,9	100

A körzet és az egyes települések tényleges foglalkoztatási kondíciói azonban még ennél is rosszabbak: a helyi munkaügyi központ becslése szerint ekkor a nem regisztrált munkanélküliek száma (2400 fő), csaknem elérte a regisztráltakét (2600 fő). Másként

⁵ A helyi munkaügyi központ adatai, valamint az Országos Munkaügyi Központ havi jelentései.

⁶ A helyi munkaügyi központ adatai.

foglalmazva, a jövedelempótló támogatásban részesülők és a regisztrált ellátatlanok átlagosan háromnegyednyi súlya csupán a jéghegy csúcsa, hiszen a körzetben legalább ennyien vonultak ki a munkaerőpiacról és váltak inaktívvá, továbbá az idősebb munkavállalók tömegesen éltek a leszázalékolás és előnyudíjazás lehetőségével is.

Az új „fejlődési” pálya további jellegzetessége, hogy az üzembezáráson túl a többi vállalat és szövetkezet is meglehetősen „karcsúsított” állapotban maradt fenn – ők is tömegesen bocsátották el a dolgozóikat –, így a foglalkoztatottak létszáma a legnagyobb utódvállalatoknál sem érte el a 250 főt. Sőt, a munkaszervezetek döntő többsége kicsi; fele 5 főnél kevesebb foglalkoztatottat alkalmazott, de ha 10 főnél húzzuk meg a dolgozók felső határát, akkor a munkaszervezetek kétharmada volt ide sorolható.

A körzetben jelentősebb beruházásra az elmúlt időszakban nem került sor – eddig egy angol cég idetelepülési ajánlata a legígéretesebb –, vagyis sem a foglalkoztatási helyzetben, sem pedig az érintett lakosság anyagi-gazdasági-vagyoni és megélhetési helyzetében nem történt számottevő változás.

Annál is kevésbé, mert a rendszerváltás földreformja – melyhez annyi megalapozatlan illúzió tapadt, még a munkanélküliség megoldásában betöltött lehetséges szerepét illetően is – egyáltalán nem vagy alig járult hozzá a családi erőforrások gyarapításához, egy kis létszámú csoporttól eltekintve. Vizsgálatunk adatai szerint a körzetbeli tartós munkanélküliek – a jövedelempótló támogatásban részesülőket értjük most ez alatt – közel háromnegyede (73%) semmiféle megművelhető földterülettel sem rendelkezett a földreform után. További egytizedük földje 1 hektár alatt, 14%-uké pedig 1,1 és 5 hektár között maradt, vagyis mindössze 3%-uk birtoknagysága haladta meg az 5,1 hektárt. Könnyen belátható, hogy még a megművelhető földbirtokkal rendelkező kisebbségek zömének a területe sem akkora, hogy azt, az egy-egy családot a kor színvonalán eltartani képes birtoknagyságot alapul véve, jelentős családi erőforrásnak lehetne minősíteni. Más kérdés, hogy a munkanélküli-járadék vagy a jövedelempótló támogatás összegéhez képest mennyire értékelődik fel akár egy 300-400 négyszögöles telek (kert) is, pontosabban az ezen megtermelhető mezőgazdasági termékek szerepe a háztartás önellátásában, a pénzkiváltásban, esetleg pénznövekedésben. Ez a szerep azonban nem a kor átlagos színvonalához, hanem az állami segélyek biztosította szegénységhez és a nyomorszinthez viszonyítva jelentős.

*

Végül is néhány évvel az államszocializmusban ide telepített ipar felszámolása után olyan állapotok és körülmények alakultak ki a körzetben, melyek a hetvenes évek elejeihez hasonlóan abba az irányba nyomták a helyi önkormányzatot, hogy ismét külső erőforrások után nézzen, vagy ezek hiányában maga teremtsen munkahelyeket. Mik is voltak az ezt kikényszerítő körülmények? Mindenekelőtt az, hogy helyi szinten

súlyos intézményi válság alakult ki. A foglalkoztatási gondok kezelésére létesített új állami intézmény, a munkaügyi hivatal kezdetben még az elbocsátottak regisztrálására sem volt felkészülve, sőt még az évtized közepén is szinte minden energiáját lekötötte ez a feladat. A munkatársak igyekeztek ugyan foglalkozni a munkanélküliek „személyes” problémáival is, erre azonban egyrészt nem jutott elégséges idő és energia, másrészt ez a munka a panaszok meghallgatásainak szintjén meg is rekedt. A munkaügyi központ legtöbbjüknek egyáltalán nem tudott munkát ajánlani, és ha néhánynak nagy ritkán mégis, ezek zömükben olyan munkahelyek és tevékenységek voltak, amelyekre nem akadt más jelentkező. Ez azt jelenti, hogy a helyi munkaügyi hivatalokhoz döntően olyan munkaalkalmak jutottak el közvetítésre, amelyeket a munkáltatók a nemhivatalos csatornáikon keresztül képtelenek voltak betölteni, vagyis mindenki tudta, hogy a legrosszabb munkaalkalmakat kínálják itt. Sajátos helyzet alakult ki: miután ezeket az állásokat még a tartós munkanélküliek sem nagyon vállalták, a hivatal olykor 10-15 embert is kiközvetített, mire egy belépett a munkahelyre. Ráadásul ez az óriási energiákat felemésztő közvetítés végül is zömében „sikertelenül” zárult, mivel a kényszerből belépők nagyon gyorsan továbbálltak, az „igénytelenektől” pedig a munkahelyek szabadultak meg szintén gyorsan.

Elégséges mennyiségű és minőségű munkahelykínálat hiányában tehát a hivatalos munkaközvetítés nem, illetve nagyon alacsony hatékonysággal működött. Így egyre többen merítették ki a munkanélküli járadékra való jogosultságukat és kerültek ki a munkaügyi hivatal ellátási rendszeréből. Tekintettel arra, hogy sok családban jó esetben egy, rosszabb esetben egyetlen „dolgozó” állásban lévő családtag sem maradt, a munkaügyi szervezet által biztosított járadékok megszűntével – melyek eddig is fontos, alkalmanként alapvető megélhetési forrásként működtek számukra – tömeges krízishelyzet alakult ki a településen. A jelzett bevételi források hiányában az érintett családok sokasága került olyan helyzetbe, hogy tagjai elégséges ellátásáról sem volt képes gondoskodni. Ily módon a tömeges és tartós munkanélküliségből fakadó megélhetési problémák, melyek a munkaügyi járadékok lejártával a hivatalos szintről személyes – családi – gondokká degradálódtak volna, ismét közügyekké váltak, és a magánszférából visszakerültek a közszférába. Mert az közügy, ha a gyerekek éhesen mennek iskolába, ha a környékbeli erdőket télen kiirtják a rászoruló; ha a településen a lopások és a betörések állandósulnak, vagy ha a hiteltörlesztésre képtelen családok árverés utáni lakhatása megoldhatatlan marad. A helyi önkormányzat tehát az intézményi válság ezen pontján – amikor is az adekvát intézmények, a munkaügyi szervezet és a családok tömeges méretekben képtelenek voltak a munkanélküliségből rájuk háruló feladataikat ellátni, és így azok a kezelés esélye nélkül csúszkálni kezdtek köztük – „sodródott” bele problémák megoldásába. (Belesodródott, hiszen hivatalosan nem volt sem felelőssége, sem feladata a munkanélküliség kezelésében.)

Az önkormányzat mint a helyi lakosság közügyei intézéséért felelős szervezet persze, még ha akart volna sem maradhatott ki az ügyből, mivel az érintettek közül

egyre többen jelentek meg a hivatalban, elmondva gondjaikat, érdeklődve a lehetőségek iránt, segítséget kérve és remélve. „Ennyi problémával sohasem kerestek meg bennünket... Személyes ügyekkel is bejönnek, segítséget kérnek, tájékoztatást kérnek az emberek. Tehát egyre inkább jellemző, hogy úgy mondjam, ilyen lelkisegélyszolgálatként is működünk időnként. .. Hát, az esetek túlnyomó többségében nem is tudunk segíteni. De azt hiszem, hogy nem is ez a lényeg, mert sok embernek annyi is elég ... hogy meghallgatják, és valakinek elmondhatja a gondját ...” – jellemezte a kialakult helyzetet a jegyző.

Az informális kapcsolatok és a spontán panaszkodások aztán hivatalossá és kényszerűvé keményedtek, amikor más bevételi források hiányában az érintettek az önkormányzatnál jelentkeztek támogatásért és segélyekért. Dönteni kellett, hogy milyen kritériumok szerint jár valakinek pénzbeli vagy naturális támogatás, hogy egy család összességében hányféle segélyt kaphat, és mennyi lehet ezen összegek maximuma. Súlyos dilemmák jelentkeztek, hiszen egyrészt azonnal világossá vált, hogy az alapvetőnek és jogosnak tekinthető egyéni-családi szükségletekhez képest kevés a szétosztható pénz. Vagyis miközben a segélyek jelentősen megterhelték az önkormányzat költségvetését, a döntéshozók még abban a hitben sem ringathatták magukat, hogy egy vagy két család problémáit tartósan megoldották, hiszen az elosztható források legfeljebb az akut gondok átmeneti és időleges kezelésére voltak elegendők. Másrészt az elesettség tömeges előfordulása okán a nagyon rászorultak és a még rászorultabbak között kellett a segélyeket elosztani. Gyorsan kiderült, hogy bizonyos személyeknek és csoportoknak – jóllehet rászorultságuk vitathatatlan és jogszerű – nem tudnak adni segélyt, vagy csak minimálisat, így azok a legnagyobb önkormányzati jóindulat mellett is ellátatlanok maradnak. Dilemmát okozott az is, hogy az önkormányzati költségvetésben a növekedő szegénység által „elnyelt” és így „láthatatlanná” váló segélyezés kapjon-e elsőbbséget, avagy a meglévő intézmények szinten tartása, netán fejlesztése, illetve a lakosság más csoportjai életminőségét és a befektetéseket ösztönző infrastrukturális beruházások. Az eljáróságoknak tehát a munkanélküliségből adódó problémákat egyeztetniük kellett a település egészére vonatkozó távlatos elképzelésekkel, továbbá számolniuk kellett a lakosságnak a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, illetve az azoknál „jobb” helyzetben lévő csoportjai érdekkülönbségeivel, és persze az ezekből adódó latens vagy manifeszt lakossági konfliktusokkal.

Márpedig ezek a konfliktusok megszorodtak, hiszen a tartós munkanélküliség következményei jól látható formákat öltöttek. Például egyes csoportok új megélhetési stratégiákat dolgoztak ki, melyeket kizárólag az állami és az önkormányzati segélyekre és járadékokra építettek fel. A családi együttélési zavarok szintén érzékelhetően emelkedtek: az alkoholizmus, az ebből is adódó veszekedések és verekedések, vagy a válások száma. A lopások és a betörések megsokasodtak, a téli falopás meg alig megregulázható jelenséggé vált, hiszen a rajtakapott segélyezett legnagyobb

behajtható büntetése többnyire a fejsze vagy a fűrész elvételében ki is merült. Talán még ezeknél is nagyobb gondot okozott azonban az, hogy a tétlenség, a tehetetlenség, a magára hagyatottság és a kilátástalanság kikezdte az addig dolgozó, szorgalmas és magukra adó emberek tartását és önbecsülését. Így az önkormányzatnak szembe kellett néznie a tartós munkanélküliség személyiségromboló következményeivel és azzal a ténnyel, hogy az állam és a társadalom más intézményei rajta kívül ténylegesen nem foglalkoznak a problémával.

Mindent egybevéve azt látjuk tehát, az önkormányzatra óriási nyomás nehezedett, hogy a településen állandósult tömeges és tartós munkanélküliség és annak sokféle nemkívánatos következménye enyhítésében, kezelésében és megelőzésében aktív szerepet vállaljon. Olyan aktívát, amely akár önálló munkahelyteremtésig is elmegy, és amely eljárás inkább illett a rendszerváltással meghaladottnak vélt redisztributív államszocialista foglalkoztatáspolitikára, mint a kiépülni vélt piacgazdaság keretei közé. A kényszer azonban nagy úr.

*

Mielőtt rátérnénk az önkormányzat munkahelyteremtési lépéseinek ismertetésére, röviden szólnunk kell arról, hogy a családi munkamegosztás bevett formái és az ezekkel is kapcsolatos nemi szerepek különbségei miként érhetőek tetten a munkanélküliséggel összefüggő egyéni-családi beállítódásokban, viselkedésekben és megélhetési stratégiákban. Ugyanis ezek az eltérések is befolyást gyakoroltak arra, hogy végül is milyen célokat tűzhetett maga elé ez a munkahelyteremtési program, és milyen lakossági csoportokat igyekezett és tudott bevonni megvalósításába.

Bár a hetvenes évektől meginduló és a nyolcvanas évek közepéig bővülő iparosítás a településen is általánossá tette a nők munkavállalását, iskolázottságuk javulását, a „kétkeresős” családmodellt vagy a család-háztartások hagyományos működésével összefüggő családi-nemi tevékenységek és szerepek alapos átalakulását, a mezőgazdasághoz és a falusi léthez fűződő hagyományok és a megélhetéshez, az életnívó javításához kapcsolódó „második.” gazdasági kényszerek inkább csak megnyitották az utat a változások előtt, semmint beteljesítették azokat. Munkavállalás szempontjából a férfiak mozgékonyabbak maradtak, a napi vagy heti ingázók zömét ők tették ki, míg a feleségek és a lányok inkább helyben dolgoztak. A híradástechnikai gyárban vállalt munka – még ha kétműszakos is volt – lehetővé tette a háztartás vezetését, a kert művelését és az állatok ellátását, sőt az illetményföldeken végzendő csúcsmunkákban való teljes értékű részvételt. Az üzem volt vezetőjének az elmondása szerint sokan a kapálástól, címerezéstől stb. fáradtan érkeztek a délutáni műszakba, és a mezőgazdasági csúcsmunkák idején annyira megcsappant a dolgozók száma, hogy ilyenkor ajánlatosabb volt a termelést leállítani, és időlegesen bezárni az üzemet. Az adatok arra utalnak tehát, hogy a mezőgazdasági kistermelésnek sok család

megélhetésében és életszínvonala javításában volt fontos szerepe, s annak működtetése nem utolsósorban a nőkre hárult. A családi gazdaságokból és a háztartásokból kilépő első generációs helybeli (munkás) nők számottevő részére így hármas teher nehezedett – a teljes állású bérmunka vállalása, a háztartásvezetés és a háztartás ellátását, esetleg a piacra termelést is megcélzó mezőgazdasági kistermelés – még hozzá úgy, hogy a család-háztartás szempontjából nem feltétlenül az ipari főállás minősült a legfontosabbnak. Az utóbbiból megszerezhető havi rendszerességű pénzre természetesen szükség volt, de ha a kistermelés is haszonnal volt működtethető, akkor nem feltétlenül kellett a munkahelyen megszakadni a munkában, szükség szerint szabadságot lehetett kivenni, vagy kiirathatták magukat betegnek. Természetesen szép számmal voltak olyan családokban élő munkásnők és adminisztratív dolgozók, amelyekben a mezőgazdasági kistermelésnek nem volt ilyen hagyománya, illetve megengedhették maguknak az ettől való elszakadást.

Nos, a vázolt megélhetési stratégiákhoz és kényszerekhez fűződő, és a családi munkamegosztásban és a nemi szerepekben kimutatható differenciáltság a munkanélküliség időszakában is fontos viselkedésformáló tényező maradt. Olyan tényező, amely a munkanélkülivé vált nők munkavállalását, és az ezzel való taktikázást jelentősen befolyásolta. A taktikázás arra vonatkozott, hogy vajon a munkanélkülivé vált nőknek a hivatalos és teljes állású munkavállalás éri-e meg jobban, avagy a járadék vagy a segély valamely formájának a háztartásbeliséggel, a mezőgazdasági kistermeléssel, az alkalmi munkával stb. kombinált formája. E variációk közti választás racionalitását még az évtized közepén is az adta, hogy a volt bérek és fizetések, valamint a segélyek köztiösszezerű különbség nem volt túl jelentős, és hogy a mezőgazdasági kistermelés látszólag az államszocializmusban megszokott módon működött, sőt az új politikai elitiek által kezdeményezett földreform a kisgazdaságok felvirágzását sugallta, továbbá, hogy a munkaerő-túlkínálat körülményei között a munkahelyek zömében a bérek – főként a nők számára felkínáltak – a minimálbér körül alakultak. A többé-kevésbé jövedelmező mezőgazdasági kistermeléssel bíró családok járadékos vagy jövedelempótlós nőtagjai zömmel úgy kalkuláltak, hogy nekik nem éri meg állásba menni, hiszen a járadék és a háztájiösszezerűen is többet hoz, ezen túl pedig a családjukat is illően ki tudják szolgálni. Hasonlóképpen sokan vélték úgy, hogy még a segély és a háztartás szükségleteit részben kielégíteni képes naturális önellátás – némi zöldség és gyümölcs termelése, baromfiak tartása, sertés hizlalása – is jobban megéri a család szempontjából, mintha napi nyolc órás munkát vállalnának. Sőt, nemritkán még a kisebb gyerekek és/vagy beteg családtagok járadék melletti ellátása is előnyösebbnek tűnt a minimálbért biztosító állás elfogadásánál. Persze számosan nem válogathattak a fenti alternatívák közt, és a kedvezőtlen körülmények arra kényszerítették őket, hogy olyan állásokat is elvállaljanak, amelyeket egy kicsit is szerencsésebb nőtársaik nyíltan vagy burkoltan (pl. orvosi igazolás) visszautasíthattak.

Az elmondottakból három összefüggésre hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a településen a tömeges és tartós munkanélküliség és az elszegényedés körülményei között a töredékföldeken folytatható mezőgazdasági kistermelés annyira felértékelődött, hogy a munkavállalással egyenértékű alternatívát jelentett az itt élő munkanélküliek egy részének. Másrészt arra, hogy miután hagyományosan a nők végezték e munkák jelentős részét, a családi munkamegosztásból rájuk háruló szerepből következően elsősorban az ő munkavállalási lehetőségeik vagy kényszereik kapcsán vetődött fel a munkába állásnak, illetve a háztartásban maradásnak a mezőgazdasági önellátással és/vagy kistermeléssel kombinált formái közti döntés alternatívája. És végül arra, hogy jelentős létszámú csoportok számára sem ez, sem más alternatíva nem létezett, és ezek hiányában szinte bármilyen munka elvállalására rákényszerültek.

Bár a tartós munkanélküliség, az elszegényedés és a lecsúszás személyiségromboló következményei az előbbtől eltérően nem mutatnak nem-specifikus jelleget, a problémával szembesülők közül többen is arra hívták fel a figyelmet, hogy ebben az élethelyzetben a nők mintha „egy picit másként” viselkednének.

„... végül is megélik az emberek, hogy fölöslegesek. Igazságtalannak tartják, hogy tíz-tizenöt-húsz, netán harminc év után lettek fölöslegesek..., pályájuk végén inflált munkavállalóként beépül a személyiségükbe, hogy leértékelődtek, ami kisebbfajta megsemmisülés-érzetet kelt. Tehát ez a társadalmi rangjában, eddigi helyzetéhez képesti igen kritikus leértékelődést jelent. És ez azért a férfiak körében gyakoribb. Mert ha egy férfi munkanélkülivé válik, akkor az első két héten még bemegy a volt munkahelyére, leadja a szerszámokat, még iszik egy jót a haverokkal, a munkatársakkal. Megjavítja a kerti csapot, és ő viszi a gyerekeket az iskolába. Aztán eltelik egy kis idő, már nem csöpög a csap, már unja a saját gyerekeit. És attól fogva mi legyen... ? A nőknél egy picikét másként van. Mert főzni kell, takarítani kell, be kell vásárolni, tehát napjaikat a szereposztásból adódó teendők jobban kitöltik. Nem feltétlenül töltik ki, de egy picit jobban kitöltik az idejüket.” A helyi orvosnő által a fentiekben összegzett tapasztalatok – melyeket mások is megerősítettek – meglehetősen szemléletesen tárják eléink azt a jelenséget, hogy a nők a családban betöltött funkcióiknál és szerepükénél fogva mintha „egy picikét másként” reagálnának a változott élethelyzetre. Azt ő is jelzi, hogy a nők az elbocsátást, az emiatti társadalmi szerep- és presztízsvesztést és a tartós munkanélküliséget hasonlóképpen rosszul élik meg, mint a férfiak, és e téren nincs köztük számottevő különbség. Ugyanakkor azt is érzékeli; hogy a család ellátásával kapcsolatos állandó feladataik, az étkeztetés, a takarítás és a mosás periodikusan visszatérő napi-heti ritmusa, a háztartásvezetés és a gazdálkodás, a pénzbeosztás gondjai, a családi konfliktusok kezelésében, a család összefogásában, a gyerekek ellenőrzésében és ambicionálásában rájuk háruló hagyományos szerep stb. okán mégis mintha másként viszonyulnának a kialakult helyzethez, és a férfiaktól eltérően viselkednének. Ebbe a hagyományos szerepbe nem

csupán a „nyelés”, a „hallgatás” vagy a megváltoztathatatlanba való „beletörődés” fért bele, de nemegyszer az „önfeláldozó” szerepvállalás is.

*

Mint jeleztük, egy olyan településen, ahol alig vagy egyáltalán nincsenek vállalatok – nem jól működő vállalatok, hanem vállalatok egyáltalán – és így munkahelyek sem, ami persze tömeges munkanélküliséggel jár, ott helyi bevételek sincsenek, hiszen mind a gazdasági szereplők, mind a lakosság adóztatásának erősek a korlátai. Ilyen esetekben – a dolgok logikájából adódóan – a lecsúszó és szegényedő munkanélküliek sokaságának egyéni-családi gondjai a helyi problémákat megsokszorozván, végső soron a szintén szegény önkormányzat költségvetési zavaraként jelentkeznek, nem utolsósorban azért, mert erőforrás-hiányos helyzetben a segítyezés más alapvető és indokolt közösségi kiadások elöl viszi el a pénzt.

Miután a vizsgált településen is ilyen szituáció állt elő, majd állandósult, az előljároság arra kényszerült, hogy pénzügyi kalkulációkat készítsen a munkanélküliség ráeső költségeit csökkentendő, és az ebből is adódó költségvetési hiányokat kiváltandó. Az elkészült kalkulációk aztán – sok más mellett – fényt derítettek arra, hogy a tartós munkanélküliség személyiség-, család- és közösségromboló hatásainak megelőzésén, vagy az emberek munkavégző képességének, igényességének és motiváltságának a megőrzésén túl, anyagilag is „hasznot” hajt, ha maga is részt vállal a foglalkoztatási gondok megoldásában. Es ez még akkor is így van, ha e téren csak a minimumot – ahogy itt mondták –, „a szociális jellegű, a munkanélküliséget enyhítő foglalkoztatás” elérését tudják megvalósítani. A pénzügyi haszon ebben az esetben ugyan nem megadóztatható profit alakjában jelentkezik, azonban a település költségvetésében már az is „haszonnak” számít, ha a munkanélküliek közvetlen segítyezését célzó kiadások csökkenthetők: gondoljuk meg, hogy ekkor már a 600 főt is meghaladta a jövedelempótló támogatásban részesülők száma. További „haszon” valamely közösségi szolgáltatások ellátása oly módon, hogy azok nem terhelik a költségvetést, ugyanakkor volt munkanélküliek végzik el, és persze az is, hogy az így felszabaduló pénzek más, szintén alapvető közösségi célokra átcsoportosíthatók.

Amikor az előbb, a foglalkoztatás kapcsán, minimális programról beszéltünk, és ez alatt „szociális jellegű foglalkoztatást” értettünk, akkor egyben azt is jelezni kívántuk, hogy az önkormányzatnak nem voltak – mert nem lehettek – vérmes reményei az ide vonzható és telepíthető tőke nagyságát, a munkatevékenység bonyolultságát, az alkalmazott technika és technológia fejlettségét vagy a béreket illetően. Mint szóltunk róla, a tőke kivonás óta a környéket is elkerülték a nagyobb beruházók, az a néhány vállalkozó pedig, aki munkát hozott vagy közvetített, olyan tevékenységeket és főként béreket ajánlott, melyek inkább taszították, mint vonzották a munkát keresőket. A tapasztalatok mindenesetre arra utaltak, hogy az önkormányzatnak sem

lesz nagyobb esélye e szűkös és szelektált piaci kínálatnál színvonalasabb, igényesebb és jövedelmezőbb munkaalkalmakat a településre hozni.

A szervezés időszakában aztán beigazolódtott ez a sejtés, hiszen az elöljáróság csak olyan foglalkoztatási kínálatból választhatott, amely az ország szerencsésebb régióiban már nem volt kelendő. Végül is a gyerekek számára készülő csokoládétójásokba elhelyezhető meglepetés-játékok „összeszerelése” mellett döntött. A munkafolyamat abból áll, hogy a dolgozók a Kinder tojásokba elhelyezendő műanyag kapszulákba belerakják az éppen aktuális játékok alkatrészeit – és természetesen az összeszerelés leírását és ábráit tartalmazó ismertetőt –, majd lezárják a kapszulát. A munkát asztaloknál ülve lehet végezni, ahol az alkatrészeket kis fakkokból kell kiszedni. A tevékenység meglehetősen monoton – az alkatrészeket reggeltől estig a fakkokból kiszedni, beletenni a kapszulába és azt lezárni –, mellette szólt azonban, hogy könnyű, tiszta és télen is fűthető helyiségben végezhető munka. A tevékenységet többszörösen és szigorúan ellenőrzik, mint ahogy a tisztaságot is, mivel a termék élelmiszernek minősül.

A helyi elöljáróság e munka melletti döntését – a szűk kínálaton túl – a potenciálisan megcélozható és a ténylegesen beszervezhető munkavállalói csoportok főbb jellemzői is befolyásolták. Világos volt, hogy ha nem sikerül a férfiak számára is elfogadható tevékenységet ide telepíteni, akkor sokkal célszerűbb olyasvalamivel próbálkozni, ami az ennél népesebb és sokkal kiszolgáltatottabb női munkaerőt veszi célba. E munkaerő további sajátossága volt az alacsony iskolázottság és a szakképzettség hiánya vagy helyi használhatatlansága. Aztán elsősorban azokra lehetett számítani, akik már voltak alkalmazásban, rövidebb-hosszabb ipari múlttal, begyakorlottsággal és munkakultúrával rendelkeztek. Főként a volt híradástechnikai üzem egykori dolgozóira építhettek, hiszen – mint az új munkahely egyik szervezője elmondta – a két tevékenység között sok rokon vonás mutatható ki. Ott egy-egy műszakban mintegy 8000 csavart kellett a megfelelő helyre tenni és becsavarozni, vagy nagyszámú forrasztást végezni, ami szintén kézügyességet igényelt, és nem kevésbé volt monoton és lélekölő, mint a Kinder-játékok kapszulázása. Ráadásul a forrasztás a dolgozók egészségét is károsította. Mindezek ismeretében a szervezők nem alaptalanul gondolták azt, hogy a felkínált új „összeszerelő” tevékenységet közülük csak kevesen fogják visszautasítani akár a munka nehézségére, akár igénytelenségére, akár egészségkárosító hatására, akár monoton jellegére hivatkozva.

Az első kalkulációkat és ajánlatokat követően gyorsan megindult az új üzem szervezése és – az adott körülmények között – a közhasznú társasági forma látszott a legalkalmasabbnak a cél elérésére. Ezt a „település működésének, az önkormányzat alaptevékenységének elősegítésére” alapították, ami azt jelentette, hogy a „szociális jellegű foglalkoztatás” olyan közfeladatok ellátása mellett jelent meg, mint a „közterületek és parkok gondozása”, a „műemléki épületek védelme, karbantartása” vagy a „hulladék- és szennyvízszállítás”. A fő cél természetesen a „szociális jellegű

foglalkoztatás” maradt, azonban ezt úgy kellett működtetni, hogy az üzem szükség szerinti fejlesztésén túl, a közhasznú társaság más tevékenységeinek költségeit is fedezni tudja.

Az 1994-es alapítás idején mintegy negyvenen kezdték meg a munkát a társaságnál. Rövid bejárati időszak elteltével aztán gyors és dinamikus foglalkoztatás bővítésre került sor. Pár éven belül az alkalmazottak száma ugyanis elérte a 150 főt, és döntő többségük az alaptevékenységnek számító „szociális jellegű foglalkoztatóban” dolgozott, melyet a település lakossága – jelezvén az üzemhez való viszonyát – egyszerűen csak Kinder Műveknek nevezett. Ezzel a település egyik legtöbb embert foglalkoztató vállalata jött létre. Az üzemben – néhány vezetőtől vagy a nehezebb rakodási és szállítási munkákat végzőktől eltekintve – kizárólag nők dolgoztak. Döntően azok a lányok és asszonyok, akikre a tervezés időszakában számítottak, vagyis akiknek a munkanélküli járadékra vagy a jövedelemplótló támogatásra való jogosultsága lejártával nem voltak más megélhetési forrásai és elhelyezkedési alternatívái, illetve annyira szükségük volt minden fillérre, vagy otthon annyira elviselhetetlen légkör alakult ki, hogy ezeknél bármely munkavállalás kedvezőbb megoldásnak tűnt számukra. Ilyennek minősültek a gyereküket vagy gyerekeiket egyedül nevelő anyák, egyedülálló vagy elvált nők, akik esetleg idős, eltartásra szoruló szüleikkel éltek együtt, és azok a családanyák, akiknek férje nem volt képes vagy hajlandó a hivatalos munkaerőpiacon munkát vállalni, és így ők kényszerültek erre a lépésre. És persze ott voltak azon családok nőtagjai, amelyekben több munkanélküli is élt, ezek a lányok és asszonyok azonban megkíséreltek ebből a milióból kiszakadni és ezt a munkavállaláson keresztül kívánták megvalósítani.

Az üzem alkalmazottainak körülbelül a fele csupán alapiskolai végzettséggel rendelkezett, egytizede speciális szakiskolába járt – ami gyakorlatilag nem „több”, mint az alapiskola –, egyötöde szakmunkásképzőt, további egyötöde pedig – nagyjából fele-fele arányban – gimnáziumot vagy szakközépiskolát végzett. Az iskolázottság és a képzettség – ha más erőforrás nem állt az érintettek rendelkezésére – a további munkaerőpiaci életút szempontjából döntőnek bizonyult. A tapasztalatok azt mutatták, hogy az üzemből csak azon keveseknek volt esélyük kikerülni, akiknek volt valamilyen szakmájuk és/vagy érettségiztek. Másként fogalmazva: az üzem rendeltetésének az a meghirdetett funkciója, mely szerint a két munkavállalás közti átmeneti munkanélküli időszakra nyújt fogódzót az arra rászorulóknak, csupán néhány szerencsés iskolázott esetében bizonyult igaznak. A többiek számára nem.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a helyi munkaerőpiacnak, az üzem által képviselt szegmense nagyfokú zártságot mutatott. A munkarend összeállításánál messzemenően figyelembe vették, hogy itt nők, többek között gyerekes anyák dolgoznak. Az utóbbiak részére – ők az alkalmazottak több mint egyharmadát tették ki – fél nyolctól négyig, a többieknek hattól fél háromig tartott a munkaidő. Az üzem vezetése nem szabályozta sem a munkaszünetek gyakoriságát, sem az étkezési idők hosszát.

Mint mondták, ezeket „... mindenki maga osztja be. Itt senki sem megy a dolgozó után, hogy öt perccel tovább volt el. Ezt mindenkinek magának kell tudnia. Darab-béres a munka: ennek fegyelmező ereje van.”

Nos, ezzel el is érkeztünk az üzem működésének-működtetésének egyik legel-lentmondásosabb pontjához. Ahhoz, hogy bár a darabbéres munka „fegyelmező ere-je” elvileg itt is a másutt szokásos logika szerint működött, ám különös tartalommal telítődött amiatt, hogy az üzem telepítésének körülményeiből, céljaiból és funkció-iból adódóan a teljesítményeket és a béreket sajátosan kapcsolták össze. A normá-kat úgy állapították meg, hogy az „átlag dolgozó” száz százalékos teljesítménnyel mindig csak a mindenkori minimálbérnek megfelelő összeget – ez a felvétel idején 14 500 forint volt – tudta megkeresni. Az „átlag dolgozó” ez esetben az alkalmazot-tak 70%-át jelentette, ennél mintegy 10-15% volt képes többet teljesíteni, és körül-belül ugyanennyien voltak az alulteljesítők. Vagyis a munkavállalók 85-90%-ának, ha mégoly ügyesen és szorgalmasan dolgozott is napi nyolc órában, legfeljebb a minimálbér elérésére volt esélye. Ennél többre nem. A minimálbér szó alatt termé-szetesen a bruttó kereset értendő, ami a levonások után 10 000-11 000 forint körüli összegre csökkent. Ez akkor alig 3 000-4 000 forinttal haladta meg a jövedelempótló támogatás összegét.

Az itt dolgozók és a potenciálisan ide kerülők számára ez a tény problémáik meg-oldhatósága erős korlátozottságának, sőt lehetetlenségének a képét közvetítette, és pótcselekvésekkel teli érthetetlen és elfogadhatatlan világét. Ugyanis ennek a világ-nak az egyik szelete számukra az üzem valósága, ahol az üzemszerű működés minden kelléke – a napi, heti és havi munkaidő, a munkarend, a vezető-beosztott-viszony, a munkaruha használata, a norma, az ellenőrzés stb. – adott volt. Ebben az üzemen is a dolgozó ügyességén, szorgalmán és fegyelmezettségén múltott, hogy tudja-e hozni a száz százalékot, és hogy a jól teljesítők közé tartozik-e, vagy sem. Csupa olyan szempont, amely az üzemen belüli és az azon kívüli presztizsviszonyokat meghatá-rozza, és ezáltal önbecsülést, tartást és célt ad az embereknek. Miután azonban szor-galmas és tisztességes munkával is legfeljebb a minimálbért lehetett megkeresni, az üzemszerű működés kimondatlanul is illuzórikussá vált, hiszen mind a munka, mind a szorgalom, mind a bér elvesztette megélhetésbiztosító, presztízst adó, telje-sítményösztönző és motiváló szerepét.

E világ másik szelete annak a tudomásulvétele volt, hogy az üzemet a tartós mun-kanélküliek és más megélhetési forrással nem rendelkezők „átmeneti” és „szociális jellegű foglalkoztatására” hozták létre, és az illető is csak azért kerülhetett ide, mert ezen „elesettek” és „segítségre szoruló” közé tartozik. A működtetők az adott vi-szonyok között csupán azt a célt tűzhatték maguk elé, hogy minél több „rászoruló-nak” biztosítsanak munkát, és ezáltal jövedelmet, még ha az a minimálbért nem is haladja meg. Az itt dolgozók tehát tisztában voltak saját „elesettségükkel”, azzal,

hogy ők azon „szerencsések” közé tartoznak, akiken az önkormányzat „segíteni” akar, és persze e „segítség” elégtelenségével is.

És végül számukra ott volt a megélhetés valós világa, azzal a felismeréssel, hogy a napi nyolcórás szorgalmas munka és száz százalékos teljesítmény bérbeli hozadékából ugyanúgy nem képesek családjukat ellátni, mint a munkanélküli járadékából vagy a különféle segélyekből.

Az érintettek ezen önmagukban is ellentmondásos valóságszeleteket aztán nem voltak képesek a maguk számára megnyugtatóan és főként elfogadhatóan összeilleszteni, hiszen minduntalan kitűnt ennek abszurditása. Például az, hogy az ő „el-
esettségük” megoldására tett közösségi és egyéni erőfeszítések eredménye végső soron „el-
esettségük” jó esetben változatlan, rosszabb esetben romló újratermelődése lett. Vagy az, hogy az ebben az üzemben vállalt munka és az ezzel megszerezhető bér, a munkanélküli járadékhoz és a segélyekhez hasonlóan, nem képes megakadályozni további elszegényedésüket, illetve nem kínál alternatívát a szegénységből való kitorrésre. A szituáció képtelenségét egyik interjúalanyunk nagyon szemléletesen úgy fogalmazta meg, hogy az üzembe kiközvetített munkanélkülinek szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy itt ugyan „... többet keres, mint a jövedelempótló támogatás, de nem olyan sokat, hogy meg is éljen belőle”.

Az üzemek – a „szociális foglalkoztató” jellegéből adódóan – volt egy további, az itt alkalmazottak presztízsét romboló üzenete is. Nevezetesen, hogy az ide kerülők döntően nem piaci alapon rekrutálódnak, hanem az alternatívák- és a választás-
nélküliek közül. Ez a tény – az alapítók nemes szándékaitól függetlenül – szelekci-
óra utal, olyan emberek gyűjtőhelyére, akik – úgymond – nem képesek magukról gondoskodni, akik a piaci versenyben nem tudják magukat eladni, akik már másutt nem kellene, és akik más megélhetési forrásokkal nem rendelkeznek. Vagyis a leg-
elesettebbek és a legszegényebbek gyűjtőhelye, méghozzá olyan gyűjtőhelye, amely
ebből az állapotból számukra nem is kínál kilépési lehetőséget. Ez az üzenet – a
leértékelődöttségé és a kiszolgáltatottságé – ment kifelé, a munkaerőpiac más szeg-
menseiben dolgozók és a lakosság felé, és ez épült be az alkalmazottak tudatába, még
ha ezzel próbáltak is nem törődni, illetve megkísérelték helyzetüket racionalizálni.
Ez utóbbira szükségük is volt, hiszen elég nehéz egy abszurd, kényszerű és kilátás-
talan élethelyzetet elfogadniuk az olyan embereknek, akik felelősséget éreznek saját
és családjuk sorsáért, és akik tevékenyen részt vállalnak annak megváltoztatásában.

Ez még akkor is nehéz feladat, ha az érintettek e megfontolásai és viselkedése
mögött a hagyományos női szerepvállalás és az ennek integráns részét képező, a
gyermekekért és/vagy a családért hozott áldozatvállalás mozzanatai is meghúzódnak.
Ugyanis miután ezek eredményességét, ha úgy tetszik értelmét, a valóság hosszabb
távon sem igazolta vissza – hiszen ez a munkavállalás ugyanúgy lecsúszást, elszegé-
nyedést és nyomort eredményezett, mint a munkanélküliség –, nem lehetnek illúzió-
ink a racionalizáció sikerességét, illetőleg e helyzet „elfogadását” vagy az ebbe való

„belenyugvást” megjeleníteni szándékozó viselkedéssel kapcsolatosan sem. Jóllehet ennek látszólagossága a külső szemlélő számára többnyire rejtve maradt, az orvos – akinek rendelőjében ez idő tájt e problémák mindennaposnak számítottak – pontosan tudta, hogy az egyéni-családi gondok megoldatlanságának önmarcangoló tudata ott munkál tovább az érintettekben. Ezek az emberek ugyanúgy idegesek, feszültek, depressziósak, és a pszichoszomatikus tünetek csakúgy általánosak körükben, mint munkanélküli társaiknál. Akik eddig azért jártak az orvoshoz, panaszkodtak és írtak fel nyugtatókat, mert nehezen tudták elviselni a munkanélküli létet és ennek következményeit, azok most azért, mert dolgoztak, és mert ettől ugyanúgy nem oldódott meg semmi ...

*

Mint az elmondottak is jelzik, meglehetősen nehéz egyértelműen, ellentmondásoktól mentesen megítélni az üzem szerepét az érintett emberek személyes és családi életében, a helyi munkaerőpiac és a település egésze szempontjából. Mert nyilvánvalóan igaz a helyi önkormányzatnak az az érve, hogy amennyiben ezt a munkatevékenységet sem tudta volna a településre hozni, akkor még a vázoltaknál is sokkal kedvezőtlenebb helyzet alakult volna ki a foglalkoztatás, a gazdálkodás, a segélyezés és a megélhetés területén egyaránt. Az adott körülmények között az előljárásság nem nagyon tűzhetett ki más célt az üzem működtetésében, mint a „szociális jellegű foglalkoztatást”, vagyis hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, lecsúszó és elszegényedő, de minden munkaalkalmat megragadni kész csoportoknak az általa szervezett munkán keresztül valamilyen megélhetési forrást biztosítson, még ha az a minimálbért nem is haladja meg. Így igyekezett megakadályozni ezen emberek fizikai-lelki-szellemi leépülését, a társadalom iránti nyitottságuk, motiváltságuk megőrzését, átmenteni emberi tartásukat és munkavégző képességüket jobb időkre.

Ugyanakkor az is igaz, hogy mindezen nemes célok ellentmondásos, sőt abszurd helyzetek sorát produkálták a vázolt viszonyok között. Egyfelől a „szociális jellegű foglalkoztatás” megszervezése az államtalanítást és a piacgazdaság kiépítését meghirdető rendszerváltás keretei között igencsak képzavarnak tűnt. Ez inkább a meghaladottnak vélt államszocialista redisztribúció irányába történő visszalépésnek hatott, semmint a piacgazdaság kialakítását elősegítő gazdasági beavatkozásnak. (Bár ha felidézünk Dickens múlt századi kapitalizálódó Angliáját, talán nem is olyan képtelenég az ilyen célú és típusú közösségi foglalkoztató fenntartása.)

Másfelől az üzem – már csak a foglalkoztatottak létszámánál fogva is – a helyi szinten szerveződő munkaerőpiac fontos, bizonyos szempontból meghatározó elemévé vált. Például a kereseteket tekintve az üzemet etalonként kezelte a munkaerőpiac többi szegmense, függetlenül annak funkciójától és jellegétől. Ez azt jelentette, hogy a piaci szegmens azon szereplői, akiknél a minimálbért sem lehetett

megkeresni, kénytelenek voltak béreiket e szint körül alakítani. Más vállalkozók viszont ehhez képest állapították meg a „magasabb” béreket, így az ennél 5-10, netán 15 ezer forinttal többet keresők már jól fizetettnek számítottak a lokális piac munkae-
rő-túlkínálattól gyötört viszonyai között. És természetesen a „szürke” és a „fekete” gazdaság is ehhez igazította a béreket. Mindezek sajátos üzenetet közvetítettek a munkaerőpiac szereplőinek, nevezetesen azt, hogy nem érdemes a hivatalos munkae-
rőpiacra visszatérni – az üzem a hivatalos munkaerőpiac részét képezte –, hiszen az ott dolgozókat ugyanúgy nem fizetik meg, és ők ebbeli érdekeiket ugyanúgy nem tudják érvényesíteni, mint a „szürke” vagy a „fekete” szegmensekben foglalkoztatott társaik. Továbbá hogy az itt munkát vállalóknak a társadalom ugyanúgy nem kínál alternatívát a lecsúszással és az elszegényedéssel szemben, mint a munkanélkülieknek vagy az önkormányzati segélyezettnek.

Figyelemre méltó, hogy az üzem „utóélete” sem kínál kevésbé ellentmondásmentes fogódzókat a megítélés egyértelműsítése tekintetében. Az éveken át működő üzem megszüntetését ugyan végül is az alapítók által kitűzött és megvalósított célok realizálása tette lehetővé. Az, hogy sikerült mintegy másfélszáz asszony és leány teljes társadalmi, lelki és szellemi leépülését meggátolni, tenni akarását és munkavégző képességét megőrizni akkorra, amikor már külső piaci szereplők is megjelentek a helyi munkaerőpiacon. Különösen előnyösnek látszott, hogy ezt a munkae-
rőt egybetartották, hiszen így egy ténylegesen létező, bárki által átvehető és némi betanítás után teljesíteni képes kollektívát ajánlhattak fel a potenciális alkalmazóknak. A nyugat-dunántúli munkaerő megfogyatkozását és az ottani bérek emelkedését követően aztán néhány külföldi cég jelezte, hogy hajlandó lenne üzemet nyitni a településen, főként amikor tudomására jutott a dolgozók híradástechnikai termékek összeszerelésében való jártassága. Közülük az egyik – a telepítést és a helyi termelés beindítását meggyorsítandó – azt ajánlotta, hogy a munkae-
rőt addig is betanítja egyik nyugat-dunántúli városban lévő üzemében. A lányok és asszonyok nagy része – a szebb jövő reményében – vállalta is a családtól való különélést, és hónapokon keresztül dolgozott lakóhelyétől több száz kilométerre, kéthetenkénti hazautazással. A külföldi cég aztán csak nem jött, az emberek pedig belefáradtak a várásba és az ígéretésbe, és lassan elmaradtak. Aztán jött egy újabb cég és egy újabb ajánlat ..., de egyelőre ez is csak ígéret. És akkor még a bérekről nem is beszéltünk, ugyanis nincs semmi biztosíték arra, hogy az ide települő cég annyi év után végre hajlandó nem csupán „többet fizetni”, hanem annyit, „amennyiből meg is lehet élni”.

Első megjelenés: Vegyesváltó, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 1999., 57.-74. o.

AZ ANGOLKÖNYV ÉS A MELEGSZENDVICS

(Avagy egy „átlagos” falusi család étkezési rendje¹)

Egy olyan társadalomban, ahol a jelentős magánvagyonok néhány év alatti kialakulása nem egy gazdasági növekedés, hanem egy súlyos válság, és a lakosság által áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen privatizáció körülményei között ment végbe, és amelynek az eredménye a kevesek gazdagodása és a sokak elszegényedése folytán egy polarizált, dezintegrált és szegmentált világ lett, ott szinte természetes módon alakul ki és válik általánossá a gyanúsítgatás, az előítéletes gondolkodás és a bűnbakképzés. A „nyertesek” nem ritkán gondolják úgy, hogy mások – elsősorban is a „vesztesek” – azért nem vitték semmire, mert nem szeretnek dolgozni, elherdálják javaikat, nem elég tehetségesek, vagy, mert az államszocializmus idején elkényelmesedtek és inkább a segélyeket, mint a munkát választják. A többiek viszont a tulajdonhoz jutott és a gazdagodó csoportokat nem feltétlenül látják a piacgazdaság mintapéldányainak, akik „tiszteséges” és „kemény” munkával szereztek vagyont, hanem sokszor olyanoknak, akik „kapcsolataik kihasználásával”, „ügyeskedéssel”, „agresszivitással” vagy „csalással” jutottak előre.

Vagyis általános tapasztalat, hogy az emberek többségének nagyon is határozott képzeitek vannak más társadalmi rétegek és csoportok életéről, jövedelméről és életminőségéről, szegényedéséről vagy gazdagodásáról, jóllehet ezekről alig vagy egyáltalán nincsenek megbízható ismereteik. Bár az sem lebecsülendő gond, hogy az emberek megalapozott ismeretek és tapasztalatok hiányában mondanak határozott és megfellebbezhetetlen véleményt másokról, sőt ítéleznek felettük és nyilatkoznak róluk elmarasztaló vagy kirekesztő módon, ennél is ijesztőbb, hogy ez a társadalomban bevetté és elfogadottá vált, továbbá, hogy sokan nem is kíváncsiak sem másokra, sem a tényekre.

Írásunk e probléma jegyében született, témája pedig egy látszólag semleges és hétköznapi dolog: az étkezés. A jelenséget, egy magát hol „átlagosnak”, hol „szegénynek” tekintő falusi család egy hónapjának reggelijein, ebédjein és vacsoráin

---

¹ Megjelent az „Egyenlítő” Társadalomkritikai és kulturális folyóirat II. évfolyam, 1. szám. Az adatgyűjtést és az interjúk készítését Mack Éva végezte.

keresztül igyekszünk bemutatni, remélve, hogy ezeken keresztül sokan ráismernek saját életükre és gondjaikra. És remélve azt is, hogy a tények és az ezek körül megfogalmazódó kérdések talán mégis érdekelnék valakit, olyannyira, hogy a jelenleg „divatoshoz” képest körültekintőbben járnak el, ha más társadalmi rétegekről és csoportokról – köztük a „szegényekről” – véleményt mondanak.

A PROBLÉMA ÉS A KUTATÁS

Az ezredfordulón egy nemzetközi kutatás keretében kérdőíves felvételt készítettünk az Alföld egy „lemaradó” térségében. Az egy kisvárosra és térségére (öt falu) kiterjedő ezerfős, a 18-55 éves munkaképes korúakra reprezentatív vizsgálat során – sok más mellett – feltettük azt a kérdést is, hogy „Megítélése szerint az Ön családja a településen hova tartozik? – „egyértelműen a gazdagok közé”; – „a gazdagabbak közé”; – „az átlagosok közé”; – „a szegényebbek közé”; vagy az „egyértelműen szegények közé”.” A kérdezettek önbesorolása furcsa – bár más válaszokkal adekvát és így nem meglepő – eredményt hozott. Ugyanis a válaszokból az derült ki, hogy a településeken „egyértelműen gazdagnak” senki sem tartotta családját, és „a gazdagabbak közé” is csupán 1 százalék sorolta magát. Az érintettek döntő része (67%) „átlagosként”, ötöde (22%) „szegényebbként”, 7 százaléka pedig „egyértelműen szegényként” definiálta családja helyzetét. (Nem válaszolt a kérdésre 3 százalék.)

Másként fogalmazva, egy olyan helyi társadalom képe bontakozott ki az adatokból, amelynek az ott élők önbesorolása alapján nincs jómódú (gazdag) rétege, és amely kizárólag „átlagosokból” és annál szegényebbekből áll. (Ez nem meglepő, ha számba vesszük az általuk „legégetőbbnek” tartott problémákat. Három válasz összesítése nyomán ugyanis a kérdezettek 41 százaléka „a rossz anyagi helyzetet” jelölte meg „legégetőbb” gondként, 33 százaléka a „pénztelenséget”, 27 százalékuk a „munkanélküliséget”, 19 százalékuk a „lakáshelyzet megoldatlanságát”, 16 százalékuk az „egészségi állapotot”, 10 százalékuk az „iskoláztatási gondokat” és 8 százalékuk a „család válságát”).

Az adatfelvételkor többen is hosszan elgondolkodtak azon, hogy hova is sorolják önmagukat és családjukat a településen, melyek közül az egyik legérdekesebb hangos töprengés egy 50 év feletti leszázalékolt házaspár között zajlott. „Mi a szegényebbek közé tartozunk a faluban” mondta a férfi, mire a felesége közbeszólt. „Nekünk legalább van mit ennünk. Minket, tessék az „átlagosok közé” sorolni.”

Ez a beszélgetés aztán arra ösztönzött bennünket, hogy „tartalmilag” is nézzünk utána annak, hogy vajon mit is fed az „átlagos” helyzet a vizsgált kistérségben és településeiben. Ennek körüljárására többféle módszer is „adta magát”, mi végül is az étkezés és a háztartásvezetés mellett döntöttünk. Vagyis egy önmagát „átlagosnak” besoroló családot arra kértünk, hogy egy hónapon keresztül vezessenek egy naplót

a napi étkezésekről, kiadásokról-bevételekről stb., mely feladatot természetesen a családanya vállalta és végezte el. A felvétel kapcsán az étkezéshez felhasznált alapanyagok eredete is érdekelt bennünket, ami lehetőséget adott arra, hogy a háztartásvezető – és a család – élelmiszerekkel való ellátásának a szervezésébe, hosszabb távú étkeztetési „stratégiájába” is bepillantást nyerjünk. Miután a háztartásvezetővel az egyik munkatársunk napi kapcsolatban állt, módunk nyílt arra is, hogy a reggelikkel, ebédekkel és vacsorákkal kapcsolatos különféle megfontolásokról is képet kapjunk: milyen gondok jelentkeztek a napi étrend összeállításánál, miért éppen az adott ennivalók mellett döntött, miért ezt vagy azt az ételt fogyasztják rendszeresen, vagy, hogy az érintett miként minősíti magát háztartásvezetői szerepében. A rendelkezésünkre álló keretek között a felvétel néhány általunk fontosnak tartott összefüggésével foglalkozunk.

A CSALÁD

A vizsgált család több szempontból is „átlagosnak” tekinthető. Egyfelől nagyságát, másfelől összetételét tekintve, hiszen egy négy fős, együtt élő szülőkből és két gyerekből álló tipikus családról van szó. Továbbá a hazai viszonylatban szintén tipikus kétkeresős modellt jeleníti meg a család, amennyiben a férj és a feleség is munkavállaló volt a vizsgálat idején.

A családfő, János, 1962-ben született, vagyis a felvétel idején 40 éves volt. Szülei a mezőgazdaságban dolgoztak. Apja a vizsgálat időszakában a kárpótlási földjén gazdálkodott – körülbelül 3 holdnyi szántón – azonban lovait 2002-ben eladta, azóta egy Trabant motorral működő, saját készítésű „kisipari traktorral” dolgozik. Egy testvére van, aki szintén nő.

János az általános iskolát követően tovább tanult a szakmunkásképzőben, és a végzés után a szakmájában villanyszerelőként helyezkedett el az egyik helyi vállalatnál. Miután a nyolcvanas évek elején a vállalatánál nem kapott fizetésemelést, daczból kilépett, és a szomszéd faluba járt át dolgozni, motorral. „Jogait” kiharcolva néhány hónap után visszatért a vállalatához. A leépítések okán 1991-ben elbocsátották munkahelyéről, de egy hónapi munkanélküliség után a polgármesteri hivatal alkalmazta karbantartó-villanyszerelőnek. 1992-ben motorbalesetben gerincsérülést szenvedett. 1993-ban ismét munkanélkülivé vált, de most hosszabb időre, hiszen a járadék lejártát követően jövedelempótló támogatásban részesült. Ismét elhelyezkedett és több munkahelyen is megfordult, 1998-ban azonban újra elbocsátották. Csaknem másfél évig volt munkanélküli, majd karbantartóként munkába állt. Gerincsérülésével mindvégig bajlódott, amennyiben tünetmentes időszakok után vissza-visszatértek a gerincfájdalmai. A felvétel idején táppénzen volt, illetve ekkor

már a leszázalékolása is folyt, melybe nem akar belenyugodni, és fellebbezni szándékozik.

Marika, a feleség, népes családban született 1965-ben, hiszen nyolcan voltak testvérek. Ő nem tanult tovább az alapiskola után, hanem amilyen gyorsan csak lehetett munkába állt. Így 1979-ben, 14 évesen már betanított munkásként dolgozott. 16 évesen férjhez ment Jánoshoz, 19 évesen pedig megszülte első gyermekét, Pannit. 1989-ben ismét igénybe vette a gyás intézményét, Júlia nevű lányával. 1992-ben járt le a gyese, azonban már nem tudott visszamenni az üzembe, mert azt bezárták. Munkanélküli lett, amibe nem tudott belenyugodni, és kijárta, hogy édesapja gondozójaként „ápolási segélyt” kapjon. 1994-ben betanított munkásként ismét elhelyezkedett egy kft-nél, ahol sokadmagával meglehetősen mostoha körülmények között dolgozik azóta is, és meglehetősen piszkos és kellemetlen munkát végez. Ez utóbbiak – mint mondja – őt nem zavarják, azonban a munkakörülmények – a hideg betonpadlózatú helyiségben, forró gőzben és huzatban végzett munka – oly mértékben igénybe veszik a szervezetét, hogy a vizsgálat idején vesemedence-gyulladásból adódó gerincfájdalmaival tíz napig kórházi ápolásra szorult.

Panni, a nagyobbik lány, most kilencedik osztályba jár, és szakácsnak készül a szakmunkásképzőben. Ebbeli ismereteit jól tudta hasznosítani anyja kórházi kezelése idején, ugyanis a család étkeztetésének és ellátásának a feladatait ő vette át ezekben a napokban. Panni ugyan jó tanuló, azonban összeismerkedett egy festőnek készülő szakmunkástanuló fiúval, aki udvarolni kezdett neki. Így a szülők aggódnak, hogy a lány legalább „tanulja ki a szakmáját”. Saját példájukat hozza fel az anya. „Én 16 éves voltam, János meg 18 éves, amikor összeházasodtunk. Én is nyolcadikos múltam, amikor megismerkedtünk.” „De ez más világ” mutat rá a különbségekre is az anya.

Julika, a kisebb lány, ötödikes, és szülei szerint nem túl szorgalmas az iskolában, illetve ezen túl sem mutat különösebb érdeklődést semmi iránt. Taníttatni szeretnék őt is, és abban reménykednek, hogy legalább a szakmunkásképzőbe eljut.

János és Marika a házasságukat követően még 1982-ben telket vásároltak, ahol a következő évben részben „saját erőből”, részben OTP kölcsönrel – két gyerek vállalásával – elkezdték az építkezést. A telek falusi viszonylatban nem nagy, mindössze 150 négyzetögl. Ez, az akkori jövőbeli kilátások és terveik alapján elégnak tűnt, mára azonban érzékelhető hátránnyá vált, ugyanis ekkora portán nem lehet jelentős gazdálkodást folytatni. Az építkezés nagy részét családi kalákában végezték, még a szakmunkák jelentősebb részét is, hiszen például a villany- és a vízszelvényezés a férj feladata volt. Szerencsésnek mondják magukat, mert az OTP kölcsönt a számos munkanélküli állapotuk ellenére „letisztázták”. A lakás 72 négyzetméteres, melyet, a család nagyságát tekintve megfelelőnek tartanak. A portán ólak is találhatóak, továbbá János „műhelye”, amelyben a nyolcvanas évekből származó gépek – állványos fűrőgép, hegesztőgép, karos lemezolló stb. – találhatóak, emlékeztetve a házilagos

építkezések megrendeléseinek pezsgőbb korszakára. A gépeknek persze még ma is jó hasznát veszi, hiszen a környékről alkalomadtán ma is felkeresik kisebb-nagyobb munkákkal.

Várható pénzbeli bevételek és kiadások	Ft
Apa táppénze	20 000
Anya (nettó fizetés)	42 520
Családi pótlék	9 400
Nevelési segély	8 400
Bevétel összesen	80 320
Az egy főre jutó havi jövedelem kb.	20 080

Havi állandó kiadások: gáz, víz, villany, OTP hiteltörlesztés (színes TV, porszívó), biztosítás a házra, telefon, napi 200 forint zsebpénz Panninak, táp a disznóknak, összesen kb. 33-34 ezer forint. A megélhetésre és egyéb kiadásokra durván 45-46 ezer forint áll a háztartásvezető rendelkezésére a következő hónapban. Vagyis a családnak ennyiből kell kijönnie, ha nem akar kölcsönkérni, melytől meglehetősen idegenkednek a felnőttek.

A HAVI ÉTLAP

Az adatok felvételére tavasszal, 2002. március 5.-e és április 5.-e között került sor, mely időszakba a Húsvéti ünnepek is beleestek. Ez módot nyújt arra, hogy az ünnepi étkezésekbe is bepillantást nyerjünk.

III. hó. 5. (kedd)

(R)eggeli: fánk, (GY)erekkek, rántotta, (F)elnőttek), tej és tea,
 (T)ízórai: zsemle, fasírt, (J)ulika, 200 forint.-
 (P)anni,
 (E)béd: maggi leves, tökfőzelék, fasírt,
 (V)acsora: maradék leves délről, sült krumpli, tepertő,

III. hó. 6.

R: fánk, (GY), piritós, fokhagymával és zsírral, (F), tej, tea,
 T: zsemle, fasírt, (J), 200 ft.- (P),
 E: tarhonya leves, tökfőzelék, fasírt,
 V: tea, bundás kenyér,

III. hó. 7.

R: fánk, (GY), pirítós kenyér, zsírral, (F),
tej, tea,
T: margarinos kenyér (J), 200 ft.- (P)
E: krumplileves,
V: tejberizs,

III. hó. 8.

R: fánk, (GY), diós kifli, (F), tej, tea,
T: margarinos kifli, (J), 200 ft.-, (P)
E: borsó leves, túrós tészta,
V: sült krumpli,

III. hó. 9.

R: pirítós (GY), rántotta (J)ános, tej, tea,
E: rakott krumpli főzőkolbásszal,
V: déli maradék,

III. hó.10. (vasárnap)

R: kenőmájas, kenyér, tej, tea,
E: pörkölt tésztával,
V: pizza,

III. hó. 11.

R: margarinos kenyér, kakaó,
T: kifli, (J), 200 ft.- (J)
E: pörkölt, kenyér,
V: sült krumpli,

III. hó. 12.

R: diós kifli, tej, tea,
T: kifli, (J), 200 ft.- (P)
E: húsleves, tejberizs,
V: rántotta,

III. hó 13.

R: margarinos kenyér (GY), rántotta (J), tej,
tea,
T: kifli, joghurt (J), 200 ft.- (P)
E: paradicsomleves, krumplis tészta,
V: déli maradék,

III. hó. 14.

R: margarinos kenyér, alma (GY), rántotta
(J), tej, tea,
T: kifli, joghurt, (J), 200ft.- (P)

E: gulyásleves, grízes tészta, (a gyerekek a
nagyamánál ettek),
V: kenyér, tepertő, abáltszalonna, tea,

III. 15.

R: bundás kenyér, tej, tea,
E: borsóleves, hurka, kolbász, tört krumpli,
V: déli maradék,

III. hó. 16.

R: virsli, mustár, kakaó,
E: tojásleves, káposztás hús,
V: déli maradék,

III. hó. 17. (vasárnap)

R: sült kolbász, hurka, kenyér, tej, tea,
E: maggi leves, csirkepörkölt tésztával,
sütemény,
V: sült krumpli

III. hó 18.

R: fánk (GY), túrós táská (F), tej, tea,
T: margarinos zsemle (J), 200 ft.- (P)
E: paprikás krumpli, csalamádé,
V: sült szalonna tojással, tea,

III. hó. 19.

R: fánk (GY), bundás kenyér (F), tej, tea,
T: melegszendvics (J), 200 ft.- (P)
E: káposztástészta,
V: margarinos kenyér, alma,

III. hó. 20.

R: fánk, (GY), szalonna (F), tej, tea,
T: kakaós csiga (J), 200 ft.- (P),
E: zöldborsóleves, kakaós palacsinta,
V: sült szalonna, sült krumpli, tea,

III. hó. 21.

R: kakaós csiga, (GY), zsíros kenyér (F),
tej, tea,
T: almás rétes, (J), 200 ft.- (P),
E: kacsaprólék pörköltesen rizzsel, csala-
mádé,
V: déli maradék, zsírban sült krumpli,

III. hó. 22.

R: vaníliás karika,(GY), pirítós zsírral, (F),
tej, tea,
T: almás rétes, (J), 200 ft.- (P),
E: pirított tésztaleves, sárgaborsó főzelék,
fasírt,
V: tükörtojás, sült szalonna,

III. hó. 23.

R kenőmájás, kenyér, tea,
T: 200 ft.- (P),
E: meggyleves, paprikás krumpli kolbász-
szal,
V: déli maradék, kenőmájás, alma,

III. hó. 24. (vasárnap)

R: bundás kenyér, tej, tea,
E: húsleves, sült hús tört krumplival, csala-
mádé,
V: déli maradék,

III. hó 25.

R: vaníliás karika, (GY), diós kifli (F), tej,
T: kifli, (J), 200 ft.- (P),
E: húsleves (vasárnapi maradék), káposztás
tészta, befőtt,
V: sült szalonna, zsírban sült krumpli,
kenyér,

III. hó 26.

R: kakaós csiga, (GY), diós kifli (F), tej,
T: almás rétes (J), 200 ft.- (P),
E: a gyerekek a nagymamánál ettek, anya a
kórházba ment ellenőrzésre, apa nem evett,
V: sült szalonna, zsírban sült krumpli,
kenyér,

III. hó, 27.

R: kenőmájás, kenyér, tej, tea,
E: paradicsomleves, főzőkolbászos tarho-
nya,
V: tejberizs,

III. hó. 28.

R: párizsi, kenyér, kakaó,
E: paprikás krumpli nokedlivel,
V: déli maradék,

III. hó. 29.

R: kenőmájás, kenyér, tej, tea,
E: pirított tésztaleves, mákos tészta,
V: sült krumpli, tükörtojás, kenyér,

III. hó. 30.

R: párizsi, (GY), sült szalonna (F), tea,
E: húsleves, pulykaszárnny sültve, rizibizi,
zserbó,
V: déli maradék,

III. hó 31. (Húsvét vasárnap)

R: házi sonka, főtt tojás,
E: húsleves, töltött káposzta, pogácsa,
almás-krémes sütemény,
V: kocsonya, sonka és tojás reggelről,

IV. hó 1. (Húsvét hétfő)

R: szendvics,
E: a vasárnapi maradék,
V: maradék kocsonya, sonka, tojás,

IV. hó. 2.

R: sült krumpli, tea,
E: tyúkpörkölt tésztával,
V: déli maradék,

IV. hó 3.

R: fánk, (GY), rántotta (F), tej, tea,
T: fánk (J). 200 ft.- (P),
E: birsalmaleves, sült hús, tört krumpli,
V: déli maradék,

IV. hó 4.

R: fánk (GY), diós kifli (F), tej,
T: fánk (J), 200 ft.- (P).
E: pirított lebbencs tojással,
V: margarinos kenyér, főtt tojás,

IV. hó. 5.

R: fánk (GY), diós kifli (F), tej, tea,
T: fánk (J), 200 ft.- (P),
E: kacsás káposzta, székelykáposzta módra
(kacsafar-hát rizzsel és káposztával)
V: déli maradék,

KIEGÉSZÍTŐ INFORMÁCIÓK A HÁZTARTÁSVEZETÉSHEZ

A felnőttek nem kávéznak, ellenben dohányoznak. János két nap alatt egy, Marika naponta általában egy doboz cigarettát szív el. Italt módjával fogyasztanak, és ezt is csak ünnepi alkalmakkor vásárolják a boltból. Húsvétkor több üveg üdítő került az asztalra a gyerekeknek, két liter bor a felnőtteknek, és két deci pálinka a locsolók és rokonok számára.

Főzni naponta kell a gyerekek miatt, mivel így olcsóbb, mintha befizetnék őket ebédre. (Egész pontosan a család rendelkezésére álló készpénzből nem is nagyon futná, hogy a két gyerek étkeztetését így oldják meg.) És a férj miatt is, aki éppen táppénzen volt. Az anya a „műszak” miatt nem étkezik délben otthon, hanem csomagol magának: kenyér és egy „ujjnyi szalonna” a napi adagja.

A felvétel idején a „szokásostól” eltérő eseményt Marika hét napos kórházi kezelése jelentette, melynek során több ponton is át kellett szervezni és értékelni a háztartás- és az életvezetésben kialakult rutint. Az anya helyét a szakácsnak készülő nagyobbik lány vette át a háztartásvezetésben, akit különösebb tanácsokkal nem kellett ellátni a teendőket illetően, ugyanis benne élvén ebben a világban, arról bőséges ismerettel és tapasztalattal rendelkezett. A nagymama szükség szerint természetesen „besegített”, főként amikor „időnyomás” okán – mindenkinek halaszthatatlan feladatai voltak – a család kiszolgálására szoruló tagjairól kellett gondoskodni. A kórházi kezelés a kiadásokat a szokásosnál jobban megterhelte, így az egyensúly fenntartása végezt változtatásokra volt szükség. Az anya ekkor leszokott a dohányzásról. Miután nem volt „saját orvosa” – vagyis a mindenkori ügyletes orvos látta el – „megspórolta” a hálapénzt, és a nővéreknek sem adott „borítékot”, hanem az olcsóbb megoldást választotta, vagyis bonbont vett nekik. Így is megterhelték a családi költségvetést az utazási és a plusz gyógyszerköltségek, melyek más formában való kiváltására nem volt lehetősége.

AZ ÉTREND FŐBB SAJÁTSZERŰSÉGEI

Mint látható, a családi étrend egyik jellegzetessége, hogy reggeltől estig minden szokásosnak számító fő étkezésről a család keretén belül gondoskodnak. A család tagjai a reggelin és a vacsorán kívül – az anya kivételével – az ebédet is otthon fogyasztják el, továbbá a „külső” étkezések egy részét is hazulról vitt ennivalókkal elégítik ki. Vagyis naponta főznek, alkalmasint többször is, amikor az ebéden túl frissen készült meleg vacsorát fogyasztanak. A háztartásvezetés további jellegzetessége, hogy gyakran annyit főznek, hogy a következő fő étkezésre is maradjon belőle. Az ebédből maradjon vacsorára, netán levesből, főzelékből, húsoból stb. a következő napra is.

Az ételek közt gyakran szereplő alapanyagok – például krumpli, tojás, tészta, káposzta – arra engednek következtetni, hogy azok saját termelésből valók, illetve házilag készültek. Hasonlóképpen erre utal, hogy a frissen készült meleg vacsorákat a szinte állandó ételnek számító „krumpli” uralja, többnyire a disznóvágás valamelyik „melléktermékével” – pl. zsír, tepertő, szalonna – kombinálva. Miután más disznóvágásra utaló ételek – hurka, kolbász, (abált) szalonna stb. – is viszonylag rendszeres elemei az étrendnek, feltehető, hogy a család él a hízlalás és a vágás lehetőségével is. Ezek az adatfelvétel során aztán igazolódtak, továbbá, hogy a hagyományoknak megfelelően feldolgozzák és hasznosítják a sertés olyan részeit is, amelyeket a „modern” és jómódú városi háztartások napjainkban már nem – vagy nem fő étekként és rendszeresen – fogyasztanak, esetenként nem is ismernek. Egyébként a háztartásvezető feljegyzéseiből pontosan kiderül, ha a húskételek alapanyaga nem sertés, hanem csirke, tyúk, pulyka vagy kacska volt. A boltban vett, vagyis az iparilag előállított felvágottak nevei – pl. párizsi, virsli, főzőkolbász, kenőmájás – szintén pontosan megjelölve szerepelnek az étrendben, módot adva a „saját vágásból” és a „vettből” származó alapanyagok közötti megkülönböztetésre.

A családi ellátás jellegzetességeként tarthatjuk számon azt is, hogy a gyerekek bizonyos keretek közt megkülönböztetett elbánásban részesülnek. A „kényeztetés” jele, hogy gyerekek mást kapnak reggelire, alkalmanként tízóraitra, mint a felnőttek. Amíg az előbbieket étkezésében gyakran jelennek meg a finom-pékárúk – fánk, kakaós csiga, almás rétes, kifli stb. – addig a felnőttek a hagyományosnak tekinthető reggeliket (pl. rántotta, zsíros vagy piritós kenyér) kapják. A reggelik összeállítása egyébként is azt látszik sugallni, mintha a háztartásvezető ezt az étkezést a kiadások szempontjából nagyvonalúban kezelné a meglehetősen puritán ebédeknel és vacsoráknál. A személyre szóló megkülönböztetés része, hogy a vásárlásoknál a gyerekek csakúgy megkapják az áhított „luxus” cikkeket – rágógumit, olcsóbb csokoládét, cukorkát, divatos üdítőket – mint a felnőttek a cigarettaikat.

A megkülönböztetett bánásmódra utal az is, hogy a nagyobbik lány naponta 200 forint zsebpénzt kap, amellyel maga gazdálkodik. A szülők természetesnek tartják, hogy legyen zsebpénze, és nem csupán azért, mert „nagy lány”, „van udvarlója”, vagy, hogy tanuljon meg gazdálkodni a pénzzel, hanem, hogy ne lógjon ki az osztálytársai közül azzal, hogy az tanórai szünetekben ő nem tud vásárolni semmit, míg a többiek szendvicseznek és kóláznak. A kisebbik lány nem kap zsebpénzt, hanem otthonról viszi a tízórait, ami így számottevően olcsóbb, mintha azokat az iskolában venné meg.

A tej az egyik szomszédától való. Ára literenként nyolcvan forint, vagyis jóval olcsóbb mintha a boltban vennék. Két naponként mennek érte, és egyszerre két litert hoznak el. A házi tej egy részét az anya feldolgozza, például túrót készít belőle.

Nos, e jellegzetességek a háztartásvezető kitüntetett helyét mutatják a család étkezésének alakításában és pénzgazdálkodása központosításában, hiszen rajta kívül

csupán a nagylány bír „saját rendelkezésű” pénzzel és „joggal” étkezése szervezését illetően, de ez is csupán a tízórára korlátozódik. Ez a helyzet szorosan kapcsolódik ahhoz a tényhez, hogy család bizonyos termékekből igyekszik önellátásra berendezkedni a pénzbeli megélhetési források alacsony szintje okán, vagyis a készpénz „kiváltására” törekszik a saját termeléssel és a házilagos előállításával.

AZ ÖNELLÁTÁS SZEREPE AZ ÉTKEZÉSBEN

A család a természetes önellátást részben „saját”, részben János apjának „további” kárpótlási földjére alapozza. A telken ugyan Marika kialakított egy veteményes kertet, de az nagyon kicsi, hiszen maga a porta sem túl nagy, mindössze 150 négyszögölnyi. Van viszont egy 600 négyszögöles „saját” kertjük, melyet János apja bocsátott rendelkezésükre a kárpótlási földjéből, és amelyen megtermelhetik a legalapvetőbb terményeket. Ide zöldségeket, borsót, zöldbabot, hagymát, paprikát, paradicsomot, káposztát, uborkát stb. vetnek, továbbá krumplit, kukoricát és közé tököt, babot. Ezen túl „részesednek” a kárpótlási föld további részéből is, ami azt jelenti, hogy azon János apjával és testvérével közösen termelnek kukoricát, búzát, árpát stb., melyet aztán elosztanak egymás közt.

A nagyobb földmunkákat (szántás, boronálás stb.), a vetést és a betakarítást közösen végzik szintén János apjával és testvérével, hiszen – mint szó volt róla – az „öregnek” voltak lovai, illetve az eladás után – azokat kiváltandó – közösen bütyköltek össze egy trabant motorral működő „traktort”. A saját vonóerő, annak házilagos karbantartása és javítása jelentős pénzbeli kiadásoktól kíméli meg a családokat, mivel mind a földmunkák, mind a szállítás meglehetősen költségesek a településen. A „kézierőt” igénylő mezőgazdasági munkák (pl. kapálás) idején szintén együtt dolgozik a család.

János családja általában, a fent vázolt termelésre is alapozva, két-három sertést hizlal fel évente. Saját termelésű kukoricával, krumplival, zöldséggel, tökkel, takarmánybúzával stb. ki tudják váltani a meglehetősen drága táp egy részét. Nem mindent, de jó részét igen, hiszen csak így biztosítható, hogy az állatok hat-hét hónap alatt elérjék a kívánt súlyt. (A házimunkákat megkönnyítendő, János barkácsolt egy darálót is a búza- és kukoricadara előállítására.) Tekintettel arra, hogy az egyik sertést tavasszal, a másikat ősz végén szokták levágni, különböző súlyú állatokról van szó. Az utóbbi a nagyobb, ami két mázsa feletti súlyt jelent, szem előtt tartva a család zsír- és szalonnaszükségeit.

A felvétel évében két választási malacot kaptak János szüleitől. Az „ingyen malacokat” jelentős megtakarításként tartották számon a felnőttek, számításaik szerint mintegy „16 ezer forintot spóroltak” ezen. A feldolgozott sertések tartósítására különféle eljárásokat alkalmaznak, köszönhetően a fagyasztóládának. Használják a

füstölést is, de a disznó nagyobb részét a család egyszeri étkezési kapacitását szem előtt tartva kisebb egységekre osztva – 4-5 szelet karaj, fél-háromnegyed kiló comb, ugyanennyi oldalas, egy-két hurka, egy-két kolbász, egy kiló tepertő vagy zsír stb. – csomagolják, és helyezik be a hűtőládjába. Ily módon egyes termékekből tíz-hús, de akár negyven (pl. hurka) adag étel is kerül a fagyasztóba. Ezekon túl húsos káposztát és töltött káposztát is tesznek a hűtőbe. Marika állítja, hogy nála bevált a „félkész” termékek (le)fagyasztása, mert így a zsír és szalonna nem „avasodik”, a tepertő pedig nem „vonul” meg. A felvétel idején (márciusban) már meglehetősen üres volt a hűtőláda: négy csomag szalonna, egy csomag oldalas, néhány hurka, kolbász, és némi húsos káposzta árválkodott benne.

Baromfit most nem tartanak. Elsősorban is a kicsi udvar miatt: „Volt keltetőgé-pünk, de kicsi a hely, és kannibálok lettek” mondja Marika, majd egy újabb érvet hoz elő, „Ennivalójukon meghízik a disznó.” Az étkezések alapanyagául szolgáló csirkét, tyúkot, libát és kacsát döntően a boltban vásárolta a háziasszony, zömében farhát és szárny formájában. A Húsvét utáni kedden elfogyasztott „tyúkpörkölt” alapját Marika anyjától kapták, aki „kitojt tyúk” minőségben kedvezményesen vette, majd otthon feldolgozta és fagyasztotta. A tojás viszont kivétel nélkül János és Marika szüleitől való, és nem csupán az étkezésekre jut belőle – rakott krumpli, tükörtójas, rántotta, bundás kenyér – de Marika a házi-tészták alapanyagául is ezt használja. „Nem ingyen van, amit adnak”- mondja önérzetesen Marika -, „rengeteget kapálunk a határban, segíték anyuóméknak, anyuékknak.”

A zöldségek, a paprika, a paradicsom, a gyalult tök, a gyalult uborka, a zöldborsó, a zöldbab, a kapor, a sóska, a karalábé stb. egy része szintén a hűtőládjába kerül, kisebb fogyasztási egységekre csomagolva. Bár gyümölcsöt is szoktak így elrakni, Marika inkább befőttként teszi el a cseresznyét, a szilvát, a sárgabarackot, a birsalmát, az egrest vagy az őszibarackot. Ezekből tíz, hús, de akár harminc (pl. cseresznyéből) üveg is sorakozott a polcokon ősszel. (A cseresznyét és a meggyet Marika egyik kolleganőjétől kapták.) Ez akkora mennyiség, hogy kitarat tavaszig, így a felvétel idején még volt a kamrában, főként a cseresznyéből és egresből. A savanyúságok közül az uborka és a csalamádé „megy” a családban, ezekből szintén nagy mennyiséget – tíz-hús üveggel – rakott el a háziasszony. Külön említésre méltó, hogy Marika maga rakja el a paradicsomlevet. A télnek 75 üveggel mentek neki, így módon még a felvétel idején is közel 20 üveg állt felbontatlanul a polcokon.

A PÉNZ SZEREPE AZ ÉTKEZÉSBEN

A napi és a nagyobb vásárlások – melyek döntően szintén az étkezés biztosítása körül szerveződnek – láthatóan az önellátás vázolt „rendjéhez” igazodnak. Egyrészt az

önellátás által nem biztosított ételek és étkezési alapanyagok beszerzését célozzák: kenyér, liszt, cukor, tej, tejföl, margarin, étolaj, tea stb. Másrészt az önellátás „egyhangúságának” a feloldására, elviselhetőbbé tételére és kiegészítésére is irányuló vásárlásokra gondolunk. Olyanokra, mint a sárgaborsó, a csibe és kacsá far-hát, a pulykaszárnny, amelyből levest és egyben második fogást is lehet készíteni, a virsli, a kenőmájás, a párizsi vagy a főzőkolbász. Aztán utalnánk az ebben az étkezésmódban „luxusnak” és „presztízsfogyasztásnak” számító elemekre, melyek elsősorban is a gyerekek életkori csoportjai által generált elvárásoknak igyekeznek megfelelni, a „szegénység” elfedése értelmében. A kisebbik lány – amikor lehet – fánkot, kakaós csigát, rétest, kiflit, joghurtot stb. visz tízórára az iskolába, míg a nagyobb lány az iskola büféjében maga választja ki az ételt. És persze a gyerekek rágógumiznak, kóláznak és csokoládét esznek. Ezek a nyilvánosságnak is szóló gesztusok, melyek merőben más információkat igyekeznek közvetíteni az osztálytársak (és a pedagógusok) számára a családról, annak gazdasági helyzetéről, étkezési lehetőségeiről, az elfogyasztott ételek összetételéről és minőségéről, mint a valóságos. Nem átverésről van szó, sokkal inkább a környezettel való lépéstartás diktálta megfelelési kényszeréről, és persze védekezésről, egy, a család számára kellemetlen és „szégyellni” való állapot – a „szegénység” – elfedéséről. És ennek részeként a saját helyzet folyamatos megerősítéséről az osztálytársak között valahol „középen”, elkerülendő „szegénység” bélyegét. (A szülők világa némileg másként látszik működni e szempontból, amennyiben az anya – és amikor dolgozni járt, az apa – természetes módon veszi (és vette) elő naponta a kenyeret és a szalonnát, netán a kolbászt és hurkát, hiszen ezzel nem lóg(ott) ki a hasonlóan keveset kereső munkatársak sorából. Döntően mindenki ugyanezen ennivalókat fogyasztja az étkezések idején.)

Nos, az írás címe – „az angolkönyv és a melegszendvics” – is a kisebbik lány egy ilyen „megfelelési” és „lépéstartási” gesztusa nyomán kialakult iskolai konfliktushelyzetre utal. Az előzményekhez tartozik, hogy a szeptemberi közel tíz ezer forintos tankönyvcsomagban nem szerepelt az „új” angol nyelvkönyv ára és ezt a második félévben kellett megvenniük a szülőknek, hozzávetőlegesen háromezer forint értékben. (Az „új” alatt az értendő, hogy ilyet még nem használtak az iskolában, így használtan nem lehetett megvásárolni az ismerősöktől.) A könyv árát Julika sem tudta befizetni márciusig, más osztálytársaihoz hasonlóan, tekintettel a család „rossz” anyagi helyzetére. Március 19.-én, kedden, a kisebbik lány is kiharcolta otthon, hogy nővérehez hasonlóan 200 forintot kapjon a hazuról vitt tízórai helyett, melyen az iskolában melegszendvicset vett. Amikor az osztályfőnök meglátta a gyerekek kezében a melegszendvicset, azt mondta: „Most is mit eszel? Ha például vajás kenyeret ennél és minden nap félretennéd a melegszendvics árát, akkor ki tudnád te is fizetni az angolkönyvet.” Julika az osztálytársak előtt elhangzott „megjegyzést” – bármi is volt az osztályfőnök szándéka – megaláztatásként élte meg, ugyanis ez emlékeztette őt a többiek előtt, hogy a „szegények” közé való, tekintettel arra, hogy

a nyelvkönyv árát eddig az osztály szegénysorsú tanulói nem fizették be. A kislány viszont éppen a melegszendvics vételével szeretett volna, ha csak szimbolikusan és csak egy napra is – lásd a havi étrend tízórajait – az „irigyelt” többiek közé bekerülni. Azok közé akart felemelkedni és tartozni a gyerekek között, akik megengedhetik maguknak, hogy a tízórait az iskolában és saját ízlésük szerint vásárolják.

A családjában az esetet szintén megaláztatásként és sértésként élte át: „A gyerekeknek mindent igyekszünk megadni. Az angolkönyv és a munkafüzet majdnem háromezer forint volt, de nem csak Julika nem fizette be”—mondta tágabb összefüggésbe helyezve a konfliktust. Értelmezésében a család erejéhez mérten „mindent igyekszik megadni” a gyerekeinek, így az angolkönyv befizetésének elmaradása nem a szülők nemtörődömsége, rongyrázása, költséges vagy lumpen életvitele okán maradt el, hanem mert valóban nem volt erre pénzük. A sértettségnek a szülői kötelességtudása és felelősségérzete osztályfőnök általi kétségbe vonása is oka, amennyiben hangsúlyozza, hogy szülőként tisztában van gyerekei tanulása – és így az angolkönyv – fontosságával. Hasonlóképpen sérelmezi családanyai és háztartásvezetői erőfeszítései semmibe vételét, mert úgy érzékeli, hogy az osztályfőnök távolról sem értékeli a súlyának megfelelően azokat a folyamatos erőfeszítéseket, melyekkel biztosítani szeretné családjának normális megélhetését, és a körülmények diktálta követelményekkel való lépéstartását. És a helyzet „pártatlanabb” értelmezése miatt felhívja a figyelmet arra is, hogy az osztályban nem az ő gyereke az egyetlen, aki nem fizette be a könyv árát, utalva a „szegénység” rajtuk túlmutató és általánosabb jelenlétére a településen és a gyerekek között.

MEGÉLHETÉS ÉS ÉTKEZÉS

A vázoltakból négy összefüggést emelnénk ki. Egyfelől azt a már jelzett tényt, hogy a vizsgált család a természetes önellátás és a pénzjövdelem sajátos kombinálására alapozva szervezi a megélhetését az ezredfordulón, melyben az étkezés szempontjából az előbbi alapvetőbbnek látszik, mint a pénz. Ezt azért hangsúlyoznánk, mert egy olyan családról van szó, amelynek felnőtt tagjai már iskoláik befejezésekor – a hetvenes évek végén – a mezőgazdaságon kívül kezdték az életpályájukat, vagyis főfoglalkozásban és hivatásszerűen sohasem dolgoztak ebben a szektorban, hanem mindig is ipari munkások voltak. Jóllehet ipari munkásként kezdettől végeztek mezőgazdasági kistermelést, „második” gazdaságként működtetve azt, ennek a súlya és szerepe azonban jelentősen felértékelődött megélhetésükben a rendszerváltást követően, többek közt béreik alacsony szintje, a kilencvenes évek magas inflációja, és a szülők többszöri munkanélküli állapota okán. (Innen közelítve, tehát egy falun élő és iparban dolgozó munkáscsalád megélhetési és étkezési viszonyaiba nyertünk

betekintést, amely több évtizedes bérmunkás mivolta ellenére a globalizáció korában sem képes meghaladni a természetes önellátás szintjét.)

Másfelől azt is hangsúlyoznánk, hogy a megélhetőnek és az étkezés szervezésének azt a módját, amelyben a természetes önellátás ekkora fontossággal bír, több család viszonylag szoros „segítési” és gazdálkodási együttműködése biztosítja. A földet, melyen a saját fogyasztásukra és az állatok etetésére szánt terményeket termelik, ugyanis a családfő apja bocsátotta rendelkezésükre, továbbá a többi földterületet is jórészt családi összefogásban művelik. Ezen túl a szülői családok – mind János, mind Marika szülei – olyan saját termelésű élelmiszerekkel is folyamatosan ellátják a vizsgált családot (pl. tojás), melyeket az nem termel meg magának. A rokon családok közti termelési együttműködés döntően szintén természetes cserén (segítésen) alapul, ahol a kézi munkaerőt a családanya, családapa, nagyobb lány adja, illetve a szakmunkáknál (pl. a saját szerelésű traktor karbantartása) János szakértelmére hagyatkozhatnak. (Marika elmondása szerint a rokonság ugyan számon tartja és megünnepeli a születés- és névnapokat, azonban közös megegyezéssel ajándékokat nem vesznek egymásnak, ami arra utal, hogy minden olyan családok közti tranzakciót, amelynek pénzvonzata van, igyekeznek a minimálisra csökkenteni.)

A fentiekből következik, hogy a vizsgált család felnőtt tagjainak nem csupán ipari munkahelyeiken kell helyt állniuk (dolgozniuk), hanem a „második” gazdaság keretei közt is. A családanya számára, akinek nincs szakképzettsége, kizárólag a mezőgazdasági termeléshez kötődik a részvétel, mely tavasztól ősziig meglehetősen nagy időbeli és fizikai megterhelést jelent neki. Számára a „második” gazdaság a „második” műszakot jelenti, hiszen a munkahelyén ledolgozott nyolc órát követően kell elvégeznie az aktuális mezőgazdasági munkákat a hatszáz négyszögöles földjükön, továbbá szükség szerint anyósáéknak és anyjáéknak is segítenie kell a veteményezésben, gyomlálásban, krumpli töltésben, kapálásban, vagy a betakarításban. A férj, szakképzettségére építve, elvállal kisebb szerelési munkákat (mosógép, centrifuga javítása, stb.), és ha úgy adódik testvérével részt vállal nagyobb léptékű munkákban is, pl. épülő házakban a villany bevezetése. (Egyedül nem vállal nagyobb munkákat gerincbetegsége miatt. A vizsgálat idején három napig részt vett egy új ház villanyszerelési munkálataiban Pesten, de nem tudta végigdolgozni az időt, mert erős fájdalmai voltak, így kénytelen volt testvéreire hagyatkozni. Egyébként az itt kapott pénz felesége kórházi kezelése miatti keresetkiesés és a plusz költségek (pl. többszöri utazás a kórházba, gyógyszerek) finanszírozására és az ominózus angolkönyvre ment el, továbbá a Húsvét illő megünnepelésére. Húsvét vasárnapra így került friss – és nem a fagyasztóból elővett – töltött káposzta az asztalra.) Tekintettel arra, hogy a környezet elszegényedése okán a jelzett kisebb-nagyobb megrendelések is felettébb megritkultak, munkaidőn kívüli idejének döntő hányadában ő is a mezőgazdasági „második” gazdaságban tevékenykedik.

És végül, azzal, hogy szülők csak a két gazdaság együttes működtetésével képesek a család megélhetését az adott szinten is biztosítani, egy emberpróbáló és „önkizsákmányoló” életmódra kényszerülnek, amelyben az önkímélésnek, a pihenésnek és a szabadságnak nincs helye. Hasonlóképpen nincs helye a „szellemi” megújulásnak ebben az életmódban – ide értve a munkaerőpiaci versenyképesség képzésen-továbbképzésen keresztül történő javítását is – mint ahogy az „esztétikai” (pl. fodrász) vagy a „fizikai” megújulás sem integráns eleme a megélhetés eme módjának. „Nincs erőm” – mondja Marika. „Az immunrendszerem legyengült. Állok, ülök, kóvályog a fejem. Fáj a derekam, nem tudom mitől fáj, az orvos nem talált semmit. Az immunrendszerem annyira le van gyengülve, hogy nem szabad gyógyszert szednem. Minden két nap erősítő injekciót kapok.” (A felvétel évében töltötte be a 38. életévét.)

Életviszonyaikat, a család helyzetét és saját háztartásvezetői erőfeszítéseit ellentmondásosan, mindenkori idegi-pszichikai állapotának megfelelően értékeli. Hol bizakodó, büszke és önérzetes: „Na, megvettük az új tankönyvet a lánynak! És még most is tudunk félretenni!” Vagy: „A lányom udvarlója csak néz, hogyan lehet egy négytagú családot ennyiből fenntartani.” Hasonlóan büszkén nyilatkozik nagyobbik lánya gazdálkodási erényeiről: „Mikor beteg voltam Panni még többet tudott megspórolni, mint én!” Hol pedig szorongás, lemondás és letörtség érződik szavaiból: „Elértük a létminimumot!” Aligha meglepő, hogy így hol az „átlagosok”, hol a „szegények” közé sorolta a családot.

BEFEJEZÉSKÉNT

Az országban több millióan élnek és étkeznek hasonló módon. Ezekre az emberekre sok minden mondható csak az nem, hogy „lusták”, „munkakerülők”, „lumpenek”, „szórják” vagy „elisszák” pénzbeli jövedelmeiket, továbbá, hogy „csak a segélyekre várnak” vagy „elkényelmesedtek az államszocializmusban”. És az a minősítés sem állja meg a helyét, hogy „tehetségtelenek”, hiszen, aki ennyi pénzből gazdálkodva így el tudja látni a családját, az aligha lehet tehetségtelen. Egyszerűen csak „szegények”, akiknek léte és ereje láthatóan felőrldök abban, hogy családjukat és magukat napról-napra a felszínen tartsák, titkon remélve, hogy életük ennél „könnyebb” talán még lehet, de tudva, hogy (minőségileg) „jobb” már nem.

Első megjelenés: Egyenlítő, 2004. január (II./1), 2.-10. o.

A VIDÉK ÉS A FALVAK A „MEZŐGAZDASÁG UTÁN”

Ami hazánkban a rendszerváltás után a mezőgazdaságban, és ezáltal a vidéken és a falvakban lakókkal történt, meglehetősen zavarba ejtő. Egyfelől itt állnak előttünk az évszázados trendek – lásd az alábbi táblát – amelyek arról tudósítanak, hogy a gazdaság három nagy szektorának foglalkoztatottsági arányaiban – a mezőgazdaságban, az iparban és építőiparban, és a szolgáltatásban – gyökeres átstrukturálódás ment végbe 1900 és 2001 között. Az irányzatok egy modernizálódó társadalomról adnak képet, ahol – időben ugyan változó dinamikával, de végeredményét tekintve – egy túlsúlyos agrár foglalkozású társadalomból egy évszázad alatt egy, a dolgozókat túlnyomóan az iparban és a szolgáltatásokban alkalmazó társadalom lett.

1. táblázat. A foglalkoztatottak szektoronkénti arányának változása Magyarországon, 1900-2001¹

év	mező- és erdőgazdaság	ipar-építőipar	szolgáltatás
1900	61,1	15,0	23,9
1910	59,7	18,3	22,0
1920	59,7	15,8	24,5
1930	54,3	20,2	25,5
1941	51,5	21,8	26,7
1949	53,8	21,6	24,6
1960	38,5	34,0	27,5
1970	23,2	44,3	32,5
1980	19,3	41,6	39,1
1990	17,5	36,1	46,4
2001	5,6	33,1	61,3

Tény tehát, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az elmúlt évszázad során léptékbeli csökkenést mutat, hiszen amíg 1900-ban ebben a szektorban dolgozott az összes foglalkoztatott három ötöde (61 %) addig 1990-ben már ötöde sem,

¹ Laky Teréz: *A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok*, OFA. Budapest, 2002. 41. o.

2001-ben pedig mindössze 6 százaléka. Tény az is, hogy ez egybeesett a gazdaságilag legfejlettebb országokban ebben az időszakban lezajlott irányzattal. Ez utóbbit azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mivel e társadalmak az évszázad során mindvégig a kapitalizmus viszonyai között éltek és fejlődtek, szemben hazánkkal, ahol mintegy negyven éven keresztül az államszocializmus viszonyai határozták meg a gazdasági-társadalmi újratermelődés rendjét. E vitathatatlanul jelentős modellbeli eltérés ellenére a végeredmény nagyon hasonló, hiszen hazánkban a 6 százaléknyi mezőgazdasági foglalkoztatott közeli értéket mutat a franciaországi 4,4, a dániai 3,5, az olaszországi 4,8, a hollandiai 3,4, a finnországi 6,3 vagy a németországi 2,5 százalékos ezredfordulós arányokkal.²

Másfelől a rendszerváltás után átélhattünk egy új „földreformot”, mely – többek között – a kárpótlás és a vagyonnevesítés intézményein keresztül sok százezer embert juttatott földhöz. Erre alapozva, egyes rendszerváltó politikai irányzatok programjaiból egy új magántulajdonos mezőgazdasági „osztály” vagy „réteg” képe is kirajzolódni látszott, a „magyar farmeré”, amely ugyan ebben a formában sohasem létezett, de, amely – politikai kitalálói szerint – rövid időn belül nem csupán itthon lép elő jelentős és meghatározó erővé az agráriumban, hanem ezen idő alatt nemzetközileg is versenyképessé válik.

Zavarba ejtő, hogy a vázolt két tény nincs szinkronban, sőt ellentmondani látszik egymásnak: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentős csökkenésének évszázados trendje és a legújabb rendszerváltásunk utáni tömeges földosztás. Úgy tűnik, mintha a rendszerváltó politikai elitnek teljesen számításán kívül hagyták volna az ilyen típusú évszázados irányzatok makacs következetességét, és nemcsak úgy gondolták, de úgy is tettek – például törvényeket hoztak, állami pénzeket osztogattak – mintha a történelem menete e tekintetben politikai indulataik és akaratuk szerint megállítható vagy visszaforgatható lenne. Annál is zavarba ejtőbb a jelenség, mivel ezek az elitnek abban viszonylag hamar egyetértettek, hogy hazánknak minél előbb csatlakoznia kell a fejlett világhoz – például az Európai Unióhoz – melyben a jelzett irányzat, hasonlóképpen gazdaság-, társadalom- és tulajdonformáló erő volt évszázadok óta, mint nálunk. Ha ott természetesnek tekintették a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összezsugorodásának az ezredfordulóra kialakult 3-6 százalékos körüli arányát, akkor a magyar mezőgazdaságot miért nem az ebből fakadó versenyre készítették fel a rendszerváltás után, és miért osztogattak pár hektáros földterületeket az új tulajdonosaiknak. Zavarba ejtő az is, hogy a magántulajdonnak szinte kizárólag a természetes személyekhez kötött formáit ismerték el és favorizálták a mezőgazdaságban – a szövetkezeti tulajdonról hallani sem akartak – holott a tulajdonnak köztudottan sokféle formája létezik a kapitalista viszonyok között is. Zavarba ejtő, hogy egy tőkehiányos helyzetben miért aprózták tovább a még meglévő

---

² i.m. 43.o.

tőkéket a mezőgazdaságban, és miért akarták az agrárium legképzettebb rétegét, a mezőgazdasági főiskolákat, akadémiákat és egyetemeket végzeteket kizárni a magántulajdon megszerzéséből – őket nevezték „zöld báróknak” – jóllehet mindenki tisztában volt azzal, hogy megfelelő tőkeerő és szakértelem nélkül versenyképtelen az ágazat. Zavarba ejtően úgy osztogattak apró földterületeket, egy-két tehenet és traktorokat, hogy meglévő és működő termelési rendszereket, integrációkat és piaci hálózatokat vertek szét, jóllehet köztudott volt, hogy egy modern és versenyképes mezőgazdaság elképzelhetetlen e hálózatok nélkül.

És zavarba ejtő, hogy a politika alakítói miért gondolták és/vagy tehettek úgy, mintha a vidék és a falu boldogulásának a záloga ez az új „földreform” lett volna, amikor az már a rendszerváltás előtt „túl volt a mezőgazdaságon”. Vagyis azt állítjuk, hogy a magyar vidék és a falvak már az államszocializmus időszakának a második felében a „mezőgazdaság után” voltak: az itt lakók döntő része nem itt dolgozott, megélhetése más ágazathoz kötötte, vagy, saját és gyerekei jövőjét a mezőgazdaságon kívül képzelte el és tervezte. A tételünk megalapozottságát jelzi, hogy az évszázados trend a rendszerváltás utáni „földreform” ellenére folytatódott – a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1990 óta több mint 10 százalékponttal esett vissza – nyilvánvalóvá téve, hogy a magyar politikai elitek különféle megfontolásokból egy, a modern gazdaságok fejlődési logikájával ellentétes irányzatot erőltettek hazánkban ebben az időszakban.

Tételünket „igazolandó” röviden bemutatjuk egy kistérség ilyen szempontú fejlődését, a hangsúlyt az elmúlt harminc év változásaira téve. Olyan térségről van szó, amely kimaradt, pontosabban kezdettől „gyengén” kapcsolódott a magyar iparosodás és piacosodás 19. századi folyamataihoz, lemaradását a 20. század elején sem sikerült leküzdenie, sőt a szocialista iparosításba is csak későn, a hetvenes évek elején tudott bekapcsolódni. Az ekkori külső tőkeallokáció a kistérséget – egy alföldi nagyközséget, melyet a rendszerváltás után várossá nyilvánítottak, és a „vonzáskörzetébe” tartozó öt falut – egy új fejlődési pályára állította, mely azonban a rendszerváltást követő tőkekivonással megtört, és ezzel egy újabb fejlődési irány vette kezdetét. A térségben 1995 óta több empirikus vizsgálatot is végeztünk, és a továbbiakban ezek adatait használjuk fel annak bemutatására, hogy e „periférián” lévő mikrokörzet is már az államszocializmusban „a mezőgazdaság után” volt, és a rendszerváltást követően sem mutatott semmi abba az irányba, hogy az itt jelentkező gazdasági és társadalmi problémákat az új „földreform” fogja, vagy tudja megoldani.

Ha ismételten szemügyre vesszük a fenti táblázatot, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenésének irányzatában jelentős ritmusbeli eltérések és törések voltak az évszázad folyamán, amennyiben az hol alig, hol pedig rendkívül gyorsan változott. Az előbbire az 1920 és az 1949 közötti időszak az egyik példa, amikor a csökkenés még a tíz százalékpontot sem érte el három évtized alatt, mi több, az utolsó évtizedben némileg még nőtt is a mezőgazdaságban

dolgozók súlya. Hasonlóképpen ilyen időszaknak tekinthetjük az 1970 és 1990 közti két évtizedet is, hiszen a csökkenés mértéke ekkor alig haladta meg az öt százalékot.

Ezekkel szemben gyors és léptékbeli csökkenések jellemezték az 1949 és 1970, valamint az 1990 és 2000 közti évtizedeket. Az első esetben mintegy 30 százalékkal esett vissza a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya két évtized alatt, és a fogyásnak ez a dinamizmusa megismétlődött az 1990 utáni évtizedben is. Ha a fenti évszámokat egybevetjük a magyar történelem fordulópontjaival, könnyű belátni, hogy a törések és a jelentős aránycsökkenések politikai beavatkozások nyomán jelentkeztek. Az első a kommunista hatalomátvételhez és az ezt követő első és második téveszesítés politikai, rendőri, adminisztratív, erkölcsi stb. kényszert is alkalmazó eljárásaihoz kötődtek, amikor is az őstermelésben hozzávetőlegesen egy millióval esett vissza a dolgozók száma. Ismerve a korabeli hazai gazdasági és társadalmi állapotokat, ilyen mérvű kilépés és eláramlás a mezőgazdaságból, illetve ilyen mérvű szerkezeti átrendeződés a foglalkoztatottságban két évtized alatt a politika beavatkozása nélkül aligha elképzelhető. Az 1990 utáni gyors, szintén több százezer embert érintő csökkenés hasonlóképpen egy rendszerváltáshoz kapcsolódott, csak hogy ez most a piacgazdaságra való áttérés jegyében történt. Egészen pontosan a legújabb rendszerváltásunk után kialakuló magyar újkapitalizmus jellegzetességeit és működési jellemzőit nem általában a piacgazdaságra történő áttérés alakította, hanem a kapitalizmus globalizálódónak nevezett formációja működési logikái, és az ebbe a világba történő integrálódás sajátosságai alakították.

Mindezeket azért bocsátottuk előre, mivel a mikrokörzet fejlődésének történeti áttekintését e töréspontok mentén próbáljuk vázolni. A körzet „perifériális” fejlődésébe, a 19. és 20. századi kapitalizálódáshoz való „gyenge” kapcsolódásába engednek betekintést az 1941-es népszámlálási adatok³. Ezek szerint a kistérség településeinek körében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak domináltak, a körzet „fejlettségéből” adódóan persze rendkívül magas súllyal, hiszen az ebben a szektorban dolgozók aránya ekkor – településenként eltérően – 74 és 85 százalék között mozgott. Következésképpen az iparban-építőiparban foglalkoztatottak részaránya rendkívül alacsony volt (5-10%), mint ahogy a szolgáltatásban dolgozóké is (9-16%). Az így mért fejlettségben a nagyközség – mint jeleztük, mára városka (a továbbiakban város) – megelőzte a falvakat: itt volt a legalacsonyabb az őstermelésből (74%), és legmagasabb az iparból (10%) élők, illetve a szolgáltatásban dolgozók súlya (16%).

Fontos tény, hogy az őstermelésben dolgozók körében „csak” 43-58 százalék között volt az „önállók” és „segítő családtagok” aránya. Másként fogalmazva, ekkora volt a birtokos parasztok és segítő családtagjaik aránya, jelezve, hogy a települések többségében az „állandó” és az „időszak” mezőgazdasági munkát vállalók, vagyis a

---

³ *Az 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint.* KSH Könyvtár és Dok. Szolg., Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1975. 454-455. o., 140-141. o.

cselédek és a napszámosok voltak túlsúlyban. A körzetben uralkodó viszonyokra jellemző az is, hogy a mezőgazdasági „önállók” és „bérlők” zöme (46-66%) a falvakban 5 kat. hold alatti birtokon gazdálkodott, melyből egy család nem tudott megélni, következésképpen e családok tagjai is csak növelték a napszámos- és cselédmunkára kényszerülők számát. Egyedül a városban volt némileg jobb a helyzet, ugyanis itt nem csupán a földdel rendelkezők aránya volt messze magasabb (58%) a falvakénál, hanem a törpebirtokosok aránya is a legalacsonyabb (38%), a 10 kat. hold feletti birtokon gazdálkodóké pedig a legmagasabb (43%) értéket mutatta. Ennek az oka a falvakétól eltérő fejlődésben rejlik, ugyanis amíg a város kun település volt, addig a falvakban nagybirtokok domináltak. Az adatok alapján nyilván nem okoz meglepetést az a megállapításunk, hogy a kistérségben ebben az időszakban meglehetősen magas volt a szegények száma, sok volt a munkanélküli, és általában is alacsony volt az életszínvonal.

A második világháborút követő első nagyhatású intézkedés a „földreform” volt. A körzet településein is sor került földosztásra, melynek eredményeként jelentősen megnőtt az „önállók” és „segítő családtagok” száma, olyannyira, hogy a negyvenes évek második felében a parasztcsaládok 83-97 százalékos arányukkal uralták a lakosságot. Ennek megfelelően a földtelenek, illetve az „állandó” és „időszaki” mezőgazdasági foglalkoztatottak súlya 3 és 17 százalék közti értékre csökkent. A birtokszerkezet azonban alig változott az 1941. évihez képest, ugyanis azt továbbra is a 10 kat. hold alatti kis- és törpebirtokosok uralták. E birtokosok aránya az összes mezőgazdasági gazdálkodó között a városban 68, a falvakban pedig 78 és 89 százalék között volt⁴.

A földosztást ebben a formában egy valódi, döntően saját földterületen gazdálkodó családokból álló „parasztársadalom” megteremtése irányába tett lépésnek minősíthetjük, melyet négy megjegyzéssel kell kiegészítenünk. Egyrészt azzal, hogy ha igaz volt az évtized elejének gazdálkodásáról szóló azon megállapításunk, hogy a törpe-, de még a kisbirtokosok jó része sem volt képes családját kizárólag saját földjeinek megművelésének hozadékából eltartani, illetve számukra egész évben munkát biztosítani, akkor ez a „földreform” után is igaz. Másrészt azzal, hogy az újonnan földhöz juttatottak és a törpebirtokosok számottevő része nem rendelkezett földjei megműveléséhez szükséges eszközökkel – például igaerővel, gépekkel, tárolókkal – továbbá tőkével, termelési ismeretekkel és -kulturával, vagy gazdálkodási tapasztalatokkal. Aztán azt sem szabad elfelejteni, hogy a kiosztott földek többnyire gyenge minőségűek voltak, és az osztásnál alig vették figyelembe azok határbeli elhelyezkedését, így gyakran előfordult, hogy az 5-6 kat. hold 5-6 darabban volt a határ különböző részein. És végül a kibontakozás lehetőségeit és távlatait tovább

⁴ *Az 1949. évi népszámlálás, 3. kötet. Részletes mezőgazdasági eredmények.* KSH. Állami Nyomda, Budapest, 1950, 402-403. o., 410. o. és 413. o.

rontotta a természetes önellátás megerősödése, a felhalmozás alacsony szintje, a hitelek hiánya, a beszolgáltatás kényszere vagy a politikai bizonytalanság.

A vázoltak ismeretében érthető, hogy a foglalkoztatottság szerkezete 1941 és 1949 között nem változott a kistérség településein, sőt, a földosztás után azt még inkább a mezőgazdaságban dolgozók uralták a maguk 75-92 százalékos arányaival. Az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatottak súlya stagnált, az előbbi 3 és 14, az utóbbi 5 és 16 százalék közötti településenkénti értékeket mutatva.⁵

Témánk vonatkozásában tehát az a „furcsa” helyzet állt elő, hogy jóllehet a vizsgált körzetben élő családok tömegeinek élelmezése, közérzete, társadalmi helyzete és rangja, és ezáltal önbecsülése vitathatatlanul javult a földosztás után, ez azonban nem jelentette egyszersmind foglalkoztatási és megélhetési gondjaik, vagy a térség elmaradottságának távlatos megoldását is. Másként fogalmazva: az 1945-ös földreform az egyének és a családok szintjén és rövidtávon talán számos problémát megoldani látszott, történelmi léptékkal mérve azonban – nem esve egybe a hazai és a nemzetközi gazdasági fejlődés meghatározó irányzataival – nem kínált alternatívát a „perifériális” fejlődéshez képest.

Érzékelhető változásokra csak a második tétesítés megkezdését követően került sor. Ekkor már nem csupán az vált világossá, hogy a saját földek mezőgazdasági termelőségüketbe való bevitelét nem lehet megúszni, de az is, hogy nem kötelező a téteszben dolgozni. Sőt, előnyösebb az iparban vagy más ágazatban elhelyezkedni, hiszen ott havi rendszerességgel és garantáltan pénzbeli jövedelemhez lehet jutni, napi nyolc órát kell csak dolgozni, éves szabadság jár stb., szemben a téesszel, ahol maradék-elvű és döntően természetes elosztás dívott, a munkaidő a tevékenységtől és az időjárástól függött, a szabadságot pedig a mezőgazdasági munkák téli szüneteltetése jelentette. A saját föld elvesztését jelentő „proletár” állapotból és a téesztagsággal együtt járó bizonytalan és alacsony szintű megélhetést nyújtó státuszról tehát az ipari, építőipari stb. munkavállalás kínált alternatívát. Ezt a korabeli extenzív iparosítás tette lehetővé, amely ugyan a körzeten kívül zajlott, azonban mégis sokan adták a fejüket arra, hogy távoli városokban, a családtól külön elve vállaljanak munkát. Ezzel a mikrokörzet hagyományos munkaerőpiaci zártsága oldódni kezdett, és a családi, rokonsági, szomszédsági stb. kapcsolathálón keresztül a különféle földrajzi területek – Szolnok, Budapest, Érd, Miskolc stb. – irányába megindult a kirajzás, amely jelenthetett napi, heti vagy havi ingázást, de eseti vagy hosszabb idejű elköltözéssel is járhatott.

Az elmondottak jól látható változásokat idéztek elő a foglalkoztatási szerkezetben a hatvanas évek végéig. A városban, ahol – mint jeleztük – a mezőgazdaságban dolgozók aránya húsz évvel korábban (1949) még elérte a 75 százalékot, 1970-ben már csak 44 százaléknyi östermelésben foglalkoztatottat regisztráltak. Ezzel szemben

---

⁵ *Jelentés 1990. I. félév*, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10., 6. o.

a korábbi 9 százaléknyi ipari-építőipari dolgozó súlya ekkorra 32 százalékra nőtt, és közben a szolgáltatásban foglalkoztatottaké is 15-ről 24 százalékra emelkedett. A körzet falvaiban hasonló átstrukturálódásra került sor, jóllehet ennek a léptéke többnyire nem érte el a városka dinamizmusát. A mezőgazdasági foglalkoztatottság – településenként eltérő mértékben – lecsökkent 55 és 69 százaléknyi értékek közé, az ipari 18 és 25, a szolgáltatási pedig 13 és 20 százalék közé nőtt.⁶ E változások egybeestek az időszak hazai nagy trendjeivel, az eltérés csupán a „perifériális” helyzetből adódó „megkésettéssel” függött össze.

Nos, a mikrokörzet fejlődését a hetvenes évek eleji szocialista ipartelepítés új pályára állította. A helyi előjáróság erőfeszítései nyomán egy budapesti híradástechnikai gyár egy telefonközpont-összeszerelő üzemet nyitott a városkában. A település vezetését a helyi és a környékbeli falvak, döntően alapiskolát végzett, női munkaerő-feleslegeinek a lekötése, az alacsony jövedelmek és az alacsony életszínvonal emelése stb. ösztönözték az üzem megszerzésére, míg a fővárosi vállalat láthatóan szabadulni kívánt az ekkor már elavultnak számító termékétől, melyet kizárólag a Szovjetunióba szállított, és melynek a fejlesztése felett kizárólag a szovjetek rendelkeztek. Az üzem előbb egy bérelt helyiségben kezdte meg a termelést, majd 1973-ra elkészült az első üzemcsarnok, ahol már 300 főt alkalmaztak. Néhány évvel később bővítésről döntöttek Budapesten – ennek nyomán a telefonközpont egész gyártási vertikumát ide telepítették – ami további üzemcsarnokokat igényelt. A dolgozók száma folyamatosan növekedett, és az üzem fénykorában – ez már a nyolcvanas évek közepére esik – mintegy 1 200 fős alkalmazotti létszámmal számoltak az üzem vezetői. Az alkalmazottak zöme (59%) betanított munkát végzett, közel negyede (23%) szakmunkás, 5 százaléka segédmunkás volt, míg a többiek (13%) az adminisztrációban és a vezetésben dolgoztak. A dolgozók kétharmada nő volt, és a jelentős foglalkoztatottságnak megfelelően sokan, mintegy 300-an a közeli falvakból jártak be az üzembe.⁷

Közben újabb üzemek települtek a városba és a körzet egyes falvaiba is, továbbá a már itt lévő kisebb gyáregységek modernizálták gyártási eljárásaikat és termékeiket, illetve bővítették kapacitásukat. Így nőtt a foglalkoztatottság ezekben az üzemekben is.

Az ipari beruházások felgyorsították a mezőgazdasági szövetkezetek modernizálását is. A téeszek kénytelenek voltak az ipari üzemekhez felzárkózni a bérszínvonalban, a munkakörülmények és a szociális juttatások javításában is, ha dolgozóikat meg akarták tartani. Ez annál is inkább elkerülhetetlennek látszott, mivel a hetvenes évek elejétől több száz főt foglalkoztató ipari melléküzemágakat is alapíthattak

⁶ i. m. 6. o.

⁷ Laki László: A munkaerőpiacról tartósan kiszorult falusi munkanélküliek helyzete, Struktúra-Munkaügyi Kiadó, 1997.

jövedelmezőségüket javítandó, és hosszabb távon az aligha volt fenntartható, hogy a melléküzemágban és a téeszben jelentősen eltérő bérszínvonalat vagy szociális ellátást alkalmazzanak. Fontos tény, hogy a kistérségben a hetvenes évek közepén még a téeszek voltak a legnagyobb foglalkoztatók, hiszen – a tagságon túl – a földjeit bevitt, de már idős korú tagjainak is jövedelem-kiegészítést, állataiknak takarmányt, almot stb. kellett biztosítani. A város téeszében például 1975-ben 825 fő dolgozott, ugyanakkor további mintegy 700 fő idős tagjának juttatott különféle szociális kedvezményeket.

A hetvenes és nyolcvanas évek új fejleménye volt a modern termelési technológiák meghonosítása és az iparszerű termelési rendszerek bevezetése a mezőgazdaságban, melyek magas szintű gépesítettséget, korszerű szaporítóanyagokat és tenyészállományokat, szigorú technológiai előírásokat és fegyelmet, új üzemszervezési, alkalmaztatási és munkamegosztási módokat, és a szakképzett munkaerő bővülését és felértékelődését igényelték. Megint csak a városka körülbelül 8600 hektárnyi szántón gazdálkodó téeszénél maradván: az a nyolcvanas évek közepén már 10-12 db kétszáz lóerős Rába és Johndeer traktorral, további 50-52 db hatvan-nyolcvan lóerős egyéb traktorral, 20-24 db teherautóval, körülbelül ugyanennyi kombájnnal, 3-5 rakodógéppel rendelkezett, hogy csak a legfontosabb vonó, szállító, betakarító és rakodógépeket említsük. E géppark mögé közel száz fős karbantartó és javító kapacitás épült ki, és hozzávetőlegesen ennyi kőműves, villanyszerelő, lakatos, festő stb. dolgozott a melléküzemágakban is. A sertéstelepre magyar és holland tenyészállományt telepítettek, ahonnan évente 5-6 ezer vágósertést bocsátottak ki. Az időközben kiépült csirkegyárak évi másfél milliós kapacitással dolgoztak. Ebben a környezetben érhető módon felértékelődött a szakértelem, amely már csak részben igényelt mezőgazdasági szakismereteket, hiszen a traktorok, a szárítók, a tápkeverők, vagy a csirkegyári szellőző-berendezések üzemeltetéséhez más, vagy más szakértelem is szükségeltetett. Aligha véletlen, hogy az iparszerű termelési rendszerek szigorú technológiai előírásai közepette többnyire hasznavehetetlenné váltak a volt paraszti tevékenységhez kapcsolódó ismeretek és tapasztalatok, és aki eme új munkamegosztási és munkaszervezeti viszonyok között boldogulni akart, annak tanulnia kellett. A szakmunkások aránya egy évtized alatt megközelítette az egyharmadot (30%), mint ahogy a magasan képzett mezőgazdasági szakemberek aránya is az egytizedet (6-8%), miközben a segédmunkásoké ezen időszakban 28 százalékról 5-7 százalékra esett vissza.

Ebben az időszakban újszerű munkamegosztás és integráció alakult ki a téeszek és a kistermelők (háztáji) között, melynek a csúcsideszakában a téesz évi 8-9 ezer sertés és 1 millió 300 ezer csirke kihelyezését bonyolította le. Az integráció messze túlmutatott a városkán és a szűk környezeten, amennyiben a kihelyezés nem csupán a szomszédos falvakra terjedt ki, hanem a tőle 30-40 kilométerre fekvő településekre – köztük hasonló nagyságú városokra – is. Emellett olyan növényi kultúrák is

bekerültek a háztájizásba, például a hibridkukorica-, a hagyma-, a paprika-, a tök-, vagy az uborkatermesztés, amelyek korábban ismeretlenek voltak a környéken. A kistermelés különféle formái közül egyeseket túlzás nélkül komoly vállalkozásnak lehetett minősíteni. A háztáji csirkegyárak a tulajdonos pénztárcáját is igénybe vették, hiszen azokhoz telket kellett venni, a víz-, gáz- és villanyellátást is ki kellett építeni, az épületeket és a berendezéseket pedig a technológiai előírásoknak megfelelően kellett kialakítani. A szellőző berendezések üzemeltetése okán a kistermelésben is legalább annyira fontossá váltak a villanszerelői ismeretek, mint a csirkék ellátásához szükséges kisállat-tenyésztési tudás. A költségeket növelte az állatorvos nélkülözhetetlensége, hiszen egy vész az egész állományt kipusztíthatta, ami egy háztájizó számára már alig kiheverhető veszteségeket okozhatott. Hasonlóképpen nagyberuházásnak tekinthető annak a több mint nyolchektárnyi kordonos háztáji uborkatermesztésnek a megszervezése a város melletti öntözőcsatorna körzetében, amelyhez ki kellett építeni egy modern csepegtető-öntözési rendszert. Ebben a konstrukcióban a kistermelőknek már banki kölcsönt is igénybe kellett venniük.⁸

Tény, hogy a kistermelésbe nem csupán a téesztagok és családtagjaik, hanem bárki bekapcsolódhatott a településeken, így annak olyan részvevője volt, aki az iparban, építőiparban, közlekedésben stb. kereste a kenyerét, sőt tanítók és állami hivatalnokok is háztájiztak. Bár a kistermelés az esetek döntő többségében szerény keretek közt folyt, és ennek megfelelően az „első gazdaságbeli” pénzjövödelmek kiegészítésére szolgált, vitathatatlanul hozzájárult a fogyasztás és az életszínvonal emelkedéséhez, az építkezések és lakásmo­dernizálások (pl. víz- és gázvezetékek kiépítése, fürdőszobák és vécék kialakítása) megszorodásához, új termelési eljárások megismeréséhez vagy a vállalkozói szellem elterjedéséhez. Az árutermelésbe jobban bekapcsolódók számára pedig alkalmassá vált bizonyos nagyságú tőkék felhalmozására, termelési, értékesítési és banki kapcsolatok kiépítésére, vállalkozási tapasztalatok megszerzésére és vállalkozások indítására.

A beruházásoknak, a foglalkoztatás kiterjesztésének, a mezőgazdaságban, az iparban és a szolgáltatásokban egyaránt folyó modernizációnak iskolázási és képzési következményei is voltak. Annál is inkább, mivel az ide telepített üzemek működtetéséhez kezdetben alapfokú képzettséggel bíró szakembereket is „hozni” kellett, nem csupán mérnököket. Szükség volt lakatos, gépi forgácsoló, hegesztő, asztalos, kőműves, műszerész és elektronikához értő stb. szakmunkásokra, technikusokra és mérnökökre az ipari üzemekben, és mezőgazdasági gépszere­lőkre, állattenyésztők­re, autószerelőkre, növényvédő szakemberekre vagy villanszerelőkre a termelési rendszereket alkalmazó téesztekben, mely szakismereteket aztán sokak a „második” gazdaságban is kamatoztatni tudtak. Az üzemek mindenestre tömegigényeket

⁸ Laki László: Periférián – az Alföld közepén, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 30., Budapest, 1997.

foglalmaztak meg az oktatási-képzési rendszerrel szemben, melynek viszonylag gyors helyi fejlesztése szintén elkerülhetetlen volt. A szakmunkásképzőben több száz fiatal tanult különféle szakmákat, és miután kollégiummal rendelkezett, vonzása más térségekre is kiterjedt. A kezdetben csak gimnáziumként működő középiskolában a nyolcvanas években már szakközépiskolai osztályok is indultak, szem előtt tartva a műszerészek iránti igények megjelenését, illetve a helyi üzemek továbbképzési szükségleteit. A foglalkoztatottság javulásával és a jövedelmi szint emelkedésével nőttek és átalakultak a fogyasztói igények és szokások, melyek a kereskedelem és a vendéglátás számottevő bővülését – és persze az ilyen irányú szakképzettségek iránti keresletet – is maguk után vonták. Az életmód és az értékek változását jelzi, hogy a körzetben, a Tisza mentén fellendült turizmust nem csupán vállalkozásként (pl. szobák kiadása, büfék üzemeltetése) vagy munkaalkalomként (pl. pincér, strandos) használták ki az itt lakók, hanem fogyasztókként is.

E változások aztán alapvetően átalakították a generációs átörökítés egész menetét. Témánk vonatkozásában ennek az egyik fontos jellegzetessége, hogy a társadalmi helyzet és mobilitás földbirtokhoz kapcsolódó formája a térségben is leértékelődött – illetve a második téteszesítést követően érvényét veszítette – hiszen ekkor már nem volt a családok kezén föld, mely addig a település társadalmában elfoglalt helyet, a gyerekeknek átörökíthető vagyont és azok jövőbeli helyzetét meghatározták. A szülőknek a gyermekeik jövőjére vonatkozó elképzelései és törekvései ettől kezdve a korabeli paraszti- és téesz-világ mielőbbi meghaladását és lehetőség szerinti elhagyását szorgalmazták, ami tömegesen és távlatosan a mezőgazdaság elhagyásával is egybeesett. Ettől kezdve felértékelődött az iskoláztatás és a szakképzés, mint a társadalmi helyzet átörökítésének és megváltoztatásának a legfőbb útja, és így a középfokú oktatásban való részvétel történetileg rövid idő alatt tömegessé vált. Hangsúlyoznunk kell az ipartelepítés és az azzal egy időben fellendülő modernizáció személyes élettervekre és cselekvésekre gyakorolt közvetlen hatását is, amennyiben azok a felbomló, de még a mezőgazdaság uralta falusi-paraszti világ meghaladásához helyben elérhető és kívánatos társadalmi alternatívákat kínáltak az egyes családoknak és gyerekeiknek a szakma- és iskolaválasztáshoz, a mobilitási- és karrierkép kialakításhoz.

Mindent egybevéve 1970 és 1990 között további jelentős átrendeződés ment végbe a kistérség településeinek foglalkozási szerkezetében, amely a mezőgazdaság folytatódó – ámár meglehetősen eltérő súlyú – visszaszorulását eredményezte. Az e téren korábban is élenjáró városkában és további két településen ekkor már mind az iparban-építőiparban (33-41%), mind a szolgáltatásban (32-37%) dolgozók aránya egyenként is meghaladta a mezőgazdasági foglalkoztatottak súlyát (25-28%). Jóllehet a másik három településen szintén számottevően visszaesett a mezőgazdaságban dolgozók aránya (48-53%) a hetvenes évekhez képesti 60-69 százalékos szintről,

azonban itt még változatlanul fennmaradt e szektor dominanciája úgy az iparral-építőiparral (20-28%), mint a szolgáltatásokkal (20-32%) szemben.⁹

Jeleznünk szükséges, hogy bármilyen dinamikus és elementáris volt is a térségbe telepített tőke és az ennek kapcsán felgyorsult modernizáció társadalomstrukturáló és foglalkoztatottsági szerkezetet alakító, életvitelt, életmódot, fogyasztást, értékrendet, vagy generációs átörökítést módosító hatása, az évszázados „lemaradás behozására” nem volt képes. Nem volt képes, hiszen a túlságosan hosszan tartó „perifériális” fejlődés strukturális öröksége túl erős volt ahhoz, hogy azt történetileg ilyen rövid idő alatt, és a volt szocialista iparosítás és felhalmozás körülményei közt gyökeresen meg lehessen haladni, következésképpen e korszakban is ellentmondásos és felemás fejlődésről beszélhetünk.

A fejlődés felemásságára utal például az, hogy a kistérség foglalkoztatási gondjai még a tőkeallokáció után is csak a külső ipari centrumok – Szolnok, Budapest, Miskolc stb. – jelentős munkaerő-felszívó képességével voltak kezelhetők. Vagyis évtizedeken át számottevő ingázó réteg lakott a térségben, aminek negatív következményei a gazdaság válságával azonnal érzékelhetővé váltak, hiszen először ők kerültek elbocsátásra az ipari centrumokból.

A felemásság abban is tetten érhető, hogy a mezőgazdaságot elhagyók nagy része csak a főállást megjelölt munkavállalás szintjén lett ipari, építőipari, kereskedelmi stb. munkás vagy alkalmazott, megélhetésében továbbra is használta – kényszerből vagy önként – a mezőgazdasági termelésre alkalmas erőforrásait. Másként fogalmazva megélhetését sok család többféle erőforrás köré szervezte: döntően az „első” gazdasági munkahely és a „második” gazdaságot megjelölt mezőgazdasági kistermelés köré. És bár ez utóbbi termelés mértéke a többségnél nem haladta meg a saját háztartás szükségleteit, nem keveseknél – mint utaltunk rá – „maradék-elvű”, sőt egy kisebbségnél professzionális piacra termelés folyt. A felemásság megfigyelhető a napi életvitelben, amikor is az „első” gazdaságbeli főállású tevékenységet sokaknál napi 2-4 órás háztájizás előzött meg vagy követett. Hasonló ellentmondásosság munkál az „első” gazdaságbeli éves szabadságnak a háztáji csúcsmunkák idejére történő időzítésénél, vagy ha ez nem volt elég, ennek a betegszabadsággal való „kiegészítésénél”. (A híradástechnikai üzem például a mezőgazdasági csúcsmunkák idején többnyire kénytelen volt leállni, mivel dolgozói ilyenkor olyan kis létszámban jelentek meg a műszakkezdésnél, hogy a szalagokat nem lehetett elindítani). Az „első” és a mezőgazdasághoz kapcsolódó „második” gazdaság kombinálása a megélhetésben egy „önkiszákmányoló” életmóddal járt együtt, mely szintén jelzi a felemásságot: a két gazdaság együttes működtetése folytán az érintettek többet kerestek és jobban éltek, mintha csak az „első” gazdaságbeli béreikre hagyatkozhattak volna, ezért

⁹ *Jelentés 1990. I. félév*, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10. 6. o.

azonban gyors fizikai, idegi és pszichikai elhasználódással együtt járó, egészségtelen életmóddal fizettek.

Azonban bármennyire sok tényező utal még a nyolcvanas évek végén is a „perifériás” fejlődésre, a „lemaradásra” vagy a „felemás” felzárkózásra, a társadalmi és a foglalkozási szerkezet átstrukturálódása jól láthatóan, töretlenül és feltartóztatlanul haladt előre.

A rendszerváltás és az azt követő gazdasági válság aztán megtörte a körzet hetvenes évek elejétől tartó és az iparosodásra alapozódó fejlődési pályáját. Jóllehet a munkanélküliség bizonyos előszelei már a rendszerváltást megelőzően is jelentkeztek a térségben – például a „nehezen kezelhetőnek”, „megbízhatatlannak”, vagy „vándor-madaraknak” minősített munkavállalók a nyolcvanas évek vége felé panaszkodtak, hogy nehezen találnak újra munkát – ezeknek akkor különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak az ott élők, feltételezve, hogy ez kizárólag e sajátos munkaerőpiaci szegmens jellemzői közé tartozik. Először az iskoláikat befejező fiatalok több éven át ismétlődő elhelyezkedési nehézségei terelték a figyelmet a problémára, jelezve, hogy többről és másról van szó, mint a legiskolázatlanabb munkaerőpiaci szegmens átmeneti zavaráról, ugyanis a pályakezdők között szép számmal voltak szakmunkások és érettségizettek is.

Mégis, a munkanélküliek első nagy csoportjai – mint jeleztük – a körzeten kívül munkát vállalók közül kerültek ki. Zömük budapesti, szolnoki és más nagyvárosok vállalatainál segéd- és betanított munkásként dolgozott, lakó- és munkahelye között döntően hetente vagy még ritkábban ingázva. Tekintettel arra, hogy e munkavállalók szintén a legkevésbé kvalifikált munkaerőpiaci szegmensben helyezkedtek el, továbbá a helyi munkaerőpiacnak nem képezték az integráns részét, kezdetben mind a lakosság, mind az előjáróságok számára a tömeges elbocsátások a külső munkaerőpiacok zavaraiaként definiálódtak.

E felfogás 1991-től kezdett megváltozni, amikor sor került az első helyi elbocsátásokra a híradástechnikai üzemenél. Néhány száz fős leépítés jelentette a kezdetet, hiszen ekkor még feltételezték a szovjet piac megtarthatóságát, így a raktárra termelés időszaka következett. Rövidesen egyértelművé vált a szovjet fél fizetéképtelensége és ezzel nyilvánvaló lett a teljes felszámolás elkerülhetetlensége, hiszen az adott termék máshol eladhatatlannak bizonyult. Így 1994-ben már csupán 30-40 ember „vigyázott” a hajdani nagyüzem megmaradt értékeire, vagyis a pár évvel előbbi ezer körüli létszámból mindössze ennyien maradtak. A város és a körzet üzemei közül aztán továbbiakat is bezártak, de a talpon maradókat sem kerülték el a jelentős karcsúsítások.

A téeszekben is számottevő leépítésekre került sor. Például a kisváros téeszében 1993-ban már csupán 150-160 fő dolgozott, holott 1990-ben még 570 körüli tagsággal folyt a gazdálkodás. Az egyik község téeszében ezen idő alatt 650 főről 200-220 főre apadt a foglalkoztatottak száma, míg egy másikban hozzávetőlegesen 380-400

dolgozóból 50-80 fő maradt. A többi településen hasonló léptékű elbocsátásokra került sor. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a „maradék” térszekben elsősorban az iskolázott és szakképzett tagok és alkalmazottak maradtak: mezőgazdasági gépeszek, növény- és állattenyésztő szakmunkások, középiskolát és egyetemet végzett munkatársak. A többiek – elsősorban is a szakképzetlenek – munkájára nem tartottak igényt.¹⁰

A gyors és radikális leépülési-leépítési folyamatok tömeges munkanélküliséget idéztek elő a körzetben. 1992 decemberében, amikor országosan is magas, 12 százalékos körüli volt a munkanélküliségi ráta, a körzetben 30 százalékos arányt regisztráltak. A következő évben változatlanok maradtak az arányok és csak 1994-től érzékelhető csökkenés (23%), ami azonban 1997-ig ezen érték körüli stagnálást mutatott. Az 1998-as 21 százalékos arány ismét csökkenést jelezett, de a következő évek alig hoztak változást, vagyis az ezredfordulón 20 százalék körül állandósult a kistérség regisztrált munkanélkülisége. Ezekben az években országosan már 10 százalék alá esett a munkanélküliségi ráta.

A kistérség átlaga azonban elrejtje az egyes települések közti különbségeket. Például az 1992-es 30 százalékos átlaghoz az egyik falu „csupán” 24 százalékkal „járt” hozzá – vegyük figyelembe, hogy ez is a korabeli országos átlag kétszerese – ami azonban messze eltöri egy másik község 33, vagy egy kisebb település 44 százalékos rátái mellett. A 30 vagy 40 százalék feletti regisztrált munkanélküliségi ráták nem voltak ritkák az egyes településeken, melynek jellemzője az időbeli szórtság, vagyis ezek az értékek az egyes településeket ért elbocsátásoktól függően alakultak ki és állandósultak. Például 1997-ben – amikor országosan már gazdasági fellendülésről beszéltek a politikusok és az ország nyugati megyéiben valóban csak 6-8 százalékos munkanélküliségi rátákat mértek – a térség egy falujában 41, további kettőben 33-34 százalékos munkanélküliséget regisztrált a munkaügyi hivatal, de a városban és a másik két faluban sem esett ez az érték 25 százalék alá.¹¹ A tömeges munkanélküliség tehát a „hivatalos” mérések szerint is tartós maradt. Azért beszélünk „hivatalos” értékekről, mivel a körzet munkaügyi hivatalának munkatársai a regisztrálatlan munkanélküliek számát hozzávetőlegesen akkorára becsülték még a kilencvenes évek második felében is, mint a regisztráltaké volt.

Mint az elmondottak is utalnak rá, a kistérség rendszerváltás utáni új fejlődési pályájának az egyik jellegzetessége a tömeges munkanélküliség tartós fennmaradása lett, ami egyben arra is rávilágít, hogy a körzetben nem került sor jelentősebb beruházásokra. Ez nem azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb – 30-40, illetve 100-140 főt foglalkoztató – cégek ne jelentek volna meg a térségben, ezek azonban a kialakult helyzeten gyökeresen nem tudtak változtatni. Részben azért nem, mert e kívülről jött

¹⁰ Laki László: Periférián – az Alföld közepén, i. m. 31. o.

¹¹ Az OMKMK és a helyi munkaügyi kirendeltség adatai alapján.

vállalkozások minimális befektetéssel, kizárólag olcsó élőmunkára építve kínáltak munkaalkalmakat, döntően rossz munkakörülményekkel, magas munkateljesítményekkel, nem ritkán embertelen bánásmóddal párosítva. Ilyen körülmények között e cégek maguk is időlegesen tekintették ittlétüket, és amint a munkahelyi konfliktusok nyomán „elfogyott” a munkaerő, leszerelték a gépeiket és távoztak.

Részben azért, mert az általános hazai válság, a helyi tőke kivonások és a beruházások hiánya, a tömeges és tartós munkanélküliség ismét felerősítették a „perifériális” állapotokat jelző munkaerőpiaci „záródás” tendenciáját, ami két további következménnyel is járt. Egyfelől a helyi munkaerőpiac szegmentálódásával, másfelől a pénzbeli jövedelmek minimálbér körüli fixálódásával. Az előbbi azt jelenti, hogy a munkaerőpiacon nagyon különböző alkalmaztatási státuszú és megélhetési körülményekkel számolni kénytelen munkavállalók vannak. Az állami alkalmazottak alkalmaztatási helyzete és jövedelmei kiszámíthatóbb állapotokat jeleznek, még a szintén hivatalosan alkalmazott, de a tönkremenetel vagy a felszámolások miatt kevésbé biztonságos magánvállalkozásokhoz képest is, nem beszélve a „szürke” vagy „fekete gazdaság” foglalkoztatottairól. Aztán itt vannak a „kényszerfoglalkoztatások”, melyeket az állam csakúgy kénytelen fenntartani (pl. közmunkák), mivel „valóságos” munkahelyeket átmenetileg sem tud kínálni az általa hivatalosan regisztrált tartós munkanélkülieknek, mint ahogy egyes települések is kénytelenek közhasznú társaságokat létesíteni a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, de a munkaügyi szervezet által már el nem ért lakossági csoportjaik munkaképessége fenntartására. Ezek a különféle alkalmaztatási-megélhetési formák – a hivatalos állami alkalmazott, a hivatalos „kényszerfoglalkoztatott”, a szürke vagy fekete gazdaságban dolgozók stb. – nemcsak eltérő iskolázottsági, technikai-technológiai környezetet, felkészültségbeli követelményeket állítottak-állítanak, vagy jövedelmeket, karrierlehetőségeket, jogi-és megélhetési biztonságot kínálnak tulajdonosaiknak, de az érintetteknek azzal is számolniuk kell, hogy az egyes munkaerőpiaci szegmensek közti mozgási lehetőségeik erősen korlátozottak. Ugyanis, aki éveket tölt el alkalmi munkásként a szürke vagy a fekete szegmensbe netán a munkanélküliség és a közmunkák határán billegve, annak – mint ezt a tapasztalatok is bizonyítják – vajmi kevés esélye van visszakapaszkodni a gyorsan igényessé váló hivatalos munkaerőpiaci szegmensek valamelyikébe.

A vázolt munkaerőpiaci zártság és szegmentáltság másfelől a bérek alacsony, a mindenkori minimálbér szintjéhez közeli rögzülésével, még pontosabban ezen bérszínvonal dominánssá és meghatározóvá válásának tendenciájával jártak-járnak együtt. Az állapot súlyos következménye, hogy a versenyszféra is ezen szinthez képest állapítja meg bérbeli kínálatát, ami így messze elmarad az ország nyugati részében ugyanezen tevékenységekért fizetett bérektől. Továbbá, hogy a minimálbér körüli kereset okán a munkaerőpiac hivatalos szegmenseiben történő munkavállalás

önmagában nem képes biztosítani a szegénység meghaladását és az abból való kitörés lehetőségét.

A foglalkoztatottsági és a bérezési viszonyok ezredfordulóbeli jellemzésére két adatot közölnénk, amely a bevezetőben már hivatkozott – a mikrokörzet településein 1999 és 2000 fordulóján a 18-55 éves népesség körében 1000 fős reprezentatív mintán végzett – empirikus vizsgálat eredményeire támaszkodik.

A „legjobb” (18-55 éves) munkavállalási korban lévő népességen belül a foglalkoztatottak aránya nem érte el a háromötödöt (56%), tekintettel a hivatalos és nem-hivatalos munkanélküliek mintegy 15-20, és az inaktívak 24-29 százaléknyi magas arányaira. Figyelmet érdemel, hogy az ilyen fiatal korú inaktív férfiak és nők között milyen rendkívül nagy súlyt képviseltek a „leszázalékoltak” (11%) és a „háztartásbeliek” (5%), jelezve a tömeges és tartós munkanélküliség uralta körzetben a számukra kínált megélhetési alternatívákat. (Összehasonlításképpen: a „gyesen” lévők aránya 6, a „tanulóké” pedig 4 százalék volt).¹²

A mikrokörzetben kialakult bérek alacsony szintjére utal, hogy az „állásban” lévők közel fele (48%) havi 30 ezer forintot vagy ezen összeg alatti havi nettó bért vitt haza, további egynegyedük (26%) 31 és 40 ezer, alig több mint egytizedük pedig (12%) 41 és 50 ezer forint közöttit. Az ennél jobban, vagyis az 50 ezer forint felett keresők aránya éppen csak elérte a 10 százalékot.¹³ (Aligha véletlen, hogy a kérdezettek több mint a fele (55%) családja anyagi helyzetét az „éppen megélünk”, hetede (15%) a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink” és közel tizede (8%) a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” kijelentéssel minősítette. Mindössze 3 százalékuk mondta, hogy „gondtalanul élünk”, vagyis közel nyolctizedük olyan életvitelre utalt, amelyet leginkább a hónapról hónapra élés és a nélkülözéstől sem mentes anyagi gondok jellemeztek).¹⁴

Nos, a rendszerváltás utáni „földreformra” ilyen körülmények között került sor a térségben. Mint láttuk, egyfelől az egyes településeken még 1990-ben is viszonylag sokan dolgoztak a mezőgazdaságban, ennél léptékekkel többen – az ipari és szolgáltatási alkalmazottak is tömegesen – vettek részt a háztáji kistermelésben, közülük nem kevesen piacra termeltek, vagyis rendelkeztek bizonyos termelési és vállalkozási tapasztalatokkal, és jó néhányuknak kisebb-nagyobb felhalmozásai is voltak. Másfelől itt voltak a lehetőségek – a vállalkozás szabadsága, a földhöz jutás, a meggazdagodás vagy legalábbis a jólét megteremtése stb. – melyek nyilván sokakat mozgósítottak a rendelkezésükre álló erőforrások profitorientált működtetése és a vállalkozások irányába. Aztán jelen voltak a kényszerek is: a munkahely elvesztése, az elhelyezkedés nehézsége, az alacsony bérek és életszínvonal, az erőforrások

¹² Laki László-Bíró A. Zoltán: *A globalizáció peremén*, MTA PTI., Budapest, 2001. 73. o.

¹³ i. m. 122. o.

¹⁴ i. m. 131. o.

hiánya, vagy a lecsúszás és az elszegényedés általi fenyegetettség, melyek viszont ösztönzően hatottak ezen állapotok elkerülésére. Ilyen viszonyok között egy olyan erőforrás, mint amit az új „földreformmal” megszerezhető földtulajdon megjelenített, elvileg hallatlanul felértékelődött. Nem csupán a kárpótlás vagy a vagyonnevelés formájában „naturálisan” juttatott földekre gondolunk, hanem a földszerzés, -birtoklás és gazdálkodás mindazon formáira is, amelyek lehetővé tették és teszik, hogy azokból tulajdonosaik jól megéljenek, illetve távlatosan versenyképes gazdaságok alakuljanak ki.

Nézzük meg, hogy vajon mi jellemzi a térségben az új „földreformot”: hányan és kik jutottak földhöz, közülük mennyien művelik meg földjeiket, miként vannak felszerelve az új birtokosok, és mi jellemzi gazdálkodásukat, milyen a piaci „beágyazottságuk” stb., egyáltalán e gazdaságoknak milyen szerepe van az érintett családok megélhetésében.

A vizsgálat tanúsága szerint a kistérségben élő 18-55 éves lakosság közel harmada (31%) élt az ezredfordulón olyan család-háztartásban, amely – a házhelyen kívül – birtokolt megművelhető földterületet, vagyis szántót, gyümölcsöst, rétet, erdőt stb. A városban lakók körében alacsonyabb (22%), a falusiak között magasabb (37%) volt a földbirtokosok súlya. Az a tény, hogy a térségben ilyen magas a mezőgazdasági termelésre alkalmas földterülettel rendelkezők aránya, egy nagy létszámú földtulajdonosi osztályra utal, amelybe az elképzelt „magyar farmer” helyi népes rétege is akár beleférhet. Csakhogy a földbirtokok nagyságára vonatkozó adatok ellentmondani látszanak e feltevésnek. Ugyanis a földbirtokok döntő többsége meglehetősen kicsi területű: mintegy harmada (32%) 1 hektár alatti, negyede (27%) 1 és 2,9 hektár közötti, nyolcada (12%) 3 és 4,9, további nyolcada (13%) pedig 5 és 9,9 hektár közötti. Az ezeknél nagyobb, a 10 és 19 hektár közötti birtokok aránya 9, a 20 és 49 hektár közöttieké 3, a még nagyobbaké, vagyis az 50 hektár felettieké 2 százalék (14). Vagyis zömében olyan apró földterületekről van szó, amelyekben – kiegészítve a talajok nagy részének rossz minőségével és az extenzív gazdálkodás elterjedtségével – a szakértők szerint egy-egy család már a két világháború közötti időszakban sem tudott megélni, nemhogy napjainkban. (Érdekes adalék a földbirtokláshoz, hogy a tulajdonosoknak mintegy hetede (15%) még a rendszerváltás előtt jutott hozzá a földterülethez, vagyis annak nincs köze az új „földreformhoz”).

A fenti adatok persze csak a birtoklásra vonatkoznak, ami akár jelentősen eltérhet a tényleges földhasználattól, hiszen nem mindenki műveli meg földjeit, illetve bérelni is lehet földet. Az erre vonatkozó adatok egyrészt arról tudósítanak, hogy a gazdálkodók aránya némileg szűkült (25%) a földbirtokosokhoz képest (31%), jelezve, hogy nem mindenki él, vagy élhet a mezőgazdasági termelés lehetőségével. Másrészt arról, hogy a gazdálkodók földterületei hasonlóképpen elapróztak, mint a birtokosoké, hiszen az érintettek 36 százaléka 1 hektár alatti, 26 százaléka 1 és 2,9 hektár, 13 százaléka 3 és 4,9 hektár, további egytizede pedig 5 és 9,9 hektár közötti

területen gazdálkodik. A nagyobb gazdaságok arányában sincs jelentősebb változás: a 10 és 19 hektár közöttiek aránya 8, a 20 és 49 hektár közöttieké 5, az 50 hektár felettieké 2 százalék. Miután azonban szűkült a gazdálkodók száma, így a nagyobb gazdaságok ezen alacsony arányai mögött még a birtokosoknál is kevesebb egyén áll, számszerűen a 10 és 19 hektáron gazdálkodók húsz, a 20 és 49 hektáron gazdálkodók tizenhárom, az ennél nagyobb területen gazdálkodók pedig öt egyént, illetve családot takarnak.

Tekintettel arra, hogy a földbirtoklásra és a földhasználatra vonatkozó adatok lényegesen nem térnek el egymástól, megállapítható, hogy az új „földreformot” követő évtizedben nem jött létre olyan léptékű földkoncentráció a térségben, amely egy jelentős létszámú és vagyonos földbirtokos gazdálkodó réteg meglétére utalna. Vagyis a mezőgazdasági termelésben résztvevők döntő többsége rendkívül kicsi földterületen gazdálkodik, akkorán, amelyen – mint utaltunk rá – egy-egy család nem képes megélni.

Érdemes a gazdaságok felszereltségére is néhány pillantást vetni, hiszen a földek megművelése felszereltséget – vonóerőt, földmégmunkáló és betakarító gépeket, továbbá a termények tárolására alkalmas létesítményeket – igényel, hogy csak a legszükségesebbeket említsük. Nos, a földtulajdonosok mindössze 7 százalékának van csupán kéttengelyes nagy traktora, de a 10 hektár feletti birtokosok háromnegyedének nincs. A traktorok fele tíz évesnél idősebb, vagyis még a rendszerváltás előtt állították üzembe őket. Tíz darab kisebb kéttengelyes traktor, 24 darab pótkocsi, 6 darab kombájn és 4 darab egyéb betakarítógép van még az érintettek kezén, és ezek között is elvétve találunk öt-hat évnél fiatalabbat, vagyis a gépesítettség és a felszereltség, illetve annak korszerűsége messze elmarad a kívánatostól. Jól jellemzi a gazdálkodási állapotokat, hogy ugyanannyi ló van a gazdálkodók birtokában, mint amennyi kéttengelyes nagy traktor. A termények tárolása szintén megoldatlan, főként, ha arra gondolunk, hogy a szárító kapacitás nélküli állapot mit jelent például a gabonatermelőknek. Az elmondottak tehát arra utalnak, hogy a tulajdonosok döntő többsége nem rendelkezik gépekkel és felszereltséggel földjei megműveléséhez. Így, ha gazdálkodni szeretne, akkor a földmégmunkálástól kezdve, a vetésen, a gyomirtáson és műtrágyázáson át a betakarításig vagy mindent bémunkában csináltat és mindenért fizet, vagy bizonyos munkafázisokat maga végez kézi erővel, netán elhagy egyes munkákat (pl. műtrágyázás, gyomirtás), aminek persze hozambeli következményei is vannak.

Témánk vonatkozásában tisztázandó a gazdálkodók piaci helyzete és „beágyazottsága” is. Ennek egyik vetülete a pénzgazdálkodásban való részvétel. Arra a kérdésre, hogy „a mezőgazdasági termelésből voltak-e pénzbeli bevételei” a vizsgálat évében, a földterületén gazdálkodók valamivel több, mint a fele (54%) válaszolt igennel. Elsősorban is azok, akik már régóta foglalkoztak valamilyen „jól” jövedelmező növényi kultúrával, és ennek révén tagjai voltak valamely termelői

kapcsolathálónak. Az olajtök- és hagymatermelőkre gondolunk, mely integrációk a háztájizás időszakából eredeztethetők, aztán a dinnyetermelőkre, akik szintén ekkor alakították ki piacaikat. Aztán találunk gabonatermelőket és ipari növényekkel foglalkozókat. Az előbbieket döntően kisebb földterületeken (1-5 hektár), az utóbbiak közül a gabonatermelők nagyobb (10 hektár feletti), az ipari növényekkel foglalkozók pedig meglehetősen vegyes nagyságú területeken gazdálkodtak. A gazdálkodók által jelzett összegek – mint a fentiek ismeretében várható volt – csak néhány esetben utalnak számottevőbb piaci részvételre. Ha 100 ezres összegnél húzzuk meg az alsó határt, akkor az összes földterületén gazdálkodó kevesebb, mint negyede (23%), ha 500 ezernél – és ez utóbbi sem minősíthető magas bevételnek a mezőgazdaságban – akkor tizede sem (6%) tett szert ilyen nagyságú éves bevételre.

Nem kívánjuk részletesebben minősíteni a gazdálkodási formák súlyát sem a család-háztartások megélhetésében, sem pénzgazdálkodásában, annál is kevésbé, mert erre megkértük az érintetteket. Mezőgazdasági termelésüknek a földjeiken gazdálkodók hatoda (17%) „nagy”, harmada (33%) „közepes”, kétötöde (39%) „kis szerepet” tulajdonított, egy kisebbségük (7%) pedig jelentéktelennek minősítette ennek a család megélhetésben betöltött szerepét. Ez azt jelenti, hogy az érintettek fele-fele arányban megoszlanak a földjeik megműveléséből származó produktumnak a család megélhetésében betöltött „kisebb”, valamint „közepes és nagy” szerepét illetően, hangsúlyozva, hogy ez utóbbit csak nagyon kevesen állították. E kijelentéseket is értelmezi a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött szerepére vonatkozó kérdés, ahol a termelésnek a pénzkiváltó, illetve pénznövelő voltát kellett minősíteni. Adataink szerint a gazdálkodók mintegy kétötöde (38%) gondolta úgy, hogy a mezőgazdasági termelésüknek döntően csak pénzkiváltó szerepe van, amennyiben abban segít, hogy a családnak az „élelmiszerekre nem kell annyit költeni”. (Az érintettek 5 százaléka még ekkora jelentőséget sem tulajdonított ennek). A többség (47%) úgy vélekedett, hogy a földművelés kettős szerepet tölt be a család gazdálkodásában: egyrészt az „élelmiszerekre nem kell annyit költeniük”, másrészt „némi pénzbevételhez is hozzájutnak általa”. Az előbbi arra utal, hogy a háztartások egy jelentős részénél a mezőgazdasági termelés kizárólag a családi szükségletek kielégítésére (natúrális önellátás) szolgál, míg az utóbbi arra, hogy ennél valamivel többen az önellátást a „maradéklevű” piacra termeléssel kombinálják. Azoknak az aránya, akik „jelentősebb bevételekről” adtak hírt földjeik megműveléséből nagyon kicsi, mindössze 5 százalék. Mindent egybevéve az elmondottak egyértelművé teszik, hogy a földjeiken gazdálkodó birtokosok döntően vagy natúrális önellátásra, vagy reziduális-levű piacra termelésre rendezkedtek-rendelkezettek be, és köztük csak nagyon kevesen találhatók olyanok, akik profi piaci szereplőnek tekinthetők.

Megállapításunkat más adatok is alátámasztják. A piaci integrációt ugyanis „mérhetjük” a szerződéses termelők, illetve a terményeiket biztosítók arányával is – mely műveletek növelik a termelési biztonságot, kiszámíthatóbbá teszik a gazdálkodást

és megosztják az időjárás által is növelt kockázatot a termelők és felvásárlók között – vagyis e tranzakciók már a modern értelemben vett piaci „beágyazottságra” utalnak. Az erre vonatkozó adatok azt a korábban már hangsúlyozott tényt húzzák alá, hogy döntően a feltételezett termelési integrációkban részvevő olajtök-, hagyma-, dinnye-, napraforgó- és gabonatermelők rendelkeztek szerződéssel, de ez nem több mint az összes földjén gazdálkodó durván negyede (27%). Terményeik biztosítására még kevesebben vállalkoztak, ezek aránya éppen eléri a gazdálkodók 10 százalékát. A fenti szempontokból tehát valóban csak egy elenyésző kisebbség minősíthető profi piaci szereplőnek.

További fontos kérdés, hogy vajon kik a földtulajdonosok és a gazdálkodók, pontosabban, hogy ők milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki, és mi a státuszuk. Ami a tulajdonlást illeti, a földek több mint a fele (55%) olyan családok kezén van, ahol a vizsgálatba bevont személy alkalmazottként „állásban” volt a kérdezés idején, mintegy harmada (34%) „munkanélküli” és „inaktív” (pl. leszázalékolt, háztartásbeli, gyesen lévő, alkalmi munkás), továbbá „vállalkozó” (4%) volt. Mindezekből következik, hogy a kimondottan a mezőgazdaságból élők abszolút kisebbségben vannak, hiszen a „mezőgazdasági fizikaiak” aránya 3, az „egyéni gazdáké” pedig 4 százalék körül alakult.

Az adatok öt jellegzetes irányzatra utalnak a földek kistérségbeli elosztását-megszerzését illetően. Egyrészt arra, hogy a „fizikai foglalkozásúként” dolgozók családjai nagyjából az átlagnak (31%) megfelelően birtokolnak földet (30%). Ettől eltérően a „szellemi foglalkozásúak” láthatóan hatékonyabban érvényesítették-érvényesíthették ebbeli érdekeiket, ugyanis köztük a tulajdonosok aránya messze meghaladja (43%) az átlagot. A „munkanélküliek” és az „inaktívak” viszont az átlag alatt birtokolnak földet (24%). Tény az is, hogy az „inaktívakon” belül a „leszázalékoltak” között némileg átlag feletti a földtulajdonosok aránya (37%), ami némi magyarázatot ad arra, hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak közül jó néhányan erre az erőforrásra is számítva „vállalták” a leszázalékolást. A „vállalkozóként” számba vettek családjai szintén az átlagot meghaladó mértékben birtokolnak földet. És végül azt is hangsúlyoznánk, hogy a jelzett társadalmi rétegek „előnye” vagy „hátránya” nem csupán a földtulajdonosok átlagosnál magasabb vagy alacsonyabb arányában nyilvánul meg, hanem a birtokok nagyságában is. Például amíg az „inaktívak” családjainak háromnegyede (74%) kimondottan kicsi, 3 hektárnál kisebb földterületeket birtokol, addig az ilyen nagyságú tulajdonok aránya a „fizikai foglalkozásúak” között ennél számottevően alacsonyabb (60%), a „szellemiek” körében pedig még inkább visszaesik (49%).

A fentiek a gazdaságok és a gazdálkodók jellemzőit is előre vetítik, hiszen – mint szó volt róla – a földbirtoklási és a gazdálkodási szerkezet nem mutat jelentős eltérést. Így a földjeiken gazdálkodók körében a nem mezőgazdaságban alkalmazottak dominálnak: a „fizikai foglalkozásúak” súlya 32, a „szellemieké” 22 százalék.

A következő nagy csoportot az „inaktívak” és „munkanélküliek” képviselik, arányuk egyharmadnyi (34%). A mezőgazdaságon kívüliek sorát a „vállalkozók” zárják 5 százalékkal. Összességében tehát a mezőgazdasági gazdálkodók több mint kilencztedéről az állítható, hogy alkalmaztatása és/vagy a megélhetését biztosító fő tevékenysége és státusza által nem a mezőgazdasághoz kötődik. Úgy gondoljuk, hogy erőltetés nélkül ide sorolhatjuk a „mezőgazdasági fizikaiakat” is (2%), hiszen főállásban valamelyik mezőgazdasági üzemben alkalmazottként dolgoznak, és földjeiket e tevékenységen túl művelik meg. Végül is a magukat „egyéni gazdálkodónak” tekintők, vagyis a megélhetésüket kizárólag a tárgyalt mezőgazdasági gazdálkodáshoz kötők aránya mindössze 5 százalék. Mindezek megerősítik az eddig elmondottakat, elsősorban is azt, hogy e gazdaságok tulajdonosaik megélhetésében döntően kiegészítő – bár a pénzbeli jövedelmek, a munkanélküliség vagy az inaktivitás ismeretében nem lebecsülendő – funkciókat látnak el. Kiegészítő, hiszen fő megélhetési forrásaik a mezőgazdaságon kívül vannak, továbbá a gazdálkodók nagy részének státuszából (pl. leszázalékolt, munkanélküli), és alkalmaztatás esetén mondjuk a mezőgazdasági fizikaiak, a nem mezőgazdasági segéd- és betanított munkások, vagy az adminisztrációban dolgozó szellemiek pénzbeli jövedelmeiből arra lehet következtetni, hogy bevételeik aligha tesznek lehetővé piaci versenyképességet számottevően növelő beruházásokat a mezőgazdaságban.

Miután maguk az érintettek is kiegészítő szerepet tulajdonítanak e gazdálkodási formáknak megélhetésükben, a többség távlatosan sem értékeli fel e földek és gazdaságok jelentőségét, és például nincsenek olyan képzetei és tervei, mintha ezekre a generációs átörökítésben, vagyis gyermekei jövőjének megalapozásában alapozhatna vagy számítana. Jóllehet a térségben élők közel harmada él olyan családban, amelyik rendelkezik megművelhető földterülettel, és negyede, ahol gazdálkodnak is azokon, mégis csak nagyon kevesen – a gyermekes családok 8 százaléka – gondolták úgy, hogy a gyermekeiknek átörökíthető föld olyan vagyontárgy, amely megélhetésük biztosításában jelentős szerepet játszhat. Főként, ha számba vesszük, hogy az átörökítendő földterület nagysága az érintettek felénél 5 hektár alatt marad. Valóban jelentősebb birtokot, (mondjuk) 10 és 50 hektár közöttit 14, ezeknél nagyobbat pedig 3 személy tud, akar és gondol gyermekeire átörökíteni – vegyük figyelembe, hogy a gyerekeiknek is beleszólása van abba, hogy a jövőjüket a mezőgazdasághoz és a gazdálkodáshoz kötik-e vagy sem – mely lakossági csoport aligha mondható népesnek.

(A földek generációs átörökítésben játszott szerepére vonatkozóan még két adat. Egyrészt a kistérség 18-29 éves fiataljai között ugyanezen időszakban elvégzett vizsgálat szerint az érintettek közül mindössze 3 fő – egy százalék se – jelezte, hogy „egyéni gazdaként” dolgozik, jóllehet „mezőgazdasági fizikaiként” 10 fő (2%) vállalt munkát, továbbá az érintett fiatalok ötöde (21%) olyan családban élt, ahol gazdálkodtak földjeiken. Ez az adat egybevág az „Ifjúság 2000” országos reprezentatív mintán, nyolcezer 15-29 éves fiatal körében, végzett kutatás eredményeivel, ahol

a dolgozók közül mindössze 31 fő – egy százalék se – minősítette magát „egyéni gazdának”. A vázoltak mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a fiatalok egy elenyésző kisebbsége tudja és/vagy akarja professzionális mezőgazdasági vállalkozóként élni az életét).

Összefoglalóan a következőkkel jellemezhetjük a földtulajdon formájában az egyének és családok számára rendelkezésre álló erőforrások felhasználását. Bár jelentősnek mondható mind a földet birtoklók (31%), mind az azokon gazdálkodók (25%) aránya a térségben, ennek az erőforrásnak – nagysága, felszereltsége, tulajdonosaik foglalkozása és megélhetésében betöltött szerepe, piaci tranzakciói és „beágyazottsága” stb. alapján – a döntő többség számára elsősorban kiegészítő és kisegítő szerepe van. A hivatalosan végrehajtott új „földreform” a birtokosok számának jelentős növelése, a tulajdonviszonyok megváltoztatása, a vállalkozások és a piac előli akadályok lebontása stb. ellenére ezen erőforrás tényleges felhasználásában-felhasználhatóságában nem volt képes áttörést hozni az államszocializmushoz képest, hiszen abban továbbra is az életüket többféle erőforrás köré szervezni kénytelen lakossági csoportok dominálnak. Funkciói napjainkban is döntően e földeken gazdálkodók megélhetése javításának, a főállásból vagy állami segélyekből származó pénzbeli bevételeik pótlásának és kiváltásának, továbbá kiegészítésének – melynek a maradék-elvű piacozás szab határt – az igényei és kényszerei köré szerveződnek. Az itt folyó termelés formái és szintjei hasonlóképpen nem mutatnak túl az államszocializmusbeli állapotokon, amennyiben ezt is az alacsony szintű felszereltség, az élőmunka túlsúlya, a természetes önellátás és az önkiszákmányoló életmód uralnak. Sőt, még a modernnek tekintett termelési integrációk – gondoljunk az olajtők-, a hagyma-, a gabona- vagy iparinövény-termelőkre – is ebből az időszakból eredeztethetők, azzal a jelentős különbséggel, hogy napjainkban a térszek korabeli védőernyője nélkül (pl. jutányos gépi-munkák, hitelezés, utólagos elszámolás, közös értékesítés) e kistermelők még kiszolgáltatottabbak.

Innen szemlélve a rendszerváltás utáni „földreformot”, csak annyi állapítható meg, hogy tömegeket érintett, de az semmiképpen sem, hogy jelentősebb létszámú csoportokat indított volna el a modern értelemben vett, és így nemzetközileg is versenyképes mezőgazdasági vállalkozóvá válás irányába. Következésképpen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az államszocializmusban mintegy két évtizedig az iparosodáshoz kötődő, de a rendszerváltás után összeomló fejlődési pályához képest alternatív fejlődési irányt kínáljon a kistérségnek. Hasonlóképpen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a társadalmi átstrukturálódást a mezőgazdaság irányába – már ami az egyes politikai szereplők által elképzelt új hazai „farmer” réteg kialakítását-kialakulását illeti – módosítsa. Arra sem volt képes, hogy a térség gazdaságát és társadalmát a rendszerváltás utáni leépülési és stagnálási folyamatokhoz képest – ha csak átmenetileg is – dinamizálja, sőt, a foglalkoztatási gondok mérsékléséhez való hozzájárulása sem említésre méltó. A körzetben kialakult elszegényedési

és megélhetési problémák kezelésében játszott szerepe viszont nem lebecsülendő, gondoljunk a természetes önellátás tömeges elterjedtségére akár az állással bírók, akár a munkaerőpiacról kiszorultak körében. Ez azonban ismételten csak azon évszázados trend alig változó továbbélésére utal, mely gazdasági visszaesések és alternatív fejlődési irányok hiánya idején felerősíti a több lábbon állás kényszerét és így a „félproletár” állapotok tömeges elterjedtségét. Az új „földreform” tehát e „perifériás” fejlődést mutató térségben sem nyitott alternatívát a mezőgazdaság irányába, ugyanis a rendszerváltás előtt már ez is „túl volt a mezőgazdaságon”. Továbbra is nyitott kérdés, hogy mi történjen a falvakkal és a vidékkel, illetve az ott lakókkal a „mezőgazdaság után”, és erre ma sincs használható válasza a politikusoknak.

Első megjelenés: Társadalomkutatás, 2004 (22.)/2-3., 245-269. o.

AZ IFJÚSÁG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Amikor azt kérdezzük, mi is jellemzi a magyar fiatalok helyzetét napjainkban, alapvetően azt a problémát feszegetjük, hogy a rendszerváltás utáni másfél évtizedben kialakult újkapitalizmus milyen körülményeket kínált és kínál a felnövekvő fiatal korosztályok számára. Másként fogalmazva: a magyar újkapitalizmus makrogazdasági és -társadalmi viszonyai által teremtett generációs reprodukció körülményeit, jellegzetességeit, hatékonyságát, minőségét és sikerességét firtatjuk.

A fentiekből következik, hogy az ifjúságot egyfelől nem tekintjük öntörvényű világnak, hiszen a fiatalok iskolázási, mobilitási vagy egzisztenciateremtési esélyeit, ezek kedvező vagy kedvezőtlen körülményeit a számukra „készen kapott” és kevésbé befolyásolható társadalmi folyamatok kondicionálják. Másfelől az ifjúságot nem tekintjük önálló, még kevésbé egységes társadalmi csoportnak vagy rétegnek. Ide ugyanis nagyon különböző életkorú (pl. 13–15 évestől 25–30 évesig), családi állapotú (hajadon, nőtlen, házas, élettársi kapcsolatban élő, elvált stb.) státusú (diák, dolgozó, munkanélküli, háztartásbeli, gyesen lévő stb.) fiatal tartozik, akik az ország különböző régióiban, kistérségeiben és településein nagyon is eltérő körülmények közt készültek és készülnek felnőttkori életükre. Továbbá figyelmet érdemel, hogy egy modern társadalomban a fiatalok társadalmi felkészítését és beillesztését sok és sokféle intézmény, szervezet egyidejű működése biztosítja. Ennek csak az egyik eleme a család, melynek fontosságához aligha férhet kétség, emellett azonban az oktatási-képzési rendszer, az önkormányzatok, az ifjúsági és civilszervezetek, az egyházak, a kortárscsoportok, a média vagy az állam szintén részesei a generációs reprodukcióban részt vevő intézményrendszernek. Egyáltalán nem mindegy, hogy ezek az intézmények miként vannak ellátva erőforrásokkal, miként teljesítik funkcióikat, vagy, hogy milyenek a kölcsönkapcsolataik, és milyen hatékonysággal működnek együtt a fiatal generációk sikeres társadalmi felkészítésében. Ha tehát képet akarunk nyerni arról a nagyon is differenciált és strukturált világról, amelyet az ifjúság megjelenít a generációs reprodukció folyamatában, mindenképp a magyar újkapitalizmus gazdasági, társadalmi és politikai jellemzőit és működésmódját szükséges szemügyre vennünk.

Nos, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszerváltás folyamatai sokkal összetettebbek és megrázkódtatásokkal terheltőbbek voltak, mint ahogy a politikai éltek

felvázolták, és mint ahogy a lakosság gondolta és remélte. Ennek sokféle oka van, nem utolsósorban az, hogy a rendszerváltó politikai elit a reálfolyamatoktól eltérően – azokkal nem egy esetben ellentétesen – értelmezték a rendszerváltás „lényegét”: előzményeit, külső és belső körülményeit, lehetőségeit, teendőit és következményeit.

Véleményünk szerint a rendszerváltást talán a 20. század utolsó harmadát alakító világfolyamatok – a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció – oldaláról a legtermékenyebb megközelíteni. Elsősorban azért, mert ezek a trendek munkáltak magának a rendszerváltásnak a háttérben is, amennyiben állandósult kihívásoknak tették ki az államszocialista gazdaságokat. A kihívások diktálta versenyben aztán láthatóvá váltak e rendszerek gazdasági és technológiai dinamizmusának gyengéi, melyek bomlasztották a szovjet „birodalmat”, majd egyre inkább megkérdőjelezték a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo realitását, és végül a „birodalom” összeomlását okozták. Másrészt azért, mert a rendszerváltás hazai gazdasági, jogi, politikai stb. intézkedéseit – gondolunk a privatizációra, a reprivatizációra, az állami szerepvállalásra, az érdekmegjelenítésre, a politika és a gazdaság kölcsönkapcsolataira –, hatékonyságukat és teljesítményüket szintén e világgazdasági trendek „minősítik”. És végül azért, mert az ország jövőbeli esélyeit és versenyképességét az fogja kondicionálni, hogy a rendszerváltás utáni évtized politikai, jogi, gazdasági és társadalmi intézkedései mennyire voltak adekvátak e folyamatokkal, mennyire készítettek fel az országot integrációra a globalizálódó világba.

Fontos tény, hogy a rendszerváltást követően gyökeresen megváltozott a magyar gazdaság és a munkaerőpiac működése. Mindenekelőtt a gazdasági válságra utalnánk. A világgazdasági kihívások nyomán ugyanis most már nem lehetett kitérni azon problémák elől, amelyeket addig is „mindenki” tudott: többek közt a gazdasági szerkezet elavultságáról, technológiai elmaradottságáról, alacsony hatékonyságáról és versenyképességéről, külső eladósodottságáról és a tőkehiányról van szó.¹

A gondokat „tetézte” a piacvesztés, amennyiben a volt szocialista piacokról kiszorultak a magyar vállalatok, illetve a hazai piacok is összezsugorodtak, és persze a piaci viszonyok kialakulatlansága is, hiszen hiányoztak a modern piacgazdaságokat jellemző intézmények, eljárások és működési módok².

A magyar gazdaság ismét egyik pillanatról a másikra kikerült a világpiacra, ahol felkészülés és felkészültség nélkül, minden „védelem” híján nála tőkeerősebb, évszázados piaci működésmóddal és tapasztalatokkal, modern munkamegosztási és

---

¹ Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Kornai János: *A hiány*. Budapest, 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; *Fordulat és reform. Medvetánc* (melléklet), 1987. 2. sz.

² Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és a társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.

kapcsolathálóba szervezett, technológiailag fejlettebb, államaik által támogatott versenytársakkal kellett összemérnie az erejét.³

Az államszocialista modellben működő országok olyan gyorsan és váratlanul omlottak össze, hogy válságmenedzselésükre semmiféle eljárás sem született, bár ennek gazdasági, hatalmi és politikai kockázatai ismertek voltak. Sőt ilyen típusú nemzetközi segélyezési, adósságelengedési program realizálására azóta sem került sor, ami azzal járt, hogy ezek az országok – köztük hazánk – magukra maradtak a válságot előidéző problémáikkal.

A gazdasági válság „nagyóságára” jellemző, hogy a kilencvenes évek elején néhány év alatt sok vállalat ment csődbe,⁴ közel másfél millió munkahely szűnt meg, a GDP több mint ötödével esett vissza,⁵ és két számjegyű infláció keletkezett.

Mindezek annak ellenére alakultak ki és maradtak fenn tartósan, hogy közben a magángazdaság gyors kiépülésének és kiterjedésének lehettünk tanúi. A rendszerváltás utáni évtizedet nem túlzás a vállalkozások korának nevezni: az egyéni vállalkozók száma 1990-ben már 393 ezer, 1996-ban pedig 791 ezer volt.⁶ A piacgazdaság kiépülésének jelzett dinamikája ellenére azonban szinte azonnal jól láthatókká váltak annak jellegzetességei, egészen pontosan gyengeségei is. Egyfelől a tőkehiány, hiszen e vállalkozási formák többsége mögött nem volt – és ma sincs – a háztartás vagyontól elkülönített tőke⁷. Másfelől az, hogy a működő vállalkozások nem jelentenek egyúttal főfoglalkozású munkahelyet is. A többséget kitevő egyéni vállalkozásoknak például csak alig több mint a fele (57%) főfoglalkozású, 13 százalékuk nyugdíjasként, háromtizedük pedig mellékfoglalkozásként működő vállalkozás. Az adatok egyben arra is utalnak, hogy a vállalkozások döntő hányada (90%) kicsi: vagy csak a tulajdonosnak adnak munkát, vagy még egy embernek.⁸

Jellegzetességként tarthatjuk számon azt is, hogy a vállalkozások alapítása mögött nem csupán a lehetőségek ösztönző ereje, vagyis az államszocializmusbeli politikai és jogi akadályok leépítése munkált, hanem a kényszereké is, amelyek az

³ Szalai Erzsébet, 2001. *Gazdasági elit és a társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.

⁴ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1993. Munkaügyi Kutatóintézet.

⁵ Tímár János: A foglalkozás és a munkanélküliség sajátosságai a posztszocialista országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1994. 7–8. sz.

⁶ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1995, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó adatai.

⁷ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 1995, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó adatai.

⁸ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001. Foglalkoztatási Hivatal, 40. o.

elbocsátásokból vagy a munkaalkalmak hiányából adódtak. Őket – mind a szak-, mind a köznyelv – „kényszervállalkozókként” tartja számon.

Mindezek – a tőkehiány, a mikrovállalkozások dominanciája, vagy a kényszer-vállalkozók tömeges előfordulása – arra intenek, hogy a vállalkozások rendszerváltás utáni gyors és tömeges „alapításából”, valamint máig magas számából csak óvatosan vonjunk le következtetéseket a hazai piacgazdaság kiépültségére, fejlettségére, tőkeerejére, eltartó és versenyképességére nézve. A magyar „vállalkozók” döntő részét ugyanis a fejlett országok minősítése alapján „önfoglalkoztatónak” kell tekintenünk. És miután az önfoglalkoztatók száma és egy-egy ország fejlettsége, illetve fejletlensége között szoros kapcsolat mutatható ki – a szegényebb országokban jóval magasabb az arányuk, mint a gazdagabbakban –, semmi okunk sincs arra, hogy hazánkat ne a kevésbé fejlettek közé soroljuk.

A hazai piacgazdaság kiépülésében, modernizálásában, dinamizálásában és versenyképessége növelésében jelentős szerep jutott a külföldi tőkének, főként a „zöldmezős” beruházásoknak.⁹ Fontosságukat jelzi, hogy az ezredfordulón a hazai vállalati vagyon kétötöde a külföldi befektetők tulajdonában volt, továbbá az ő érdekeltységükbe tartozó vállalatok adták a hozzáadott érték közel felét, vagy a beruházások közel háromötödét (57%). És persze jelzésértékű az is, hogy az export 80 és az import 76 százaléka az ő tevékenységükhöz kötődött, vagyis az ország elsősorban rajtuk keresztül kapcsolódott be a világgazdaságba.¹⁰

Ezek már kimondottan a globalizációra utalnak, jelezvén, hogy a külföldi beruházásokért folytatott versenyben¹¹ – amely a kilencvenes éveket jellemezte – hazánk kedvező pozíciókat ért el. Ennek előnyei, gazdasági és társadalmi dinamizáló hatásai jól nyomon követhetők a gazdasági növekedésben és az exportban, a legmodernebb technológiák és munkaszervezeti formák meghonosításában és az új munkaerő-felhasználási módokban.¹²

Ezzel párhuzamosan persze jelentkeztek a globalizáció ellentmondásos következményei is. Ilyen ellentmondást jelez, hogy a rendszerváltás után hazánkban duális gazdaságszerkezet alakult ki: ez egy teljes egészében külföldi tulajdonban lévő, dinamikusan fejlődő részből áll, és egy vegyes (magyar és külföldi) tulajdonban lévő, minimális növekedést mutató részből. A gazdaság e két szektora között

---

⁹ Árva László – Diczházi Bertalan: *Globalizáció és külföldi tőkeberuházások Magyarországon*. Budapest, 1998, Kairosz Kiadó – Növekedéskutató

¹⁰ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001, Foglalkoztatási Hivatal

¹¹ Árva László: Kormányok versenyfutása a külföldi beruházásokért. *Üzleti* 7, 2000. február 7.

¹² Makó Csaba (szerk.): *Globalizáció hatása a szervezeti innovációra és a munkaerővel szembeni követelményekre*. Budapest, 2001, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar – Vezető- és Továbbképző Intézet – MTA Szociológiai Kutatóintézet

a gazdasági kapcsolat gyenge – vagy nincs –, ráadásul lassan fejlődik.¹³ Jóllehet a multinacionális cégek hozzájárulása a magyar gazdaság teljesítményéhez vitán felül áll, a profittranszfer miatt közel sem ilyen mértékű a hozzájárulása az országon belül felhasználható (elosztható) erőforrásokhoz. A közgazdászok ezt a GDP és a GNP jelzőszámok közti eltéréssel szokták érzékeltetni.

„A GDP esetében tavaly (1998) öt százalék feletti volt a gazdasági növekedés Magyarországon, ami igen jónak tűnik. De a GNP – a profitkiutalásokat levonva – már csak 2,5-3 százalék körül emelkedett.”¹⁴ Röviden: a kilencvenes évek végére olyan gazdaságszerkezet alakult ki, amelyben a gazdasági növekedés látványos volt ugyan, hozadékát a magyar társadalom többsége kevésbé élvezhette, mivel a profit a külföldi cégek szabad rendelkezése szerint maradt vagy távozott az országból.

Tény, hogy a „centrum” és a „periféria” országai közti új keletű munkamegosztás a magyar gazdaság globalizálódó világbeli pozícióit a fejlődő országok közt határozta meg. Így a transznacionális cégek a periféria országaiban történő szokásos befektetési gyakorlatuknak megfelelően hazánkat is az úgynevezett „kapuvárosokon” keresztül közelítik meg.¹⁵ Ez azt jelenti, hogy beruházásaikat nem terítik szét az ország egész területén, hanem azok kizárólag egy-egy városra vagy térségre koncentrálódnak, oda, ahol a megtérüléshez legkedvezőbb infrastrukturális munkaerőpiaci, logisztikai, adózási, kulturális stb. körülményeket kínálják. Hazánkban ilyen „kapuvárosi” funkciókat tölt be Budapest, Győr, Székesfehérvár vagy Szombathely. A vázoltaknak persze az a következményük, hogy az ország kevésbé „vonzó” régióiban és városaiban nem kerül sor beruházásokra, vagy másokhoz képest elenyésző mértékben.

Az időszak egyik alapvető jellemzője a tömeges és tartós munkanélküliség megjelenése. A kialakult helyzetet mutatja, hogy még 1997-ben is annyi új munkahely létesült csupán, mint amennyi megszűnt. A helyzet azóta sem változott lényegesen. A „mélypontot” jelentő 3 millió 600 ezer körüli munkavállaló száma ugyanis még a fellendülés idején sem nagyon haladta meg a 3 millió 900 ezret, vagyis az elmúlt években durván 200–250 ezer főnyi növekményt regisztráltak, ami a munkaerőpiac tartós pangására utal. Ez egyben azt is jelenti, hogy a foglalkoztatottság európai mércével mérve rendkívül alacsony szinten stabilizálódott. Vagyis amíg 2002-ben Németországban 65, Ausztriában 69, Írországban 65, Franciaországban 63, Finnországban 68 százalék volt a foglalkoztatottak aránya a 15–64 éves népesség körében – az Európai Unió átlaga 64 százalék volt –, addig hazánkban ez az arány mindössze

¹³ Lóránt Károly: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre? *Üzleti 7*, 2000. június 3., 7. o.

¹⁴ Matolcsy György: Számháborúkban kallódó jövőstratégia. *Üzleti 7*, 1999. július 5., 7. o.

¹⁵ Kovács Zoltán: Urbanizáció és városi közösségek a harmadik évezred küszöbén. *Belügyi Szemle*, 2001. 7–8. sz., 45. o.

57 százalékot tett ki.¹⁶ A vázoltak ismeretében a hazai munkanélküliségi adatokat óvatosan illik kezelni, ugyanis az utóbbi években „kedvező” irányba mozogni látszó munkanélküliségi ráta nem magas foglalkoztatottsággal, hanem magas inaktivitással párosul.

A munkanélküliség a rendszerváltás óta eltérő mértékben érintette az ország különféle térségeit, megyéit és településeit. Budapest ebből a szempontból kezdettől „kitüntetett” helyzetben volt, hiszen a munkanélküliségi ráta folyamatosan messze alatta maradt az országos átlagnak.

Az ország nyugati régiói és megyéi hasonlóképpen kedvező – bár a fővárosénál rosszabb – munkanélküliségi mutatókkal büszkélkedhetnek a rendszerváltás óta, ellentétben az északi és keleti területekkel, ahol a ráta állandóan meghaladta az országos átlagot. Főként Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye helyzete feltűnően kedvezőtlen, amennyiben a kezdeti ráták – ugyanúgy, mint a jelenlegiek – léptékekkel voltak magasabbak az átlagnál: 2003-ban az országos átlag 8,3 százalék volt, míg a fenti megyékben, sorrendben 19,6, 14,6 és 17,7 százalékos munkanélküliséget regisztráltak.¹⁷ Az elmúlt évtized alapirányzata, hogy miközben az átlagos munkanélküliségi ráta 1993 óta csökkent, ezzel egy időben nőtt a régiók és főként a megyék közti eltérés.

A külföldi tőkeberuházások vázolt jellemzői – lásd „kapuvárosok” – nagy szerepet játszottak a területi különbségek növekedésében és állandósulásában. Az adatok az ország területi polarizálódására utalnak: amíg az egy lakosra eső GDP nagysága (vásárlóerő-paritáson számolva) 1999-ben Budapesten 20 400 USD volt, addig a második legjobb pozíciójú Győr-Moson-Sopron megyében már „csak” 14 000 USD, de Pest megyében 8700, Hajdú-Biharban 7700, Békésben 7300, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben csupán 5900 USD.¹⁸

A jelzett fejlemény további következményeként tarthatjuk számon a városhálózat differenciálódását, melynek látványos megnyilvánulása Budapest „elszakadása” az országtól – erre a GDP-re vonatkozó adatok is utalnak. Győr és Székesfehérvár, ha nem ilyen léptékben is, de szintén dinamikus fejlődést produkált, ellentétben más megyeszékhelyekkel, amelyek jó esetben stagnálásra ítéltettek, és ellentétben a hanyatlásra kárhozottatott más kisebb városokkal (pl. Ózd).

A falvak és a városok közti különbségek hasonlóképpen ellentmondásosan alakultak a rendszerváltást követően. Ekkortól az erőforrások elosztásában megszűnt a

---

¹⁶ Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, 17. o.

¹⁷ Fazekas Károly: Regionális különbségek a munkaerőpiacon. In: Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, OFA, 138–142. o.

¹⁸ Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. Országjelentés a „humán fejlettségről”*. Budapest, 2003. MTA Világgazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme.

városok kivételezettsége a falvakkal szemben, ami a különbségek csökkenése irányába hatott, miután azonban a központi tervutasítás helyét a piac vette át, a már jelzett beruházási körülmények között növekedtek a különbségek. Egészen pontosan a durván háromezer falusi település közül mindegy ötszázban gyors modernizálódás ment végbe – többségük a főváros és a nagyvárosok körül, valamint Dunántúl északi régióiban található –, a többiben viszont állandósult a lemaradás.¹⁹

Miután a beruházások és a munkanélküliség területi különbségei a munkaerőpiac szegmentálódásának regionális összefüggéseit is felerősítették, előállt az a helyzet, hogy amíg az ország gazdaságilag dinamikusan fejlődő régióiban már évek óta munkaerőhiány mutatkozott, addig a beruházások által el nem ért térségeiben még mindig magas munkanélküliséget regisztráltak-regisztrálnak.²⁰ Ez a jelenség azonban messze túlmutat a szorosán vett munkaerőpiacon: a beruházások által korábban elért régiókban nem csupán a bérek, de az árak is olykor messze meghaladják a tartósan magas munkanélküliséget mutató térségeket, így azok komoly akadályai a munkaerő földrajzi mozgásának. Az utóbbi területek munkavállalóinak kiáramlását ugyanis akadályozhatja, hogy az előbbi térségekben megszerezhető akár jelentős bérelőnyt elviszik a magasabb megélhetési költségek (pl. albérlet, ételmezés, ruházkodás, utazás), illetve hogy a költözködést megghiúsíthatja a lakásárak közti léptékbeli eltérés.²¹

A rendszerváltást követően a foglalkoztatottak szektoronkénti aránya is számottevően átrendeződött, és az ezredfordulóra a gazdaságilag fejlett országokéhoz hasonló szerkezet alakult ki. Ennek egyik lényeges vonása a mezőgazdaságban foglalkoztatottak súlyának léptékbeli csökkenése: amíg 1990-ben a foglalkoztatottak 17,5 százaléka dolgozott ebben a szektorban, addig 2003-ban már csak 5,5 százaléka.

A másik fontos vonása ennek az átalakulásnak az volt, hogy miután az iparban-építőiparban foglalkoztatottak aránya is csökkent – igaz, hogy csak kevéssé – ezen időszak alatt (36,1%-ról 33,3-ra), a szolgáltatásokban dolgozók súlya számottevően nőtt (46,4-ről 61,3%-ra), a fejlett országbeli állapotokhoz hasonló arányokat mutatva.²² Hangsúlyozzuk azonban, hogy a foglalkoztatottság szerkezetének ez a fejlett országok irányába mutató gyors változása nem folyamatos gazdasági növekedés, hanem a hivatkozott válság eredményeként ment végbe. Nem arról van tehát szó, hogy a gazdasági fellendülés, a jövedelmek emelkedése és az életminőség javulása következtében a lakosság szolgáltatások iránti igényei ugrásszerűen nőttek volna, csupán arról, hogy ez a szféra épült le a legkevésbé az elmúlt évtizedben.

¹⁹ Kovács Zoltán: Urbanizáció és városi közösségek a harmadik évezred küszöbén. *Belügyi Szemle*, 2001. 7–8. sz., 45. o.

²⁰ *Világ gazdaság*, Nyugaton munkaerőhiány, keleten munkanélküliség. 2000. május 10.

²¹ Fazekas Károly: Regionális különbségek a munkaerőpiacon. In: LAKY Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004, OFA, 138.-142. o.

²² Laky Teréz: *A magyarországi munkaerőpiac 2004*. Budapest, 2004. Országos Foglalkoztatási Köz-alapítvány, 40. o.

A vázolt folyamatok eltérő módon és mértékben érintették az egyes korosztályokat a munkaerőpiacon. A legidősebbnek számító ötven év körüli munkavállalók nemzedéke például éppenséggel feleslegesnek minősült a munkaerőpiac új viszonyai között, így sokan idő előtt kiszorultak onnan, jelentősen növelve a nyugdíjasok vagy a leszázalékoltak körét. Ez csökkentette ugyan a kínálatot a hivatalos munkaerőpiacon, de növelte a család intézményére gyakorolt nyomást, hiszen az érintettek a problémáikkal visszaszorultak a családi keretek közé.

A munkaerőpiacon már bent lévő, vagy oda belépni kívánó legfiatalabb munkaképes korú generációk helyzete és kilátásai szintén megnehezültek. (Erről később részletesen szólunk.) Mindenesetre tény, hogy a hazai körülmények közt az alacsony foglalkoztatottság rendkívül magas inaktivitással párosul.

A jelzett gazdasági és munkaerőpiaci mozgások – kiegészülve a privatizáció és a magas infláció erőforrás-átcsoportosító hatásaival – súlyos következményekkel járó folyamatokat (pl. polarizálódás, elszegényedés) indítottak el a társadalomban. A munkahely elvesztésének lehetősége napi gondná vált, sokan létbizonytalanságban éltek és élnek, a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak pedig elszegényedésként, státuszvesztésként, nemritkán leértékelődésként élték meg ezeket az éveket. Tekintettel arra, hogy a magas infláció miatt a még állásban lévők bérei és keresetei is jelentősen vesztek értékükből²³, továbbá sokak számára az addig kiegészítő bevételi forrásként működő „második” gazdaság lehetőségei is beszűkültek²⁴, a fogyasztás és az életszínvonal-visszaesés, a státuszvesztés, az elszegényedés és a lecsúszás folyamatai a társadalom jóval szélesebb körét érintették, mint az állásukból elbocsátottakat vagy a tartósan munkanélkülieket. Tény, hogy a magyar társadalomban a polarizálódás iránya vált meghatározóvá, melyet a kutatók hol fordított „kétharmados” társadalomként írnak le, hol olyan kétpólususként, ahol a kevés „nyertes” sokszorosa került a „roncs társadalomba” szorult „vesztesek” közé.

A „kétharmados” társadalom mintáját döntően a „szociális piacgazdaság” német modellje szolgáltatta, amelyben a nagyon gazdagok és a nagyon szegények aránya kicsi, és köztük egy széles, jómódú középosztály helyezkedik el. A kutatások szerint az elmúlt évtized hazai fejlődése ennek éppen az ellentettjét produkálta. A fordított „kétharmados” társadalom tehát azt jelenti, hogy itt csak a népesség egyharmada képes a társadalom fő mozgásirányaival lépést tartani, míg kétharmada leszakadóban

---

²³ Lakatos Judit: A keresetek, illetve munkajövedelmek alakulása 2000-ben (2003-ban). In: Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*. Budapest, 2001, 2004. Munkaügyi Kutatóintézet, 141., 145. o.

²⁴ Laki László: A háztájizás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 1997. 1. sz.; Spéder Zsolt: Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle*, 1997. 1. sz.

van, vagy már le is szakadt.²⁵ Egy másik modell²⁶ azzal számol, hogy a rendszerváltást követően a magyar népességnek mindössze 5-7 százaléka volt képes sikeresen integrálódni a „globalomodernizációs” folyamatokba, hiszen az összes hazai erőforrás 25-30 százaléka az ő birtokukban van. Mellettük van egy 10-15 százaléknyi „középosztálybeli” élethelyzetben lévő népesség, és együttesen ők jelenítik meg a „nyerteseket”. A másik póluson van egy 25-30 százaléknyi biztos, már a „roncs-társadalomba” süllyedt „vesztes”, és van e két pólus között elhelyezkedő nagyszámú (40-50%) potenciális „vesztes”, amely réteg szintén ebbe az irányba mozog. Egy következő modell háromszatú társadalomról beszél: körülbelül 10 százaléknyi „nyertesről”, akiknek helyzete javult a rendszerváltás óta, és egy 40 százaléknyi népe-ségről, melynek állapota alapvetően nem változott ebben az időszakban. A fentiek-től eltérően a népesség felének a helyzete romlott vagy jelentősen romlott; ez utóbbiakat a társadalmi integrációból kimaradó „underclassként” tarthatjuk számon.²⁷

Ezek a körülmények egy súlyos társadalmi problémára hívják fel a figyelmet, nevezetesen a marginalizálódás jelenségére. Arra, hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, oda visszakérülni vagy ott megkapaszkodni képtelen, alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú rétegek, csoportok egyben a gazdaság és a társadalom fő mozgásirányáiból és integrációs folyamataiból is kiszorultak, és a társadalom „aljára”, „peremére” vagy azon „kívülre” kerültek. Miután e jelenségre a politika az elmúlt másfél évtizedben – a szavakon kívül – alig fordított gondot, hazánkban megjelent a marginalizálódottak ifjú nemzedéke is, ami azt jelenti, hogy a probléma szinte azonnal nemzedéki dinamikát kapott.²⁸

A népegészségügyi kutatások tanúsága szerint a rendszerváltást követően jelentősen megnőtt a 16 éven felüli népességben a depressziós tünetekről panaszkodók aránya. Amíg 1988-ban a kérdezettek 24,3 százaléka számolt be ilyen tünetekről, addig 1995-ben már 30,5 százaléka.

A jelenség több szempontból is érdekes számunkra. Egyfelől azért, mert a depresszió itt a saját helyzet átélésének olyan negatív érzelmi állapotát jelöli, amelyet a tehetetlenség érzése, az önvád, a döntésképtelenség, a reménytelenség és jövő-nélküliség érzete, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemez. (Ebben az értelemben a

²⁵ Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó

²⁶ Bogár László: Szép számok szakadékkal. *Üzleti* 7, 2000. március 13.

²⁷ Gazsó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltás trendjei. In: Földes György – Inotai András szerk. *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest, 2001. Napvilág Kiadó

²⁸ Darvas Ágnes – Tausz Katalin: Szegénység és kirekesztés gyermekkorban. In: *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Tanulmányok*. Budapest, 2004. KSH; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2003. Napvilág Kiadó; Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998. Socio-Typo; Laki László: *A munkaerőpiacról tartósan kiszorult falusi munkanélküliek helyzete*. Budapest, 1997. Struktúra–Munkaügyi Kiadó

depresszió kiúttalan lelkiállapotot, úgynevezett tanult tehetetlenséget jelent.) Ilyen állapotban az emberek fogékonyabbak a különféle megbetegedésekre, hajlamosabbak önkárosító magatartásformák (pl. alkoholfogyasztás, dohányzás, drog) felvételére, ugyanakkor kevésbé képesek szociális helyzetük javítására. Másfelől azért, mert a fejlett gazdaságú országokban folyó kutatások a hagyományos kockázati tényezők (pl. dohányzás, elhízás) mellett a legfontosabb egészségügyi veszélyeztető tényezőként tartják számon a depressziót.

Mint szó volt róla, hazánkban a rendszerváltást követően a társadalmon belüli egyenlőtlenségek ugrásszerűen növekedtek, sokan átmenetileg, nem kevesen azonban tartósan munkanélkülivé váltak, az elszegényedés és a lecsúszás szintén tömegeket érintett. Aligha véletlen, hogy a kutatók az alacsony iskolázottságúak, a munkanélküliek, a marginalizálódottak, a „lemaradó” térségek lakói közt találtak az átlagot meghaladó mértékben depressziós tünetekről panaszkodó embereket.²⁹

A külföldi beruházások és az ország bizonyos térségeit érintő gyors gazdasági növekedés a kilencvenes évek végén a fentiekől eltérő irányzatokat is elindítottak az országban. A vázoltak ugyanis nem csupán új munkahelyek létesítésével jártak, de új technológiák és termelés-szervezési módok meghonosításával is. Az utóbbiak új munkaerő és tudásfelhasználási, foglalkoztatási modelleket is jelentenek, vagyis a magyar munkaerővel szemben is új igények és követelmények fogalmazódtak meg. Ez nem is lehetett másként, hiszen e cégek piacain a minőség alapkövetelmény, így az ezt biztosítani képes termelés-szervezési modellekben a termelésben részt vevő legalacsonyabb rangú munkástól is megkövetelnek olyan készségeket, mint a kezdeményező és kommunikációs készség, problémamegoldó képesség, hajlandóság a vállalatvezetéssel való együttműködésre, azonosulás a vállalati törekvésekkel, vagy a folyamatos képzésre-tanulásra való hajlandóság.³⁰

Nos, nem kívánjuk tovább sorolni a rendszerváltás utáni új irányzatokat, hiszen elsősorban az a célunk, hogy ráirányítsuk a figyelmet arra a rendkívül ellentmondásos, differenciált, fragmentált és polarizált gazdasági, társadalmi és földrajzi térre, amelyben a fiatal generációk felnevelése, iskoláztatása, munkaerő- piaci felkészítése, gazdasági és társadalmi integrációja végbement és végbemegy hazánkban. Remélhetően sikerült érzékeltetnünk a különféle trendek időbeli sűrűsödését, egymásra torlódását, ellentmondásosságát, földrajzi és/vagy társadalmi térbeli szegmentáltságából következő aszinkronitását. Például azt, hogy a jelentős válságfolyamatok csakúgy eltérő felkészültségi állapotban, mélységben és intenzitással érték az egyes régiókat, településtípusokat, társadalmi rétegeket és csoportokat, mint ahogy az új beruházások nyomán

---

²⁹ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996. ősz, 99.

³⁰ Makó Csaba – Simonyi Ágnes: A tudásfelhasználás rugalmasságának felértékelődése. In: Makó Csaba – Simonyi Ágnes (szerk.): *A munka és a párbeszéd új paradigmái*. Budapest, 2003. OFA, 13–33.

meginduló gazdasági és jövedelemnövekedés, és a mind igényesebb munkaerőpiaci kihívások, követelmények is eltérő távlatokat nyitottak számukra.

Az aszinkronitásnak megfelelően, amíg a beruházások által elért „kapuvárosok” és térségek lakossága dinamikusan válaszolt a kihívásokra, hiszen a munkaerőpiaci kényszerek és a megoldásukat kínáló lehetőségek (pl. munkaalkalmak, növekvő bérek, előrejutást biztosító képzések) egyidejűleg voltak jelen e földrajzi és társadalmi terekben, addig a továbbra is stagnáló és leépülő térségekben a kitörési alternatívák hiánya, a társadalmi szelekció vagy az elszegényedés, a lecsúszás, a marginalizálódás stb. folyamatait erősítették. Az előbbi régiókat és persze lakosságukat e beruházások bekapcsolták a globalizációs folyamatokba, új követelményeket, ösztönzéseket és lehetőségeket kínálva számukra, az utóbbiakat csak gyengén kapcsolva vagy kizárva onnan, ami nemritkán a nemzeti integrációs folyamatokból való részleges vagy teljes kizártsággal is együtt járt és jár. Összességében tehát társadalmunkban nagyon eltérő fejlettségű, integráltságú, versenyképességű és működési logikájú gazdaság- és társadalomszerveződési formák léteznek egymás mellett, melyek hasonlóképpen nagyon különböző reprodukciós körülményeket, feltételeket és esélyeket biztosítanak a bennük felnövekvő fiatal korosztályok számára.

AZ IFJÚSÁGI MUNKANÉLKÜLISÉG MEGJELENÉSE ÉS ÁLLANDÓSULÁSA

Generációs szempontból a vázoltak egyik legfontosabb következménye – és egyben az új rendszer egyik működési jellegzetessége – az ifjúsági munkanélküliség megjelenése, tömegessé válása és állandósulása lett. Ez logikusan következett a magyar munkaerőpiac kilencvenes évek eleji drámai összezsugorodásából, melynek során – mint jeleztük – közel másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt. A folyamat a munkaképes korúak két generációs csoportját érintette markánsan: a legidősebb, nyugdíjkorhatárhoz közelítő, és a legfiatalabb, a munkaerőpiacra éppen csak bekerült vagy belépni szándékozó korosztályait. Az előbbieket a munkaerőpiac gyors, döntően nem önkéntes elhagyására ösztönözték, kényszerítették a körülmények, az iskoláikat befejező fiatalok tömegeinek pedig nehézzé, olykor lehetetlenné tették a belépést a munkaerőpiacra. A munkaerőpiaci helyzet drámai változását jelzi, hogy a kilencvenes évek elején a 15–19 éves korosztályokban úgy alakult ki 27–33 százalékos, a 20–24 éveseknél pedig 14–17 százalékos munkanélküliségi ráta, hogy néhány évvel korábban még jószerivel minden iskolából kilépő fiatal el tudott helyezkedni.³¹

A munkaerőpiaci feszültségeket két tényező tovább erősítette. Az egyik, hogy az úgynevezett „nagy létszámú” – a hetvenes évek közepén született – korosztályok

³¹ A munkaerő-felmérés idősorai, 1992–2001. Budapest, 2002, KSH

ezekben az években fejezték be általános és középfokú tanulmányaikat, és jelentkeztek belépésre a munkaerőpiacon.³² És valóban jelentkeztek – ez a második tényező –, ugyanis hazánkban a fiatalokat ekkor magas munkavállalási hajlandóság jellemezte. A tanulmányaikat viszonylag korán – döntően 17-18 éves korban – befejező generációk számára az államszocializmus időszakában teljesen magától értetődő és természetes volt, hogy felnőttkori életüket, karrierjüket, maguk és családjuk megélhetését stb. a társadalmilag szervezett munkaerőpiacon képzeljék el. A gyökeresen megváltozott körülmények azonban lehetetlenné tették e társadalmi méretekben elterjedt iskolázási és munkavállalási gyakorlat továbbvitelét.³³

Fontos tény, hogy a tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat: „fogadására” sem a család intézménye, sem az iskolarendszer, sem az önkormányzatok, sem az állam nem készült fel. Az állam felkészületlenségét jelzi például, hogy a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszert a probléma tömegessé válásával egy időben kellett kialakítani, ami praktikusán azzal járt, hogy a rendszer jó esetben is legfeljebb követni tudta az eseményeket. Vagyis nem csupán a munkanélküliség kezelésében jártas szakemberekben, a „megoldási” kínálatban, a kidolgozott, bejáratott és hatékony eljárásmodokban volt hiány, hanem alapvető létesítmények és eszközök (épületek, fogadóhelyiségek, gépek és egyéb berendezések stb.) is hiányoztak.³⁴ Vagy gondoljunk a család intézményének felkészületlenségére, hiszen az iskoláikat befejező és elhelyezkedni nem tudó gyerekeik eltartásáról a szülőknek még hónapokig – nemritkán fél vagy egy évnél is hosszabb ideig – gondoskodniuk kellett, jóllehet a béreikbe és fizetéseikbe ennek költségei nem voltak beépítve. Mi több, a szülők nemzedéke – éppen a bérek reálértékének gyors csökkenése és az őket sújtó tömeges munkanélküliség okán – gyerekei mielőbbi elhelyezkedésében volt érdekelt. A család keretei közti „parkoltatás” kényszere persze nemcsak anyagilag, de mentálisan is váratlanul érte a családok többségét, hiszen nekik sem voltak tapasztalataik, vagy jól bevált eljárásaik, mintáik ezen állapot hatékony, sikeres megoldására. A probléma társadalmi súlyát mutatja, hogy az *Ifjúság 2000* vizsgálat adatai szerint az ekkor 25–29 éves korcsoportba tartozó fiataloknak átlagosan a fele (48%) jelezte, hogy volt munkanélküli; amíg azonban a budapestieknek csupán harmada (31%), addig a dél-dunántúli, az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiókban a hasonló korú fiataloknak már 57–61 százaléka mondta

³² Lannert Judit: Munkaerőpiac, ifjúsági munkanélküliség és az oktatás. In: Balázs Éva – Lannert Judit – Surányi Bálint: *Demográfiai hullám – iskola – ifjúsági munkanélküliség*. Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó; Fóti János – Illés Sándor: A nagy létszámú generáció pályakezdésének problémái. *Demográfia*, 1992. 3–4. sz.; Lakatos Judit: Az ifjúság munkaerőpiaci helyzete a '90-es évek közepén. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyerekek és az ifjúság helyzete*. Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények. Budapest, 1997. KSH, 3. o.

³³ Laki László: *A kétharmados társadalom*. Budapest, 1991. MTA Politikai Tudományok Intézete

³⁴ Laki László: *Ifjúsági munkanélküliség*. Budapest, 1993. MTA Politikai Tudományok Intézete

ugyanezt. A településtípusok szerint hasonló léptékbeli különbségeket találunk.³⁵ A munkaerőpiacon hazánkban mind a mai napig nincs számottevő elmozdulás, a kereslet alig bővült. Következésképpen a foglalkoztatottság európai mércével mérve rendkívül alacsony szinten állandósult. Így az ifjúsági munkanélküliség területén sem történelmet írt át: a jelenség néhány év alatt a társadalom egyik legsúlyosabb – mert hosszú távon fennmaradó – problémájává nőtte ki magát.

A MUNKAVÁLLALÁS ÉS A PÁLYAKEZDÉS IDEJÉNEK KITOLÓDÁSA

A generációs újratermelődés új irányzatának további fontos jellemzője – és ez következik az ifjúsági munkanélküliség tartóssá válásából –, hogy a kilencvenes években látványosan kitolódott az első munkába állás ideje. Itt ismét az *Ifjúság 2000* vizsgálat adataira hivatkozunk, mely e területen is alapvető változásokra utal. Arra, hogy amíg a vizsgálatba bevont legidősebb (25–29 éves) korcsoportnak mintegy kétharmada (64%) 19 éves koráig belépett a munkaerőpiacra, addig ez az arány az öt évvel fiatalabb korosztályoknál (20–24 évesek) 45 százalékra, a tíz évvel fiatalabbaknál (15–19 évesek) pedig már 28 százalékra esett vissza.³⁶ Az átrendeződés nyilvánvalóan az oktatási-képzési rendszer változásait is tükrözi: részben a hagyományos szakmunkásképzés háttérbe szorulását, ahonnan a többség korábban már 17 éves korában kilépett a munkaerőpiacra; részben az érettségit adó középiskolázás felfutását, illetve ezt követően mindenféle rövid idejű kurzusok végzését, így napjainkban már a nem felsőfokú tanulmányokat végzők körében sem számít késeinek a 19–21 éves kor körüli kilépés. És természetesen a felsőoktatás tömegessé válása is a karakteres változások közé tartozik. Mindenesetre léptékbeli változásról van szó, jelezvén, hogy az ifjúkori iskoláztatás utáni első munkavállalás idejének kitolódása egy évtizeden belül szintén domináns és visszavonhatatlan irányzattá nőtte ki magát.³⁷

E folyamat másik oldala természetesen a pályakezdés megnehezülése, bizonytalanná válása. A munkaadók és a potenciális munkaadók sokszor olyan feltételeket kínálnak és olyan követelményeket támasztanak, amelyek a fiatalok jelentős része számára nem vonzó, alig elfogadható és/vagy nem teljesíthető. Az adott szakterületen szerzett hosszabb szakmai gyakorlat követelményét aligha képes teljesíteni egy frissen végzett fiatal. Az ennek elérését netán „biztosítani” tudó rövid idejű és

³⁵ *A fiatalok munkaerőpiaci helyzete*. Budapest, 2003. KSH; Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

³⁶ Gázsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

³⁷ Halász Gábor – Lannert Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, 2000. Országos Közoktatási Intézet

a munkaadó által folyamatos megújítást igénylő alkalmaztatás kiszámíthatatlan, a hosszú és idegileg-fizikailag kimerítő munkahelyi terhelés, továbbá az ellenszolgáltatásként fizetett alacsony bér pedig kevésbé vonzó.

A diplomások karrierépítése „egész” embert igényel: újabb diplomá(ka)t, fokozat szerzését, vagy legalábbis folyamatos képzést, a vállalat iránti odaadást, az előbbre jutás iránti alázatot stb., vagyis csupa olya erőfeszítést, befektetést és életvitelt, amely nem nagyon tűr maga mellett családot és gyereket. Egy másik, hasonló befektetést igénylő karriert, amelyet netán a házastárs szeretne kivitelezni, pedig még kevésbé. És nem csupán azért, mert ebben az életvitelben a munkahelyi (vagy egyszerűen *a*) karriernek, ezek aktuális és távlatos követelményeinek, igényeinek van kitüntetett szerepe a házastárssal és a gyerekekkel szemben, hanem azért is, mert ez számottevő anyagi erőforrást igényel. Az anyagi erőforrás – a fiatal számára kedvező esetben – a szülői családtól származik, így egy esetleges házastárs eltartását már aligha várhatja el a „karrierépítő” gyerek a szüleitől. Kedvezőtlen esetben pedig magának kell fedeznie a befektetést, amit egy pályakezdő fiatal saját forrásokból döntően csak úgy képes előteremteni, ha más olyan költséges befektetésekről, mint amilyen a családalapítás és gyerekvállalás, időlegesen lemond, és későbbi életkorra halasztja. Történetileg rövid idő alatt megjelent „a magyar szingli”.³⁸

A vázoltak jelzik, hogy sokak számára a tanulás és a munkavállalás közti „átmenet” nem válik el olyan élesen, mint ahogy azt a korábbi évtizedekben megszoktuk, és – különféle okokból – sokan a kétféle tevékenység hosszabb időn át tartó „váltogatásával” élik az életüket. A tanulás és a munkavállalás éveken át tartó kombinálása nagyon is különböző életvitelek, életstratégiák és karrierrek realizálására ad ugyan módot, de közös bennük, hogy az önálló élet- és pályakezdés idejét akár harmincéves korig is kitolják.³⁹

Az új rendszer működési jellemzőiből adódóan olyanok is vannak szép számmal, akiknek munkaerőpiaci felkészülése-felkészítése 16-17 éves korukban befejeződik, ez az iskolázottság azonban nem biztosít számukra alkuképes elhelyezkedési pozíciókat. Az érintettek így további életüket csak részben köthetik a hivatalos munkaerőpiachoz, ezt kénytelenek alkalmi munkás, munkanélküli és egyéb járadékos állapotokkal „váltogatni”, ami merőben más kilátásokat, életminőséget stb. biztosít számukra, mint az előbb vázolt ifjúsági csoporté.⁴⁰ Mindenesetre a munkaerőpiaci

³⁸ Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok (A magyar szingli)*. Budapest, 2005. MTA Politikai Tudományok Intézete

³⁹ Gábor Kálmán: A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak. Túl renden és osztályon? In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

⁴⁰ Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. sz.; Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996 tavasza.; Laki László: Ifjúsági munkanélküliség a kistelepüléseken és a hátrányos helyzetű régiókban. In: Bánfalvy Csaba – Pordány Sarolta (szerk): *Munkanélküli fiatalok és pályakezdők képzése*. Budapest, 1997. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete; Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás,

integrálódás és a pályakezdés folyamatai sokféle bizonytalansági elemmel terheltek, és a társadalmi polarizáció jegyében zajlanak.

AZ ISKOLÁBAN ELTÖLTÖTT IDŐ MEGHOSSZABBÍTÁSA

Az új irányzatok között tarthatjuk számon az ifjúkori iskolázás jelentős felértékelődését és ezen iskoláztatási idő számottevő meghosszabbodását.

Ennek három összefüggésére térünk ki röviden. Egyfelől arra, hogy a munkaerőpiac felvevőképességének korlátozottsága néhány év alatt egyértelművé tette: ide azok sem tudnak belépni, akik az alapiskola után nem akarnak hosszabban tanulni, illetve akik más okokból – például a család anyagi ellehetetlenülése miatt – képtelenek részt venni a jelentősen meghosszabbodott iskoláztatásban. Ez a tény a magyar családok többségét mind anyagilag, mind mentálisan felkészületlenül érte, hiszen a szülők zöme az államszocializmusban bevett módon a fiúknál szakmunkás-bizonyítványban, a lányoknál szakközépiskolában gondolkodott. Vagyis a szakmai képzés preferálásán túl a többség az oktatási-képzési rendszerben eltöltött időt sem tervezte három-négy évnél hosszabbra. Ehhez képest meglehetősen váratlanul érte őket, hogy a 17-18 éves, szakmával és/vagy érettségivel rendelkező gyerekek nem tud elhelyezkedni; és hogy e probléma megoldása szinte kizárólag rájuk nehezedik; hogy további anyagi áldozatokat kénytelenek hozni, jóllehet nekik maguknak is szembe kell nézniük a munkanélküliséggel, a magas inflációval, életszínvonaluk romlásával, netán a lecsúszással és az elszegényedéssel.

Másfelől, ezen kényszerűség következtében, a társadalom történetileg rövid időszak alatt felismerte és elfogadta a magasabb végzettség megszerzésének nélkülözhetetlenségét a sikeres elhelyezkedésben, egyáltalán a sikeres – és ami legalább ilyen fontos –, versenyképes társadalmi beilleszkedés és életpálya megalapozásában. Ebben számottevő szerepet játszott az államszocializmus idején szerzett és tömegeket érintő iskolai bizonyítványok és ismeretek leértékelődése (pl. szakmunkásképzés), illetve a rendszerváltás után még hosszú ideig ilyen tudástartalmakat közvetítő és bizonyítványokat kiadó, de a munkaerőpiacon már eladhatatlan iskolázottságok és szakképzettségek szintén tömeges előfordulása. Aligha véletlen, hogy néhány év alatt növekvő lakossági igények jelentkeztek az érettségit adó középfokú, valamint a felsőfokú iskoláztatás kiterjesztésére.⁴¹

---

foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László szerk. *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. 2002. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

⁴¹ Halász Gábor – Lannert Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, 2000. Országos Közoktatási Intézet; Liskó Ilona: *Gazdaság, szerkezetváltás és szakképzés. Educatio*, 1993. 3. sz.; Liskó Ilona: *Felvételi szelekció a középfokú iskolákban*. Budapest, 1996. Oktatókutató Intézet; Liskó Ilona

Továbbá ebbe az irányba hatott az a tapasztalat is, hogy annak, aki 14–17 éves korában tényleges vagy funkcionális analfabétaként hagyja el az iskolarendszert, felnőttként alig vagy egyáltalán nincs esélye ebbeli hiányosságait pótolni, korrigálni, illetve később versenyképes képzettséget szerezni. Vagyis a tanuláshoz nélkülözhetetlen készségek és képességek hiánya akadályozza a felnőttkori képzésben való sikeres részvételt is. És ez napjainkban már fiatalon, 17-18 éves korban szinte egy életen át tartó hátránnyá definiálódik. A társadalmi polarizálódás, az esélyegyenlőtlenségek szélsőséges formáinak tömeges előfordulása és a marginalizálódás jelenségei igazán ebben az összefüggésben érdemelnek figyelmet. Könnyen belátható, hogy arra, aki az ifjúkori iskolázás során nem készült fel – és fordítva, akit ifjúként az iskolában nem készítettek fel – az aktuális és a várható munkaerőpiaci követelményekre, igényekre, illetve az ezekkel való lépéstartásra, nem feltétlenül igaz az állítás: azért nincs munkája, mert „nem akar dolgozni”. Ennél ugyanis tragikusabb a helyzet: „nem tud dolgozni”, mert nem készült-készítették fel rá. És ebben nem csupán az érintett egyén és családja felelősségét kell megállapítanunk, hanem az iskoláét, tágabban a társadalomét is, hiszen a gyerekek versenyképes felkészítése napjainkban már sokkal inkább az oktatási-képzési rendszer dolga, mint a családé.⁴²

Nos, ilyen körülmények között az állam hazánkban sem járhatott el másként, mint a gazdaságilag fejlett országok, vagyis a vázolt problémákat megkísérelte az oktatási-képzési rendszerben történő „parkoltatással” ellensúlyozni, enyhíteni és kezelni: így az ifjúkori iskoláztatás ideje egy évtized alatt jelentősen kitolódott. Nem véletlenül beszélünk „parkoltatásról” – a szó pejoratív értelmében is –, hiszen aligha kétséges, hogy egy ilyen léptékű és rapid változássorozat kezelésének komoly társadalmi, pénzügyi, habitusbeli, intézményi stb. előfeltételei voltak és vannak.

Például szükség lett volna egy jól működő oktatási-képzési rendszerre, amely mind szerkezetében és áteresztőképességében, mind tartalmában, színvonalában és pénzügyi kondícióiban – ez utóbbit hangsúlyozzuk – képes az új munkaerőpiaci követelményeknek megfelelő szolgáltatásokat kínálni, és a fiatal generációk versenyképes felkészítését biztosítani. Vagy szükség lett volna jól kereső és törekvő (középosztálybeli) családok tömegeire, amelyek anyagilag biztosítani képesek gyermekeik meghosszabbodott iskoláztatását, ösztönzik tovább- és átképzésüket, munkanélküliség esetén pedig védelmet nyújtanak a megélhetéshez és az e helyzetből történő kitöréshez. És persze nem nélkülözhetők a hosszú, tartós tanulásra felkészült, motivált fiatalok sem, akik képesek és hajlandók is ezt a tevékenységet sikeresen végezni.⁴³

na: Az iskolarendszer átalakulási tendenciái. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. (A szabadság mint esély?)* Szeged, 2000. Belvedere Meridionale

⁴² Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996 tavasza.

⁴³ Gázó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltozás és az oktatási rendszer. *Új Pedagógia Szemle*, 1993. 12. sz.; Gázó Ferenc: A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. *Századvég*, 1997. 7. sz.; Gázó Ferenc – Laki László, *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

Véleményünk szerint ezek az intézményi, pénzügyi, habitusbeli stb. feltételek társadalmi méretekben hiányoztak mind a problémák megjelenésekor, mind jelenleg. Figyelmet érdemel, hogy azon fiatalok aránya, akik csupán alapiskolai végzettséggel vagy azzal sem hagyják el az iskolarendszert, és így a munkaerőpiacon versenyképtelennek számítanak, napjainkban is megközelíti az egyötödöt (16-18%). Az is tény, hogy a felsőoktatás tömegessé válásával a munkaerőpiaci feszültségek nem oldódtak meg, a legfrissebb tapasztalatok csupán a probléma „feljebb” csúszására utalnak, amennyiben az elhelyezkedési nehézségek már körükben jelentkeznek. Ennek sokféle következménye lehet: a diplomák leértékelődésétől kezdve ennek tudomásul vételén át egészen az új társadalmi feszültségek megjelenéséig.⁴⁴

A SZÜLŐI CSALÁDRÓL VALÓ LEVÁLÁS ÉS AZ ÖNÁLLÓ ÉLETKEZDÉS KITOLÓDÁSA

A generációs újratermelődés további új eleme, hogy a vázoltak következtében kitolódott a fiatalok szülői családról való leválásának, függetlenedésének, önálló életkezdésének, családalapításának és gyermekvállalásának ideje. Például amíg a hetvenes években a hajadonok 14-15 százaléka 18 éves kora előtt, illetve 40 százaléka 20 éves koráig férjhez ment, addig a kilencvenes években a 18 éves kor előtti házassodás 4-5, a 20 éves kor előtti pedig 18-20 százalékra esett vissza.⁴⁵

Hasonlóképpen új elem, hogy a biológiai érés és a „társadalmi éretlenség” közti idő további számottevő meghosszabbodásával átértékelődtek a párkapcsolatok is. Ennek látványos megnyilvánulásaként a kilencvenes évekig hazánkban deviánsnak tekintett – főként az elváltak és özvegyek körében divó – élettársi kapcsolat ugrás-szerűen megnőtt a fiatalok körében. Ez szorosan összefügg az iskolában eltöltött idő jelentős megnyúlásával, illetve a tanulás és a munkába állás közti hosszú és bizonytalan állapot társadalmi méretű elterjedtségével. A házasság ugyanis stabil foglalkozást és munkaerőpiaci jelenlétet, vagyis viszonylag biztos jövedelmet, karriert, lakást, kiszámítható életvitelt stb. követel meg a résztvevőktől, amit a kitolódott iskolai parkolás, a munka és tanulás gyakori egymásba csúszása, vagy a késői pályaelőkészítés kiszámíthatatlansága nem képes biztosítani.⁴⁶

⁴⁴ Csegény Péter – Kákai László – Kern Tamás – Kucsera Tamás Gergely – Szabó Andrea: *Sikerárgazat: az állami felsőoktatás Magyarországon*. Budapest, 2001. HÖÖK

⁴⁵ Kamarás Ferenc: Ifjúság és népesedés. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.

⁴⁶ Bukodi Erzsébet: Társadalmi mobilitás, 1983–2000. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2002*. Budapest, 2002. Tárki, 193–206.

E téma kapcsán röviden utalunk arra is, hogy a fiatalok döntő többsége nincs abban az anyagi-vagyoni helyzetben, hogy az önálló életkezdéshez és családalapításhoz szükséges feltételek részeként a lakást kizárólag a maga erejéből biztosítani tudná. E „társadalmi csoport” specifikuma ugyanis, hogy pályájának kezdetén áll, így fizetése sem magas, megtakarításai nem jelentősek vagy egyáltalán nincsenek, ugyanakkor az önálló életvitel megalapozásához nélkülözhetetlen alapvető beruházásokat most, ebben a helyzetben kellene megindítania. Az egyén szintjén tehát e hosszútávra szóló beruházások gazdaságilag nincsenek megalapozva, ezek hiányában vagy elhúzódása esetén azonban a függetlenedési-családalapítási folyamatokban komoly, a viszonylag kiegyensúlyozott társadalmi reprodukciót akadályozó, abban konfliktusokat gerjesztő folyamatok lépnek fel. A mindenkori fiatal nemzedék tehát a társadalmi újratermelés folyamatosságának biztosítása szempontjából – és ennek a függetlenedés, a családalapítás, a lakáshoz jutás stb. fontos része – speciális törődést és társadalmi beavatkozást igénylő csoport. Olyan csoport, amely a pályája kezdetén áll, következésképpen eljövendő „életjövödelmére” elvileg meg lehetne előlegezni a kezdeti beruházás költségeit.

Kérdés tehát, hogy az elmúlt évtizedben spontán módon kialakult-e – és a kormányra került politikai elitek a reálfolyamatok ismeretében kialakítottak-e – egy olyan lakáshoz jutási mechanizmust, amely napjaink újkapitalizmusával adekvát módon, társadalmi méretekben képes a zavartalan nemzedéki reprodukció e fontos feltételének folyamatos biztosítására. A magyar újkapitalizmus viszonyaiba ugyanis nem csupán a piac, annak valamilyen elvont vagy ideális működése, a vállalkozói réteg jelenléte és beruházási hajlandósága, a bankrendszer kiépültsége, a hitelezés, az árubőség stb. tartozik bele, hanem a tartós munkanélküliség, a foglalkoztatottság alacsony szintje, a pályakezdés nehézségei, a tömeges lecsúszás és elszegényedés, a társadalmi-földrajzi polarizáltság, a fragmentáltság jelenségei is. Innen közelítve pontosítanunk kell azt a felvetést, miszerint a fiatalok várható „életjövödelmére” meg lehetne előlegezni a lakásberuházás költségeit, hiszen a fiatalok egy jó részének aktuális státusa és helyzete, illetve ezek jövőbeli kiszámíthatatlansága társadalmi léptékekben veti fel az „életjövödelem” hitelképességének problémáját. Gondoljunk a fiatalokat az átlagosnál jobban sújtó munkanélküliségre, a pályakezdők alacsony kereseteire, az alkalmaztatási feltételek és idő kiszámíthatatlanságára stb., melyek nem csupán a munkavállalás, hanem az egzisztenciális bizonytalanság elemeit is magukban hordozzák, melyek alapvetően kondicionálják a fiatalok hitelképességét. Mert ki tudja garantálni, hogy a ma munkanélküli fiatal holnaptól kereső, méghozzá jól kereső, és így hosszú távon hitelképes tagja lesz a társadalomnak? Ki tudja garantálni, hogy a ma alkalmazottként dolgozó pályakezdő töretlen karriert fut be, és nem válik két éven belül, vagy öt-tíz év múlva munkanélkülivé, mely státusvesztés egyben hitelképessége megkérdőjelezését is jelenheti? Vagyis ha aktuálisan a munkanélküli állapot, az állandó munkahely hiánya és az alacsony fizetés megkérdőjelezi a

fiatal hitelképességét, akkor ezek jövőbeni előfordulása valószínűségének kockázata kikezdi a várható „életjövedelem” hitelképességét mind a hitelezők, mind a hitelfelvevők oldaláról.

A gondokat növeli, hogy a szülők tömegei nem képesek a vázoltak kockázatát számottevően csökkenteni, hiszen a szülői nemzedék többsége is erőforráshiánnyal küszködik. Amikor tehát a társadalmi és területi polarizálódás, az elszegényedés és szegmentálódás jelenségeiről, vagy a jelentős létszámú tehetős „középosztály” hiányáról beszélünk hazánkban, egyben a generációs transzfer társadalmi méretű hiányáról is beszélünk, amely a fejlett országokban a társadalmi reprodukció szerves része.⁴⁷ Mindenesetre tény, hogy mind a mai napig nem alakult ki olyan lakáshoz jutási mechanizmus, amely az újkapitalizmus működési viszonyainak megfelelően, folyamatosan és társadalmi méretekben képes lenne biztosítani a társadalmi újratermelődés e fontos feltételét.

REÁLIS TÁRSADALOMKÉP, ROSSZ TÁRSADALMI KÖZÉRZET

A fiatalok láthatóan reális képet alakítottak ki maguknak a mai magyar társadalomról. Például az *Ifjúság 2000* vizsgálatban a fiatalok 47 százaléka a „munkanélküliséget”, harmada (34%) „a pénztelenséget, alacsony kereseteket”, hasonlóképpen harmada (32%) „a lakáshelyzet megoldatlanságát” jelölte meg korosztálya legégetőbb problémájának. Ezt követi „a szegénység és létbizonytalanság” 14 százalékkal, majd „a kábítószeres elterjedése” 13, „a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek” 9, „a kilátástalan jövő” 8, és a sort „a tanulási lehetőségek anyagi okok miatti beszűkülése” zárja 7 százalékkal.⁴⁸

Látható, hogy a fiatalok által megjelölt problémaháló legfontosabb elemeit olyan tényezők alkotják, amelyek szerepe az egyéni-családi egzisztencia megteremtésében, a megélhetésben és annak minőségében, egyáltalán, a társadalmi boldogulásban vitathatatlan. És e tényezők szerepe vitathatatlan a társadalmi különbségek

⁴⁷ Székely Gáborné: A fiatalok lakásvizonyai. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet; Dóra Ilona: Fialatok lakásproblémái. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.; Harcsa István: A fiatal házások anyagi helyzete. In: Falussy Béla (szerk.): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Ifjúság és társadalom. Ifjúságstatisztikai közlemények*. Budapest, 1997. KSH, 3.; Szücs Zoltán: A fiatalok által lakott lakások néhány jellemzője. In: Falussy Béla szerk. *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok. Ifjúság és társadalom*. Budapest, 1997. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései. Társadalomstatisztikai füzetek 20., 3. sz.; Gázsó Ferenc – Laki László: *Esélyek és orientációk. (Fiatalok az ezredfordulón.)* Budapest, 1999. OKKER Kiadó.

⁴⁸ Laki László: Fialatok és a magyar valóság. *Társadalomkutatás*, 21. 3. sz. 2003.

kialakulásában, fennmaradásában és átörökítésében is. Például a „munkanélküliség”, amely – mint jeleztük – már ebben az életkorban is eleve két részre osztja a társadalmat, nyilvánvalóvá téve, hogy kik azok, akik sem aktuálisan, sem távlatosan nem képesek megkapaszkodni a szervezett munkaerőpiacon. E durva és egyértelmű szelekció rövidebb-hosszabb ideig a ma kevésbé érintett fiatalok – pl. közép- és felsőfokú végzettségűek – életét is megkeserítheti, kilátásait korlátozhatja, egyéni törekvéseit meghiúsíthatja. Hasonlóképpen egzisztenciális problémák sokasága kötődik a „bérekhez és fizetésekhez”, az egyéni és családi „jövedelmekhez”. Ezek hiánya vagy alacsony szintje ugyanis sokak számára nem csupán távlatos törekvéseik (pl. családalapítás, gyerekvállalás) elhalasztását vagy aktuális igényeik (pl. tanulás, lakásszerzés) korlátozását jelenti, hanem elemi szükségleteik (pl. megfelelő ruházkodás, étkezés, fűtés) kielégíthetlenségét okozhatja. E feszültségeket fokozza a gyors technikai-technológiai fejlődéssel fellépő modernizációs kényszer és a pénztelenség miatt visszafogott fogyasztás közti rés állandósulása, netán növekedése. Vagyis az, hogy a fiatalok a pénztelenség folytán nem jutnak hozzá ténylegesen fontos vagy „csak” fontosnak vélt javakhoz, s megalapozottan vagy sem, azt érzik-gondolják, hogy lemaradnak szerencsésebb kortársaikhoz vagy másokhoz képest – ezt pedig igazságtalanságként élik meg.

Az adatok arra is utalnak, hogy a fiatalok e „kemény” strukturáló tényezők és mechanizmusok mögé olyan további problémaegyütteseket sorakoztatnak fel, amelyek azok egyéni, családi és társadalmi helyzetet, életesélyeket és közérzetet alakító következményeire és kísérőjelenségeire utalnak. A „szegénység és létbizonytalanság” ugyanis nagyon is természetes velejárója egy olyan társadalmi viszonyrendszernek, ahol a gyárbezárások, az elbocsátások, az újbóli elhelyezkedés nehézségei és a magas inaktivitás állandósuló, makacs és tömegeket érintő jelenségek. „Természetes” kísérőjelenségük az alacsony béreknek és olyan megélhetési körülményeknek, ahol az egyik hónapról a másikra élés szintén tömegesen fordul elő. Ahol a „pénztelenség” miatt alapvető beruházások és vásárlások maradnak el, ahol sokan a szükségletek korlátozásával próbálnak meg úrrá lenni a családi gondokon, és ahol hiányzik a tartalékolás – netán a felhalmozás – „polgári luxusa”.⁴⁹ Nincs semmi túlzás abban, ha a fiatalok az ilyen társadalmi helyzeteket „szegénységként” ítélik és élik meg, s ha utalnak arra, hogy ez sokukban veszélyeztetettségérzetet kelt és egzisztenciális bizonytalanságot okoz.

A vázolt társadalmi állapotok széles körű elterjedtségének „természetes” következményeként tarthatjuk számon „a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének”, „a kilátástalanságnak” és „a tanulási lehetőségek anyagi okok miatti beszűkülésének”, vagy „a kábítószerek terjedésének” bekerülését is a problémahálóba. Véleményünk

---

⁴⁹ Bukodi Erzsébet: *A háztartások gazdálkodási magatartásának néhány eleme*. Budapest, 2001. KSH, Életmód-Időmérés

szerint e problémák nem elsősorban a fiatalok kifinomult erkölcsi érzéke vagy iskolában „tanult” társadalmi érzékenysége okán kerültek ilyen „előkelő” helyre a gondok listáján, hanem döntően azért, mert közülük sokan áttételesen, a családjukon keresztül vagy közvetlenül a saját bőrükön érzik (éreztek) e folyamatok kedvezőtlen és hátrányos következményeit.⁵⁰

E nem szívderítő, de reális társadalomképhez – érthető módon – rossz közérzet társul. Nyilvánvaló például, hogy aki átélte a munkanélküli állapotot, vagy áttételesen – mondjuk a család más tagjainak közvetítésével – tapasztalatokat szerzett róla, nem csupán „tud” a problémáról, netán elvileg számol vele, de tart is tőle. A vizsgálatok tanúsága szerint akár az oktatási-képzési rendszerben tanuló diákokat, akár a munkaerőpiacról kiszorult fiatalokat, akár az alkalmazásban állókat kérdeztük, sokan szorongásaikról és félelmeikről adtak hírt a munkaerőpiacra való belépés megghiúsulását, az elbocsátást és az ismételt elhelyezkedés esélyét illetően. Márpedig az állandósult bizonytalanság és szorongás sok energiát emészt fel, megkeseríti az érintettek és közvetlen környezetük életét, s egyben deviánsnak tekintett magatartásmódok és életvitelek „melegágyaként” is számolnunk kell vele.⁵¹

A rossz közérzet jele az is, hogy a fiatalok nagyobb része a rendszerváltás óta eltelt időszak történéseinek a maga, illetve családja élethelyzetére gyakorolt hatásait és következményeit egyértelműen „romlónak” ítélte. Az *Ifjúság 2000* vizsgálat során például a 15–29 éves fiatalok kétötöde (41%) vélekedett úgy, hogy a rendszerváltás óta az ő vagy családja helyzete „romlott”, harmada (33%), hogy „nem változott”, és mindössze hatoda (16%) számolt be „javulásról”. (A kérdezettek tizede „nem tudta megítélni” helyzetük alakulását, akiknek döntő része a legfiatalabbak, a 15–19 évesek közül került ki.) Nem elhanyagolható tény az sem, hogy a falun élő fiatalok közel a fele (45%), a segédmunkásként alkalmazottak fele (49%), a gyesen vagy gyeden lévő kismamák hasonló (48%) aránya, vagy a hivatalos munkanélküliek több mint a háromötöde (63%) helyzete „romlásáról” adott hírt. És az is figyelmet érdemel, hogy „javuló” helyzetről még a budapesti fiataloknak is alig több mint ötöde (22%), az értelmiségieknek is csupán harmada (34%) számolt be.⁵²

A fentiek ismeretében nem meglepetés, hogy a fiatalok érzékelik a társadalmi polarizálódás folyamatát, melyet az általuk „megrajzolt” szubjektív struktúrákép pontosan tükröz. Egy 2001-ben a 18-19 éves fiatalok körében végzett 3000 főre kiterjedő vizsgálat adatai szerint a fiatalok közel kétötöde (38%) a társadalmi hierarchia

⁵⁰ Laki László: Amilyenek a fiatalok családjuk anyagi helyzetét látják. *Társadalomkutatás*, 23. 2. sz., 2005.

⁵¹ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996. ősz, 99.

⁵² Laki László: Munkaerőpiaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak... In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmány I. Budapest, 2002. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

„alján” található osztályok-rétegek élethelyzetével azonos státusviszonyok közé helyezte önmagát: 10 százalékuk az „alsó osztályhoz”, 28 százalékuk pedig a „munkásosztályba” tartozónak gondolta magát. További negyedük (27%) „alsó középosztálybelinek”, egyharmaduk (33%) pedig „középosztálybelinek” ítélte helyzetét, míg „felső közép” vagy „felső osztálybeli” státust mindössze 2 százalékuk érzékelt. A kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy a rendszerváltás folyamatában számottevően visszaesett a magukat „felső vagy felső középosztályba” sorolók aránya, hiszen amíg a kilencvenes évek elején a lakosság mintegy harmada tekintette magát ilyen státusúnak, addig az ezredfordulón már csupán néhány százaléknyi töredéke.⁵³ És az is figyelmet érdemel, hogy a fiatalok jelentősen nagyobb aránya sorolja magát a „középosztályba”, mint a szüleik nemzedéke, aminek több oka is lehet. Például összefügghet az érettségit adó középiskolázás és a felsőfokú képzés tömegesedésével, melyet a fiatalok szüleikhez képest mobilitásként élnek meg – netán e végzettségekhez „tartozó” státusok lehetséges betöltőiként megelőlegeznek vagy remélnék maguknak –, nem igazán törődve azzal, hogy napjainkban az iskolai és a státusmobilitás igencsak elválík egymástól.

TERÜLETI-TELEPÜLÉSTÍPUSBELI KÜLÖNBSÉGEK

Mint szóltunk róla, a rendszerváltást követően számottevően nőttek a regionális, megyei, kistérségi és a településtípusok szerinti különbségek. Itt csak utalunk az egy főre jutó GDP-beli vagy a munkanélküliségi ráták közti megyei és regionális eltérésekre, pontosabban – már idézett – léptékbeli különbségeikre. Vagy utalunk arra a polarizáltságra, mely szerint az ország területének 13 százalékát teszik ki a „kiugróan fejlődő” kistérségek, és itt él a lakosság hatoda (17%), míg a „krízishelyzetű” kistérségek területe közel kétötödöt (38%) foglal magában a lakosság mintegy negyedével. „Magyarország népességének 23 százaléka él olyan kistérségekben, amelyek ilyen vagy olyan okból, de válságban vannak; ahol a gazdaság regenerálódása, vagy új fejlődési pályára állása késik.”⁵⁴

Hasonló polarizáltság mutatható ki a falvakban is: a községekben élő lakosság egyötöde (20%) „fejlődő”, egyharmada (32%) pedig „krízishelyzetben lévő” településen lakik. „A legrosszabb helyzetű, gettósodó községekben majdnem 600 ezer ember él, köztük sok roma és nem roma képzetlen tartós munkanélküli, nagyon

⁵³ Gázsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó

⁵⁴ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea szerk. *Nemzetfoglalások – Falupolitikák*. Budapest, 2005. UMK–MTA SZTAKI, 141–153.; Hodosán Róza: Az alapellátási kötelezettségek – kistelepülési stratégiák. In: *Kistelepülési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. Budapest, 2002. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 87.-175. o.

alacsony jövedelmi szinten. Tíz éven belül könnyen ebbe a kategóriába sodródhatnak a ma még élő, idős parasztembereknek köszönhetően „hasadt társadalmú” közösségek (majdnem 200 ezer fő él ilyen falvakban).⁵⁵

A fentiek azt jelentik, hogy az ifjúsági munkanélküliség, a munkavállalás kitolódása, vagy az ifjúkori iskolázási idő meghosszabbodásának rapid irányzatai nem csupán eltérő „felkészültségi állapotban” találták az ország különböző térségeiben és településein élőket, hanem a rendszerváltást követően jelentősen eltérő lehetőségeket, esélyeket és kiutakat is kínáltak számukra.

Például a legfejlettebb térségekben folyamatosan alacsony maradt a munkanélküliség, hiszen a leépülésekkel-leépítésekkel párhuzamosan megkezdődtek a beruházások is. Így a népesség döntő többsége követni tudta a változásokat, mivel nem csupán a képzettségekre és egyéb követelményekre vonatkozó információ áramlása újult meg állandóan, hanem az oktatási-képzési kínálaté és az ennek való megfelelési kényszeréé is. A néhány évig jelentős munkanélküliséget mutató, majd a beruházások nyomán gyorsan fejlődő régiókban az alkalmazkodás az új követelményekhez lassabb és ellentmondásosabb volt, mint a fentebb jelzett körzetekben. Azokban a régiókban viszont, amelyeket a beruházások napjainkig elkerültek, a lakosság nagy része csak kvázireakciókra volt képes. A tényleges reakciókra képesek ugyanis elementek, tekintettel arra, hogy a helyi munkaerőpiac mindmáig csupán korlátozottan közvetít új szükségleteket és igényeket mind a lakónépesség, mind az oktatási-képzési rendszer irányába. Ily módon az alacsony iskolázottságúak mellett a középiskolát végzettek is elhelyezkedési gondokkal küszködtek-küszködnek, az átképzések sem feltétlenül garantáltak sikeresebb munkavállalási esélyeket, és e problémákkal a jelenlegi legfiatalabb évjáratoknak is szembe kell nézniük. A tartós gazdasági pangás elkerülhetetlen következményeként e térségekben sűrűsödtek-sűrűsödnek a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló és a marginalizálódás irányába elmozduló rétegek, csoportok, mely állapotok egyben e rétegek újratermelődésének alapjául szolgálnak. Ez utóbbit azért is hangsúlyozzuk, mert az első munkavállalás idejének kitolódása a generációs újratermelődés biológiai ciklusát is jelentősen megváltoztatta. Azokban a társadalmi rétegekben, amelyek erre új, jelentősen meghosszabbított felkészülési stratégiával válaszoltak – amivel a házasság és az első gyerek megszületésének az ideje is „kitolódott” –, egyszerűen a biológiai reprodukciós ciklus is meghosszabbodott. Azokban a rétegekben és csoportokban viszont, amelyek képtelenek voltak újszerű felkészülési stratégiákat kidolgozni és/vagy – főként az anyagiak hiánya okán – megvalósítani, a biológiai reprodukciós ciklus ideje sem változott, vagy alig, így körükben már a következő generáció is a „bőrén érzi” a ma még fiatal szülői generáció alkalmazkodásának korlátozottságát vagy hiányát. Körükben a probléma generációs újratermelődése már zajlik.

⁵⁵ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. i. m. 147. o.

A jelzett kényszerpályák, kvázi- és tényleges megoldási törekvések, az új- és a hagyományos munkaerőpiaci felkészülési stratégiák és lehetőségek egymás mellett élése jól megfigyelhető a különböző régiókban és településtípusokon élők körében, ahol ennek nyomán jellegzetes struktúrák alakultak ki.

A jelentősen megváltozott ifjúkori felkészülési és munkaerőpiaci követelmények kényszerítő hatását jól mutatja az a tény, hogy egy évtized alatt a 15–19 éves fiatalok körében az iskolázás vált a legáltalánosabb tevékenységgé: az ezredfordulón az ilyen korú fiatalok 85 százaléka már tanult. Ezen általános trend mögött azonban kirajzolódnak a településtípusok szerinti különbségek: amíg a budapesti fiatalok között a diákok aránya 93 százalék, addig a megyeszékhelyeken 87, a kisebb városokban 83, a falusi fiataloknál pedig csupán 78 százalék. A budapesti és a falusi fiatalok közti karakteres eltérés tehát abból adódik, hogy a fővárosban a magas iskolázási arány (93%) rendkívül alacsony gazdasági aktivitással (4%) és az inaktívak elenyésző súlyával (3%) párosul. A községekben ezzel szemben a 15–19 évesek körében már meghaladja az egytizedet (12%) a gazdaságilag aktívak, további egytizedet (10%) pedig az inaktívak aránya. Egy olyan világban tehát, amikor az ifjúkori tanulás felértékelődik – hiszen mind a magasabb iskolázottság megszerzése, mind a folyamatos tanulás követelménye, mind az át- és továbbképzés lehetősége erre alapozódik –, óriási hátrány ilyen életkorban megfelelő végzettség nélkül kilépni a munkaerőpiacra, inaktívvá válni, családot alapítani, netán gyereket vállalni. Ezek a fiatalok – és nem kevesen vannak – jószerivel már akkor befejezik a munkaerőpiacon eltöltendő következő 35–40 évre szóló felkészülésüket, amikor a többiek éppen megkezdik. Mindent egybevéve már a 15–19 évesek között kirajzolódnak azok a társadalmi rétegek és csoportok, amelyekről nagy biztonsággal állítható a társadalom általános mozgásirányairól való leszakadás és a marginalizálódás esélye (ténye), és ők döntően a falvak, a kisvárosok és a „krízishelyzetben lévő” kistérségek fiataljai közül kerülnek ki.

A 20–24 éves korosztályokban aztán még élesebbek a településtípusbeli különbségek. A budapesti fiatalok hosszú munkaerőpiaci felkészültségére utaló jel, hogy kétötödük (41%) még tanul ebben az életkorban. Kedvező elhelyezkedési lehetőségeiket mutatja, hogy a gazdaságilag aktív 50 százaléknyi fiatal közt mindössze 2 százalék a munkanélküli, továbbá, hogy az inaktívak súlya nem éri el az egytizedet (9%) sem. Ezzel szemben a községekben élő fiataloknak 20–24 évesen már csupán 14 százaléka tanul, több mint egyötödük (23%) gazdaságilag inaktívvá vált, és a munkaerőpiacon megjelenő közel kétharmados (63%) többség egy része is (7%) munkanélküli. A vázolt strukturális különbségek alapján biztosan állítható, hogy a főváros számottevően kedvezőbb felkészülési és elhelyezkedési lehetőségeket biztosít a területén lakó (családok és) fiatalok számára, mint a falvak. Hasonlóképpen kedvezőbbek a megyeszékhelyeken lakó fiatalok iskolázási (parkolási)

és elhelyezkedési esélyei a kisebb városokban élőkénél, és ez utóbbiaké is a falusi fiatalokénál.

A regionális különbségek hasonlóképpen karakteresek, jelezvén, hogy a lakóhely területi elhelyezkedése és településtípusa jelentős strukturáló tényezővé vált napjainkban.⁵⁶

A NEMZEDÉKI INTÉZMÉNYRENDSZER ÁTALAKULÁSA ÉS VÁLSÁGA

A modern társadalmakban a generációs újratermelődés hatékony és zavartalan bonyolódását – már a gyermekvállalás mozzanatától kezdve a fiatalok felnevelésén és iskolai-szakmai felkészítésén át egészen a munkavállalásig és lakásszerzésig – sok és sokféle intézmény egyidejű működése biztosítja.⁵⁷ Ebben a folyamatban a család intézménye csak az egyik – még ha oly fontos is –, hiszen tevékenységét olyan intézmények egészítik ki vagy segítik, mint az oktatási- képzési rendszer, az önkormányzatok, a munkaszervezetek, az egészségügy, az egyházak, a civilszervezetek, a média, a kortárs csoportok vagy az állam.

Ezen intézmények között – az adott ország gazdasági-társadalmi berendezkedésének, fejlettségének, jogrendjének, hagyományainak, politikai erőviszonyainak stb. megfelelően – kialakulnak bizonyos kölcsönkapcsolatok, funkció- és erőforrás-megosztási viszonyok. Ezek természetesen nem időtlenek, hanem folyamatosan változnak, azzal azonban, hogy ennek van egy kialakult és bevett rendje, a generációs reprodukció egyfelől kiszámíthatóvá és tervezhetővé válik a benne részt vevők, másfelől funkcionálisabbá és hatékonyabbá a társadalom egésze számára.

Bár nem kívánunk történelmi előzményekkel foglalkozni, utalnunk szükséges arra, hogy a generációs intézményi struktúra modern társadalmakra jellemző rendje hazánkban az államszocializmus keretei közt alakult ki. Következésképpen a rendszerváltás – akár politikai-ideológiai, akár gazdasági összefüggéseit nézzük – önmagában is megkövetelte a generációs intézményrendszer gyökeres átalakítását. Új gazdaság- és társadalomszervező ideológiák, elvek, értékek és érdekek nyertek politikai megjelenítési és megvalósítási lehetőségeket, melyek igyekeztek a családot, az önkormányzatot, az államot stb. az új reprodukciós rendszer keretei közé illeszteni. Ennek kapcsán újra kellett definiálni funkciójukat, illetékességüket, felelősségüket, munkamegosztásukat, függőségüket, erőforrásaikat és az ezekhez való hozzáférést

---

⁵⁶ Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó, 77.-83. o.; Gazsó Ferenc – Laki László: *Esélyek és orientációk. (Fiatalok az ezredfordulón.)* Budapest, 1999. OKKER Kiadó.

⁵⁷ Somlai Péter: *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, 1997. Corvina Kiadó

feltételeit és módjait. A piacgazdasági működésre való áttérés még ideális körülmények közt is lassú és ellentmondásos folyamat lett volna, a jelzett gazdasági visszaesés, a tömeges munkanélküliség, a társadalom polarizálódása vagy a marginalizálódás azonban még inkább megterhelte válságjelenségekkel.

Nos, az intézményrendszerben az egyik legjelentősebb változás a család intézménye kapcsán ment végbe. Bár már az államszocializmus viszonyai közt megkezdődött a család intézményének ideológiai rehabilitálása, amely a korábbi kommunista felfogás korrekcióját eredményezte, a látványos politikai átértékelésre és ideológiai-erkölcsi „elégtételre” csak a rendszerváltás után került sor. Ekkor a rendszerváltó pártok kivétel nélkül a család intézményét jelölték meg a társadalom „alapjaként”. Ez a tény szorosán kapcsolódott a magyar rendszerváltások gyakorlatához; nevezetesen, hogy ilyen alkalmakkor a politika folyamatosan belenyúlt a társadalom alapintézményeinek (pl. tulajdon, család, állam) történelmileg kialakult rendjébe. Azzal ugyanis, hogy a kommunista hatalomátvétel idején a politikai elitiek a magántulajdon megszüntetése mellett döntöttek, egyben a család intézményének társadalmi méretű erőforrás-elvonása, továbbá a társadalmi helyzet generációs átörökítésének és megváltoztatásának (mobilitás) a családi tulajdonhoz és vagyonhoz kötődő formái kiiktatása mellett is döntöttek. Gondoljunk arra, hogy a magántulajdon elvételeivel egyszersmind egyik napról a másikra olyan, a modernizáció szempontjából jelentős rétegek, továbbá népes társadalmi osztály bevett megélhetési-felhalmozási-átörökítési tradícióit tették semmissé, mint a korabeli vállalkozók és a parasztság, aminek traumatikus következményeit aligha szükséges bizonygatni. A legújabb, nyolcvanas évek végi rendszerváltás a piacgazdaságra történő át- vagy visszatéréssel ezt kívánta „korrigálni” (helyrezoikkenteni), a magántulajdont és a családi átörökítés hozzá kapcsolódó formáját ismét visszahelyezve a jogaiba.

A családi felhalmozás, átörökítés és mobilitás magántulajdonnal összekapcsolódó formájának a „történelmi igazságtétel”, a „szövetkezeti törvény”, a „privatizáció” stb. formájában történő politikai-ideológiai rehabilitálása azonban nem feledtetheti, hogy a kapitalista működésmód négy évtizedes magyarországi kiesését nem lehet az államszocializmusban felhalmozott javak (tőkéek, üzemek, téeszék, gépek, létesítmények, lakások, földek stb.) magánosításával és osztogatásával kiváltani. És még kevésbé lehet számításon kívül hagyni, hogy az ötvenes–hetvenes évek gazdasági növekedési periódusában kialakult fejlett, „jóléti” kapitalizmus merőben más társadalmi szerkezetű, életminőségű és működésmódú piacgazdaság, mint a „piacgazdaságra” egy-másfél évtizede „áttért” magyar. Mindezeket azért hangsúlyozzuk, mert a rendszerváltó politikai elitiek például a magyar oktatási rendszert oly módon alakították át, mintha a fejlett piacgazdaság körülményei között működne, és volna egy széles jómódú „középosztály”, amely családi bevételeire-vagyonára építve képes finanszírozni gyermekei versenyképes felkészítését. Márpedig ezek a feltételek társadalmi méretekben hiányoznak Magyarországon: a rendszerváltás során a családok

döntő többsége semmiféle „jólétet” biztosító tulajdonhoz nem jutott hozzá, és a későbbi tömeges munkanélküliség és elszegényedés viszonyai között nem is halmozott fel. Nem meglepő tehát, hogy a gyerekes családok 29 százaléka az alsó két jövedelmi decilisben helyezkedett el az ezredfordulón, illetve több mint a fele (52%) az alsó négy jövedelmi decilisbe sorolódott.⁵⁸

A gyerekes családok egytizedében (12%) nem volt foglalkoztatott – vagyis állásban lévő felnőtt –, így ők társadalmi jövedelmekből (segélyek, családi pótlék stb.) éltek, méghozzá nagyon alacsony színvonalon. A legalsó jövedelmi decilisbe tartozó gyerekes háztartásokban az egy főre jutó nettó évi jövedelem összege 2000-ben kerekítve 170 ezer forint volt; összehasonlításként, a legfelső decilisbe sorolódó háztartásoknál ez az összeg 850 ezer forintot rúgott. Az eltérés nagyságrendje nem véletlen, hiszen a legalsó jövedelmi decilisbe tartozó családok éves bevételeinek közel háromötöde (58%) társadalmi jövedelmekből származott, míg ez az arány a legfelső decilisbe sorolható gyerekes családoknál mindössze 6 százalék volt.⁵⁹

A rendszerváltás után „a demográfiai szegénység a gyerekszegénység egyik szinonimája lett”. Amíg 1992-ben a csecsemőkorúak 16, addig 1997-ben már közel egyharmada (31%) élt szegény családban. Az óvodáskorúaknál ezen idő alatt 14-ről 26 százalékra, az általános iskolások körében pedig 12-ről 22 százalékra nőtt a szegénységben felnevelkedők aránya.⁶⁰ Egy másik vizsgálat adatai szerint „a 14 éves és fiatalabb gyerekek 17%-a halmozott szegénységben él. Ugyanakkor a felsőoktatási intézményekben tanulóknak mindössze 0,7%-a.”⁶¹

A magyar háztartások 2002-ben a kiadásaik háromtizedét (29%) élelmiszerekre fordították, ami több mint a duplája az ír, a francia, a német, az olasz, a belga vagy az osztrák háztartásokénak. A gyerekes háztartások az átlagosnál többet költenek élelmiszerekre: a három vagy több gyermeket nevelő aktív háztartások kiadásaik 32, a gyermeket nevelő inaktív háztartások pedig 37 százalékot.

„A gyerekszámmal együtt emelkedik az élelmiszerekre fordított kiadás struktúrája. Különösen érvényes ez a három- és többgyerekes háztartásokra, amelyek esetében egyedül a vásárolt cereáliák mennyisége közelíti meg a gyerek nélküli háztartásokét. Figyelembe véve a gyerek fejlődéséhez szükséges tápanyagok ideális összetételét, különösen szembetűnő az alacsony tej-, sajt-, zöldség- és gyümölcsfogyasztásuk.”⁶²

⁵⁸ Lakatos Judit (szerk.): *Család változóban 2001*. Budapest, 2002. KSH, 8. o.

⁵⁹ Lakatos Judit (szerk.): *Család változóban 2001*. Budapest, 2002. KSH, 8–9. o.

⁶⁰ Spéder Zsolt: Gyermekes és gyerekes családok szegénysége Magyarországon. *Info-Társadalomtudomány*, 54. sz., 2001., 370. o.

⁶¹ Fóti Klára (szerk.): *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. 2000-2002. Országjelentés a „humán fejlettségről”*. Budapest, 2003. MTA Világgazdasági Kutatóintézet – United Nations Development Programme, 40. o.

⁶² Bukodi Erzsébet (szerk.): *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, 2004. KSH

A vázoltak a napi megélhetési gondokról, alultápláltságról, számottevő gyerek-szegénységről adnak hírt és persze a polarizáltságról; jelzik, hogy e szegény családok gyerekei meddig jutnak el az iskolázottságban.

Mindent egybevéve úgy látjuk, hogy a család intézményének rendszerváltás utáni politikai-ideológiai „rehabilitálása” – pontosabban egy konzervatív szemlélet szerinti „felfrissítése” – önmagában elégtelen volt ahhoz, hogy a családok társadalmi méreteiben elégséges erőforrásokhoz jussanak, ami előfeltétele annak, hogy a gyerekek felkészítése a kor színvonalán történjék. Következésképpen nyilvánvaló, hogy a hazai állapotok között a széles és jómódú „középosztályra” méretezett idealizált politikai-ideológiai családkép olyan fikció, amely a gyerekes családok nagy részére nézve minden realitást nélkülöz arra vonatkozólag, hogy döntően saját (családi) erőforrásokra építve képesek lennének gyermekeik versenyképes társadalmi felkészítését biztosítani. Ne feledjük, hogy a versenyképesség kritériumait ma már az Európai Unió követelményei is kondicionálják, nem kizárólag a hazai viszonyok függvényei tehát.

Az átalakulási folyamat másik oldala, hogy a család intézményének politikai-ideológiai „felértékelésével” egy időben – már a nyolcvanas évek közepétől – megindult a társadalom „államtalanításának” a folyamata. Vagyis az állam már a szocializmus időszakában megkezdte kivonulását a generációs újratermelődést is jelentősen érintő területekről – az oktatás-képzésből, a lakásügyből vagy az egészségügyből –, hangsúlyozva, hogy e feladatok ellátása és főként finanszírozása nem kizárólag állami feladat⁶³, sőt elsősorban és alapvetően a család intézményének hatáskörébe tartoznak. Azzal azonban, hogy az állam „önkorlátozó” módon visszavonult az általa addig kisajátított és uralni kívánt területről, nem csupán az államtalanítás és a demokratizálódás várt folyamatait indította el, hanem a feladat- és erőforrás-elosztás bevett rendjét is gyökeresen átalakította a generációs intézményrendszerben. Még hozzá úgy, hogy a feladatokat újraosztotta – más intézményekre (pl. család, önkormányzat, iskola, egészségügy) hárítva az ellátást és persze a felelősséget – anélkül, hogy ezzel egy időben az erőforrások újraosztásáról is gondoskodott volna. Ez gyakorlatban az erőforrások kivonását eredményezte e területekről.

A rendszerváltás után – most már más ideológiákra, értékekre, jövőképre és racionalitásokra hivatkozva – folytatódott, súlyos válságot idézve elő, az erőforrás-kivonás folyamata a generációs reprodukció bonyolításában részt vevő intézményrendszerből. Nyilvánvaló, hogy ahol az elszegényedő lakosság (család) mögött nem áll erőforrásokkal jól ellátott önkormányzat, amely a kor követelményei szerint felszerelt iskolát, színvonalas oktatást és egyéb kiegészítő szolgáltatásokat kínál, ott az iskolából kikerülő ifjú nemzedékek sem lesznek versenyképesen felkészítve a továbbtanulásra és a munkaerőpiaci kihívásokra. Márpedig tudjuk, hogy pillanatnyilag

---

⁶³ Andor László: A láthatatlan kéz, avagy: miért kevésbé rossz Magyarországon az IMF reputációja, mint külföldön? *Egyenlítő*, 2003. június

sokkal gyakoribb a szegény lakosság, az ellehetetlenült önkormányzat és a színvonalatlan iskola kombinációja hazánkban, mint ennek az ellentettje. Továbbá az is közismert – mint jeleztük –, hogy a versenyképességet biztosító oktatási szolgáltatásokhoz többnyire a képzési rendszeren kívül és megfelelő fizetség ellenében hozzá lehet jutni, erre azonban a lakosság nagy része anyagilag nem képes.

Intézményi válságon tehát azt az állapotot értjük, amikor nem csupán egyes generációs intézmények (pl. a család) küszködnek erőforráshiánnyal, hanem egyidejűleg több, egymással munkamegosztásban álló intézmény is (pl. család, önkormányzat, iskola, egészségügy), így nemhogy korrigálnák vagy javítanák a más intézményekben folyó szocializációs munka színvonalát, inkább rontják.

A generációs intézményrendszer működésében következesképpen sokasodnak a funkcionális zavarok. A feladatok jó része ellátatlan marad, és „csúszkál” az intézmények között, többnyire a megoldás reménye nélkül. Hiszen a gondok döntően a legkisebb érdekérvényesítő képességű intézménybe, a családba kerülnek vissza, s ott a politika és a társadalom mint egyéni-családi problémákat-felelősségeket mutatja fel. Ennek pedig a mindenkori fiatal korosztályok – és persze a társadalom – látják kárát, mivel a felkészítetlen vagy rosszul felkészített fiatalok tömegei nem versenyképesek a munkaerőpiacon, ezzel pedig a társadalom is veszít nemzetközi versenyképességéből.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a magyar újkapitalizmus generációs intézményrendszere alacsony hatékonysággal és dezintegráltan működik, a „perifériára” és a „fejlődő” országokra jellemző „nyers”, polarizált és fragmentált reprodukciót produkálva,⁶⁴ amely szöges ellentétben áll a magyar társadalom aktuális és távlatos érdekeivel.

IFJÚSÁGI CSOPORTOK, SZUBKULTÚRÁK, PROBLÉMÁK

Az elmondottak a rendszerváltás utáni időszak egyik fontos következményére is felhívják a figyelmet, nevezetesen a marginalizálódás folyamatára, az marginális helyzetbe került népes csoportok állapotára és generációs újratermelődésére. A tömeges és tartós munkanélküliség, továbbá az elszegényedés és a lecsúszás jelenségeinek történetileg rohamos megjelenése miatt a probléma a kutatások előterébe került, két megfontolást szem előtt tartva: a történetiséget és a generációs reprodukciót.

A történetiség kapcsán fontos megjegyezni, hogy az érintett rétegek és csoportok zömének gazdasági-társadalmi integrációja, betagozódása a szervezett munkaerőpiacra, szocializálódása az itt kínált munkákra, tevékenységekre, értékekre,

⁶⁴ Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004. Napvilág Kiadó, 201.-208. o.

életvitelekre és életmódokra mindössze a rendszerváltást megelőző néhány évtizedben kezdődött el. Gondolunk itt az „elmaradott” vidékek lakóira és a cigány népességre, elsősorban is a „krízishelyzetben lévő” térségekben és településeken élők-re. Miután a magyar társadalom meghatározó évszázados gazdasági és társadalmi trendjeibe csak késve kapcsolódtak be, és „lemaradásukon” az államszocializmus egy-két évtizedében nem tudtak jelentősen változtatni – mert iskolázottságuknál és felkészületlenségükénél fogva akkor is a munkaerőpiac legigénytelenebb pozícióit foglalhatták el –, a kilencvenes évek gyorsan szűkülő, ugyanakkor a dinamikus fejlődő szegmens egyre igényesebbé váló munkaerőpiacáról legelőször ők szorultak ki – legtöbbször tartósan.⁶⁵

Tekintettel arra, hogy így módon a „megkésett felzárkózásuk” nem egyszerűen lelassult, hanem marginalizálódásuk miatt jószerivel megakadt-megszakadt, olyan anyagi körülmények közé kerültek, olyan megélhetési stratégiák, életvitelek, egyéni-családi törekvések kimunkálására kényszerültek, gyermekeiknek olyan szocializációs mintákat kínáltak-kínálnak, és olyan állapotokat örökítettek-örökítenek át, amelyek távlatosan sem biztosítják e helyzet meghaladását és a fiatal nemzedék reintegrációját. Ezek a családok – mint jeleztük – sokszor gyerekeik „normális” étkeztetéséről és ruházkodásáról sem képesek gondoskodni. Az éhezés, a hiánybetegségek és a motivátlanság pedig akadályozzák a sikeres tanulást, amit a társadalomkonform szülői ösztönzések, értékek és minták hiánya, illetve tágabb környezetük leépülő és depressziós volta is felerősít. Ehhez jelentősen hozzájárul még a speciális képzési programok hiánya, illetve az erőforrások szűkössége is. Az e rétegekből-csoportokból származó fiatalok körében halmozódnak a tanulmányi kudarcok: a realviszonyokhoz képest rövid, 15–17 éves korig tartó iskolai életútjuk, az alapiskolában – esetleg szakmunkásképzésben – és a családban megszerezhető munkaerőpiaci szocializációjuk alapján tehát arra a közel sem meglepő következtetésre juthatunk, hogy az érintettek minden szempontból felkészületlenek-felkészítetlenek egy modern és igényes gazdaságba-társadalomba történő sikeres (versenyképes) beilleszkedésre.

A marginalizálódás folyamatai súlyosan érintették a cigány népességet, jóllehet történetileg jól dokumentálható, hogy a rendszerváltást megelőző mintegy két évtizedben számottevően javult körükben az általános iskolát végzettek száma. Csak-hogy az újkapitalizmus viszonyrendszere egyfelől jelentősen korlátozta a munkaerőpiac felvevő képességét, és szegmentálta a munkaerőpiacot, másfelől növelte a követelményeket, következképpen átértékelte az iskolázottságokat és képzettségeket, „leértékelve” az alacsony iskolázottságú cigány népesség gyerekei által elérhető középfokú iskolákat. Vagyis a roma fiatalok döntő része kizárólag családi erőforrásokra hagyatkozva nem képes lépést tartani az újkapitalizmus vázolt reprodukciós

---

⁶⁵ Frey Mária: *Az állam szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a munkaerőpiaci programok menedzselésében*. Budapest, 1994. Munkaügyi Kutatóintézet

irányzataival: a meghosszabbodott iskolázással, az érettségit adó középiskolázással és a felsőoktatás tömegessé válásával. A kutatások tehát súlyos anomáliákra mutatnak rá, melyek az újkapitalizmus működésmódja és a cigány népesség aktuális és távlatos – ide értve a generációs reprodukciót is – gazdasági-társadalmi integrációja és versenyképessége között feszülnek. Ezek olyan problémákként jelennek meg, mint a speciális oktatási-képzési és továbbtanulást segítő programok, ösztöndíjak stb. hiánya, a kötelező iskolázás 18 éves korig történő meghosszabbításának igénye, amely „garantálná” a hivatalos törődést is a 15–18 éves fiatalokkal, s amelyek hiányában ma az ilyen korú munkanélküli fiatalokkal nemhogy nem törődik senki, de még regisztrálva sincsenek. Megjelenik a kirekesztődés, a szegregáció és a gettósodás jelensége, az érdekmegjelenítés hiánya – és távlatosan a társadalom etnikai alapú szétválása azokra, akiknek megadatott, és azokra, akik megfosztattak a tudás lehetőségétől. Mindezek nyomán továbbá egyértelműen megfogalmazódik a politika felelőssége és az állami beavatkozás szükségessége.⁶⁶ A „lemaradó”, „depressziós” vagy „krízishelyzetben lévő” kistérségekben és településeken vagy a szegények körében végzett vizsgálatok – amelyek a problémát és nem kimondottan a roma népességet célozták meg – ugyanezeket a gondokat vetik fel, értelmezéseikben és javaslaikban is hasonló megállapításokra jutva.⁶⁷

⁶⁶ Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. sz., 16. o.; Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995. január, 49. o.; Kertesi Gábor: Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő hátrányos családi háttérű gyerekek megsegítésére az alapfokú oktatásban. *Esély*, 2002. 2. sz.; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2003. Napvilág Kiadó; Laki László: Egy alföldi község megélhetési, földbirtok- és gazdálkodási viszonyai. In: *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. Budapest, 1998. AB Aeterno Kiadó; Lévai Péter – Szijjártó András: Megélhetési agrárprogramok a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek körében. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai*. Szolnok, 1999. Phare Hu; Szuhay Péter: Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai*. Szolnok, 1999. Phare Hu.

⁶⁷ Bajka Gábor – Kormos Imre – Kutas János: Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): *Foglalkoztatás, szociális gondok*. Budapest, 1997. Struktúra – Munkaügyi Kiadó; Hodosán Róza: Az alapellátási kötelezettségek – kisteleplési stratégiák. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. Budapest, 2002. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet; Dögei Ilona: A mindennapi élet problémái egy közepes népességű községben. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. idézett mű; Gázsó Ferenc – Laki László: *A társadalmi folyamatok generációs hatásai és következményei. (Kutatási zárótanulmány.)* Budapest, 2003. MTA Politikai Tudományok Intézete; Laki László: Ifjúsági munkanélküliség a kistelepléseken és a hátrányos helyzetű régiókban. In: Bánfalvy Csaba – Pordány Sarolta (szerk.): *Munkanélküli fiatalok és pályakezdekők képzése*. Budapest, 1997. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete; Laki László – Bíró A. Zoltán: *A globalizáció peremén*. Budapest, 2001. MTA Politikai Tudományok Intézete; Laki László – Békés Zoltán: A hátrányos helyzetű rétegek szociális körülményei és élethelyzete egy szociológiai kutatássorozat fényében. In: *Kisteleplési hátrányok – alapellátási nehézségek*. 2002. idézett mű; Simonyi Ágnes: *Tartós munkanélküliek életvitele és munkaerőhasznosítása (családi alkalmazkodási stratégiák és hiányuk.)* Budapest, 1994. Munkaügyi Kutatóintézet.

A gyerekszegénységgel foglalkozó írások e probléma sajátos megközelítéséhez kapcsolódnak, tudósítva, hogy a rendszerváltást követő tömeges munkanélküliség és elszegényedés folyamatai a gyerekes, főként a többgyerekes családokat érintették hátrányosan. A szegénységvizsgálatok alapján a gyerekeket tekintik a „rendszerváltás nagy veszteseinek”⁶⁸, hiszen a családok jelentős része képtelen gyerekeinek „megfelelő” („társadalmilag szokásos”) körülményeket biztosítani mind az anyagi jólét, az egészség és életben maradás, mind az oktatás és személyiségfejlődés vagy a társadalmi beilleszkedés és részvétel terén.

A nyolcvanas években „kibomló” szubkultúra-vizsgálatok a rendszerváltást követően szinte azonnal szembe találtak magukat a peremhelyzetbe kerülő „szegénység kultúrájának” problémáival: a gettósodó és szlamosodó kerületek és lakótelepek fiataljainak szerveződéseivel és csoportosulásaival. Alkalmazott etnográfiai módszerekkel „beépültek” a 14–20 éves fiatalok szerveződő utcai csoportjaiba, pontos leírást adva öltözködésükről, szórakozási formáikról és tevékenységeikről, ide értve a semmittevést, a csoportos erőszakot, a bűnözést, az alkoholizálást vagy a droghasználatot.⁶⁹

A kutatások azt is azonnal jelezték, hogy az újkapitalizmus megváltozott viszonyrendszerében nem csupán a szubkultúrák, illetve az érintett fiatalok száma nőtt meg, hanem a csoportosulások jellemzői is átalakultak. A változások ellentmondásosságát jelzi, hogy miközben a gyerekek iskolázási idejének kitolódásával, az elhelyezkedés nehezedeésével és a munkanélküliséggel megnőtt a családokra nehezedő teher, csökkent a gyerekekre gyakorolt szülői hatás, felértékelődött viszont az iskola. Csak-hogy az olyan nagy tömegeket képző iskolatípus, mint a szakmunkásképző, ezt a szerepet nem volt képes betölteni, hiszen jószerivel munkanélkülieket képzett. Ez az iskola így egyfajta „reményvesztettségre” szocializálta az érintett fiatalokat. A kortárs csoportok szocializációs szerepe szintén felértékelődött, az ifjúsági szubkultúrák intézményesülése – ennek részeként a média befolyása – pedig felerősödött. Most már a szórakoztatóipar kínálja az „alternatívákat”: klubokat, szórakozóhelyeket, újságokat, kazettákat, rádiókat, tévéadókat, műsorokat és az öltözködés kellékeit. Új jelenség, hogy a szubkulturális részvétel életkorban előbbre került, és már az alapiskolában elkezdődik. Hasonló változás, hogy a rendszerváltás után a politika helyét valamely általánosabb társadalmi értékek vagy normák módosításának, illetve velük szembeni alternatívák kínálatának a megfogalmazása foglalja el. Az „alternatívák” kínálatának bővüléséből és a differenciálódásból adódóan a szubkultúrák messzebbre kerültek egymástól és a zártabbá válás folyamata is megfigyelhető: magatartási és értékrendbeli preferenciák (izlés, stílus) a társadalmi elkülönülések hordozóivá

⁶⁸ Darvas Ágnes – Tausz Katalin: *Gyorsjelentés a gyerekszegénységről Magyarországon és Romániában*. Budapest, 2000. Szociális Szakmai Szövetség, 5.; Spéder Zsolt: *Gyermekek és gyermekes családok szegénysége Magyarországon. Info-Társadalomtudomány*, 54. sz., 2001.

⁶⁹ Rác Zózsef: *Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúrák*. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány.

váltak. Például az egy-egy városra kiterjedő vizsgálatok – melyek alkalmanként nemzetközi kutatásokká szélesedtek (pl. Kaposvár, Pápa, Tatabánya, Csíkszereda, Székelyudvarhely) – az ifjúsági kultúrák sokszínű, ugyanakkor egymással is vetélkedő-konfrontálódó világát rajzolják fel.⁷⁰

A témák, a jelenségek, a csoportok és a megközelítések gazdagságát kínálták-kínálják a fejlett gazdaságú országok társadalmának hatvanas-nyolcvanas évekbeli változásait – az „indusztriális társadalomról a posztindusztriálisra” történő átmenetet – értelmező szociológiai elméletek magyar átvételei, melyek az ifjúságot mint „önálló életszakaszt”, mint „kulturális újítót”, mint „iskolai és képzési életpályát”, mint „szabadidő- és fogyasztói kultúrát” stb. fogták fel.⁷¹ Bár e megközelítések zömében határozott struktúrákkel rendelkeztek,⁷² az ifjúsági kultúrákra, individualizációra, fogyasztásra, életstílusra vagy az ifjúsági életszakaszra koncentrálnak vizsgáló vizsgálatok az ifjúságot mint „önálló” és kvázi gyorsan „homogenizálódó” társadalmi csoportot is felmutatták. A fejlett európai országokban az utóbbi évtizedben állandósult stagnáló, romló és polarizáló gazdasági-társadalmi trendek alapján azonban a kutatók a megnyúlt ifjúsági életszakaszhoz ma már legalább ennyire a „sebezhetőséget” tár-sítják. Sebezhetőségen egyének és csoportok korlátozott vagy hiányzó alkalmazkodását értik a gazdasági-társadalmi változásokhoz, ide sorolva „a nemi, kulturális, etnikai és politikai diszkriminációból”⁷³ fakadó egyenlőtlenségeket is. Ezek a társadalmi-munkaerőpiaci felkészülés állapotában lévő fiatalok – már csak életkorukból adódóan is – felettébb kiszolgáltatottak. Amennyire a hazai ifjúságszociológiára megtermékenyítően hatott a nyugati megközelítések és kutatási divatok átvétele,⁷⁴ annyira zavaró, hogy sokaknak gondot okoz egyes, a fejlett országokra kidolgozott generációs reprodukciós elméletek magyar viszonyokra való alkalmazása. Ezeket ugyanis a „jóléti” kapitalizmusok „indusztriális-posztindusztriális” átmenetének értelmezésére dolgozták ki, következésképpen egy az egyben és mechanikusan nem alkalmazhatók sem a magyar államszocialista modernizáció, sem a rendszerváltás,

⁷⁰ Szapu Magda: *A zűrkorszak gyerekei. (Mai ifjúsági csoportkultúrák.)* Budapest, 2002. Századvég; Szapu Magda (szerk.): *Ifjúsági szubkultúrák Magyarországon és Erdélyben.* Budapest, MTA 2004. Politikai Tudományok Intézete

⁷¹ Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. (A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái.)* Budapest, 1993. Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága.

⁷² Zinnecker, Jürgen, A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* idézett mű.

⁷³ Furlong, Andy – Stalder, Barbara – Azzopardi, Anthony: *Sebezhető ifjúság. (Sebezhetőség az oktatásban, a munkavállalásban és a szabadidőben) Európában – perspektívák.* Szeged, 2003. Belvedere Meridionale

⁷⁴ Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* idézett mű; Gábor Kálmán (szerk.): *Társadalmi átalakulás és ifjúság. (A szabadság mint esély?)* Szeged, 2000. Belvedere Meridionale; Tamás Pál – Tibori Tímea, 2005. *Nemzetfelfogások. Ifjúságpolitikák.* Budapest, Ú. M. K. – MTA SZKI.

sem a „félperifériás” újkapitalizmus társadalmának és reprodukciós sajátosságainak a magyarázatára. A mechanikus átvétel és alkalmazás ugyanis olyan képet fest, feltételez, sugall vagy állít a magyar társadalomról, ifjúságról, ifjúsági problémákról és reprodukcióról, mintha ezek azonosak lennének a legfejlettebb gazdaságú országok társadalmával, generációs folyamataival stb., a magyar modernizáció azonban évszázadok óta „más” pályán mozog, mint a nyugat-európai. (Még olyan nagyon hasonló kapitalista modernizációt befutott országok kutatói is, mint például az angolok és a németek, nagyon óvatosan, kritikával és illő távolságtartással kezelik a másik országban kidolgozott generációs elméleteket és megközelítéseket.⁷⁵)

Bár az ifjúkori iskolázás időbeli megnyúlásával, a közép- és felsőfokú oktatás tömegessé válásával a fiatalok zöme viszonylag hosszú ideig marad diák – mely létforma a tanulás, pontosabban az iskolában eltöltött idő és terhelés köré szerveződik –, a diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki. Ez azzal kapcsolatos, hogy a különböző közép- és felsőfokú iskolatípusok (szakmunkásképző, elitgimnázium, újonnan alapított főiskola, versenyképes szakmát adó egyetem stb.) eltérő társadalmi közegből merítik diákjaikat, eltérő iskolai életutakra, munkaerőpiaci szegmensekre és pozíciókra készítik fel őket, eltérő feltételeket és színvonalú szolgáltatásokat kínálnak számukra a felkészülés ideje alatt. És persze azzal is, hogy maguk a diákok is eltérő anyagi körülmények és lehetőségek között élnek, így a felkínált oktatási-képzési szolgáltatásokat is eltérő mértékben veszik vehetik igénybe, a tanulás és a munka kombinálására eltérően szorulnak-kényszerülnek rá, kulturális háttérükből és/vagy egyéni törekvéseikből adódóan eltérő igényeket fogalmaznak meg az intézményekkel és a szolgáltatásokkal szemben stb., vagyis különbözőképpen viszonyulnak az iskoláikhoz, a bizonyítványokhoz, a tanuláshoz és a tudáshoz, különféle „iskolai-tanulási klímákat” alakítva ki.⁷⁶

A rendszerváltás utáni időszak új témái közül fontosságában kiemelkedik a kábítószer-probléma mint elsősorban az ifjúságot érintő gond, hiszen a drogokat valaha használók több mint a fele 18 évesen vagy fiatalabb korában találkozott először e szerekkel. A 16 évesek körében folytatott, a kilencvenes évek elejére visszanyúló vizsgálatok megállapításai szerint a tiltott szerek fogyasztása az évtized második felében hirtelen és drasztikusan emelkedett, amit a fogyasztás intenzitásának növekedése kísért. E téren is rendkívül differenciált világot találunk: a leszakadó, marginalizálódó csoportoktól eltér a középrétegek gyermekeinek „rekreációs” célú droghasználata, mint ahogy a javítóintézetekben élő fiataloké is az egyetemistákétól,

⁷⁵ Chisholm, Lynne: Élesebb lencse vagy új kamera. (Ifjúságkutatás, ifjúság és társadalmi változás Nagy-Britanniában) In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. idézett mű.

⁷⁶ Falussy Béla – Laki László – Tóth Gábor: *Egyetemi és főiskolai kollégisták életmódja*. (Eötvös füzetek) Budapest, 1991. Eötvös József Kollégium; Laki László – Fazakas Csongor: *Diákéletmód napjainkban*. In: Gázso Ferenc – Stumpf István (szerk.): *Rendszerváltás és ifjúság*. Budapest, 1992. MTA Politikai Tudományok Intézete

vagy a különböző zenei stílusú partikat látogató fiatalokétól. A kábítószer-probléma kezelésére-visszaszorítására a politika nemzeti stratégiát dolgozott ki, és évente jelentésben számolnak be az e területen kialakult helyzetről.⁷⁷

A rendszerváltás folyamatában az ifjúságról, illetve egyes politikai szerveződéseiről kialakult kép velük mint önálló, önmagát azonnal vagy potenciálisan erős, hatékony társadalmi és politikai szereplőként megszervezni, felmutatni kész nemzedéki tényezővel számolt. Viszonylag gyorsan kiderült azonban, hogy az ifjúság e tekintetben sem önálló, még kevésbé homogén társadalmi csoport vagy aktor, mi több, hosszabb távon egyértelművé vált elfordulása is az új rendszer „demokratikus” intézményeitől és általában a politikától. Sőt arra is fény derült, hogy még olyan „homogénnek” és szervezkedésre alkalmasnak tekinthető ifjúsági csoportok sem képesek érdekeiket viszonylag egységesen és így hatékonyan megjeleníteni, mint az egyetemisták vagy főiskolások, jöllehet erre hivatalosan elfogadott intézmények is rendelkezésre állnak.

A legújabb rendszerváltásunk láthatóan nem vált olyan „sikertörténetté” még az ifjúság körében sem, ahol úgymond az államszocialista diktatúra szorításából és az „alattvalói” létből magukra eszmélő különböző rétegek és csoportok – kiváltképpen az ifjúság – „visszaveszik” a (civil) társadalmat, a politikai és egyéb érdekmegjelentő, állami stb. intézményeket, és megtanulják őket saját javukra, vagyis érdekeik képviselőre használni. Ebben a tekintetben az ifjúság és egyes csoportjai láthatóan csakúgy eszköztelenek, mint a társadalom más rétegei, csoportjai, és hasonlóképpen kiszolgáltatottak a pártok hatalomtechnikai manipulációinak.⁷⁸

⁷⁷ Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: A középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. (Helyzetkép és tendenciák.) *Addiktológia*, 3–4. 2003.; Ritter Ildikó (szerk.): *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Budapest, 2002, 2003. Gyermek-, Ifjúsági és Sportminisztérium; Nyárády Adrienn – Felvinczi Katalin: *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről*. Budapest, 2004. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium

⁷⁸ Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Az alattvalótól az állampolgárig*. Budapest, 1995. MTA Politikai Tudományok Intézete; Csizmadia Ervin: Generációk a politikában. *Magyar Nemzet*, 1999. március 29.; Gázsó Ferenc: Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány; Gázsó Ferenc – Laki László, 2003. *A társadalmi folyamatok generációs hatásai és következményei*. idézett mű; Gázsó Ferenc – Laki László, 2004. *Fiatalok az újkapitalizmusban*. idézett mű; Kéri László, 1995. „Tisztán látom a zavaros jövőt...” (A politikai szocializáció kulcsproblémái Magyarországon.) In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek* idézett mű; Orbán Viktor: A fiatalok és a rendszerváltás. *Népszabadság*, 1991. szeptember 27.; Stumpf István: Generációs törésvonal – választói magatartás – pártpreferenciák. *Társadalmi Szemle*, 1994. 1. sz.; Stumpf István: *Politikai szocializáció, generációs kihívás, választói magatartás*. Budapest, 1994. MTA Politikai Tudományok Intézete, kandidátusi értekezés; Stumpf István: Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István szerk. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest, 1995. Ezredforduló Alapítvány; Surányi Bálint, 1991. A generációs faktor és a létező szocializmus összeomlása. *Valóság*, 1991. 12. sz.

Végül, de nem utolsósorban, röviden jelezzük a népességreprodukció problémáját, amely egyben ifjúsági probléma is. Maga a jelenség évtizedek óta ismert Magyarországon, és nem kevesen a rendszerváltástól remélték a trendek pozitív változását, mely elvárást a politikai pártok egyetemlegesen magukra vállalták. Ennek ellenére 1990 és 2004 között a lakosság lélekszáma a születések és a halálozások egyenlegéből adódóan 480 ezer fővel csökkent. (Időközben 200 ezren telepédtek be hazánkba, így a fogyás mértéke „csak” 280 ezer.) „A rendszerváltásból következő gyors társadalmi-gazdasági változások talán legszembetűnőbb demográfiai következménye a születések számának radikális, az 1991 utáni 8 év alatt mintegy 26%-os csökkenése.” A trendben az ezredfordulón némi javulás jelei látszottak, melyek azonban nem bizonyultak tartósnak és ismét csökkenés mutatkozott. „A visszaesés azért is figyelemre méltó és aggasztó, mert még mindig viszonylag magas az 1970-es évek közepén született szülőképes korú női nemzedékek létszáma. Ők, noha a 30. életévükhöz közelednek, ez ideig kevés gyereket vállaltak.”⁷⁹ Mindent egybevéve úgy tűnik, hogy a rendszerváltás nemhogy nem hozott pozitív fordulatot a népességreprodukciós irányzatokban, ellenkezőleg, a születések számának jelentős csökkenésével járt. Ez pedig – ha tetszik, ha nem – felveti a politika és a kormányok felelősségét, jelezve, hogy a generációs reprodukció és intézményrendszer jelzett problémái és diszfunkcionális működése nem függetleníthető az újkapitalizmus egészének működési zavaraitól sem. Például, a csökkenő gyerekszám évtizedek múlva a foglalkoztatási potenciál csökkenését eredményezheti, ami a nyugdíjrendszer zavarait okozhatja. Ha pedig ennek „kiváltását” külföldi munkaerő betelepítésével kívánják megoldani – láttuk, hogy 1990 után 200 ezren települtek le hazánkban –, felvetődik a kérdés, hogy kik települjenek be, és ez miként érinti a határon túli magyarokat. Ebben a megközelítésben a generációs újratermelődés társadalom-, sőt nemzetpolitikai összefüggései vitathatatlanok.

Első megjelenés: Társadalmi Metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon, Napvilág Kiadó, 2006., 177.-205. o.

---

⁷⁹ Bukodi Erzsébet (szerk.): *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, 2004. KSH

MIT IS JELENT A SZEGÉNYSÉG A „KRÍZISHELYZETŰ” KISTÉRSÉGEKBEN*

Köztudott, hogy a mai Magyarország viszonyait a szociológia „félperifériás” állapotként írja le annak ellenére, hogy az ország tagja a globálkapitalizmus egyik meghatározó szubrégiójának, az Európai Uniónak. Mindez azt jelenti, hogy az ország nem csupán az államszocializmus körülményei között mozgott „más” fejlődési-fejlettségi pályán, mint a korabeli fejlett európai kapitalizmusok, hanem a rendszerváltást követően, most már kapitalistaként és az Unió tagjaként is.

Mi is jellemzi a „félperifériás” állapotokat? Sok más mellett, a gazdaság dezintegráltsága, a munkaerőpiac szegmentáltsága, a társadalom polarizáltsága, és ennek részeként a széles, jómódú és politikailag meghatározó középosztály hiánya, anarchizált társadalmi viszonyok vagy a területi fragmentáltság. Ez utóbbi arra utal, hogy jóllehet az ország területileg nem nagy, az egyes tájegységek, statisztikai régiók, megyék és kistérségek között jelentős gazdasági, foglalkoztatottsági, vállalkozásbeli stb. különbségek vannak, melyek aztán az ott élő lakosság megélhetésében és életkörülményeiben is jól megragadhatók és kimutathatók. A kutatások például az bizonyítják, hogy amíg az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt él a lakosság hatoda (17%), addig az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben van”, ahol a népesség közel egynegyede (23%) lakik. Ez utóbbi térségek kivétel nélkül a vidéki Magyarországon található, melyek „válságáról” beszélnek a szakemberek – amennyiben itt a rendszerváltás óta késik a gazdaság regenerálódása – így a falusi települések egy részében már megfigyelhetők a „gettósodás” tünetei.¹

Vegyünk egy, az Európai Unióra vonatkozó és megyékre is lebontható összehasonlítást, amely ebben a vetületben is „láthatóvá” teszi a területi különbségeket. Magyarországon az egy főre jutó GDP az EU-27 országa átlagának durván a kétharmadát érte el 2005-ben, azonban úgy, hogy egyedül Budapesten haladta meg az egy főre jutó GDP az Unió átlagát, mintegy 40 százalékkal. Ezzel szemben még a „legjobban” teljesítő megyék (pl. Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom) is

* Az anyag Gázsó Ferenc, Pitti Zoltán és Laki László közös kutatása alapján készült, amelynek az eredményei Társadalmi zárványok címmel 2008-ban jelentek meg könyv formájában.

¹ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in: Nemzetfelfogások-falupolitikák, UMK-MTA SZKI, Budapest, 2005, 147.o.

messze ezen átalag alatt teljesítenek (70-75%), nem beszélve a „legelesettebbekről” (pl. Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok), melyekben az egy főre jutó GDP az Európai Unió 27 országa átlagának már csupán a 35-40 százalékát teszi ki. A különbségek vitathatatlanul léptékbeliek, gondoljunk akár a főváros és a „legjobban” teljesítő, akár a főváros és a „legelesettebb” megyék közti eltérésekre, és akkor még nem vettük figyelembe az Európai Unió legfejlettebb városaival, régióival és térségeivel való leszakadás mértékét.

Az elmondottak egyrészt azért érdekesek számunkra, mert az Európai Unió belső globalizációs folyamatai igazán csak most kezdődnek, és ezek átstrukturálják a napjainkig döntően nemzeti szinteken kezelt gazdaságokat, esetenként jelentősen növelve az eddig sem lényegtelen térségi-regionális különbségeket, melyek hatásai hazánkat is érinteni fogják. Másrészt azért, mert ebben a folyamatban méretetik meg az, hogy a magyar rendszerváltás mennyire felelt meg a globalizáció követelményeinek, vagyis, hogy az „osztogató-fosztogató” kapitalizálódás körülményei között létrejöttek-e az uniós integráció sikeres lebonyolításához szükséges versenyképes gazdasági, társadalmi, piaci stb. potenciálok vagy sem.

Továbbá azért is, mert kérdés, hogy a „halmozottan hátrányos helyzetű” kistérségek – melyek nem csupán az Unió fejlődési pályájától térnek el jelentősen, de a hazai „átlaghoz” képest is „lemaradó” pályán mozognak – vajon mennyire vannak felkészülve e folyamatok kezelésére, többek közt az Unióból érkező erőforrások fogadására, és ezeket képesek-e saját javukra fordítani. És itt ne csak a gazdaság évtizedes leépülésére vagy tartós pangására gondoljunk, hanem a tömeges és tartós munkanélküliség, a lecsúszás és elszegényedés, a kiábrándultság és kilátástalanság szintén évtizedes és embert próbáló folyamataira, vagy a tenni akarás és munkakultúra erodálására.

Innen közelítve a szegénység problémájához: nem egyszerűen az a kérdés, hogy vajon a „krízishelyzetű” térségekben sok-e a szegény és ők miként élnek, vagy miként lehetne „segíteni” rajtuk, hanem az is, hogy a hosszú ideje ilyen viszonyok között élő és ilyen állapotokkal jellemezhető lakossági csoportok felkészültek-e a fejlődés fő sodrásába történő bekapcsolódásra. Másként fogalmazva, vajon felkészültek-e az egyre igényesebbé váló munkaerőpiaci követelményekre, ugyanis elvileg ők lennének a címzettjei az Európai Unióból a „krízishelyzetű” kistérségekbe áramló pénzek egy részének. (A továbbiakban egy empirikus kutatás adatainak a felhasználásával próbáljuk meg bemutatni a „krízishelyzetű” kistérségek lakosságának állapotát, és választ adni arra a kérdésre, hogy vajon az e térségekben zajló újratermelési folyamatok mennyire teszik képessé és alkalmassá az itt élő népességet arra, hogy az ide áramló különféle forrásokat saját helyzetük javítására használják. A kutatásra 2005-ben került sor Szabolcs-Szatmár-Bereg megye két kistérségének húsz településén, amely 1100 főnyi 14-17 éves fiatalra és az őket eltartó-nevelő család-háztartásra terjedt ki).

Mi is jellemzi a vizsgált „krízishelyzetű” kistérségek és lakosságuk állapotát? Szembeötlő például az itt lakó munkaképes-korú népesség iskolázottságának alacsony szintje, melyet a szülői generáció testesít meg. Az adatok szerint ugyanis az apáknak több mint egyötöde (22%), az anyáknak, pedig több mint egyharmada (36%) csupán általános iskolát végzett vagy még azt sem. Főként a falusi településeken magas az érintettek aránya: különösen az ezer fő alatti aprófalvakban, ahol az apák negyede, az anyáknak csaknem a fele (45%) tartozik közéjük. Megkerülhetetlen a kérdés, vajon van-e kereslet ilyen létszámú iskolázatlan és képzetlen munkaerő iránt a helyi és a tágabb hazai munkaerőpiacon, illetve annak melyik szegmensében. A probléma nem csupán aktuálisan áll fenn, hanem távlatosan is, hiszen a 14-17 éves fiatalokat eltartó-nevelő szülői nemzedék nagyobb része életkoránál fogva még évtizedekig munkaerőpiaci szereplő marad. És ekkor még nem szóltunk a szakmunkásképzőt végzettek számottevő arányáról, mely iskolázottság a rendszerváltást követően a kistérségekben is leértékelődött, ami sokak munkaerőpiaci alkuphelyzetét szintén jelentősen rontotta, tartósan kiszorítva onnan őket. Az érintettek munkaerőpiaci pozíciói javítására elvileg alkalmas lehetne ezen alacsony iskolázottságú, vagy kevésbé képzett lakossági csoportok-rétegek képzése vagy átképzése, aminek azonban – sok más mellett – esetükben korlátokat szab a sikeres tanuláshoz nélkülözhetetlen írni, olvasni és számolni tudás minimuma, ami eleve behatárolja (kizárja) a versenyképes képzettség felnőttkori megszerzésének lehetőségét. E tekintetben tehát tartósan fennálló problémával kell számolnunk.

További fontos jellemzője a „krízishelyzetű” kistérségek állapotának a foglalkoztatottság alacsony szintje, hiszen az apáknak alig több mint a fele (53%) állt „alkalmazásban”, míg az anyáknak fele sem (48%). A probléma szintén a községekben „sűrűsödik”, amennyiben a kétezzer fő alatti falvakban az apáknak csupán 46-48, az anyáknak, pedig mindössze 36-42 százaléka dolgozott a hivatalos munkaerőpiacon. Ez az állapot az apák esetében azzal jár, hogy körükben nem csupán a „hivatalos” munkanélküliek vagy a „szociális segélyezett” aránya magas, hanem a munkaerőpiacról „leszállékolási” eljárással kiszorultaké-kiszorítottaké is. Az anyák körében ezen „segélyezett” vagy „rokkantként” kezelt csoportok mellé felzárkóznak a „háztartásbeliek”, továbbá a „gyesen, gyeden, gyeten” lévők is, melyek így összességében nagyobb súlyt képviselnek, mint a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak.

Ha a foglalkoztatottsági adatokat a család-háztartások összefüggésében értékeljük, akkor egyfelől azt látjuk, hogy azok többségében súlyos deficit mutatkozik a keresők számában, ugyanis egynegyedükben (25%) nincs olyan családtag, aki a „hivatalos” munkaerőpiacon dolgozna, további közel kétötödükben (38%) is csupán egy fő. Következésképpen a magyar jövedelmi viszonyok között „ideálisnak” tekinthető kétkeresős család-háztartások a vizsgált kistérségekben kisebbségben vannak: arányuk csupán egyharmadnyi (32%), az ennél szerencsésebb, vagyis a három vagy többkeresős családoké pedig elenyésző (4%).

A foglalkoztatottsági adatok másfelől a család-háztartások jövedelmi helyzetét is jelzik, mivel a hazai segélyezés és bérezés ismeretében könnyen belátható, hogy a „dolgozó” nélküli és az egykeresős családok havi bevételei messze elmaradnak a társadalmilag elfogadhatótól és még inkább a kívánatostól. E megfogalmazások arra kívánnak utalni, hogy amennyiben a KSH számításai és a lakosság megítélése alapján durván havi 30 ezer forint egy családtagra eső jövedelem nagyságnál húzzuk meg a létminimumot, akkor a háztartások mintegy kétharmadáról állítható, hogy havi bevételeik éppen elérik ezt az értéket vagy annak alatta maradnak. Tekintettel arra, hogy a „krízishelyzetű” kistérségekben a bérek a minimálbér körül szerveződnek, így még a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak jó része is rosszul keres. Aligha meglepő, hogy a család-háztartások négyötöde olyan havi jövedelmekkel rendelkezik, amelyek a „legalacsonyabb színvonalú önfenntartáshoz”, illetve a „szűkös életkörülményekhez” elegendők csupán. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy e térségek lakosságának a többsége olyan alacsony pénzbeli bevételekkel bír, amelyekből képtelen biztosítani maga és a családja számára egy magyar, és még kevésbé egy európai értelemben vett „átlagos” életminőséget, és persze egy valamennyire is versenyképes reprodukciót. (Megjegyeznénk, hogy a szegénység nem pusztán megélhetési problémát jelent még a „krízishelyzetű” térségekben sem, hiszen a jelenség fontos eleme, hogy a jövedelmek képesek-e biztosítani a folyamatos és versenyképes fizikai, szellemi, szakmai, egészségi stb. egyéni-családi reprodukciót, vagy sem.)

Hasonlóképpen jellemzője a vizsgált kistérségek állapotának, hogy a család-háztartások több mint kétötödében (42%) van munkanélküli, vagyis olyan személy, aki kiszorult a munkaerőpiacról, képtelen oda bejutni vagy ott megkapaszkodni, illetve kísérletet sem tesz arra, hogy hivatalosan munkát vállaljon.

A családja megélhetését minősítve a háztartásvezetők kétötöde (41%) gondolta úgy, hogy „beosztással jól kijönnek a jövedelmeikből”, és egy kisebbsége (4%), hogy „gond nélkül élnek”. Ezzel szemben mintegy kétötödük (39%) vélekedett úgy, hogy „éppen hogy kijönnek jövedelmeikből”, további nyolcaduk (13%), hogy „hónapról hónapra”, és szintén egy kisebbségük (2%), hogy „nélkülözések közt élnek”. Ez utóbbi két kategória súlya főként a járadékosok és a munkanélküliek közt jelentős: a „rokkant nyugdíjas” családfők háztartásainak több mint az ötöde (22%), a „hivatalos munkanélküliek” egynegyede (27%), a „szociális segélyezettek” közel fele (48%) sorolta magát a „hónapról hónapra” és a „nélkülözések közt élők” közé.

A fentiek tehát arra utalnak, hogy a családok egy – alkalmanként nem jelentéktelen – része képtelen biztosítani a háztartás folyamatos működéséhez nélkülözhetetlen erőforrásokat: 17 százalékuk jelezte, hogy a kérdézt megelőző 12 hónapban gondot jelentett számukra a „napi fogyasztási cikkek” (pl. kenyér, liszt), 23 százalékuknak a „hús”, 41 százalékuknak az „őszi-téli ruhaneműk” megvétele, 40 százalékuknak, pedig a közüzemi számlák kifizetése. A háztartásvezetők háromötödének állítása szerint ebben az időszakban előfordult családjukban az a felettből káros eset

is, hogy a következő havi bevételek megérkezése előtt elfogyott a pénzük, ami azért súlyos probléma, mert ez a háztartások több mint egyharmadánál (35%) havi-kéthavi gyakorisággal fordult elő. Sokat elárul a háztartások állapotáról az, hogy már a jövedelmeikből „beosztással jól kijövő” családok egyharmadánál is alkalmanként előfordult, hogy elfogyott a pénzük a következő bevételek megérkezése előtt, ez a szituáció azonban a jövedelmeikből „éppen hogy kijövő” háztartásokban már általános jelenség, hiszen 80 százalékuk beszámolt erről, döntő részük állandósult, havonta-kéthavonta ismétlődő problémaként jelezve azt.

Nyilvánvaló, hogy ilyen jövedelmi helyzetben csak kevesen engedhetik meg maguknak a tartalékolás, netán a felhalmozás polgári luxusát. Nem meglepő, hogy a háztartásvezetők kétötödének (42%) állítása szerint a rendelkezésre álló bevételekből „nem tudnak félretenni” pénzt, míg „rendszeres” tartalékolásról mindössze egytizedük (12%) számolt be.

A vizsgált kistérségek állapotának további jellemzője, hogy a háztartások szinte mindegyike (96%) rendelkezik valamekkora földterülettel: a többségük (63%) perze csak azzal a telekkel, amelyen a házuk áll, közel egyharmaduk (31%) azonban emellett még szántóval, gyümölcsösrel, erdővel stb. is. Fontos tény, hogy a rendelkezésre álló földeken a családok többsége (83%) gazdálkodik, azonban a zömében apró, néhány száz négyszögöles területek alapvetően a háztartások szükségletei kielégítésére alkalmasak csupán. Emellett a családok fele állatot – főként szárnyasokat, sertést – is tart, ez esetben is döntően saját szükségletre. Hangsúlyoznánk, hogy a mezőgazdasági termelésben minden státuszú és foglalkozású réteg jelentős (50-70%) arányban vesz részt – vagy kénytelen rész venni – vagyis az értelmiség csakúgy, mint az irodaiak, a szakmunkások vagy a mezőgazdasági dolgozók. Tény az is, hogy az őstermelés döntően a háztartások igényei és szükségletei szerint szerveződik, vagyis termékeiket csak kevesen szánják piacra, így a termelés alapvetően arra irányul, hogy minél kevesebbet kelljen élelmiszerekre költeni.

Aligha meglepő a népszerű rossz közérzete. Megkérdeztük a háztartásvezetőket, hogy mit tekintenek a család két legégetőbb problémájának: legtöbben a „munkanélküliséget” (54%) említették, aztán a „pénztelenséget” (34%), a „szegénységet” (30%), és az „egészségi gondokat” (26%). A problémáknak ez az együttese – hiszen gondjaik mindössze három-négy egzisztenciális elemre szűkülnek – egyértelműen és nyersen a „való világ” reálfolyamataira utalnak, és arra, hogy ezek az emberek csak realisták, szó sincs itt semmiféle pesszimizmusról. És realisták akkor is, amikor arról számoltak be, hogy nem tudnak eligazodni a társadalomban zajló folyamatokban, tanácstalanok, hogy kinek higgyenek, zömük (72%) fejében megfordult az a gondolat is, hogy „nincs értelme előre tervezni”, sőt nem kevesen (43%) úgy érezték, hogy „nem tudnak hinni önmagukban” sem. Mindezek egy bizonytalan, sodródó, a tágabb és a szűkebb környezete történéseit nem vagy alig értő, élete megváltoztatásához a gazdaságtól, a politikától, az államtól, a társadalomtól kapaszkodókat nem kapó, és

esetenként már nem is remélő világ képét villantják fel. A többség hitevesztett, akár a politikai ígéretet, akár a politikai „gondoskodás”, akár a hivatalos és nem hivatalos „jobbító” programok hozadékai, akár az élete jobbra fordulását tekintve. A személyes és a családi élet előrelátásának és tervezhetőségének a hiánya súlyos gondokat rejt magában. Többek között a személyiség instabillá válását, a távlatos gondolkodás leépülését, a szituativitás és az igénytelenség előtérbe kerülését, és a kiszolgáltatottság érzésének az eluralkodását, hiszen sokan okkal-joggal gondolják úgy, hogy sorsukat nem ők maguk irányítják, hanem külső erőknek kiszolgáltatva sodródnak. Nem elhanyagolható tény, hogy a gyerekeik ilyen családi környezetben és légkörben nőnek fel, mivel gondolkodásukba, törekvéseikbe, várankozásaikba, társadalmi és politikai viszonyulásaikba, életvezetési rutinjaikba stb. mintegy természetes módon beépülnek a szülői generáció által az elmúlt, több mint másfél évtizedben kialakult és gyakorolt beállítódások, életvitelek és „boldogulási” stratégiák.

Természetesen a szülői generáció zömében él a törekvés, hogy ha már saját helyzetén keveset vagy egyáltalán nem tud változtatni, legalább gyerekeinek legyen jobb, az övénél kedvezőbb az élete, így a lehető legtöbbet igyekszik megtenni gyerekei versenyképes iskolai felkészítéséért. Sokak esetében szó szerint a legtöbbről van szó, hiszen – mint láttuk – a család-háztartások jelentős része nagyon kedvezőtlen körülmények között él, következésképpen a gyerekek iskoláztatása alkalmasint anyagi megterhelést jelenthet a szülőknek. És valóban, a háztartásfők közül kevesebben (29%) jelezték, hogy a gyerekek iskoláztatása „agyagilag egyáltalán nem okoz gondot” számukra, mint amennyien ennek az ellenkezőjét állították, sőt, a szülők közel egyharmada (31%) vélekedett úgy, hogy „nehezen szedik össze” a pénzt, vagy kimondottan „erőn felül vállalnak”. És az sem túlságosan szívderítő, hogy az anyagi megterhelés ellenére a szülők egy nem jelentéktelen része egyáltalán nincs meggyőződve gyerekei élete jobbra fordulásáról: 43 százalékuk állította azt, hogy gyerekei jövőjét illetően csak „részben bizakodó, részben borúlátó”, további 7 százalékuk pedig, hogy „túlnyomóan borúlátó”. Mindez azt jelenti, hogy bár a szülők elismerik a közép- és felsőfokú tanulás fontosságát gyerekeik versenyképes munkaerőpiaci felkészítését illetően, és ösztönzik is őket ilyen végzettségek megszerzésére, a térségünkben működő középfokú iskolák szakmai kínálatának, oktatási színvonalának, az ezekből kikerülő pályakezdők elhelyezkedési és kereseti lehetőségeinek stb. az ismeretében mégis számosan kételkednek e „befektetés” megtérülésében és gyerekeik sorsa jobbra fordulásában.

Az elmondottakkal remélhetően sikerült érzékeltetnünk, hogy a „krízishelyzetű” kistérségek a gazdaság- és társadalomszerveződés merőben más formáját és minőségét jelenítik meg, mint hazánk dinamikusan fejlődő régiói, megyéi vagy kistérségei. Gondoljunk például arra, hogy a gazdaság rendszerváltás utáni leépülése és a foglalkoztatottság drámai összezsugorodása okán itt a „másodlagos” munkaerőpiac (pl. közmunka, közhasznú munka) hosszú ideje állandó, kiterjedt és mással nem

helyettesíthető, vagyis integráns része e helyi társadalmak működésének. Hasonlóan fontos szerepet kapnak e társadalmak szerveződésében az „elsődleges” munkaerőpiac tehermentesítését szolgáló további intézmények (pl. leszázalékolás), mint ahogy a „másodlagos” munkaerőpiac tehermentesítése is folyamatos beavatkozásokat (pl. szociális segély) generál, jelezve, hogy nem eseti vagy átmeneti gondokról van szó, hanem tartósan fennálló működésmódról. Miután e kistérségekben a bérek a minimálbér körül szerveződnek, így a hivatalos munkaerőpiacon foglalkoztatottak számottevő része is alacsony keresetekből kénytelen eltartani családját, következésképpen a szegénység jóval kiterjedtebb, mint az a munkanélküliek, a segélyezettek stb. számából következne. És mivel itt a létminimum körüli jövedelmekből élő család-háztartások vannak túlsúlyban, szó sincs valamiféle extrém vagy sajnálatra méltó állapotról, itt ez a társadalom domináns újratermelőési formája.

Nyilvánvaló az is, hogy ezek a bérek nem jelentenek mindenképpen ösztönzést a hivatalos munkaerőpiacra történő visszatérésre, hiszen az érintetteknek nem kínálhatnak lehetőséget sem a megélhetési gondjaik aktuális meghaladására, sem a szegénységből való távlatos kitörésre. Figyelmet érdemel, hogy e térségekben az alacsony foglalkoztatottság okán kevés az adózó állampolgár is, továbbá a kevés adózótól befolyó adó mennyisége sem túl jelentős, hiszen az itteni alacsony bérek eleve kizárják ezt a lehetőséget.

Nos, aligha vitatható, hogy a jelzett állapotok a munkavállalási hajlandóság és a modern értelemben vett munkakultúra erodálását vonták-vonják maguk után, olyan életvitel és életstratégiák tömeges kialakulását eredményezve, amelyekben nem szerepel – mert az alacsony iskolázottság, a marginalizálódás stb. tartós fennállása okán nem is szerepelhet – az igényes munkaerőpiacra történő visszatérés törekvése. Ha tehát feltesszük azt a kérdést, hogy vajon a „krízishelyzetben” lévő térségek nagy létszámú lakossági csoportjai felkészültek-e az Unióból vagy máshonnan érkező források fogadására – olyan fogadására, amely az ő iskolázottságukra, képzettségükre, munkakultúrájukra, tenni akarásukra stb. építene – akkor közel sem biztos, hogy erre határozott „igen” a reális válasz. Ugyanis a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, rossz közérzetű, törekvéseiben és megélhetési stratégiáiban régóta a segélyezés, az alkalmi munka és a „másodlagos” munkaerőpiac határán mozgó, alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú stb. népesség egyáltalán nem képes fogadni az igényes technológiákat. Csapda ez a javából, hiszen az Európai Unióból ide érkező források egy jó része a „krízishelyzet” felszámolására érkezik, ez azonban olyan kompetenciák meglétét előfeltételezi az itt élő népesség részéről – pl. iskolázottság, képzettség, tenni akarás, motiváltság, munkakultúra, hatékony közreműködés – amelyekkel azok jelentős része korlátozottan vagy egyáltalán nem rendelkezik. Ez a szituáció mutatja igazán, hogy mi is történt azokkal a társadalmi rétegekkel és csoportokkal, amelyeket iskolázatlan, elszegényedő, tartós stb. munkanélküliként magukra hagyott a politikai osztály a rendszerváltás után, és állami eszközökkel nem gondoskodott arról, hogy

az általa oly sokat emlegetett „tudástársadalomra” felkészítse a „magyar társadalom legfőbb értékét megjelenítő humán erőforrást”.

A probléma már csak azért is komoly, mert a „krízishelyzetű” térségekben a szocializációs folyamatok is eltérően működnek, mint a gyorsan modernizálódó magyar vagy uniós régiókban és térségekben. Gondoljunk arra, hogy e fiatalok számottevő része olyan családban nő fel, amelyben nincs rendszeresen munkába menő családtag, vagyis a gyerekek számára hiányzik vagy hiányos az a minta, amelyet a rendszeres és hivatalos munkavállalás során az apa vagy az anya napi tevékenységével megjelenít és hitelesít. Ezzel szemben sok családban van munkanélküli, aki viszont nem csupán munkavállalási erőfeszítéseivel nyújthat követendő mintát a fiataloknak, hanem olyan viselkedésmódokkal is, amelyek a munkavállalás, a munkavégzés vagy a tanulás-képzés alóli kibúvársra ösztönöznek. Ez utóbbi minták semlegesíthetik a szülők, a tanárok és más hivatalosságok által verbálisan közvetített értékeket és véleményeket a munkavállalás és a tanulás egyéni és társadalmi fontosságáról és hasznosságáról. Főként akkor, ha ezeket a társadalmilag egyébként széles körben elismert – mert ott érvényes – értékeket és véleményeket a család tényleges megélhetése és erőfeszítései, illetve a szülők, szomszédok, haverok stb. tapasztalatai sem támasztják alá, mivel a hivatalos munkavállalással járó jövedelmek csakúgy alacsony szintű megélhetést tesznek lehetővé, és csakúgy a szegénységet állandósítják, mint a járadékok vagy a segélyek.

Az sem lehet túlságosan ösztönző, ha e fiatalok nap mint nap fásult tanítókkal és tanárokkal találkoznak, akiket kimerítenek az oktatási erőforrásokért folytatott zömében meddő erőfeszítések, nyomasztanak az egyre romló körülmények, netán megbénít tanítványaik motiválatlansága és alacsony teljesítménye, vagy az iskola bezárásától és a munkahely elvesztésétől való félelem. Közülük sokan tisztában vannak azzal, hogy tanítványaik (és azok szülei) jó részének képtelenek használható tanácsokat adni viszonylag is kiszámítható elhelyezkedést és megélhetést biztosító szakmára-foglalkozásra nézve. A tanácsstalanság része, hogy nemcsak azok képtelenek számolni az elvándorlással, akik határozott iskolai és foglalkozási karriert szeretnének befutni, vagy egyszerűen boldogulni akarnának, hanem azok is, akik ugyan nem szereznek versenyképes végzettséget vagy szakmát, azonban elégük van a szülői családban megtapasztalt szegénységből.

Első megjelenés: EGYENLÍTŐ, 2007/12. szám, 2.-7. o.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS DEMOKRÁCIA*

Tisztelt Elnök Asszony! Hölgyeim és Uraim!

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a felkérést, amely arra bátorított, hogy oszszam meg Önökkel a rendszerváltással kapcsolatos kutatásaim eddigi hozadékát, remélvén, hogy ezek ismeretében talán valamennyivel közelebb juthatunk az elmúlt közel két évtized történései, és a mai magyar valóság megértéséhez. Előre kell bocsátanom, hogy dolgozni fogunk – problémákat körüljárni és megfogalmazni, kérdéseket feltenni, válaszokat adni vagy elvetni – vagyis kísérletet teszünk bizonyos jelenségek, tények és folyamatok – köztük a „demokrácia” – feldolgozására és értelmezésére. Ígérem, hogy nem lesz könnyű dolguk, hiszen aki egy kicsit is igényesebben próbál közelíteni korunk magyar problémáihoz, annak nincs könnyű dolga. Ha le is tud(ott) számolni saját rendszerváltó reményeivel-illúzióival, majd képes (volt) lepergetni magáról a különféle politikai erők propagandagépezetei által közvetített leegyszerűsítéseket, csúsztatásokat, az aktuális hatalmi nyomulásokot és a durva történelmi-társadalmi hamisításokat, amelyek a rendszerváltást máig kísérték, továbbá megkísérelte áthámozni magát a tudományos megközelítések időben változó divatirányzatain, akkor még mindig szembesülnie kell(ett) a realviszonyokkal.

Az eredmény nem felemelő, hiszen összességében zavarodottságot és káoszt talál mindenütt, tekintettel arra, hogy a reálfolyamatok merőben eltérnek mind a rendszerváltó politikai osztály vízióitól és ígéreteitől, mind a tudományos előrejelzésektől, mind a lakosság várakozásaitól és reményeitől, mind pedig a döntően az önigazolozó hatalomigény hálójában vergődő politikai-ideológiai magyarázatoktól. Ugyanis a rendszerváltás neoliberais ideológiája kipukkadt – kiment a divatból – hiszen az összes politikai párt által követett gazdaságpolitikai „előírásainak” a teljesítménye mindössze „annyi”, hogy a válságba került államszocializmus helyén egy dezintegrált, fragmentált és polarizált „félperifériás” globálkapitalizmus-variáns alakult ki, amely csak ebben a formában képes társadalmát-gazdaságát reprodukálni. Máig az is kiderült, hogy az új rendszer bázisán nem alakult ki egy új nemzeti identitás, vagyis a kiépült újkapitalizmus a maga gazdasági, foglalkoztatási, fogyasztási, életminőségbeli, politikai stb. teljesítményével képtelen alátámasztani a rendszerváltás

---

* Az Andrássy úti esték sorozatban elhangzott előadás írott változata.

sikerességét, és igazolni azt, hogy az ezért hozott „áldozatok” nem voltak hiábavalók és a „nemzet” érdekét szolgálták.

Nyilvánvalóvá vált – legalábbis számunkra – hogy a rendszerváltás időszakában jelentkező kihívások a problémák olyan történelmi léptékű halmazát hordozták, amelyek sokkal inkább a Polányi Károly által használt „nagy átalakulás”¹ kifejezéssel írhatók le, semmint a „köztulajdon-magántulajdon”, „redisztribúció-piac”, „diktatúra-demokrácia” stb. cserére irányuló-utaló „rendszerváltás”, „rendszerváltoztatás” megnevezésekkel. Mindezek jelzik, hogy sem a posztmodern, sem más tudományos divatirányzatok nem voltak igazán alkalmasak e világgazdasági és hatalmi változások-átrendeződések értelmezésére. Kitűnt az is, hogy az eddig látszólag jól működő fogalmak – például polgárosodás, kapitalizmus, demokrácia, liberális, konzervatív vagy szocialista ideológia – sokszor nem vagy csak felületesen írják le a kifejezni kívánt jelenségeket és folyamatokat, növelve a zavarodottságot és a megnemértést. Ez részben annak tudható be, hogy e fogalmak a fejlett országokétól jelentősen eltérő magyar viszonyok között eleve más tartalmakat hordoznak, részben annak, hogy ezek jelentése a fejlett kapitalista országokban is jelentősen módosult a globálkapitalizmus körülményei között. És persze annak is, hogy a nyugatról átvett politikai propagandagépezetek (a „rábeszélőgépek”) magyar megfelelői időről időre átírják a fogalmakat – polgárosodás, valódi rendszerváltás, nemzet, reform stb. – kiürítve és tartalmatlanná téve azokat, így aztán sokszor azt sem tudni, hogy ki miről is beszél.

Nos, bevezetesként talán elég ennyi probléma jelzése is – ezek jó részére még visszatérünk – és remélhetően meggyőzte a kétkedőket arról, hogy valóban nincs könnyű dolga annak, aki el kíván igazodni a rendszerváltás és következményei rejtelmeiben.

A RENDSZERVÁLTÁS JELENSÉGÉRŐL ÉS TÖRTÉNELMI HÁTTERÉRŐL

Ahhoz, hogy a rendszerváltás problémakörét – és ennek részeként a rendszerváltás „demokráciáját” – a tényleges viszonyoknak és körülményeknek megfelelően tudjuk megközelíteni és megítélni, elkerülhetetlen e jelenségek és folyamatok értelmezési kereteinek, történelmi összefüggéseinek a tisztázása.

Induljunk ki abból, hogy a 20. század utolsó harmadában alapvető változások zajlottak a világban. Egyfelől kifulladásig a világgazdaságot addig uraló trendek, másfelől dominánssá váltak a globalizáció új modernizációs irányzatai, továbbá felbomlott

---

¹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás (Korunk gazdasági és politikai gyökerei)*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

a második világháború után kialakult katonai-nagyhatalmi status-quo. Ezzel a történelemben egy korszak – a nagyhatalmak jóvoltából – háború nélkül ért véget, és kezdetét vette egy máig tartó átrendeződési folyamat.

E korszakváltás Közép-Kelet Európa – és így Magyarország – számára is új helyzetet teremtett, mivel megszűnt az e térségre kiterjedő szovjet befolyás. Az érintett országok kinyilvánították függetlenségüket, továbbá – a Szovjetuniót is ide értve – az addigi társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésüket is meg kívánták változtatni, még hozzá gyökeresen és azonnal, vagyis a „szocializmusról” a „kapitalizmusra” akartak áttérni. Ez az elhatározás, cél és folyamat rendszerváltás (rendszerváltoztatás) néven került be a történelembe.

A rendszerváltásban részvevő hazai politikai erők annyira nyilvánvalónak és kézen fekvőnek tartották, hogy mi is értendő a rendszerváltás alatt, és az milyen politikai, gazdasági, jogi stb. lépésekkel és eljárásokkal realizálható, hogy kétség sem férhetett felkészültségükhöz, elképzeléseik megalapozottságához, racionalitásához, és a végeredmény sikerességéhez. Úgy gondolták, hogy amennyiben a szocialista „köztulajdon” „magántulajdonba” adják, a „redisztribúciót” pedig „piaccal” váltják fel, továbbá az egypártrendszerrel áttérnek a többpártrendszerre – melyek automatikusan biztosítják a diktatúra felcserélést demokráciára – akkor megtörténnék tekintetű a szocializmus felváltása a kapitalizmussal.

A rendszerváltás eme felfogása számos problémát vet fel. Mindenekelőtt azt, hogy a jelzett nyolcvanas évek végi „szocialista-kapitalista” rendszerváltást mintegy negyven évvel korábban megelőzte egy ezzel éppen ellentétes „kapitalizmus-szocializmus” csere. A két rendszerváltás kísértetiesen hasonlít egymásra mind politikai-ideológiai megokolásában, mind felfogásában és az alkalmazott foratókönyvben. Akkor a kommunista hatalomátvétel során úgymond „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” kapitalizmust (feudálkapitalizmus) kívánták felváltani a „jó” és a „megoldást” biztosító szocializmussal, legutóbb viszont „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” szocializmust gondolta a rendszerváltó politikai osztály a „megoldást” biztosító és „jó” kapitalizmusra cserélni. A foratókönyv pedig a fentebb jelzett intézmények ellentétes irányú cseréjét írta elő: akkor a „magántulajdon” helyett a „köztulajdon” kizárólagosságát tartották helyénvalónak, a „piacot” „bürokratikus koordinációval” kívánták felváltani, és természetesen a demokráciát egyetlen párttal is megjeleníthetőnek vélték. Figyelmet érdemel az is, hogy mindkét esetben azonnali, totális, megalkuvást nem tűrő, kompromisszumot nem ismerő, így minden reformalternatívát elutasító „osztályharcos” eljárást alkalmaztak az éppen hatalmon lévők.

Innen közelítve könnyen belátható, hogy a legutóbbi rendszerváltásunk nem értelmezhető önmagában, hiszen ezt mintegy negyven évvel korábban megelőzte egy ezzel éppen ellentétes rendszerváltás. Egyfelől azért nem, mert a két rendszerváltás között történetileg rendkívül rövid idő telt el, következésképpen nem alaptalanul

feltételezhető, hogy a nyolcvanas évek végi magán hordozza a kommunista rendszerváltásra adott reváns vagy restauráció jegyeit.

Másfelől azért sem, mert mindkét rendszerváltás jellegéből adódóan – hiszen alapintézményekhez (pl. tulajdon, állam) nyúlt hozzá – távlatos történeti folyamatokat, társadalmi-gazdasági szerveződés-módokat, felhalmozási és átörökítési formákat szakított vagy szüntetett meg, miközben új fejlődési irányokat jelölt ki, társadalmi rétegeket és csoportokat iktatott ki vagy éppen emelt be a történelembe, így vitathatatlanul töréseket okozott a gazdaság és a társadalom menetében. Vagyis e történelmi „törések” és következményeik aligha hagyhatók figyelmen kívül a téma tárgyalása során.

És végül a többszöri rendszerváltás – ide számíthatjuk a Tanácsköztársaság időszakának kísérletét is – ténye egy olyan értelmezési lehetőséget is felvet, hogy a XX. századi magyar történelmet fogjuk fel a rendszerváltások koraként, mivel a jelenség folytonosan felbukkan, és történelemalakító tényezőként végigkíséri az évszázadot. Miután nem egyedi és véletlenszerű esetről van szó, joggal merül fel az a kérdés is, hogy vajon mi az oka a rendszerváltások időről időre történő felbukkanásának, illetve milyen körülmények vezettek oda, hogy az ország egy évszázadon át úgymond „nem tudta meghaladni” ezt a problémát. Vajon ez a magyar fejlődés sajátos terméke, történelmi sorscsapás (ahogy sokan állítják), avagy a világtörténelmet alakító folyamatok mindig ezt kényszerítették ki az évszázad során? És persze kérdés, hogy a magyar politikai osztály képes volt-e felismerni a rendszerváltások ismétlődő jellegét és ennek megfelelően a nemzet javára kamatoztatni ezek történelmi tanulságait.

Ha az elmondottak alapján a XX. századot a rendszerváltások koraként fogjuk fel, akkor azonnal szembeötlik, hogy azokra nagy történelmi események, világgazdasági korszakváltások, válságok, hatalmi-katonai átrendeződések nyomán került sor. Ilyen jól megragadható esemény volt az első és a második világháború, melyek mögött ott munkáltak a korabeli kapitalizmusok válságai, és ilyen a nyolcvanas-kilencvenes évek nem kevésbé látványos átalakulása, amikor a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció folyamatai háború nélkül is hasonló alapossággal átrendezték a világot.

Mindezek számos további problémát vetnek fel. Például azt, hogy miután a hivatkozott gazdasági és nagyhatalmi korszakváltások nem csupán hazánkat érintették, hanem minden országot gazdasági, társadalmi és politikai kényszerek és lehetőségek elé állították, és a világot újra és újra átstrukturálták, nem értelmezhetők magyar specialitásként. E kihívások ugyanis a gazdaságilag fejlett országokat csakúgy érintették, mint a közepesen fejletteket vagy a fejlődőket, hiszen pályamódosításra kényszerítették őket, világgazdasági integrációjukat és versenyhelyzetüket alkalmassint jelentősen megváltoztatva. Elég talán utalnunk a legutóbbi (globalizációs) korszakváltásra, melyből a fejlett Egyesült Államok előnyösebben jött ki, mint a szintén

fejlett kapitalizmust képviselő Európai Unió, a volt szocialista Kína is versenyképebben, mint a szintén szocialista Szovjetunió, és India is, mint, mondjuk, Irán.

Fontos körülmény, hogy bár e korszakváltások forradalmakkal, átfogó és gyökeres átalakításokkal, illetve modernizációs kísérletekkel jártak a világ országainak nagy részében, mégsem került sor mindenütt rendszerváltásokra. Azonban éppen elég európai, ázsiai stb. országban zajlott a magyarországgal egyidőben – mondjuk a második világháború után vagy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján – rendszerváltás ahhoz, hogy ebben az értelemben se beszélhessünk magyar specialitásról, ha úgy tetszik „magyar átokról”. Ugyanis a XX. században tömegesen, többször és azonos időszakokban zajló rendszerváltások kizárják, hogy ezeket kizárólag az egyes országok nemzeti fejlődéséből vezessük le, és egyértelműen megerősítik a világot hosszútávon alakító modernizációs trendek bevonását az értelmezésbe.

A fentiekből viszont adódik a következtetés, miszerint a magyar társadalom nem saját (szerves) fejlődési irányzatai és dinamizmusai, válságai és alternatívái által meghatározott úton és módon került olyan helyzetbe, hogy rendszerváltásokra került sor, hanem külső, világgazdasági és nagyhatalmi-katonai változások és válságok nyomán. Másként fogalmazva azt állítjuk, hogy a magyar társadalom nem maga termelte és hordozta ki a rendszerváltásokban megjelenő fejlődési alternatíváit, gazdasági és társadalmi berendezkedéseit. Így aztán a XX. századi rendszerváltásaink nem vezethetők le az azokat megelőző gazdaság-társadalmi újratermelési modellek működési jellemzőiből, fejlettségéből és az általuk kondicionált fejlődési irányokból: ahogy a szocialista berendezkedést nem a két világháború közti feudálkapitalizmus termelte ki magából, úgy az állam-szocialista fejlődésnek sem szerves folytatása a legutóbbi rendszerváltásunk után máig kialakult „félperifériás” globálkapitalista berendezkedés-variáns.

A RENDSZERVÁLTÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA

Ha tehát elfogadjuk, hogy rendszerváltásaink nem egyedi és véletlenszerű esetek, akkor aligha megkerülhető az a kérdés, hogy ezeknek vannak-e valamiféle közös jellemzői, netán tanulságai. Itt és most négy karakteres összefüggésre utalnánk vázlatosan.

Mindenekelőtt arra, hogy a magyar társadalom és gazdaság évszázadok óta „más” fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a modernizáció fő fejlődési irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb kapitalista országok. A jelenséget sokan – gondoljunk Ady, Berend T., Bibó, Erdei, Kosáry, Széchenyi, Szekfű, Szelényi, Szűcs, stb. írásaira – és sokféle módon jelezték. Volt, aki „elmaradottság” vagy „megkésettség” megnevezéssel írta körül a problémát, mások „perifériáról” vagy „peremzónáról”, megint mások – más összefüggésben – „többszörösen összetett (társadalom)

szerkezetéről”, „kettős társadalomról” stb. beszéltek.² Ez a probléma a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg, hiszen egyfelől a legfejlettebb kapitalista országok új modernizációs irányzatainak a kényszereire-lehetőségeire, másfelől az ezektől jelentősen „elmaradó” hazai fejlettség-fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira (kihívásaira) egyszerre kéne válaszolni. Vagyis a két különböző problémahalmazt egyidejűleg kellene nemzeti szinten „harmonizálni” még hozzá úgy, hogy az „utolérés” mindig felmerülő évszázados problémájára is valamiféle választ adjon. Be kell látnunk, hogy ez nem könnyű feladat.

Másfelől arra, hogy mivel a rendszerváltások társadalmi és gazdasági alapintézmények – pl. tulajdon, piac, állam – totális átalakítását tűzik ki célul, ily módon az intézményi változások messze túlmutatnak önmagukon.³ Vegyünk egy példát. A tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása például nem írható le egyszerűen az államosítás vagy a privatizáció eljárásaival, ugyanis ezek társadalmi osztályok, rétegek és csoportok „megszüntetésével”, illetve újak létrehozásával járnak, vagyis önmagukban a társadalom jelentős átstrukturálását vonják maguk után. Fontos tény azonban, hogy ezen átalakítások-átalakulások nem évszázados vagy évtizedes gazdasági felhalmozások és társadalmi fejlődések eredményei, hanem csupán az adott rendszerváltások ideológia- és politika-vezérelt – alkalmasint kényszert is alkalmazó – adminisztratív eljárásainak a következményei. Így aztán, amíg a világ más – talán boldogabb – országaiban az olyan nagy létszámú osztály, mint a történeti parasztság megszűnése évszázados folyamat volt, addig erre hazánkban a kommunista rendszerváltás után pár év is „elégségesnek” bizonyult. Az államosítást követően a polgárság különféle csoportjai is hasonló gyorsasággal „kerültek ki” a társadalomalkotó rétegek sorából. A legújabban viszont a Kádár-rendszerben kialakult „alkalmazotti” társadalmat harmadolta meg a kapitalista rendszerváltás, amikor is a kilencvenes évek elején közel másfél-millió alkalmazottat úgy bocsátották el a munkahelyéről, hogy zömük többé nem volt képes visszatérni a munkaerőpiacra. Tekintettel arra, hogy a „megszüntetett-elbocsátott” osztályok-rétegek vagyonukon, vállalkozásaikon, státusukon vagy szakértelmükön túl sajátos habitusok birtokosai, társadalmi presztízsek és mobilitások átörökítői, kapcsolatok és identitások hordozói stb. is voltak, e fontos társadalomalakító tényezők „kiiktatásukkal” szintén érvényüket veszítették. A mindenkori rendszerváltásoknak tehát a tulajdonnal egyenértékű további fontos társa-

² Lásd például: Berend T. Iván: *Kisiklott történelem (Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században)*, História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in: *Bibó István válogatott tanulmányok 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, A. Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*, Gondolat, Budapest, 1984. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867 (Magyarok Európában III.)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest,

³ Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, LVI. Évf. 2007. április,

dalomalakító tényezők – habitusok, identitások, tudás- és kapcsolati tőkék stb. – is áldozatul estek. Ebben az értelemben állíthatjuk, hogy a rendszerváltásokat kísérő jelentős átstrukturálódások legfeljebb politikai-ideológiai szempontból tekinthetők megalapozottaknak, gazdaságilag és társadalmilag aligha.

Az új rétegek és csoportok „kialakításának” a rendszerváltó folyamatai hasonló problémákat vetnek fel, hiszen amíg máshol a kapitalizmust hordozó rétegek (gyárosok, kereskedők stb.) kialakulása szintén évszázadokat vett igénybe, addig nálunk erre a kilencvenes évek privatizációs eljárásai láthatóan „elégésesnek” bizonyultak. Ha problémásnak tartottuk, hogy a „kiiktatott” rétegek és csoportok megszüntetésével tudás- és kapcsolati tőkék vesztek el érvényüket és tűntek el a társadalomból, akkor nem kevésbé problémás, hogy a kapitalizmus hazai hordozó rétegeinek döntő része korábbi vállalkozói tapasztalatok, habitusok, ismeretek vagy piaci kapcsolatok nélkül lett burzsoá. Tovább megyünk, vajon egy ilyen léptékű történelmi változásnak, mint a kapitalista rendszerváltás, előfeltétele-e a rendszerspecifikus hordozó rétegek léte. Ugyanis történelmi tanulmányaink során azt tanultuk – Marxtól, Webertől, Polányitól, Braudeltől stb. –, hogy a kapitalizmus hordozó rétegei az előző rendszerben alakulnak ki és harcolják ki „jussukat”, már pedig a hazai vállalkozói rétegeket alapvetően a rendszerváltás folyamatában „nevezte” ki a politikai osztály.

Bár sem a szocialista, sem a kapitalista rendszerváltás nem írt elő előfeltételeket a társadalmi-gazdasági fejlettségre vonatkozóan, mint amelyek szükségesek egy ilyen történelmi horderejű változás sikeres lebonyolításához – rivalizálásuk során mindegyik eleve „fejlettebbnek” tekintette magát a másiknál – a kérdést mi mégis alapvetőnek tartjuk. Ugyanis nem csupán szocialistaként lehet fejletlen vagy közepesen fejlett valamely ország, és helyezkedhet el a világgazdaság „fél-perifériáján” vagy „perifériáján”, hanem kapitalistaként is, mi több, rendszerváltó kapitalistaként is. Tekintettel arra, hogy a legfejlettebb „centrum” országok, valamint a „fél-periféria” és „periféria” országai között gazdasági függés van, nyilvánvaló, hogy önmagukban sem a modellváltási kísérletek, sem a magánosítás vagy az államosítás politikai eljárásai nem változtatnak az örökölt „fejlettségen”, versenyképességen és függőségen.

És végül utalnánk a rendszerváltások ideológiáira is. A szocialista rendszerváltás ideológiai összefüggéseire nem térnénk ki, annál is kevésbé, mert az elmúlt közel két évtized politikai propagandája ezt nem engedte feledésbe menni, még ha „kissé” önkényesen és megbélyegző értelemben idézi-használja is. Nem érdektelen azonban a szocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológiákra sem kitérni. Ennek hatásosságát Szelényi Iván szerint az adja, hogy „a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak

téved, hanem bünt követ el”.⁴ A két ideológia a fenti értelemben kétségkívül nagyon hasonlít egymásra, és a történelem fintora – avagy a rendszerváltások természetrajza – hogy a kapitalista rendszerváltás után alig egy évtizeddel ez utóbbi ideológia is a szocialista sorsára jutott: ma már ezt is inkább szitokszóként vagy megbélyegzőként használják a politikában.

A vázoltak ismeretében aligha túlzás, ha a rendszerváltásainkhoz olyan jellemzőket rendelünk, mint a gazdasági és társadalmi megalapozatlanság, az ideológiai és indulati túldimenzionáltság, a politikai önkény és küldetéstudat, vagy az erkölcsi felsőbbrendűség. Ezek láthatóan „természetes” velejárói a társadalmi-gazdasági újratermelődési rendszerek olyan rapid átalakítási kísérletének, amikor hiányoznak a szükséges előfeltételek, hiszen ekkor kiváltképp nélkülözhetetlen a harcok ideológiai-indulati szenvedélyesség, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása az államosítás vagy a privatizáció révén, pedig eleve önkényes és „osztályharcos” eljárások. Mivel a rendszerváltások súlyos töréseket okoznak az ország fejlődésében – pl. távlatos gazdasági-felhalmozási irányzatokat, kiépült nemzetközi beágyazottságokat (pl. piacok) szakítanak meg, társadalmi osztályokat-rétegeket „iktatnak ki” vagy „hoznak létre” – ezeket a politikuskok ismételten erkölcsi felsőbbrendűséggel és küldetéstudattal (pl. történelmi igazságtétel) gondolják ellensúlyozni. Nos, mindezek fontos történelemalakító tényezőkként épültek be a magyar fejlődésbe, és közelről érintik a hazai „demokráciát”.

A LEGUTÓBBI RENDSZERVÁLTÁS ÖNKÉNYES ÉRTELMEZÉSE

Ha tehát megalapozottaknak gondoljuk a fenti megfontolásokat, akkor ezekkel az aktuális rendszerváltásunknál is számolnunk kell. Témánk szempontjából fontos kérdés tehát, hogy e jelenségekkel és problémákkal a rendszerváltó politikai osztály, pontosabban annak különféle indíttatású és felkészültségű csoportjai tisztában voltak-e, illetve, hogy azokat a reálfolyamatokkal adekvátan értelmezték-e vagy sem.

Tekintettel arra, hogy e keretek közt nincs időnk kitérni minden összefüggésre, itt elsősorban a „kettős kihívás”⁵ jelenségével foglalkoznánk, hiszen vitathatatlan, hogy a magyar gazdaság és társadalom az ötvenes-nyolcvanas évtizedekben is jelentősen eltérő fejlődési pályán mozgott, mint a modernizáció fő irányát meghatározó legfejlettebb országok. Vagyis a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján is két probléma-együttes jelentkezett: egyfelől ekkorra váltak dominánssá a világgazdaság új

---

⁴ Szelényi Iván – Gil Eyal – Eleanor Townsley: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I-II. *Politikatudományi Szemle*, 2-3.

⁵ Laki László: Rendszerváltások Magyarországon, in. (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest,

modernizációs irányát meghatározó globálkapitalizmus irányzatai, másfelől ekkorra kerül válságba az államszocializmus keretei közt gyors, de felemás modernizációt felmutató Kádár-rendszer. Bár a két kihívás egy töről fakadt és egy időben jelentkezett, mégis két eltérő problémáról van szó.

E ponton tisztáznunk szükséges egy alapvető tény. Nevezetesen, hogy az államszocialista rendszerek – legalábbis felfogásunk szerint – nem csupán a „Kapitalizmust” meghaladni és egy „ideális kommunista” társadalmat felépíteni kívánó ideológiai-politikai konstrukciók voltak, hanem kezdettől modernizációs modellkísérletek is, melyeknek a nagyhatalmi vetélkedések, a befolyási övezetek, a katonai fejlesztések stb. is részét képezték. Következésképpen mind a Szovjetunió, mind a későbbi szocialista országok fennállásuk ideje alatt kettős mércét és mintát használtak: az egyiket a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek zárt rendszere szolgáltatta, a másikat a korabeli kapitalista országokkal együtt működtetett hatalmi és modernizációs verseny nyílt és rivalizáló világa. A második világháború után zajló modernizáció gyors gazdasági növekedést, technikai-technológiai forradalmat, űr- és fegyverkezési versenyt, a fogyasztás, az életmód és az életminőség új formáit produkálta, és a polgári élet számára döntően a kapitalista országok által kitermelt civilizációs eredmények sok tekintetben követendő és elérendő mintául is szolgáltak a szocialista országokban. Vagyis ezek olyan kihívások voltak, amelyek elől senki sem térhetett ki, aki versenyben akart maradni.

Nos, a Kádár-korszak számottevő modernizációs teljesítményt felmutató időszak volt a magyar történelemben, hiszen a hatvanas-nyolcvanas évek iparosítása mind a Horthy-rendszer feudálkapitalizmusához, mind Rákosi totalitárius és egyetemlegesen szegény szocializmusához képest alapvetően átstrukturálta és emancipálta a magyar társadalmat. A szocialista („első”) gazdaság keretei közt folyó extenzív iparosítás azon túl, hogy felszívta a kényszerkollektivizálás nyomán menekülő mezőgazdasági munkaerőt, az alacsony keresetek miatt munkát kereső nők milliói számára is elhelyezkedési lehetőséget kínált. Az „első” gazdaságbeli munkavállalás tömegek életét alapjaiban változtatta meg, mivel a korábbi, dominánsan maradékelvű piacosodáshoz és naturálgazdálkodáshoz képest modern „alkalmazotti” státust biztosított: havi rendszeres pénzbeli jövedelmet, beteg- és egészségbiztosítást, nyugdíjjogosultságot, szabályozott munkaidőt, a felmondás és elbocsátás szempontjából biztonságos munkahelyet. A különböző munkakörökhöz és beosztásokhoz eltérő iskolázottságok és képzettségek, továbbá eltérő bérek és fizetések tartoztak. A hatvanas-nyolcvanas évek korosztályai már ebbe a kiszámítható, mobilitást és gyarapodást is biztosító világba születtek bele, ezt „természetesként” kezelték, kalkulálva, hogy milyen iskolázottsággal, szakmával és képzettséggel mit lehet elérni és keresni az „első”, és mit a „második” gazdaságban. Röviden: az „első” gazdaság egy, a nyugat-európai ipari kapitalizmusokra sok tekintetben hasonlító „alkalmazotti társadalom” képét mutatja,

a maga társadalmi tagoltságával, mobilitásával, kiszámíthatóságával és tervezhetőségével, valamint foglalkoztatási biztonságával.

Természetesen mindezek a korabeli államszocializmus gazdasági fejlettségi szintjén és viszonyai közt értendők, melyekhez az alacsony bérek és fizetések csakúgy hozzátartoztak, mint az emiatt kialakult többkeresős családmóddal, a túlfoglalkoztatottság, a szegénység adott formái, a „hiány”, a mezőgazdasági önellátás társadalmi léptékű konzerválódása, vagy az „első” és a „második” gazdaság egymás mellett élése. A „kettős” gazdaság léte pontosan jelezte az előbbi teljesítményének és szolgáltatásainak a korlátait, és azt, hogy aki jobban akar keresni és élni, mint amit az „első” gazdaság képes nyújtani, az kénytelen a „második” gazdaságban is teljesíteni. A „második” gazdaság politikai-ideológiai megítélése ugyan folytonosan változott, azonban társadalmi léptékű elterjedtsége végig kísérté a rendszert, és olyannyira beépült mind az emberek megélhetésébe és törekvéseibe, mind a rendszer működésébe és teljesítményébe, hogy ügyletei az „első” gazdaság igényeinek megfelelően piaci formákat ölthettek, a nyolcvanas években akár egyéni vállalkozásokká alakulhattak.

Mindent egybevéve, bár a Kádár-korszak sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, vagy az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, azonban jelentős – ámbár felemás – modernizációs teljesítményét nem lehet elvitatni. Teljesítményei közé tartozik a társadalom extenzív iparosításnak megfelelő átstrukturálása, az áru- és pénzviszonyok irányába történő határozott elmozdulása és az ezen alapuló „alkalmazotti társadalom” kialakítása, modern termelési rendszerek meghonosítása, a fogyasztás rendszer-legitimáló elemként való felhasználása, vagy (a korszak vége felé) a magánvállalkozások ösztönzése. Hangsúlyoznánk, hogy ez a szocializmus került válságba, hiszen a gazdaság intenzív fejlődésre való áttérése évtizedeket késett, szerkezete és felszereltsége elavult, a belső felhalmozások elégtelenek bizonyultak a modernizációs kihívások megoldására, így nyugati erőforrások igénybevételére kényszerült, melynek nyomán tőke- és technológiafüggősége nőtt, és eladósodott. Tekintettel arra, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni és azok megoldása nem tűrt halasztást, a rendszer ellenfelei, kritikussai, reformerei stb. körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak. Az államszocializmus válságba került Kádár-kori modernizációs variánsa tehát minden tekintetben megérett a változásra.

A másik kihívást a modernizáció irányát és dinamizmusát meghatározó kapitalista országok fejlődésének új irányzatai – a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció – jelentették meg a nyolcvanas években. Az előbbi arra utal, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fokozatosan kimerültek a nagyszériás, futószalag jellegű, az úgynevezett „fordi típusú” ipari tömegtermelés fejlődési lehetőségei. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye világossá tette e rendszer gyengéit, a nyersanyag- és energiapazarlást, az elavult gazdasági szerkezetet, a kutatás-fejlesztés lassúságát, vagy a differenciált igények iránti közömbösséget. E rendszer

válságával megkezdődött a kiutak keresése: a fejlett technológiákat alkalmazó és kis szériában termelő ágazatok kiépítése, a kutatás-fejlesztés előtérbe állítása, új tudás-felhasználási és termelés-szervezési eljárások bevezetése, és a vállalatok közti kapcsolatok (pl. integrációk, fúziók, kiszervezések) új formáinak a kialakítása. Az átalakítás fő hordozói és haszonélvezői, a multinacionális cégek terjeszkedése új dinamikát kapott, felgyorsult a kontinenseken átívelő vállalatháló, kutatási-fejlesztési, termelési-bedolgozói és piaci integrációk kiépítése, továbbá a termelések kihelyezése a fejlődő országokba. Mindezek a számítástechnika, az információs és kommunikációs technológia gyors fejlődésével összekapcsolódva a globalizációval jelzett irányzatokat alapozták meg.

Miután a multinacionális cégek már mind piacaikat, mind gazdasági partnereiket, mind stratégiáikat tekintve túlléptek a nemzeti kereteken, a termelési tényezők korlátozás nélküli világméretű áramlásában voltak érdekeltek, amelyek szükségessé tették a tulajdonformák politikai-ideológiai megkülönböztetésének a megszüntetését, a beruházási törvények, vagy a vám- és adózási előírások egységesítését. Azzal, hogy az üzleti gondolkodás, a jogi szabályozás, a pénzügyi normák stb. az egységesülés irányzatát erősítették, mintegy spontán módon felülírták és felpuhították a korabeli hatalmi és politikai szembenállásokat, ideológiai tabukat és korlátokat is. És nem utolsósorban utat törtek az élet minden szféráját átható liberalizációnak, az eszméktől és értékektől kezdve, a fogyasztási szokásokon át egészen az ízlés- és divatirányzatokig, ami egyik kulcseleme a globalizációnak. A jelzett irányzatok hatására a nemzetállamok szerepe és kompetenciái is számottevően változtak, hiszen egyfelől érdekeik fűződtek e fejlesztési forrásokhoz való hozzájutáshoz, a transznacionális vállalatok kínálta fejlett technológiák megszerzéséhez, vagyis a nemzetközi vérkeringésbe történő sikeres integrálódáshoz. Ugyanakkor komoly engedményeket kellett tenniük a beruházások, a vámok és az adózás területén, le kellett mondaniuk a tőkék mozgása feletti kontrollról, ide értve a profittranszfert is, mely mozzanatok csakúgy érintették az állam jóléti-újraelosztó tevékenységének, mint a szuverenitás vagy „nemzeti érdek” hagyományos tartalmainak az átértelmeződését. Jeleznék, hogy a globalizáció folyamatai kikezdték és átrajzolták a fejlett kapitalista országok társadalmait is, gondoljunk a gazdasági szerkezet átalakítására, a hagyományos ipari városok és régiók hanyatlására, a munkanélküliség állandósulására, a privatizáció előretörésére vagy a szociális feszültségek állandósulására. Röviden, ezek a társadalmak is megérték a változásra.

A gazdasági paradigmaváltás és globalizáció mélyreható folyamatai tehát a huszadik század utolsó harmadában minden tekintetben jelentősen átstrukturálták a világot. A vázolt irányzatok leglátványosabban talán a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quot rajzolták át, amely a szocialista rendszer felmorzsolódásával járt. Az állandósult versenyre kényszerülő államszocialista újratemelődesi modell szerint berendezkedett országok, nem bírván a lépéstartást a

gazdaságilag legfejlettebbekkel, folyamatos gazdasági kríziseken estek át, technikai-technológiai lemaradásuk növekedett, pénzügyi függőségük állandósult. E folyamatok nyomán meggyengült a szovjet katonai hatalom, megkérdőjeleződött a kétpólusú világrendszer realitása, és bomlásnak indult, majd összeomlott az ezen alapuló „birodalom”. Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy a két kihívás azonos tőről fakadt és azonos időben jelentkezett.

Nos, röviden ezt jelenti a „kettős kihívás”, amelyre a rendszerváltó politikai osztálynak – ha már egy ilyen történelmi léptékű társadalmi-gazdasági változás levelezénylésére lehetősége nyílt és vállalkozott – illetet volna felkészülnie, a felvetődő problémákat illetet volna feltérképeznie és a realviszonyokkal adekvátan definiálnia, továbbá ezek kezelhetőségére távlatos „nemzeti” programot kidolgoznia. Ehelyett a rendszerváltás önkényes – és önkényesen változó – értelmezésével találkozunk, amikor is a különböző indíttatású politikai csoportok-pártok zömében zavaros vagy inadekvát elképzelésekkel, revánsvággyal, hatalom- és vagyonszerző nyomulásokkal stb. közelítettek a rendszerváltás kihívásaihoz, ezzel a magyar társadalmat sodródó pályára állítva.

Mire is gondolunk, amikor a rendszerváltás önkényes értelmezésére utalunk?⁶

Például arra, hogy a politikai osztály önkényesen járt és jár el, amikor a vázolt „kettős kihívásból” csak az egyiket ismeri fel, pontosabban ismeri el. Ugyanis politikailag büntetlenül nem teheti meg, hogy a rendszerváltást elsősorban vagy kizárólag a „bűnös szocializmus” felszámolásaként, elitje leváltásaként, az állami-szövetkezeti tulajdon ötlet- vagy elégtételszerű szétosztásaként, saját politikai-gazdasági klientúrája kiépítéseként stb. fogja fel, miközben mellékesnek tartja – netán „ördöginek” minősíti – a globálkapitalista betagozódás kényszerét. És ez fordítva is igaz, amikor hazánk globálkapitalista integrálását a tényleges gazdasági, foglalkoztatottsági, jövedelmi, megélhetési stb. állapotokat teljesen figyelmen kívül hagyva, és népességének jelentős csoportjait kiszolgáltatva, vagyis „bármilyen áron” gondolja levezényelni.

Aztán arra, hogy ha – mint jeleztük – a „lemaradás” problémája évszázadok óta ismert hazánkban, mint ahogy az eladósodottság is hosszú múltra tekint vissza, akkor ezek nem írhatók az előző rendszer számlájára. Viszont, ha ezek nem az államszocializmus „termékei”, akkor meglehetősen önkényes úgy tenni, mintha egy „fejletlen” ország szocializmusából – gondoljunk a gazdasági szerkezet elavultságára, a természetes ügyletek súlyára, a tőke- és technológiafüggésre stb. – kizárólag a „piac

⁶ Lásd például:

Laki László: Rendszerváltás, világ gazdasági korszakváltás és a magyar politikai osztály, *Egyenlítő*, VI. évf., 2008/1-2. sz.

Pitti Zoltán: Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok (1989-2002). in. (Ágh Attila szerk.), *Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*, BM Kiadó, Budapest,

Szelényi Iván: Kapitalizmusok, szocializmusok után, *Egyenlítő*, 2004/4.

Szentes Tamás: *Világ gazdaságtan I., Elméleti és módszertani alapok*, Aula Kiadó, Budapest.

bevezetésével”, vagy az állami-szövetkezeti tulajdon magánosításával egy csapásra „fejlett” kapitalizmus lenne.

Hasonlóképpen: ha tudott volt, hogy a fejlett „centrum”, a „közepesen fejlett” és „fejlődő” országok között egyenlőtlen kapcsolatok, aszimmetrikus gazdasági alku és függőségi viszonyok vannak, akkor arra is fel kellett volna készülni, hogy a „kapitalizmusra” áttért kevésbé fejlett Magyarország függősége továbbra is súlyos és kezelendő probléma marad.

Vagy arra, hogy ha nem volt titok, hogy a világgazdaságot a multinacionális cégek kontinenseket átívelő termelési, bedolgozó, fejlesztési rendszerei és piaci világhálói uralják, akkor aligha életszerű azt feltételezni, hogy hazánk néhány százezer vállalkozói és östermelői igazolvánnyal rendelkező „magánzóval”, alaptőke nélküli Bt.-vel, vagy néhány tízezer egymillió forintos tőkével bíró Kft.-vel versenyképesen tud integrálódni a kapitalista világba.

És ha tudott volt, hogy a legújabb rendszerváltásunk mögött a globálkapitalizmus erői munkálnak, akkor meglehetősen önkényes az állami-szövetkezeti tulajdon elkötyavetyélésével, és valamiféle időtlen-meghatározatlan „piacgazdaság” ígéretével azt a benyomást kelteni, mintha ezáltal egy, a globálkapitalizmussal adekvát, azzal kompatibilis, abba sikeresen integrálódni képes kapitalizmus jönne létre Magyarországon. Másként: ha a kihívást a kapitalizmus új formája, a globálkapitalizmus közvetítette, akkor a magyar politikai osztály büntetlenül nem fantáziálhat valamiféle meghatározatlan „piacgazdaságról”, nem gondolkodhat évszázadokkal korábbi „szabad-versenyos kapitalizmusban”, vagy nem tehet úgy, mintha a felhalmozott állami-szövetkezeti vagyon elképzelés nélküli osztogatása-fosztogatása (privatizáció) révén a globálkapitalizmussal versenyképes gazdaság- és társadalomszerveződésformák alakulnának ki. Remélhetően nem tévedünk nagyot, ha az állítjuk, hogy a rendszerváltó politikai osztálynak – talán egy-két személy kivételével – még a realviszonyokkal adekvát kapitalizmusképe sem volt.

Nem sorolnánk tovább a tényeket, remélve, hogy az elmondottak is elégségesek a politikai osztály felkészületlenségének, a rendszerváltás realviszonyoktól merőben eltérő és önkényes értelmezésének, vagy a távlatos politikai gondolkodás hiányának a bemutatására, hiszen – mint jeleztük, de megismételjük – a globálkapitalizmussal adekvát versenyképes gazdasági-társadalmi struktúrák nem alakultak ki hazánkban. (Gondot jelent azonban, hogy a magyar politikai osztály nem csupán önkényesen értelmezte a kor kihívásait, de mindmáig kitartott inadekvát felfogása mellett, ellenkező esetben kísérletet tett volna a rendszerváltás újraértelmezésére, eddigi gyakorlatának felülvizsgálatára, a sodródás megállítására és egy, a politikai erők által egyetértésben kialakított hosszú távú nemzeti program kialakítására).

A RENDSZERVÁLTÁS LEVEZÉNYLÉSÉNEK DEMOKRÁCIÁJÁRÓL

Mindezek után nézzük meg, hogy a rendszerváltó politikai osztálynak a társadalmi-gazdasági reprodukciós rendszer totális megváltoztatására tett közel két évtizedes kísérlete-gyakorlata mennyire lehetett és volt demokratikus.

Történeti ismereteinkből tudjuk, hogy egy társadalmi-gazdasági újratermelődési rendszerről egy másikra való áttérés – gondoljunk a mindenki által ismert, a „feudalizmusról a kapitalizmusra” történő átmenetre – hosszú, a társadalmak teherbíró-képességét igencsak próbára tevő, súlyos feszültségeket és válságokat, alkalmasint kemény politikai konfliktusokat generáló folyamat. Felfogásunk szerint – jóllehet aktuálisan „csupán” a „szocializmusról a kapitalizmusra” való áttérésről van szó – mindezen jellemzőkkel most is számolnunk kell, még ha ezt egy „bársonyos forradalom” előzte is meg. Annál is inkább, mert a „szocializmus-kapitalizmus” váltást – ahogy ezt jeleztük – mi leegyszerűsítésnek tartjuk, ugyanis egészen pontosan egy felemás modernizáción átesett magyar „államszocializmusnak” a „globálkapitalizmus” világába való átalakulási-betagozódási kényszeréről-lehetőségéről van szó. Ezt pedig hasonlóképpen történelmi léptékű kihívásnak tekintjük, mint a „feudalizmus-kapitalizmus” váltást, következésképpen e problémahalmazt szerintünk a Polányi Károly kifejtette „nagy átalakulás” sokkal adekvátábban írja le, mint amit a szokásosan használt „rendszerváltás” vagy „rendszerváltoztatás” kifejezések jelölnek.

A fentiekből következik az első kérdésünk. Vajon a modernizálódó államszocializmus társadalmi-gazdasági újratermelődési modelljéről a „globálkapitalizmusra” való áttérés történelmi léptékű kihívása – amely ráadásul csak ideológiailag-politikailag tekinthető „megalapozottnak”, gazdasági és társadalmi értelemben semmiképpen sem – lebonyolítható-e demokratikusan? Ha a rendszerváltó politikai osztály „itt és most” is rapid és „osztályharcos” eljárás keretében – minden reformalternatívát elutasítva – törekedett a társadalmi-gazdasági alapintézmények (pl. tulajdon, állam) totális átalakítására, és az állami-szövetkezeti tulajdon privatizálása hasonlóképpen társadalmi osztályok-rétegek adminisztratív „megszüntetését”, illetve újak „létrehozását” igényelte-eredményezte, akkor ez levezényelhető-e demokratikusan? Nyersebben fogalmazva: ha az új rendszer, a „kapitalizmus” nem működhet kapitalisták nélkül, akkor az ezt megalapozó „eredeti tőkefelhalmozás” – vagy ahogy ennek a XX. század végi magyar formáját Pitti Zoltán nevezte, az „egészen eredeti tőkefelhalmozás” – folyamatai lehetnek-e demokratikusak?⁷

A kérdéskör már csak azért sem megkerülhető, mert véleményünk szerint hazánkban az államszocializmus viszonyai között nem alakultak ki a szocializmus

---

⁷ Pitti Zoltán (1997) Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 52.évf., 1997/8-9 sz.,

kapitalizálásának viszonylag kifejlett állapotot felmutató gazdasági hordozó rétegei. (E tekintetben a nyolcvanas évek piacosítási kísérletének szocialista vállalkozóit és menedzsereit legfeljebb előfutároknak, közülük a későbbi vagyonszerzőket is inkább a rendszerváltás haszonélvezőinek tekinthetjük, semmint a globálkapitalizmus előző rendszerben kialakult hazai hordozó rétegeinek). A tulajdonosi rétegek „kijelölésére” tehát a rendszerváltást követően került sor az új politikai osztály vezénylete és ellenőrzése mellett, és a társadalom teljes kizárásának körülményei között. Sőt, az egymást választásonként váltó politikai csoportok-pártok kormányzásuk ideje alatt a rivális politikai erőket is kizárták a tulajdonosi rétegek „kijelölésének” és ezen eljárás ellenőrzésének a folyamataiból. Sajátosnak tekinthetjük az eljárást abból a szempontból is, hogy a tulajdonosi csoportokat nem egy gazdasági növekedés, ellenkezőleg, egy súlyos gazdasági válság időszakában „jelölték” ki – amikor is a GDP mintegy ötödével esett vissza, vállalatok sokasága ment csődbe, kétszámjegyű infláció alakult ki stb. – így a magánosítás tulajdonképpen az erőforrásoknak más társadalmi rétegek és csoportok rovására történt átcsoportosítása révén ment végbe. A vállalkozások kistaffirozását és indulását segítő-támogató kedvezményes hiteleket és egyéb kedvezményeket stb. szintén a társadalom más rétegeivel „fizettette” meg a politikai osztály. Kérdés tehát, hogy a jelzett politika- és ideológia-vezérelt, a revánsot, a hatalom- és vagyonszerzést sajátosan elegyítő, társadalmilag ellenőrizetlen – vagyis önkényes – tulajdonváltási folyamatokat lehet-e demokratikusnak minősíteni?

Önkényes, hiszen a köztulajdon ideológiailag-politikailag „igazolt” meg- vagy visszaszerzése – pontosabban elhordása – már akkor megkezdődött, amikor erre még törvények sem voltak. A „magántulajdont” eleve „hatékonyabbnak”, „jobbnek” és „magasabb rendűnek” minősítette a rendszerváltó politikai osztály, mint az állami- vagy szövetkezeti tulajdont, mint ahogy a „piac mindenhatósága és értékítélete” is megkérdőjelezhetetlen hivatkozási ponttá vált. Így aztán bármilyen kis összegért jelentős vagyonokat juttattak magánkézbe a privatizációt bonyolító pártok és segédcsapataik, és fordítva, bármilyen nagy összeget ki lehetett fizetni közpénzekből a magáncégeknek tényleges vagy vélt szolgáltatásaikért.⁸ Tény, hogy a bíróságok még a legkirívóbb ügyeket is csupán a „jó erkölcsbe” ütköző tranzakcióknak minősítették. És tény az is, hogy számos addig „veszteségesen” működő hazai állami vállalat azonnal „nyereségessé” vált, amint az egy külföldi, jóllehet szintén állami cég tulajdonába került. Vajon miként lehet az, hogy az „állami tulajdon” a fejlett kapitalista államokban nem „alacsonyabb rendű” más tulajdonformáknál, és az ő állami cégeik Magyarországon „nyereségesen” működtetik ugyanazokat a termelő-szolgáltató kapacitásokat, amelyeket a magyar állami vállalatok „csak veszteségesen”

⁸ Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban, in. (Kovács Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, Napvilág Kiadó, Budapest,

tudtak? Miként van az, hogy a fejlett kapitalista országokban az állam alkalmasint jelentősen beavatkozik a piac működésébe (pl. az EU agrárpiaca), szükség szerint támogatja vállalatait a külföldi piacok megszerzésében (pl. a volt KGST piacok), sőt állami védernyőt húz maga, a „szabadpiac” fölé is – lásd az Amerikai Egyesült Államok jelenlegi beavatkozását piaccgazdaságába – ha válságba kerül. Mindezekkel ellentétben miként van az, hogy a magyar politikai osztály semmiről sem akar hallani, ami az állammal, közösséggel, ilyen típusú érdekekkel-szolgáltatásokkal és funkciókkal (pl. ellenőrzés, program, beavatkozás, újraelosztás, működtetés, tulajdon) kapcsolatos.

Ugyanis az „államtalanítás” jelszava alatt ezt az intézményt a társadalom szinte minden területéről ki akarták űzni, elvitatva tőle olyan feladatokat is, amelyeket más intézmények ténylegesen nem képesek és/vagy nem a „közérdek” szempontjait is figyelembe véve szolgáltatni a társadalomnak. E „sajátos” államtalanítási eljárásnak, amely – sok más mellett – az állami feladatokat úgy osztotta más intézményekre (pl. önkormányzatok, oktatási-képzési rendszer, család), hogy az ellátásukhoz szükséges erőforrásokat nem rendelte hozzájuk, a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válság lett a következménye. Ugyanis az addig a kiszámíthatóságon, a bizalmon és a kölcsönös előnyök és érdekek szem előtt tartásán alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant, és ezek helyét a hatalmi helyzet, a párt-, a baráti és egyéb kapcsolatok, és az érdekérvényesítés nyers szabályai vették át. Így a társadalmi újratermelődés rendszerében anarchizált állapotok alakultak ki, hiszen általánossá vált a feladat- és felelősségáthárítás, a mások rovására történő erőforrásszerzés és a bünbakképzés, továbbá a mindenkire érvényes szabályok helyébe a kijárási, az egyéni elbírálás, az ügyeskedés, az agresszivitás és erőszak stb. eljárássai léptek. Kérdés tehát, hogy egy anarchizált társadalom – ahol nincsenek mindenkire érvényes törvények és szabályok, ahol a politikai osztály sem (mindig) tartja be az általa hozott törvényeket, ahol a magántulajdon „magasabb rendű” minden más tulajdonformánál, ahol az „állam” csak „bűnös” intézmény lehet, ahol a pártok „zsákmányelve” és a „magánérdek” felülírja a „közérdeket” – milyen demokráciaként azonosítható? Mindenesetre érdekes demokrácia az, ahol a politikai szótárból jószerivel hiányzik a „közjó”, az „államérdek” és a „nemzeti érdek” fogalma – így ezeket senki sem kívánja képviselni – és ha a pártok netán „lecsapnak” rájuk, akkor kisajátítva, a pártérdeknek és a „zsákmányelvnek” alárendelve, zavaros, a piaci, a nemzeti stb. fundamentalizmust aktuális érdekeikkel elegyítve igyekeznek megformálni. Ebben a formában alkalmasak (voltak) ugyan mindenféle zagyva ideológia, igazságtétel, hatalmi igény-nyomulás vagy klientúra-építés megjelenítésére, de teljességgel alkalmatlannak bizonyultak a szocializmusban az állami-szövetkezeti formában felhalmozott „nemzeti vagyonnak” a nemzet javára szolgáló globálkapitalista átszervezésére és működtetésére.

Fontos tény, hogy a vállalkozói csoportok olyan körülmények között jutottak tulajdonhoz, amikor az állami-szövetkezeti vállalatok tömeges csődje, részleges vagy teljes felszámolása során az „alkalmazottak” százezreit bocsátották el úgy, hogy többségük tartósan kiszorult a hivatalos munkaerőpiacról, elvesztette státusát és identitását, elszegényedett, és marginális helyzetbe került. Vajon demokratikus gesztus volt-e, amikor a kilencvenes évek elején úgy bocsátották el a munkahelyéről közel másfélmillió embert, hogy a rendszerváltó hatalom elvitatta tőlük az emiatti szervezkedés és tiltakozás jogát a „nemzet”, a „jövő” vagy a „demokrácia” nevében, vagy egyszerűen csak a „kommunista rendszer visszaíróinak” minősítve őket. Vajon milyen demokrácia épül ott, ahol az új politikai osztály különféle csoportjai a szakszervezeti mozgalom „demokratizálása” nevében úgy hoznak létre új szakszervezeteket, hogy azokat kizárólag (a szintén demokratikus) politikai ellenfeleikkel szemben, saját politikai céljaik elérésére vetnek be, ezzel megakadályozva a munkavállalók – azok egyes csoportjai – egységes fellépését saját érdekeik védelmében. És a demokrácia megnyilvánulása-e az, ha a rendszerváltó politikai osztály a „diktatórikus” államszocializmushoz képest is megnyirbálja a munkavállalói jogokat, és olyan törvényeket hoz, amelyekkel a szakszervezetek alakítása megakadályozható a munkaszervezetekben.

Mindent egybevéve Magyarországon a rendszerváltást követően egy „félperifériás” társadalom alakult ki. Ennek pontos leírására most nincs időnk kitérni, csupán utalni tudunk néhány jellemzőjére. Például arra, hogy az újkapitalizmusban is megmaradt a gazdaság „duális” – a fejlődő országokban jól megfigyelhető „dezinTEGRált” – szerkezete. Vagy arra, hogy a munkaerőpiac szegmentálódott, melyek közül egyesek kimondottan a tartós munkanélküliek és a marginalizálódottak számára „másodlagos munkaerőpiacként” szerveződnek, és ezekből alig vagy egyáltalán nincs átjárás-visszatérés a modern és igényes szegmensekbe. Aztán arra, hogy az ország területileg fragmentált⁹ állapotokat mutat: amíg területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt él a lakosság hatoda (17%), addig az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” van, ahol a népesség közel egynegyede (23%) él. A vidéki lakosságon belül a szakemberek elkülönítenek egy 600 ezer főnyi népességet, amely már napjainkban is „gettósodó” falvak lakója.¹⁰ És végül arra, hogy napjaink társadalmát a szociológia polarizált társadalomként írja le. Népességének 5-7 százaléka a hazai erőforrások jelentős része

⁹ Kovách Imre: Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség, in. (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest,

¹⁰ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. (Bognár László-Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások-Falupolitikák*, UMK—MTA SZKI, Budapest, 141-152.o.

felett rendelkezvén sikeresen tudott integrálódni a globálkapitalizmus világába, amelyet „kiegészít” egy 10-15 százaléknyi „felső-középosztálybeli”. Ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30-35 százaléknyi népesség található, melynek helyzete részben javult, részben romlott, alapvetően azonban nem változott. Legalul pedig durván a lakosság felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált világa – a „nyomorban élőké”, az „átmenetileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb. – található. E rétegek-csoportok részben vagy teljesen kiszorultak a társadalomból, közülük sokan napi megélhetési gondokkal küszködnek, gyerekeik versenyképes iskoláztatásáról képtelenek gondoskodni, munkakultúrájuk erodálódott, megélhetésüket pedig döntően a munkanélküli járadék, a közmunka, az alkalmi munka és a segélyezés köré szervezik. Ők írott jogaikat sem képesek érvényesíteni, nemhogy aktuális vagy távlatos érdekeiket megfogalmazni és megjeleníteni.¹¹

A vázoltak alapján rengeteg kérdés vetődik fel.

A rendszerváltás „vesztesei” vajon demokratizálódásként élték-e meg a tartós munkanélküliség, a lecsúszás, az elszegényedés és a marginalizálódás folyamatait, és a depriváltak több milliós rétegei-csoportjai e velük esett történéseket egy demokratikus társadalom kialakulásaként fogják-e fel, netán demokratákként viselkednek-e, ha mindezeket szó nélkül hagyják? És persze az is kérdés, hogy vajon mindazok a politikusok, szakszervezeti vezetők, értelmiségiek stb., akik e társadalmi folyamatokat és állapotokat demokráciaként adják el nekik, vajon demokraták-e?

„Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni...” mondja Bibó István¹², márpedig a magyar lakosság számottevő része fél a munkanélküliségtől, az elszegényedéstől, a kirekesztéstől, az egzisztenciális kiszolgáltatottságtól, a kiszámíthatatlan és bizonytalan jelentől és jövőtől. Félni ugyanis nem csupán valamely államot uraló félfudális, nyilas, kommunista vagy kapitalista hatalomtól lehet,

¹¹ Lásd például: Bogár László: A gazdaságpolitika és a magyar XXI. Század, *Üzleti* 7., 2000. március 13., Ferge Zsuzsa: A magyarországi szegénységről, *Info-Társadalomtudomány*, 54.sz.,

Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, *Szociológiai Szemle*, 2002/4.,

Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység, in. (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek* (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc: *A társadalmi szerkezetváltás trendjei*, in. (Földes György–Inotai András szerk.) *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc: *Társadalmi struktúra és iskolarendszer*, in. (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest,

Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest,

Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest,

¹² Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in. *Bibó István válogatott tanulmányok 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986., 220.o.

hiszen az állami önkényen túl van „államtalanítási” önkény is – pl. az államot a nemzeti vagyon kisajátítására használják – és a politikai kiszolgáltatottságon túl van gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság is. Ha tömegek tartósan nem találnak munkát, marginalizálódnak és gyerekeik is így nőnek fel, ha a dolgozók tartanak az elbocsátástól, alacsony kereseteikből alig tudnak megélni, és ha nem használhatják-használják az érdekérvényesítés demokráciáiban szokásos intézményeit (pl. szakszervezetek), akkor a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, és az egzisztenciális ellehetetlenülés reálfolyamatai felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét.

Más összefüggésben vizsgálva a jelenséget. Ha a magyar társadalom és gazdaság dezintegrált, fragmentált és polarizált állapotokat mutat, és csak így képes önmagát reprodukálni, akkor elképzelhető-e, hogy ezek a „félperifériás” viszonyok a politika szférájában egyáltalán nem, vagy „demokráciaként” jelennek meg? Miként lehet az, hogy a gazdaság állandósult válságjelenségei, az elszegényedés és a társadalom alatti létbe kerülés tömegfolyamatai ellenére – melyek az érintettek érdekmegjelenítését, politikai és állampolgári szerepvállalását stb. is korlátozzák, vagy kizárják – a politikai intézményrendszer működését a politikai osztály „demokratikusnak” minősíti? Ismereteink szerint a „félperifériás” állapotok gerjesztette súlyos zavaroknak és konfliktusoknak az ezek kezelésére-kihordására „létesített” politikai intézményrendszerben is – főként, ha az „demokratikus” – meg kéne jelenniük, avagy hazánkban a politika teljesen függetleníthető a társadalom és a gazdaság reálfolyamataitól? Elképzelhető, hogy amíg a „jóléti kapitalizmusok” növekedési, életminőségbeli, fogyasztási, demokratikus stb. teljesítményeikkel legitimálták rendszerüket, addig erre a magyar újkapitalizmus „félperifériás” körülményei között nincs szükség – ugyanis a „vesztes” többség számára ezt eddig képtelen volt teljesíteni – vagyis itt a jogállami intézményrendszer kizárólag „önmagában” produkálja, legitimálja és garantálja a demokráciát?

Nyersebben fogalmazva: van-e gazdaság és társadalom nélküli demokrácia? A kérdés nem légből kapott, ugyanis a rendszerváltó politikai osztály alkalmasint elismerve a „félperifériás” állapotok súlyos működési zavarait, ezt azzal szokta ellentételezni, hogy „jó-jó, de legalább demokrácia van”. A politikai osztály ezen indoklása ugyan megfelel saját önkényes rendszerváltó elképzeléseinek, mely szerint az nem volt más, mint a „kommunista diktatúra” felváltása valamiféle piaci (kapitalista) „demokráciával”. Csakhogy – mint jeleztük – nem felel meg a „kettős kihívás” vagy a „nagy átalakulás” történelmi léptékű reálfolyamatainak. Aztán nem felel meg annak a feltevésnek sem, hogy a „kommunista diktatúrát” automatikusan „kapitalista demokrácia” követné, hiszen léteztek és léteznek nem demokratikus, netán „diktatórikus kapitalizmusok” is. Hasonlóképpen nem felel meg a globálkapitalizmus irányzatainak, melyek a második világháború után kialakult „szociális piacgazdaság” joviális világát – amely saját polgáraiknak gyarapodást, jólétet, biztonságot, széleskörű szociális juttatásokat,

demokráciát, az érdekmegjelenítő intézmények sokaságát stb. biztosított – kikezdték, társadalmait polarizálták és destabilizálták. Olyannyira, hogy a fejlett kapitalista országok politikusai, szociológusai, gazdasági szakemberei vagy más szereplői – például Soros György – a globálkapitalizmus világát nem csupán gazdaságilag vagy társadalmilag, de politikailag, a demokrácia szempontjából is „visszalépésnek” tekintik a ma már ideálisnak tartott „szociális piacgazdasághoz” képest, és politikai „megregulázását” sürgetik. Miként lehet az, hogy miközben a fejlett országok politikusai saját kapitalizmusaik súlyos gondjairól, gazdaságainak kiszámíthatatlanságáról, társadalmi instabilitásáról és demokráciáinak válságáról beszélnek, addig Magyarországon a globálkapitalizmus indukálta rapid, agresszív, osztályharcos és önkényes rendszerváltás a demokrácia mintaállamát hozta (volna) el?

Úgy gondoljuk tehát, hogy egy ország politikai intézményeinek az állapota, működése és demokratikus teljesítménye nem függetleníthető gazdasága és társadalmi működésétől és teljesítményétől, vagyis egy „félperifériás” társadalomnak alapvetően csak „félperifériás demokráciája” lehet. Még akkor is, ha a politikai intézményrendszerét jogi alapossággal – a fejlett kapitalista államok útmutatásaira és mintáira is támaszkodva – a „demokráciára” szabták, és politikai osztálya a négyévenkénti választások játékszabályait, ha olykor fogcsikorgatva is, de betartja. Vajon önmagában a „nyugati” mintára jogilag kimunkált alkotmány és politikai intézményrendszer a maga alapelveivel, előírásaival és játékszabályaival elégséges-e a „demokráciához”? Ez a kérdés sem „költői”, ugyanis az államszocializmusok összeomlása és a közép-kelet-európai rendszerváltások után sokáig tartotta magát az a főként az Egyesült Államokban elfogadott (divatos) elképzelés, miszerint a demokrácia időszaka köszöntött be a világba, és világméretű elterjedését felgyorsítandó a demokrácia akár „exportálható” is. A történelem nem igazolta ezt az „optimista” forgatókönyvet a világ egyetlen térségében sem, és itt ne csupán Irakra gondoljunk, hiszen még az Egyesült Államok sem gondolja úgy, hogy a rendszerváltó országok mindegyikében a „kommunista diktatúrát” a „kapitalista demokrácia” váltotta fel. Még e felfogás legelfogultabb képviselői számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a demokráciának nem csupán politikai akarát- és elhatározásbeli, kulturális vagy intézményi feltételei vannak, hanem megkerülhetetlen gazdasági, társadalmi, hatalmi-nagyhatalmi stb. előfeltételei is.¹³ Ha ez utóbbiak részben vagy teljesen hiányoznak, akkor a demokratikusra szabott intézmények működése, az ezeket megjelenítő pártok-személyek szerepfelfogása, tevékenysége és viselkedése akarva-akaratlanul eltér az előírásoktól – és még inkább az ideálistól – engedve a reálfolyamatoknak, netán kihasználva és rájátszva azokra.

---

¹³ Francis Fukuyama: *Államépítés (Kormányzás és világtrend a 21. században)*, Századvég Kiadó, 2005, Budapest,

Aki Magyarországon élt az elmúlt közel két évtizedben, az pontosan tudja, hogy a hazai politikai osztály egy része a rendszerváltás után nem kizárólag azért követte a demokrácia formális szabályait, mert „diktatúraváltó” mivolta, demokrácia iránti rajongása és intézményeinek föltétlen tisztelete erre predesztinálta. Számo- san már rég „letévedtek” volna erről az útról, ha a nagyhatalmi kényszerek, az erre épült politikai reményeik és gazdasági érdekeik nem egy demokratikus játékszabályok szerint berendezkedett világ irányába – pl. az Európai Unió, NATO – jelölik ki számukra a járható utat. Aligha véletlen, hogy amíg a pártok polgárosodásról és demokráciáról szónokolnak, addig ezek megjelenítőit nem a finnekhez, hollandokhoz stb. hasonlóan dolgos, kompromisszumra kész, szürke és névtelen polgári politikusokban gondolták-gondolják megtalálni, hanem politikai gurukban, akarnokokban, posztmodern forradalmároknak és küldetéstudatos „vezérekben” – karizmával vagy anélkül – mert úgymond „a magyar ezt ért”.¹⁴

És az sem véletlen, hogy hazánkban is polgárjogot nyert az „Arafat-szindróma”, amikor a posztmodern „vezér” (akarnok stb.) merőben mást mond az országról, a szándékairól és a teendőkről a párhívek előtt, mint az ország lakosságának, mást a hazai vállalkozóknak, mást az Unió szakbizottságában, és mást a külföldi befektetők rendezvényén. És ez csak részben jelenti azt, hogy esetről esetre a jelenlévő hallgatóság igényei a mérvadók: ahol a jelenlévők pénzügyi megszorításokat várnak el tőle, ott ezt ígéri, ahol engedményeket, ott azt, ahol más politikai erők gyűlöletét várják el, ott ezt, ahol kompromisszumkötést, ott azt, vagy ahol a parlamenti választások tiszteletben tartását gondolják illendőnek, ott ezt mondja, ahol megkérdőjelezését, ott azt. Ezen eljárásnak másfelől az is része, hogy a „vezér” az éppen jelen nem lévő „hallgatóságot” szükség szerint feláldozza a jelenlévők igényei oltárán (bűnbakképzés): a külföldi befektetők a párhívek körében az ország „kiszípolyozói”, az „ördögi” globalizáció képviselői, míg a parlamentben vagy az Unió szakbizottságában vitán felül a „magyar gazdaság motorjai”, és így tovább.

Nem kétséges, hogy e bevett politikai gyakorlat mögött reálfolyamatok tapinthatók ki. Ugyanis amíg az ország gazdasága, így társadalmi és politikai stabilitása, „demokráciája” és jövője elsősorban a külföldi befektetőktől, és az uniós vállalások-előírások betartásától függ, addig az adott párt kormányra kerülése főként a párhívek mozgósításának és a lakosság választási akaratnyilvánításának a függvénye. Kétségtelenül sajátos helyzet ez, hiszen a magyar demokráciának több letéteményese is van: egyfelől az országtól független külföldi beruházók, másfelől az Európai Unió, amelynek tagja vagyunk, és persze a választópolgárok, akik státusa, élethelyzete és -kilátásai lényegesen eltérnek egymástól. A külföldi beruházókat kizárólag a profit, az olcsó munkaerő és a stabilitás érdekli, az Európai Uniót szintén a gazdasági,

¹⁴ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944-2004, (Politikai és hatalmi viszonyok)*, Osiris Kiadó, Budapest,

társadalmi és politikai stabilitás, valamint a nemzeti vállalatok és a közös programok betartása, a választópolgárokat pedig alapvetően a foglalkoztatás, a gyarapodás, a fogyasztás és életminőség javulása, a biztonságos, kiszámítható és demokratikus jelen és jövő. A rendszerváltó politikai osztálynak tehát e letéteményesek érdekeiket kéne összehangolni úgy, hogy mindenki megtalálja a számítását: a külső befektetők a profitot, az Unió a vállalatok-előírások teljesülését, és a hazai választók – különösen a társadalom peremére került, elszegényedő, európai módon megélni és gyerekeiket versenyképesen iskoláztatni nem tudó, jogaik megjelenítésében korlátozott stb. – tömegei pedig elhiggyék, hogy a győztes nemzeti párt(ok) elsősorban az ő érdekeiket képviselik. A politikai osztály ezzel a kihívással ugyan eddig sem volt képes megbirkózni, azonban a választók rendszerváltó illúziói, a választási pártpropagandák „ígérvény-programjai” stb. mindaddig a megoldás illúzióját sugallták, amíg az Európai Unió – élve a tagjai, így Magyarország által ráruházott szuverenitással – a legutóbbi választások után azt nem mondta, hogy ebből elég. Ugyan a magyar politikai pártok saját választóiknak olyan propaganda-programokat adhatnak elő, amelyet akarnak – netán, amelyet a választóik még elhisznek – azonban a választások után realizálandó kormányprogram nem térhet el sem a gazdasági-pénzügyi reálfolyamatoktól, sem az Unió célkitűzéseitől és elfogadott programjaitól, sem a nemzeti vállalatoktól. Röviden: a magyar politikai osztály ekkor (2006) több kellemetlen ténnyel is kénytelen volt szembesülni, sok más mellett azzal, hogy az eddig számára oly sikeresnek mutakozó nemzeti politikai manipulációi ideje lejárt. Lejárt, hiszen amíg a demokrácia intézményeit a hagyományos nemzetállami keretekre alakították ki, addig Magyarország ténylegesen már a megosztott és korlátozott szuverenitás keretei között működik, ami olyannyira megkerülhetetlen realitás, hogy e jogosítványnak az egyik letéteményes, az Európai Unió, érvényt is szerzett.

Tekintettel arra, hogy a rendelkezésünkre álló időt már így is túlléptük, a problémakör további taglalásától eltekintünk. Csupán egy rövid megjegyzést tennénk még a sokak által oly nagyra tartott hazai sajtó- és véleményszabadság demokratikus működésére vonatkozóan. Az vitathatatlan, hogy a szabad véleménynyilvánítás joga elvileg adott. Azonban ez egy pártpropagandák, az általuk gerjesztett bűnbakképzés és a gazdasági érdekek uralta média-világban, ahol ők döntenek el, hogy mi a „hír” és mi nem, minek van politikai súlya és minek nincs – más kollektív érdekmegjelenítő és politikai súlyú intézmények hiányában – megreked a pletyka, a fecsegés, a hóbörgés vagy a gyűlölködés szintjén. Úgy gondoljuk, hogy a hazai sajtó- és véleményszabadság rendszerváltás utáni állapota, annak tartalma és színvonala sokkal inkább hasonlít Márai Sándornak a Horthy-rendszert leíró, megjelenítő és értékelő jellemzéséhez, semmint egy demokráciában elfogadhatónak tartható értelmes működésmóddhoz. Naplójában (1943-1944) a következőket vetette papírra. „Sz., kivel a hajón találkoztam, tárgyilagosan mondja: „A sajtószabadság értelme az elmúlt huszonöt évben

annyi volt, hogy szabad volt az egyéni becsületben turkálni.”¹⁵ Nos, úgy tűnik számunkra, mintha megállt volna az idő, mintha a sajtó- és véleményszabadság fel fogása és gyakorlata nem mozdult volna el erről a szintről, pedig közben már két rendszerváltáson is túl van az ország.

Bár nem tartjuk szükségesnek összefoglalni az eddig elmondottakat, néhány összefüggést mégis kiemelnénk. Mindenekelőtt azt, hogy az ország jelentős kérésben van a globalizációs folyamatokba történő versenyképes integrációt illetően, mint ahogy a rendszerváltás után kialakult „félperifériás” újratermelődési mód túlhaladása is időszerű feladat lenne. Ezek kezelése viszont merőben új politikai megközelítést igényel, hiszen szinte mindent újra kell gondolni: a rendszerváltás kihívásaitól, a piac „mindenhatóságától” kezdve, az állam, a redisztribúció, a különféle tulajdonformák szerepén, a pártok és más érdekmegjelenítő intézmények hatókörén, a közigazgatáson és az önkormányzatiságon át, egészen a nemzeti érdekek megjelenítéséig, új kompromisszumok megkötéséig és egy teljesen más politikai gyakorlat kialakításáig.

Köszönöm a figyelmet!

Első megjelenés: Rendszerváltás és demokrácia, Civil Akadémia Alapítvány, 2008, 3-26. o.

---

¹⁵ Márai Sándor: *Napló (1943-1944)*, Akadémiai Kiadó és Helikon Kiadó, Budapest, 1990., 222.o.,

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ ÚJKAPITALIZMUS ÁLLAPOTÁRÓL, NETÁN VÁLSÁGJELENSÉGEIRŐL

Napjainkban már mindenki látja, hogy a magyar társadalom az elmúlt húsz évben olyan pályára került, olyan félperifériás társadalmi, gazdasági és politikai állapotokat produkálva, amelyeket egyetlen rendszerváltó politikai elitscsoport és párt sem mer magáénak vallani, mint amelyet a rendszerváltáskor megálmodott és „felépíteni” gondolt az általa oly sokat hivatkozott „jobb sorsra érdemes” honfitársai javára. Mára már az is egyértelmű, hogy az ország és a népe útja nem a „bűnösből” a „jó és erkölcsös” világ, vagy az „alattvalói” létből az öntudatos és demokratikus „polgár” állapota felé halad, bár a politikai propagandák változatlanul ezt harsogják. Egyszóval, szakadékszerű az eltérés a rendszerváltók víziói, ígéretei, tettei és a máig ténylegesen kialakított-kialakult társadalmi valóság között, amelynek mi három szeptét érintenénk röviden a politikai szerepfelfogások, a történeti tapasztalatok és az új rendszer működési jellemzői oldaláról, mérlegelve a jelentős átrendeződés válság hatásait is.

Jeleznénk, hogy nem személyekkel, csoportokkal, pártokkal foglalkozunk, hanem problémákkal és folyamatokkal, melyekkel egy tízmillió ország lakosságának kell szembenéznie, méghozzá a rendelkezésére álló politikai garnitúrával.

Felvezetés: a magyar abszurd, avagy a politikai „úri-muri”

A nyolcvankilences rendszerváltók nemzedéke hazánkban identitászavarral küzd, mert már maga sem tudja, hogy valójában ki is Ő, és mit is akar – természetesen a hatalmon kívül.

Forradalmár? Aki megdöntötte a „bűnös” szocializmust, a szovjet uralom alól felszabadította az országot, azonban erejéből csak egy félperifériás társadalom felépítésére futotta, így most eme „bűnös” újkapitalizmus ellen lázad?

A sors kegyeltje? Aki beismeri, hogy korabeli lázadása-szervezkedése csak „báronyos forradalom” volt – hiszen a szovjet birodalmat és a szocializmust nem Ő, még csak nem is Kelet-Közép-Európában döntötték meg – de ha már megszerezhető volt a hatalom és ezt egyéni-családi-haveri alapon privatizálni is lehetett, hát élni kellett vele?

Reformer? Akit egy modern Magyarország képe hajt előre, és aki megalkuvást nem ismerő módon „igazi” piacgazdaságot akar kialakítani, vagy végrehajtani a „valódi” rendszerváltást, még ha az ország ebbe bele is gebed?

Balek? Aki úgy érzi, hogy rútul kihasználták a Nyugatiak, mert Ő azért, hogy itt-hon évtizedekig „harcolt” a szocializmus és a Szovjetunió ellen, összeomlásuk után a vállveregetésen kívül semmit sem kapott: a hiteleket még csak nem is mérsékeltek, a piacokat pedig elfoglalták?

Helytartó? Akinek nagyon szűk a mozgásteret – melyet a nép igazán megérthetne – hiszen végre kell hajtania az IMF és az Európai Unió előírásait, és mindezt illő módon, ellenkező esetben magára vethet, hiszen nincs más gazdag nagyhatalom, amely védelmet adna?

Posztmodern komisszár? Akinek kemény kézzel rendet kell teremtenie országában, mert az általa kiépített „demokratikus” újkapitalizmus viszonyai között a társadalom egyes csoportjai (pl. bankárok, szegények) és intézményei (pl. szakszervezet, bíróság, bürokrácia) elkanászodtak, és meg kell nekik mutatni, hogy ki az Úr a házban?

Szabadságharcos-helytartó? Aki az „Övéi” közt hazafiként gyűjtő beszédeket tart a „szép magyar jövőről” és a nemzeti függetlenségről ma, majd holnap zárt ajtók mögött biztosítja a hitelezőket és befektetőket, hogy megszorító intézkedéseket hoz, és közben tartja az „ingyen ebédre” ácsingózó vagy a „kuruckodó” bagázst?

Hatalom-technikus? Aki a hatalom bűvöletében él: a szavazókat manipulálható-heccelhető tömegként kezeli, az országot pártja-klientúrája hitbizományaként, a törvényeket-intézményeket saját kreatúrájaként, politikai ellenfeleit pedig „lejáratható-levadászandó” ellenségként?

Zsákmanýra éhes üzletember? Akinek nincs kétsége aziránt, hogy az általa uralt-alakított új rendszerben a politika üzlet, és a pártok, az ideológiák, a kampányok, a programok, a választások, a kormányok stb. az üzletmenetről szólnak, és csupán néhány „könnyes-szemű” filosz hiszi azt, hogy a politika talán ennél többről szól?

Ripacs? Akin az egész világ röhög vagy sajnálkozik, mert miközben az amerikaiak, az oroszok, a kínaiak stb. 1989 óta – a világ gazdasági-nagyhatalmi változásoknak-válságoknak megfelelően – többször is kénytelenek voltak átértékelni nemzeti céljait, társadalmi alakulásának-alakításának irányait és lehetőségeit, addig Ő húsz év után is „igazságot” oszt, és ma is elsősorban a „bűnös” szocializmus ellen vívja emberfeletti harcát, amely folyton változó „bűnök és bűnösök” (pl. eladósodottság, leszázalékoltak, multik, nyugdíjasok) alakjában itt „kísért” köztünk?

Veterán? Akin – bár zömében csak negyven-ötven év körüli – már régen túllépett a történelem, de ma is abból él, hogy „látta a kerekasztalt”?

Pannon-technokrata? Aki a szovjet párttagitátor, a magyar basaparaszt és az amerikai menedzser keverékeként maga a törvény (erkölcs, igazság, racionalitás, nép stb.), és a „polgároktól”, az „emberektől”, a „magyaroktól” (ahogy tetszik) – a magán- vagy éppen az állami tulajdon szentsége nevében – úgy és akkor vesz el azt, amire neki szüksége van, ahogy napi érdekei megkívánják?

Vagy mindezek együtt? ... Meglehet, hiszen a magyar valóság reálfolyamatai oly mértékben eltérnek a rendszerváltók vízióitól-ígéreteitől, a négy évenként

kormányra kerülő pártok ígérvény-programjaitól és tetteitől, továbbá a lakosság várakozásaitól és reményeitől, hogy erre neki valamiféle választ kellene adnia. Válasz – pontosabban egyenes válasz – pedig nincs, mert a helyzet kínos. Ugyanis egyetlen rendszerváltó párt sincs, amely vállalná, hogy váltott kormányzásai alatt – hiszen a magukat liberálisnak, konzervatívnak vagy szocialistának nevező pártok már többször is voltak kormányon – közösen kialakított-kialakult félperifériás társadalom lenne az, amelyet a rendszerváltáskor megálmodott, ígért és ma jó szívvel tíz millió honfitársának ajánl. Egy-két milliónak ajánlhat, három-négynek talán, de a többségnek el kéne magyaráznia a megmagyarázhatatlant: hogy ne higgyen a realitásoknak, hiszen csak képzeli, hogy helyzete romlott az elmúlt két évtizedben, vagyis a rendszerváltás sikeres volt, hiszen Ő felépítette a magyar népnek a „világok legjobbját”.

Könnyen belátható, hogy a fentiekben nincs semmi túlzó, hiszen aki az elmúlt két évtizedben Magyarországon élt, az szinte nap mint nap találkozhatott a politikai színpad jelzett abszurd figuráival, szituációival és megoldásaival. Következésképpen jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az új politikai elit különféle csoportjai-pártjai a rendszerváltáskor és annak folyamatában miként definiálták saját maguk és más aktorok helyét és szerepét, illetve a változó helyzeteknek megfelelően miként variálták ezeket. A „forradalmár” szerephez illő felfogás, hogy az előző rendszert ő buktatta meg, és ezáltal van joga a hatalomhoz; a történelem menetét megszakította és vele egy új időszámítás kezdődik; általa az ország a „bűnösből” a „jó” felé halad; vagy, hogy forradalmi akarata által gyökeresen és azonnal megváltoztatható a társadalom, és aki útban van, az kiiktatandó. Aki csupán „elégítelt akart” venni vagy „igazságot” osztani az államszocializmus idején elszenvedett valós vagy vélt egyéni, családi, osztály- (réteg-) stb. sérelmekért, az elsősorban az előző rendszer elitjének a leváltásában, felelősségre vonásában, az államosított vagyon, föld stb. visszaadásában gondolkodott. A „piacgazdaságban” hívők mindent „piacosítani” akartak, és mindent ki akartak irtani a társadalomból, ami szerintük akadályozza az „igazi” piac kialakítását, míg mások csupán vagyonhoz és/vagy hatalomhoz akartak jutni, és ennek eléréséhez válogatás nélkül bármely ideológiát, pártot, eszközt stb. felhasználtak-felhasználnak.

Nem soroljuk tovább a lehetséges szerepfelfogásokat remélvén, hogy két összefüggés ezek alapján is belátható. Egyfelől az, hogy a felvett „forradalmár”, „igazságosztó”, „vagyonszerző”, „piaci” vagy a „nemzeti” fundamentalista, „hatalom- és klientúra-építő” stb. szerepek alapul szolgálnak ahhoz, hogy az érintett politikusok-pártok ebből a pozícióból definiáljanak mindent: politikai ellenfeleiket, az ország múltját, jelenét és jövőjét, saját céljaikat, jogosultságaikat, teendőiket és eljárásaikat csakúgy, mint más szereplőkét, és természetesen a korszakváltást, annak kihívásait, a nagyhatalmi viszonyok és az ország helyzete alakulását is. Másfelől az is belátható, hogy 1989-90 után a politikai szerepek és az ezekhez kapcsolódó szándékok, indulatok, célok, eljárások és törekvések olyan agresszív kutyvasza volt és van jelen egy,

a privatizáció, a hatalomépítés, a demokrácia stb. szempontjából exlexnek tekinthető viszonyrendszerben, mely egy önmagát gerjesztő demagóg, radikalizálódó és az érintettek által is ellenőrizhetetlen politikai gyújtóanyagga állt össze. Licithatárt nem ismerő politikai hazardjáték kezdődött, elsöpörve az útból mindenkit és mindent, aki és ami arra intett vagy utalt, hogy ez így nem lesz jó az ország szempontjából. A világgazdasági korszakváltás kihívásaira így aztán ismét „rendszer váltással” válaszolt az új politikai elit, átvéve az általa mélységesen elítélt huszadik századi kommunista-kapitalista rendszer váltó elődei használta-kidolgozta forgatókönyveket és eljárásokat. Ugyanis „rendszer váltásról” akkor beszélünk, amikor is a hatalomra kerülő új politikai elitek a modernizációs kihívásokra nem megfontolt átmenettel, távlatos reformokkal és átfogó programokkal gondolnak válaszolni, hanem az addig fennálló társadalmi-gazdasági újratermelődesi modellek azonnali, totális, radikális, kompromisszumot nem ismerő, minden reformalternatívát elutasító, ideologikus-osztályharcos megváltoztatásával. Az eljárást – sok más mellett – nem csupán azért tartjuk az eddigi rendszer váltásaink ismeretében problematikusnak, mert ebbe szinte minden „befér”, hanem azért is, mert az államszocializmus utáni új rendszer sem volt gazdaságilag és társadalmilag megalapozva, sőt még politikailag sem, ha csak az indulatokat, az ideológiai fundamentalizmusokat, vagy a mindent elsöprő „osztályharcos” nyomulásokot és bünbakképzési eljárásokat nem tekintjük annak. Az időközben pártokká szerveződött rendszer váltó politikai katyvasz mindenesetre máig uralja a politikát, és hatalmi helyzeténél fogva megüli a magyar társadalmat, hiszen felülír mindent anélkül, hogy a gazdasági és a társadalmi reálfolyamatokat a tíz millió országlakó jelen és jövőbeli állapotát, érdekeit stb. is mérlegelve akar na alakítani-kezeleni. Vagyis a politika minden ellenkező demokratikus híresztelés ellenére önjáró maradt, ugyanis programjait és teljesítményét nem a reálfolyamatokhoz, hanem kizárólag politikai ellenfelei programjaihoz és teljesítményéhez méri, vagyis nem a súlyos társadalmi-gazdasági gondokat akarja kezelni-megoldani, hanem politikai ellenfeleit legyőzni – ami azért nem ugyanaz. A többpártrendszer és a demokrácia e felfogása és évtizedes gyakorlata így a különféle pártokat, pontosabban a pártoligarchiákat szolgálja: a politikusok vigyáznak arra – Bihari Mihály gondolatmenetét használva – hogy megőrizték „a politizálás privilégiumát, a politizálást a politikai eliten belül tartva”.¹

Néhány történelmi szempont

Egy más nézőpontból javasolnánk, hogy a legutóbbi rendszer váltásunkat illesztjük vissza a magyar történelembe, tudva, hogy ez nem egyedi-véletlenszerű jelenség, hiszen mögötte a modernizáció évszázados irányzata húzódik meg. Röviden arról van szó, hogy hazánk hosszú ideje – de, a kapitalizmus 19. századi térhódítását

---

¹ Bihari Mihály: *A magyar politika 1944-2004, Politikai és hatalmi viszonyok*, Budapest 2005, Osiris Kiadó

követően jól láthatóan – más fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a modernizáció fő irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb kapitalista országok, melyet sokan és sokféleképpen – pl. „elmaradottság”, „megkésettség”, „félperifériás” fejlődés, „felzárkózás” – írtak körül és azonosítottak. Tekintettel arra, hogy a modernizáció menetét időről időre világgazdasági korszakváltások, nagyhatalmi-katonai átrendeződések szakítják meg és alakítják át – ilyen volt az első- és a második világháború időszaka, vagy a 20. század végén a globalizáció kora – ezek hazánkat is ismételten új kihívások elé állítják és új fejlődési pályára kényszerítik, amelyeket modernizációs korszakokként ír le a tudomány.²

A legutóbbi rendszerváltásunk előestéjéig (1987) a történészek, szociológusok, politológusok stb. három modernizációs korszakot különítettek el. Ránki György gondolatmenetét követjük, aki az első szakaszt 1867-1913 közé teszi, és „Haladás és kudar” összefoglaló elnevezéssel jelöli. Ezt a korszakot véleménye szerint a tudatos modernizációra való törekvés jellemezte, amely a korabeli liberalizmus ideológiájára és politikájára építve a gazdasági szabadverseny alapján szerveződő tőkés vilárendszerhez kívánt igazodni és abba beilleszkedni úgy, hogy közben „óvta” a tradicionális társadalmi vezetőréteg és intézményrendszer struktúráját.

A második, az 1919 és 1945 közé eső korszak, amelyet a „Teljes kudar” névvel illet. Az időszak fontos jellegzetessége, hogy a modernizáció ekkor a kapitalizmus két adekvát eszmerendszerének – a liberálisnak és a szocialistának – az elvetésével zajlik. A fő cél a „történelmi vezető rétegek” hatalmának a megtartása-konzerválása, amely egyfelől a társadalmi és a politikai modernizálás befagyasztásával járt, másfelől a gazdaság óvatos modernizálásával az importpótló iparosítás jegyében, törekedve, hogy ez utóbbival járó szociális követelményeket beillesszék a konzervatív rendszerbe. E szakasz reális megítéléséhez tartozik az is, hogy a két világháború közti világgazdasági és történelmi korszak sem nagyon kedvezett a hazai modernizációnak.

A harmadik, az 1948 utáni korszak, amelyet a „Sikerek és kudarok sajátos köhéziójaként” jellemez. Ez az időszak a tudatos, ugyanakkor erőszakos modernizáció jegyében zajlik a szocializmus sztálinista felfogására és gyakorlatára alapozva, ami a „régii társadalmi erők brutális széttörését”, a politikai, gazdasági és társadalmi intézményrendszer „külső modell” szerinti gyökeres átalakítását, egyoldalú hatalomkoncentrációt, és a gazdasági növekedés erőltetett ütemű hajszolását jelentette. Ez az eljárás egyfelől a társadalom tradicionális elemeinek a gyors felbomlását eredményezte, másfelől azonban növekvő (és súlyos) ellentmondások keletkeztek a modernizáció elmélete és kialakult gyakorlata, valamint a „külső modell” és a „belső erők” között.³

² Kulcsár Kálmán: Modernizáció – a fogalom és a valóság, *Magyar Tudomány*, 1981/6. sz.; Papp Zsolt: Merre tart a modernizáció? *Világosság*, 1987/10. sz.

³ Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10.

Nos, ebbe a sorba illeszkedik az 1989-90-es rendszerváltás, ugyanis most sem történt „semmi más”, mint annyi, hogy a globálkapitalista korszakváltás nyomán Magyarország – más közép-kelet-európai és ázsiai országokkal együtt – ismét új kihívások elé és az új nagyhatalmi-katonai viszonyok közé került.

Fontos kérdés – mint már fel is tettük – hogy a legutóbbi rendszerváltáskor hatalomra kerülő új politikai elit figyelembe vette-e a modernizációs korszak- és rendszerváltások ismétlődő jellegét, feltérképezte-e az előző váltások sajátosságait, tanulságait és következményeit, avagy – és ezt is jeleztük – ismét a „forradalmárszabadságharcos” bevált szerepét vette-e fel?

Nézzük röviden, hogy milyen történeti tanulságokra is gondolunk.

Tény, hogy a társadalmi-gazdasági reprodukciós modellek radikális, gyors, totális, ideologikus és osztályharcos megváltoztatására irányuló húsz-negyvenévenkénti politikai törekvések súlyos károkat okoztak az országnak, hiszen fontos társadalmi alapintézményekhez – tulajdon, állam stb. – nyúltak hozzá. Például nem csupán szentnek, de kizárólagosnak is minősítették a mindenkori uralkodó ideológia fundamentalista felfogása által favorizált „magántulajdont” vagy ellenkezőleg, a „közösségi (állami) tulajdont”, és az „államot” hasonlóképpen, hol mindenhatónak, hol „éjjeliőrnek” tekintették. És mindezt a legutóbbi rendszerváltás után úgy tették, hogy e felfogásokon és gyakorlatokon nemcsak a kapitalista országok voltak túl, de a hetvenes-nyolcvanas évek Kádár-korszaka is. Tény az is, hogy a rendszerváltások távlatos történeti folyamatokat és nemzetközi gazdasági beágyazódásokat szakítottak meg, illetve ideológiai alapon társadalmi osztályokat-rétegeket (pl. parasztság, polgárság) „iktattak” ki a történelemből, és ellenkezőleg, éppen újakat (pl. vállalkozók) „neveztek” ki, melyek a dinamikus fejlődés látszatát keltették, jóllehet csupán a társadalom politikai indíttatású átstrukturálódását eredményezték.

A rendszerváltások minden alkalommal felszínre hozták azt a problémát, amely a magyar fejlődés „elmaradottságához” vagy „mátságához” kapcsolódik. Ugyanis a hazai fejlődés-fejlettségbeli „mátság” a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg: egyfelől a legfejlettebb kapitalista országok új modernizációs irányzatainak a kényszereire-lehetőségeire, másfelől az ezektől jelentősen „elmaradó” hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira egyszerre kéne válaszolni. Vagyis a két különböző problémahalmazt egyidejűleg kellene nemzeti szinten „harmonizálni”, méghozzá úgy, hogy a mindig felmerülő „utolérés” évszázados gondjára is valamiféle választ adjon.

A „kettős kihívás” tehát a legutóbbi rendszerváltáskor is fennállt, hiszen a globalizációs korszakváltás kihívásaival egy időben kellett (volna) választ adni az extenzív iparosítás felemás modernizációján áteső, „alkalmazotti társadalmat” kiépítő, elavult gazdasági szerkezettel bíró és válságba került Kádár-kori államszocializmus nem kevésbé súlyos gondjaira. A „kettős kihívás” kényszere ez esetben sem ad lehetőséget a választásra, a politikai elit számára. Így önkényes – és nagy károkat okoz

a magyar társadalomnak – az a felfogás is, amely kizárólag a „bűnös” szocializmus felszámolásaként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, ötlet- és elégtétel-szerű tulajdon-osztogatásként stb. fogja föl a korszakváltást, és a globálkapitalista betagolódást csupán mellékesnek, netán „ördöginek” tartja. És természetesen az is, amely bármi áron, a tényleges gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi stb. állapotokat figyelmen kívül hagyva és a korábbi civilizációs eredményeket lerombolva akar „igazi” piacgazdaságot kiépíteni és integrálódni a világ gazdaságába.

Röviden: az államszocializmus indulatos lerombolása és az állami-szövetkezeti tulajdon politikai-igazságtételi alapú magántulajdonba adása még nem sikeres kapitalizmusépítés, mint ahogy a magyar gazdaságot megjelenítő több százezer „vállalkozói igazolvánnyal” rendelkező magánzó, több tízezer tőke nélküli Bt., és néhány tízezer pár milliós tőkével bíró Kft. világszerte megjelenése a hálózatokká szerveződő multinacionális cégek uralta globális gazdaságban még nem nevezhető versenyképes nemzetközi integrációnak.

Figyelmet érdemel, hogy hazai gazdaságtörténet és szociológia a 20. században folyamatosan olyan jelenségeket, folyamatokat és problémákat jelez – pl. duális gazdaság, a külső erőforrásoktól való függés, a „kapuvárosok” – amelyek túlmutatnak a rendszerváltásokon. Márpedig, ha a tőkehiány, a technológiai lemaradás, a dezintegrált gazdaság, a „félproletár” állapotok vagy a természetes önellátás társadalmi méretű jelenléte stb. csakúgy jellemezték a magyar kapitalizmus korai formáját, mint az államszocializmusét, és az újkapitalizmus jelenlegi állapotában is akut gondok, akkor esetükben aligha beszélhetünk rendszerspecifikus problémákról. Sokkal inkább a hazai fejlődés-fejlettség „másságából”, „félperifériás” és „függő” helyzetéből következő évszázados alapfolyamatok makacs megoldatlanságairól van szó, melyekre láthatóan sem a szocialista, sem a kapitalista rendszerváltások és társadalmi-gazdasági reprodukciós formák – modernizációs korszakok – nem kínáltak gyógyírt.

A jelzettek arra is rávilágítanak, hogy hazánk a rendszerváltásokkal egyidejűleg mindig merőben új nagyhatalmi-befolyási keretek közé sodródott, annak minden politikai, gazdasági stb. függőségi következményével együtt. És ez nem csupán a Szovjetunióhoz való korabeli kapcsolatokra igaz – bár a politikai történetírás két évtizede kizárólag ettől hangos – hanem aktuálisan mondjuk az IMF-hez és az Európai Unióhoz való viszonyára is, de ha felidézzük a monarchiabeli állapotokat, akkor láthatjuk, hogy ott meg a német-osztrák „függőség” problémái jennek meg. Mivel ez esetben sincs szó rendszerspecifikus problémáról – hiszen úgy a szocialista, mint a kapitalista váltások nyomán csupán a hatalmi-földrajzi-érdekeltségbeli erőter változásait regisztrálhatjuk – akkor eléggé érthetetlen, hogy az új politikai elit miért nem készült fel erre, és miért a „forradalmár-küldetéstudatos-szabadságharcos” szerepet elevenítette fel.

Az eladósodottság szintén régről ismert gond, hiszen már a kiegyezést követő iparosodás is a külföldi tőke erőteljes szerepvállalása mellett történt. Aztán az első

világháború után önállóvá váló ország számottevő adósságokat örökölt a Monarchiától, amit a háborút követő jelentős területvesztés, a tartós infláció és az országra kirótt jótételei kötelezettség csak tetézett, és hiába vettek fel jelentős külföldi hiteleket ezek orvoslására, mert az 1929-1932-es világgazdasági válság és más okok miatt olyan súlyos helyzet állt elő, hogy 1931-ben bevezették a kötött devizagazdálkodást, ami aztán 2001-ig fennmaradt. A második világháborút követően a hatvanas évek végéig hosszabb lejáratú hitelek felvételére nyugatról nem vagy alig került sor, miközben az ország az ötvenes évek elején rendezte az előírt jótételeket, és nagyrészt kifizette néhány európai országgal szemben fennálló tartozásait. A fennmaradó adósságot azonban az ország képtelen volt kigazdálkodni, így rászorult a Szovjetunió és más szocialista országok (pl. Kína) segítségére.

Az ország az 1956-os forradalom utáni konszolidációhoz ismét külső támogatásra szorult. A hetvenes években a kőolajárak gyors növekedése következtében hazánk mintegy 20 százalékos cserearányromlást könyvelhetett el, így ismét kölcsönöket vett fel az ország, melyek nyomán 1978 közepére a fizetéseképtelenség határára sodródott. És ez így megy napjainkig. Láthatóan itt is egy rendszerváltásokon átívelő megoldatlan problémáról van szó, melyet nem tudtak kezelni sem a kapitalista, sem a szocialista újratermelői modellek.

Külön figyelmet érdemel, hogy a különféle gazdasági és nem-gazdasági jellegű körülmények folytán – cserearányromlás, háborús jótételek stb. – a probléma mindig is olyan súlyú politikai kérdésként jelentkezett, amely az országra befolyást gyakorló nagyhatalmakat – pl. Osztrák-Magyar Monarchia, Szovjetunió, Európai Unió – közvetlenül is érintette, hiszen a politikai függés (integráció) fenntartása szanalási kötelezettséggel is járt és jár. Úgy látjuk, hogy a rendszerváltás egyik közvetlen oka éppen az, hogy a válságban lévő szocialista országok szanalását a szintén válságban lévő Szovjetunió nem vállalta, ugyanakkor erre akkor a szocialista rendszer felbomlásában érdekelt legfejlettebb kapitalista országok sem vállalkoztak – sőt azóta sem – jóllehet gazdasági állapotuk igényelte volna. Ez napjainkban azért érdekes, mert a pénzügyi és gazdasági világválság még egyértelműbbé tette elmaradottságukat és sérülékenységüket, így most kellene sort keríteni erre, amely gyanúnk szerint ismét el fog maradni, hiába vagyunk tagjai – más volt szocialista országokkal együtt – az Európai Uniónak. Ugyanis az Unióban túl sok a szanalásra szoruló ország – témánk szempontjából kiemelendő, hogy ezek egy része (Görögország, Portugália, Írország stb.) sohasem volt szocialista – továbbá a leggazdagabb uniós országok is bajban vannak: se pénz, se hajlandóság.

Az újkapitalizmus működésmódjának néhány jellegzetessége

Ha elfogadjuk, hogy a legutóbbi rendszerváltásunk illeszkedik a magyar történelem modernizációs korszakváltásainak a sorába, akkor az is természetes, hogy a napjainkban is kizárólagosságra törekvő pártpropagandák végletesen leegyszerűsítő fel fogásától – ahol a „bűnöst” a „jó”, a „diktatúrát” a „demokrácia” stb. automatikusan

váltotta – eltérően is megközelíthető és megítélhető a rendszerváltás és „terméke”, az újkapitalizmus. Ugyanis mi is azt gondoljuk, hogy a rendszerváltás tétje nem volt (lehetett) más, mint a modernizáció eddigieknél sikeresebb folytatása egy versenyképes és „modern társadalom” kialakítása irányába – már amennyiben a fejlett világ irányába kívánunk haladni.

Andorka Rudolf 1996-ban ebben a felfogásban fogalmazta meg a kialakítandó „modern társadalom” fő jellemzőit, amely: „(1) hatékony piacgazdaságon alapul, (2) általános jólét jellemzi, azaz viszonylag magas az átlagos jövedelem és nincsenek tartósan szegény tömegek, mert a jóléti rendszer elejét veszi annak, hogy a társadalom egy része leszakadjon a többségtől, (3) a politikai rendszer demokratikus, (4) a társadalom integrált modern közösséget alkot, vagyis senki sincs kirekesztve abból, (5) a modern gondolkodásmód és kultúra érvényesül, a társadalom tagjainak nagy többsége elfogadja a modern értékeket és viselkedési szabályokat”.⁴

Andorka fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a társadalom jóval összetettebb képződmény semmint, hogy leírható lenne, mondjuk csak a gazdaságával és/vagy a politikai rendszerével, így esetünkben a „piacgazdaság” és a „demokrácia” oly ismert rendszerváltó hívószavai is csupán a társadalom egy-egy – bár nem lényegtelen – szeletéről szólnak. Másrészt az is egyértelmű, hogy amennyiben egy „modern társadalomnak” nem csupán a piacgazdaság vagy a demokrácia a jellemzője, hanem a méltányos elosztás és a társadalmi integráltság biztosítása, a leszakadás és kirekesztés megakadályozása is, akkor ez utóbbiakat sem lehet negligálni csak azért, mert néhány politikus által „bűnösnek” tartott államszocializmusban is fontos értékeknek minősültek. Annál is kevésbé, mert ezek egyben a mintául szolgáló „jóléti kapitalizmusok” gazdasági, társadalmi, politikai, jövedelmi, életminőségbeli stb. teljesítményei is, amelyekben az elmúlt évszázadokban kibogozhatatlanul egymásba épültek, és a mindennapokban társadalmi és politikai gyakorlatiá váltak a kapitalizmussal adekvát liberális, konzervatív, szocialista és nemzeti értékek, így az általuk képviselt modernitásnak természetes és elvitathatatlan kritériumai. Így aztán nem csupán önkényes és végletesen leegyszerűsítő, hanem veszélyes is az újkapitalizmus társadalmának – de a korábbi kapitalizmusának vagy az államszocializmusának is – kizárólag egy-egy propagandisztikus hívószóval történő jellemzése (definiálása), mert a realitás ennél jóval összetettebb.

Mert hát mi is a realitás? Nagyon vázlatosan az, hogy a rendszerváltás után a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, amely egy külföldi tulajdonban lévő versenyképes részből, és egy magyar és külföldi tulajdonban lévő, alacsony műszaki-technológiai színvonalon álló, kis piaci részesedéssel bíró és döntően versenyképtelen részből áll.

⁴ Andorka Rudolf (1996) A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, Századvég, 1996/1.sz. (nyár), 6. o.

Aztán az, hogy az ország területi fragmentáltságot mutat. Kovács Katalin kutatásai szerint az elmúlt években az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozott a „kiugróan fejlődő” térségek közé, és itt élt a lakosság hatoda (17%), ezzel szemben az ország területének közel kétötöde (38%) „krízishelyzetben” volt az itt élő közel egynegyednyi (23%) népességgel együtt. Durván 600 ezer főre teszi a „gettósodó” falvakban lakók számát.⁵

Aztán az, hogy 1990 és 1996 között több mint másfél millió munkahely szűnt meg – az addigi munkahelyek egyharmada – amelyet az újkapitalista rendszer azóta sem tudott „pótolni”. Így a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje alakult ki – az Európai Unióban az egyik legalacsonyabb (hosszú ideje 55-57% körüli) – amelyre a területi-településtípus szerinti óriási munkanélküliségi és inaktivitási különbségek jellemzők.

A rendszerváltás után egy szélsőségesen polarizált társadalom jött létre. A hierarchia tetején van egy 5-7 százaléknyi csoport, amely a hazai erőforrások jelentős súlya felett rendelkezik, és amely egy 10-15 százaléknyi „felső középosztálybelivel” együtt jeleníti meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk van egy 30-35 százaléknyi népesség, amelynek helyzete részben javult, részben romlott, de alapvetően nem változott, legalul pedig a lakosság nagyobb hányadát (40-50%) magában foglaló depriváltak és szegények differenciált világa: a „nyomorban élők”, az „átmenetileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb.

Realitás, hogy új rendszerben a munkahely elvesztésének, az elszegényedés megszűnésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az állam-szocialista „alkalmazotti lét” alacsony jövedelmet, de kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. A rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről (pl. tehetetlenség érzése, reménytelenség, kilátástalanság) panaszkodók aránya. A kutatások az irányzat tartós fennmaradásáról tanúskodnak.⁶

Realitás az is, hogy hazánkban anarchikus állapotok alakultak ki, nem utolsósorban azért, mert az államot a társadalom szinte minden területéről ki akarta űzni a politikai elit, elvéve tőle olyan feladatokat is, amelyeket más intézmények nem képesek és/vagy nem a „közérdek” szempontjaitól vezérelve szolgáltatni a társadalomnak. E feladatokat aztán úgy osztották más intézményekre (pl. önkormányzatok, oktatási-képzési rendszer, család), hogy az ellátásukhoz szükséges erőforrásokat

---

⁵ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. (Bognár László-Csizmady Adrienne-Tamás Pál-Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások - Falupolitikák*, UMK—MTA SZKI, Budapest, 2005, 141.-152. o.

⁶ Kopp Mária-Skrabski Árpád-Lőke János-Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996 ősz.

nem rendelték hozzájuk, aminek a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válság lett a következménye. Így az intézményrendszerben anarchikus állapotok alakultak ki: általánossá vált a szolgáltatások színvonalának csökkentése-megszüntetése, a feladat- és felelősségáthárítás, a mások rovására történő erőforrás-szerzés és a bűnbakképzés, továbbá a mindenkire érvényes szabályok helyébe a ki-járás-kapcsolatok, az egyéni elbírálás, az ügyeskedés, az agresszivitás és az erőszak stb. eljárásai léptek.

Realitás, hogy új politikai elit körében polgárjogot nyert a „zsákmányelv”, ami a szakbürokráciát, annak követelményrendszerét, kiszámíthatóságát és működését ismét maga alá gyúrte-gyúri, hiszen a politikai megbízhatóság lett újra az egyetlen követelmény. Ugyanis a pártok jogot formálnak arra, hogy győzelem esetén klientúrájukat (pl. párttársak, támogatók, ismerősök, üzlettársak, barátok stb.) olyan állami-önkormányzati állásokba ültessék, ahol a döntések születnek, és a privatizáció, a beruházások, a támogatások, a pályázatok stb. ügyletei bonyolódnak. És persze, ahol jól lehet keresni, ami ilyen ínséges – munkahely-hiányos és rosszul fizetett – időszakban igencsak előnyös a klienseknek, illetve legalább ennyire a politikusoknak, akik ezáltal egy őket engedelmesen kiszolgáló, üzleteléseik felett szemet hunyó, megbízható bürokráciára tesznek szert, tekintve, hogy ezektől távol áll a szakma-iség, vagy valamiféle „közjó” megjelenítése. Meglehetősen abszurd demokráciáról beszélni akkor, amikor a „zsákmányelv” alapján kormányváltásonként szinte teljesen kicserélt bürokrácia nem a „köztársaságot”, hanem az aktuálisan uralmi helyzetben lévő pártokat szolgálja. Mindenesetre az anarchia jelének tekintjük, ha egy társadalomban a „zsákmányelv”, a „magántulajdon”, a „piac” stb. ideologikus szentségei kiirtanak-felülírnak minden olyat, amit például a „közjó”, az „államérdek” vagy a „nemzeti érdek” stb. fogalmi írnak körül.⁷

Realitás, hogy az ország ma sem független, ugyanis a magyar „demokráciának” csak az egyik letéteményese a szavazópolgár, a másik a külföldi tőke, továbbá az Európai Unió. A hitelezőket és befektetőket kizárólag a profit, az olcsó munkaerő és a stabilitás érdekeli, az Európai Uniót szintén a gazdasági-társadalmi stabilitás és a nemzeti vállalások betartása, a választópolgárokat pedig a foglalkoztatás, a megélhetés-gyarapodás, a demokratikus és kiszámítható jelen és jövő érdekelné. A politikai osztálynak tehát e szereplők érdekeit kéne összehangolnia, hogy mindegyik megtalálja a maga számítását. Ez ugyan 2006-ig sem sikerült – bár a választók illúziói elfedték ezt a tényt – ekkor azonban az Európai Unió világossá tette, hogy a magyar pártok olyan „ígérvény-programokkal” nyernek, amelyeket a szavazók még elhisznek, de a kormányprogramok már nem térhetnek el a pénzügyi-gazdasági reálfolyamatoktól, a nemzeti vállalásoktól és az Unió célkitűzéseitől. Az elhíresült „öszödi-beszéd” ezt az igazságot mondta ki, amely a 2010-ben kormányra került

⁷ Laki László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*, Budapest, 2009, Napvilág Kiadó

konzervatívokra is érvényesnek bizonyult, hiszen az IMF és az Európai Unió előírásait nekik is be kell tartaniuk. (Semmi meglepő nincs ebben, hiszen ára van annak, ha mások pénzén épül a magyar újkapitalizmus).

Visszacsatolás a felvezetéshez

Andorka Rudolf, az idézett kritériumai alapján, már 1996-ban a „latin-amerikai” típusú társadalmak irányába mozgóként írja le – így nem is tartja „modern társadalomnak” – hazánkat, hiszen a tömeges elszegényedés és a szélsőséges jövedelmkülönbségek mellett alapvető gond, hogy ez a társadalom nem „integrált közösség”, mivel tömegek vannak kizárva, „...abból a jólétből és azokból az életésélyopciókból”, amelyek ahhoz szükségesek, hogy együtt haladhassanak a magyar társadalom modernizálódó, és az Európai Unió fejlett részével lépést tartani igyekvő szegmensével. A társadalom fő mozgásirányairól való ilyen tömegű leszakadás és kirekesztés tehát rontja az ország versenyképességét, fragmentálja és – mint Hülvely István már szintén 1994-ben jelzi⁸ – „anarchizálja” a társadalmat, és veszélyezteti a demokráciáját. Veszélyezteti, mert a munkanélküliség és az elszegényedés irányzatai, a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, a kiszámíthatatlan jelen és jövő, valamint az ezektől való félelem stb. felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét.

Hazánkban legitimációs válság van, hiszen a rendszerváltás óta kialakított-kialakult félperifériás újkapitalizmus az eddigi gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi, életminőségbeli, mobilitási, politikai stb. teljesítményével képtelen igazolni a rendszerváltás sikerességét, és alátámasztani azt, hogy az ezért hozott súlyos „áldozatok” egy versenyképes társadalom kiépülését és a „nemzet” érdekét szolgálták, mint ahogy a politikai elit „felkészültségét” sem tudja elhíttetni. Így mindmáig nem alakult ki egy új nemzeti identitás, pedig egy ilyen történelmi léptékű váltás igényelné a nemzeti identitás siker jegyeivel ellátott újrafogalmazását. Ugyanis a sok „vesztést” és a kevés „nyertest” produkáló „latin-amerikai” típusú állapotok aligha alkalmasak arra, hogy azt sikeres „nemzeti” átalakulásként fel lehessen mutatni, hiszen így még a „nemzeti” is kirekesztő és nem integráló.

Mivel a reálfolyamatok és a politika kezdettől eltérő pályán mozogtak légüres tér keletkezett és az ország sodródó pályára állt: a pártoligarchiákat döntően a hatalomszerzés, a vagyonosztás és a klientúraépítés érdekelte – társadalmi-gazdasági kontroll nélkül megtehették – és csak annyira foglalkoztak az ország, a „polgárok”, a lecsúszók, az elégedetlenek stb. gondjaival, amennyire a győzelem megszerzéséhez-megtartásához kellett. Vagyis – mint jeleztük – a pártok és ígérvény-programjaik eleve nem a feszítő társadalmi-gazdasági problémák kezelésére készültek, hanem az ellenségként kezelt rivális pártok legyőzésére-számonkérésére, többnyire kinyilvánítva, hogy az előző kormány programjait sem kívánják folytatni. Ez ténylegesen azt

---

⁸ Hülvely István: A politikai elit és az „anarchizált” társadalom, *Valóság*, 1994/2. sz.

jelenti, hogy a pártok mindenkori napi érdekei felülírnak minden más érdeket: nincs „közjó”, nincs „államérdek”, nincs konszenzuson alapuló távlatos „nemzeti” program, csak győztes pártok vannak. És nincs jogállam sem, hiszen az állampolgárok kezdettől nem a jog, hanem a mindenkori többségi parlamenti frakció uralma alatt állnak.

Ha pedig az újkapitalista „demokráciában” ennyit érnek a magyar szavazók érdekei, a győztes pártok ígérvényei és a „közjó”, akkor bizton állítható, hogy az új rendszer eddig döntően a pártok és klientúráik számára jelentett demokráciát és jólétet. Mert, amíg Ők egymást váltották a hatalomban és vagyonokat osztogattak-szerettek, továbbá a „zsákmányelvnek” megfelelően osztokodtak az állami-igazgatási pozíciókon-forrásokon, addig az ország és a szavazók zömének a helyzete folytonosan romlott. Még nyersebben, aligha hihető, hogy a „modern magyar demokrácia” kinyilvánított célja és csúcsteljesítménye az lenne, hogy egyre romló állapotban reprodukálja polarizált, dezintegrált és anarchizált társadalmát: már pedig Magyarországon ez történik. A realitás persze az, hogy egy félperifériás társadalomnak jó esetben is csak félperifériás demokráciája lehet, hiszen nincs társadalom és gazdaság nélküli demokrácia.

Mindent egybevéve a rendszerváltás kudarcának a politikai beismerése várat magára, jöllehet már régóta tudjuk, hogy a magyar újkapitalizmus súlyos újratermelődési zavarai nem átmenetiek – melyeket majd a „valódi” rendszerváltás vagy az „igazi” piaci viszonyok megoldanak – hanem ez rendszerspecifikus működésmódja: vagyis csak a jelzett dezintegrált, polarizált és fragmentált formában képes társadalmát reprodukálni. És, ha ezen a tíz millió – nem egy-kettő, mert ismereteink szerint tíz millióan élnek itt – országglakó érdekében a politikai elit változtatni akarna, akkor – Gázsó Ferenc kifejezésével⁹ élve – „rendszerkorrekciót” kellene végrehajtania. Miután a rendszerváltók nemzedéke vagy nem ismerte fel a rendszerkorrekció kényszerítő erejét, vagy hatalom-technikailag kezelhetőnek tartotta-tartja, vagy mert nincs rá adekvát válasza, így részben felmorzsolódott (pl. MDF, SZDSZ), részben le- (pl. MSZP) vagy éppen túlértékelődött – ami ugyanaz – (pl. FIDESZ-PP), illetve kitermelte a félperifériás állapotokra szerveződők új politikai nemzedékét (pl. JOBBIK, LMP). Ez – mint eddig – a győzteseket örömmel, a veszteseket bánattal töltheti el, a sodródó magyar társadalmat azonban változatlanul aggodalommal: jelenleg egyetlen politikai pártnak sincs elképzelése – nemhogy programja – a rendszerkorrekcióra. Így folytatódik az untilg ismert politikai szerepjátszás posztmodern forradalmár, reformer, hazafi, igazságosztó stb. jelmezben, folytatódik az értelmes beszédet és konszenzust elnyomó párthandabanda, folytatódik a hatalom-technikai ötletelés, a tűzoltás és természetesen a sodródás.

---

⁹ Gázsó Ferenc: *Irányváltás a társadalompolitikában, Magyar jelentésárnyalatok*, Kossuth Kiadó, Budapest,

És, ha ez így folytatódik a rendszerváltó politikai elit rövid időn belül „felépítheti” a magyar népnek a „latin-amerikai” típusú piaci társadalom „igazi” (ideális) formáját, ami „valódi” hungarikum lesz, mert időközben „Latin-Amerika” már a fejlett világ felé vette az irányt.

Hogy ez borúlátó beállítódás? Talán? De – körülnézve az országban – lehet, hogy csak realista.

Első megjelenés: Egyenlítő, 2011/6, 8-15. o.

MODERNIZÁCIÓ, RENDSZERVÁLTÁSOK, A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A POLITIKAI ELIT

A PROBLÉMA

Aggodalomra ad okot, hogy mintegy negyed évszázaddal a legutóbbi rendszerváltásunk után egyre időszerűbb az a kérdés, hogy az új politikai elit vajon rendelkezik-e a legújabb kori magyar társadalom rendszerváltásokkal tarkított átalakulásának-modernizálódásának a realviszonyokkal megközelítően is adekvát képével, illetve egyáltalán törekszik-e erre? A tapasztalatok ugyanis arra utalnak, hogy a politikai elit máig sem alakított egy ilyen reális társadalomképet – jóllehet a rendszerváltáskori és az aktuális kihívások sikeres megoldásának ez lett volna és lenne az egyik előfeltétele – ami magyarázatul szolgál a rendszerváltás önkényes és önkényesen változó értelmezéseire és válságára, a politikusok felkészületlenségére, bűnbakképző eljárásaira és látványos szerepjátékaira (pl. posztmodern-forradalmár, reformer, szabadságharcos), hiszen az ország 1989 után nem egy „modern”, hanem egy „fél-perifériás” társadalom irányába mozdult el. A „félperifériás” megjelölés a fejlődő országokra jellemző duális gazdaságot, területi fragmentáltságot, szétesett munkaerőpiacot és magas inaktivitást-munkanélküliséget, szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló, dezintegrált-kirekesztő – társadalmat jelent, ahol a politikai elit és klientúráik saját zsákmányukként kezelnek minden erőforrást. Így az is érthető, hogy az elitnek miért nem áll szándékában sem egy valamennyire is reális és konszenzuson alapuló kép kialakítása, hiszen nem csupán el kéne számolni a rendszerváltás hozadékával, ebben saját felkészültségükkel, teljesítményükkel és felelősségükkel, de elő is kellene állni egy „rendszerkorrekciós”¹ programmal, amely az országot más pályára állítja. Mindezek távlatos nemzeti stratégiát, politikai megegyezést és állandósult egyeztetést, az érdekmegjelenítő intézmények életre keltését, kiszámíthatóságot, piacépítő aprómunkát stb. igényelnének, vagyis olyasmit, amit ugyanezek az elitek a politika „modern” (polgári, nemzeti, jogállami, szociális piacgazdasági stb.) formájának szoktak nevezni propagandáikban. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy inkább ismét nekiláttak az ország történelmének kizárólag politikai-

---

¹ Gazsó Ferenc: *Irányváltás a társadalompolitikában, Magyar jelentésárnyalatok*, Budapest, 2004, Kossuth Kiadó,

ideológiai-érzelmi és hatalom-technikai megfontolásokon, aktuális nyomulásokon stb. nyugvó újírásának – folytatván rendszerváltó elődek hagyományát, amelyben a politikai indíttatású (propaganda) történetírás jól jövedelmező üzletággá vált – ami sokféle gond forrása. Gond, mert ebből éppen a lényeg, a hazai modernizáció és a rendszerváltások tragikusan ellentmondásos és zavarba ejtő tanulságai „felejtődtek” ki, és gond, mert e politikai mozgósításra szánt leegyszerűsítően primitív történelemképek a médián és a közvéleményen túl a szaktudományokat is ellenőrizni-dominálni akarják. Továbbá gond, mert – mint Kéri László egy vitán kifejtette – a megrendelő-készítő politikusok sokszor maguk is elhiszik e képzelgéseket, vagyis uralván a politikai gondolkodást az ezekre alapozott intézkedések és társadalmi, gazdasági stb. programok jelentős károkat okoznak az országnak.

Mondjuk ezt azért, mert a modern kori magyar történelem alakulásának folyamatán – sok más mellett – a jelzett két tényező vitathatatlanul maradandó nyomokat hagyott. Egyfelől az a XIX. század eleje óta a kortársak által is folytonosan jelzett felismerés – itt csupán Széchenyi Istvánra utalnánk – hogy hazánknak a kapitalista átalakulás-fejlődés diktálta modernizációs kihívással kell számolnia. Mégpedig úgy, hogy „kezdettől” eltérő fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint ennek a fő irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb országok, melyet ők különféle elnevezésekkel, pl. „elmaradás-elmaradottság”, „megkésettség”, „függőség”, „félperiféria” vagy „felzárkózás” jelöltek. Másfelől, hogy a modernizáció menetében időről időre világgazdasági (és nagyhatalmi) korszakváltások következnek be, melyekhez a hazánkban uralomra kerülő új politikai elitek a XX. században többször is sajátos módon, úgynevezett „rendszerváltással” próbáltak meg alkalmazkodni. Ilyen kísérletre került sor az első világháború után a Tanácsköztársaság idején, ez történt a második világháborút követő kommunista hatalomátvételnél, és megismétlődött a XX. század utolsó harmadát uraló globalizációs korszakváltás nyomán a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. A „rendszerváltások” ugyan jelentősen eltérő ideológiák, de hasonló forogatókönyvek alkalmazásával zajlottak, ami leegyszerűsítve úgy foglалható össze, hogy amíg a második világháború után az új politikai elit a „bűnös kapitalizmust” gondolta lecserélni a „mindent megoldó szocializmusra”, legutóbb éppen fordítva, a „bűnös szocializmust” a „mindent megoldó kapitalizmusra”. Nos, e radikális társadalomátalakításokat nevezzük „rendszerváltásnak”, hiszen a hatalomra kerülő új politikai elitek a modernizációs kihívásokra nem megfontolt átmenettel, átfogó és távlatos reformokkal gondoltak válaszolni, hanem az addig fennálló „kapitalista” vagy „szocialista” társadalmi-gazdasági újratermelődési modellek azonnali, totális, mindenféle kompromisszumot elutasító, indulatos és ideológikus megváltoztatásával.

A vázoltak rengeteg problémát vetnek fel a magyar társadalomfejlődést illetően. Például azt, hogy bár a modernizációs kihívás és a világgazdasági-nagyhatalmi korszakváltások a világ minden országát érintik és alkalmazkodásra kényszerítik, és bár

ezek során nem Magyarország az egyetlen, amelynek versenypozíciói nemhogy nem javultak, de éppenséggel romlottak az évszázadok alatt – tehát szó sincs valamiféle „magyar átokról” – mégis csak keresni kéne ennek az okait. Miként lehet, hogy mind a Ránki György által megnevezett korábbi modernizációs² korszakok – 1987-es tanulmányában az 1867-től az 1913-ig terjedő időszakot a „Haladás és kudarc”, a két világháború közti időszakot a „Teljes kudarc”, és végül a második világháború utáni kommunista hatalomátvétellel kezdődő időszakot „Sikerek és kudarcok sajátos kohéziója” elnevezéssel jelölte –, mind az 1989 rendszerváltás utáni eddig közel negyedszázados időszak sikertelennek bizonyult. Vajon e trend mögött véletlenek munkálnak, avagy távlatos folyamatok tapinthatók ki?

Hasonlóképpen a „rendszerváltásnak” nevezett jelenség sem magyar specialitás, hiszen úgy az első, mint a második világháború után, továbbá a globalizációs korszakváltáskor is számos európai és ázsiai országban tettek kísérletet a „szocialista”, illetve a „kapitalista” újratermelődési modellek rapid és totális cseréjére, mégis illenék foglalkozni a társadalomátalakítás e sajátos formái maradandó hazai nyomaival. Mondjuk azon – kizárólag politika- és ideológia-vezérelt – erőszakos eljárások következményeivel, amiket a „szocializmusra” vagy a „kapitalizmusra” történő áttéréseknél a mindenkori új politikai elitek küldetésstudatos forradalmár és posztmodern-forradalmár csoportjai ténylegesen megjelenítettek: a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása (államosítás vagy ellenkezőleg privatizáció), az állam „mindenhatósága” vagy teljes „tagadása”, illetve társadalmi osztályok-rétegek politikai „megszüntetése” (pl. parasztság, polgárság), illetve „kinevezése” (pl. vállalkozó) stb. formájában. Mert hazánkban a társadalom – a fejlett országokéhoz hasonló – átstrukturálódásának a ténye vitathatatlan – az agráriumban dolgozók dominanciáját a hatvanas években az iparban, ez utóbbit pedig a kilencvenes években a szolgáltatásban foglalkoztatottak dominanciája váltja fel –, mégis csak kevesen mernék azt állítani, hogy e trendek – történeti előzményeiket, körülményeiket, lefolyásukat vagy végeredményüket tekintve – azonosak lennének mondjuk a Nyugat-Európában végbement változásokkal.

Annál is kevésbé, mert a táblázat arra hívja fel a figyelmet, hogy a léptékbeli átstrukturálódásra minden alkalommal a politikai-ideológiai indíttatású rendszerváltások erőszakot sem nélkülöző beavatkozásai nyomán került sor, mégpedig történetileg olyan rövid idő alatt, hogy joggal vethető fel ezek gazdasági-társadalmi megalapozatlanságának a gyanúja. Vajon mi a tartalma (hozádéka) a rendszerváltásokhoz kapcsolódó léptékbeli strukturális váltásoknak – a politikai történetírás elnevezte „fejlettségbeli ugrásoknak” – és ezek eredménye valóban egy modern „ipari” vagy „szolgáltatói társadalom” lett-e?

² Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10.

1. táblázat. A foglalkoztatottak szektoronkénti arányának alakulása Magyarországon 1900 és 2000 között

Év	Mező- és erdőgazdaság	Ipar és építőipar	Szolgáltatás
1900	61,1	15,0	23,9
1930	54,3	20,2	25,5
1949	53,8	21,6	24,6
1970	23,2	44,3	32,5
1990	17,5	36,1	46,4
2000	6,6	33,8	59,6

Forrás: Laky Teréz. A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok, OFA, 2002, 41.o.

Aztán: van-e jelentősége annak, hogy az „agrár-, az ipari és a szolgáltatói társadalom” eltérő társadalmi-gazdasági reprodukciós modellekhez kapcsolódik: az agrár a Monarchia és a Horthy-korszak (rég) feudál-kapitalista formáihoz; az ipari társadalom az államszocializmushoz, főként a Kádár-kori „gulyáskommunizmushoz”; míg a szolgáltatói társadalom – ha a foglalkoztatottak döntő részét (60%) a szolgáltatásokban alkalmazó hazai állapotokat elfogadjuk kizárólagos kritériumként – a legutóbbi rendszerváltás utáni (új)kapitalizmus időszakára esik.

Egyszóval, rengeteg kétség merül fel, hiszen nincs igazán megalapozott képünk arról, hogy ténylegesen milyen átalakulási-fejlődési utat járt be a „szocialista” és a „kapitalista” modernizációs formákon-rendszerváltásokon át haladó magyar társadalom a XX. században, jóllehet erről rengeteg ismeretet halmozott fel a hazai tudomány. Nos, a továbbiakban e kérdéskör néhány összefüggésével foglalkoznánk vázlatosan, olyan kortársakat segítségül hívva, akik vitathatatlanul elkötelezett támogatói voltak a magyar modernizációnak, ugyanakkor nem csupán a mindenkori leegyszerűsítő politikai-ideológiai társadalom- és történelemképeken léptek túl, de erőfeszítéseket is tettek koruk és a magyar fejlődés sajátzerúségeinek a feltárására.

A „SZÍNLELT KAPITÁLIZMUS”

A XX. század eleji társadalmi-gazdasági-politikai állapotokat a kiegyezés utáni több évtizedes gyors modernizációt követően csakúgy eléggé nehezen definiálhatónak látta a kortárs Leopold Lajos közgazdász-szociológus, mint mi egy évszázaddal később, jóllehet mi rendelkezünk a hazai történelem azóta lezajlott folyamatainak némi ismeretével.

Leopold az 1917-ben megjelent könyvében a korabeli magyar viszonyokat „színlelt kapitalizmusként” definiálta. A következőket írja: „Azok az országok, amelyekről Marx törvényeit levetítette, a tőkés szellem és jogrendszer párhuzamosságát

mutatják. ... Ámde vannak oly államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlíthatnak ugyan a tőkés-rendben termelőkhöz, csakhogy mégsem termelnek kapitalisztikusan, s ha a jogi kategória kifejlődött is bennük, üres és idegen marad és gazdasági gyökere alig van. A magántulajdon szabadsága uralkodik a termelt készletek uralma nélkül. Az ily államok gazdasági rendjét nevezzük, szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni rendjével: színlelt kapitalizmusnak. Sem egyik, sem másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak színlelt kapitalizmus-darabjai a londoni Citynek is. S Magyarországon meg a tőkés-rend egyes medencéi szervesen alakultak ki, belső szükségszerűség erejéből és kényszere folytán, hogy utóbb jogi és erkölcsi környezetüket is alakjukhoz hasonítsák. Az igazi és színlelt kapitalizmus megkülönböztetésére annyit s nem többet akarunk mondani, hogy az egyik országban igazi, a másikban színlelt kapitalizmus uralkodik, ... A színlelt kapitalizmusból hiányzik az igazinak a belső logikája, ... Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették s nem belülről nőtt ki.”³

A tanulmány részletesebben is tárgyalja az „igazi” és a „színlelt” kapitalizmus közti különbségek általa fontosnak tekintett összefüggéseit. Szól például a hazai kapitalizmus „kettős indíttatásáról”, arról, hogy a korabeli tőkés rend az ország egyes térségeiben ugyan „szerves” belső fejlődés eredményeként jött létre, azonban alapvetően külső befektetéseken, hiteleken és piacokon nyugszik. Ez a sajátos indíttatás egyben meghatározza működés módját, hiszen a „kívülről jött kapitalizmusra” jellemző, hogy gazdasági és politikai függésbe hozza az országot. Mint mondja, a külföldi eladósodás „alárendeltséget” teremt, „ámde ez az idegen függés tetejébe még csak nem is európai, hanem túlnyomóan német és főleg osztrák. Külföldi hitelünk be van ékelve – a pénzpiac versengésének és szabad kiegyenlítődének enyhülete nélkül – a külpolitikai zsákutcába.”⁴ Másként fogalmazva, szerzőnk nem egyszerűen „kétféle tőkés-rendről” beszél, hanem arról is, hogy az „igazi” és a „színlelt” kapitalizmus között egyenlőtlen viszony alakult ki, ami alkalmasint egyoldalú függő kül- és belpolitikai következményekkel jár.

További jellemzőként említi az „állami” termelés és megrendelések jelentős arányát, amelyek kiiktatják a versenyt és sajátos vállalkozói mentalitást-magatartást hívnak életre, hiszen azt eredményezi, hogy ez: „... kapitalizmusunkban háttérbe szorítja a találmány szellemességét, az üzem ökonomiáját, a fogyasztóhoz való alkalmazkodást s a munkásokkal való egyezkedést, a politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának”.⁵ Így aztán kialakultak csoportok, amelyek az állam által jegyzett-garantált kül- és belföldi

³ Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917), In: u.ő: *Elmélet nélkül (Gazdaságpolitikai tanulmányok)*, Budapest-Szekszárd, 1917, 96-97. o.

⁴ Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917), i. m. 101. o.

⁵ i. m. 125. o.

forrásokon akarnak vállalkozni: zsiros állami megrendelésekre várnak, amelyeket politikai kapcsolataik révén kívánnak megszerezni.

Azt is látja, hogy a külső tőke meggyorsította ugyan a hazai fejlődést, de alapvetően csak azokban a földrajzi, gazdasági, társadalmi stb. terekben, amelyeket elért, vagyis a magyar társadalom egészét nem hatotta át, így jelentős területi különbségek alakultak ki, és az országot „szigetszerű” fejlődés jellemzi. Ez utóbbit azt értette, hogy hazánk mindössze néhány „kapuvároson” keresztül (pl. Budapest, Pozsony, Fiume) kapcsolódott a kapitalista országokhoz és a tőkés termeléshez, míg az ország területének és az ott élő lakosság termelésének-életének a zömét nem is érintette a kapitalista termelés vagy csupán „színlelt” módon. A területi különbségek léptékét és a „szigetszerűséget” érzékeltető Budapestet az 1910-es adatok alapján egy modern nagyvárosként írja le, ahol a lakosság (keresők és eltartottak) döntő többsége (60%) az ipar, a kereskedelem és a hitelezés területén szerzett jövedelméből él. Ezzel szemben a fővárostól még száz kilométerre sem elterülő Kecskemét városát egy óriási faluként mutatja be, ahol a lakosság zöme (58%) még a mezőgazdasághoz kapcsolódik és mindössze ötöde (21%) dolgozik az ipar – döntően a képműipar – a kereskedelem és a hitelezés területén. Olyan városként, amelybe nem az ipari munka okán költöznek vagy járnak be dolgozni az emberek, hanem ahonnan még a földjeit művelni jár ki a városi lakosság.

Úgy látja, hogy a vázolt viszonyrendszerben az ipari munkásság fő jellemzője a „kétlakiság”, a „félparaszti” vagy a „félproletár” állapot. „A magyar munkamegosztás hiányos vagy hibás keresztülvitele kapcsolatos a mezőgazdaság külterjességével, mely munkaszervezetünket kétlakisággal tölti meg. A tipikus ipari munkás lelkében nálunk még eleven a vágyódás a föld után, kapcsolatai hozzá nem szakadtak el egészen, s a szakszervezeti majálisokon még sűrűn hallja az ember a falusi nép régi dalait. Nyaratszaka a munkásság nagy tömegei cserélik el új szerszámaikat kaszával, s nem egy ipari üzem benujul meg”.⁶

Mindent egybevéve Leopold „kétféle tőkés-rendről” beszél, világossá téve, hogy a „színlelt kapitalizmus” más – más módon jön létre, mások a működési jellemzői, a fejlődés más útját járja stb. – mint az „igazi”, vagyis szerinte „...Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”, mint amely ekkorra Magyarországon is kialakult.⁷ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenék: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”.⁸ Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy szerzőnk közel sem látja olyan problémamentesnek a korabeli kommunista fejlődésemélet által a „kapitalizmus” alternatívájaként jegyzett „szocializmus” kialakításának-kialakulásának a lehetőségét, hiszen ha „két-

---

⁶ i. m. 118. o.

⁷ i. m. 110.o.

⁸ i. m. 97. o.

féle tőkés-rend” van, úgy azokból – megközelítéséből adódóan – „kétféle” átmenet és „kétféle szocializmus” is következhet-következik. Megjegyzésének-felvetésének valóság tartalma majd három évtizeddel később nyeri el jelentőségét (realitását), amikor hazánkban a második világháború után a Szovjetunió olyan „szocializmust” vezetett be a rendszerváltó kommunista párttal, amelyet a szintén a „színlelt kapitalizmus” útját járó Oroszország társadalmi-gazdasági-politikai valóságának a talaján alakított ki az ottani kommunista párt a század első felében.

A „QUASI-FEJLETT” SZOCIALISTA „IPARI TÁRSADALOM”

Jánossy Ferenc a magyar „ipari társadalom” államszocializmusbeli kiépülésének delelőjén – lásd a táblázat 1970-es adatait – a „színlelt kapitalizmushoz” nagyon hasonló kifejezéssel illette az addigra dominánssá váló szocialista gazdaságot, ugyanis azt „quasi-fejlett” struktúrának minősítette.

Mint mondja: „Ez az állapot spontánul alakult ki az erőltetett iparosítás első futási szakasza közben és azt követően, mégpedig a következő módon: Az ipar extenzív bővítése – új gyárak építése, valamint a már létezők extenzív tovább-bővítése (az a bővítés, amelyet félrevezető módon az üzemek „rekonstrukciójának” nevezünk) – már kezdetben igénybe vette úgyszólván a teljes beruházási kapacitást, olyanmire, hogy a meglévő üzemi berendezések modernizálására beruházási kapacitás egyáltalán nem maradt. Az iparnak így módon történt extenzív bővítése folytán egyre nőtt importszükségletünk nyersanyagokban, anélkül hogy exportképességünk – legalábbis a fejlettebb országokkal szemben – ennek megfelelően növekedett volna. Avégett, hogy az importszükséglet exportfedezetét mindezek ellenére biztosítsuk, kísérletet tettünk az ipari termelés még erőteljesebb fokozására, de ismét csak az ipar további extenzív bővítése útján...Az így kialakuló – látszólag elkerülhetetlen – spirális folytán mindenekelőtt a gépek és üzemi berendezések egy növekvő állományának modernizálása szorult háttérbe. Különösképpen szűkült ezáltal – legalábbis az ipar tartósan elhanyagolt és így felhalmozódott korszerűsítési igényeihez képest – az a lehetőség, hogy iparunkat Nyugatról importált gépekkel fejlesszük.

A folyamat következtében tehát jelenleg érvényesül ugyan az a hatalmas makrostrukturális feszültség, amely a mezőgazdaságból az iparba irányuló gyors munkaerő-átvándorlás folytán alakult ki. Ez a feszültség előnyös annyiban, hogy ezek számára teremtette meg az ipari munka tapasztalatai és ismeretei elsajátításának lehetőségét. Egyidejűleg azonban ma is nagy számban léteznek olyan üzemek,

amelyek technikai felszereltségét már évtizedek óta alig korszerűsítették, amelyekben tehát az ismeretek kibontakozásához minimálisan szükséges feszültség is hiányzik”.⁹

E megközelítésben nem egyszerűen „iparosodásról” van szó, még csak nem is a tudatosan vállalt állami „iparosításról”, hanem annak egy sajátos formájáról, amelyet a szerző „erőltetett” vagy „extenzív iparosításnak” nevez. Az iparosításnak ezt az eljárását – mint az előbbieken jeleztük – a szintén a „színlelt kapitalizmus” útját járó Szovjet-Oroszországban dolgozta ki és alkalmazta az uralomra került kommunista párt, mint a szocialista tervgazdálkodás szovjet modelljének sikeres és kizárólagos formáját a XX. század első felében. Mi is jellemzi az iparosítás eme formáját:

„A Szovjetunióban lényegében biztosítva voltak az erőltetett iparosítás alapvető előfeltételei, s ezek a következő tényekből adódtak:

- A) A népesség a háborút és a polgárháborút követő időkben végtelenül igénytelen és áldozatkész volt.
- B) A mezőgazdaság – bár jelentékeny mennyiségű munkaerő-tartalékokat adott át az iparnak – továbbra is el tudta látni a népességet élelmiszerrel (még ha az ellátás színvonala átmenetileg csökkent is).
- C) Az ország természeti kincsei elég bőségesek voltak ahhoz, hogy az ipar nyersanyagigényét és energiaszükségletét fedezzék.
- D) A természeti kincsek bősége következtében a nyersanyagok exportja a gépek és berendezések importját is fedezni tudta.

E négy körülmény következtében a Szovjetunióban a gazdasági egyensúly – súlyos átmeneti nehézségek ellenére is – hosszabb távon fenntartható volt még az erőltetés olyan üteménél is, amely mellett az ipar éveken keresztül jóformán csak önmagát látta el (és csupán minimális mértékben a lakosságot). Az ipar, az energia-termelés, a bányászat és a szállítás évekig az egymást kölcsönösen ellátó üzemek csaknem teljes körét alkotta. Ez a kör el tudta ugyan látni a Szovjetunió hadiiparát, a lakosságnak és a mezőgazdaságnak viszont csak a legszükségesebbet nyújtotta”.¹⁰

Szerzőnk tehát egyértelművé teszi, hogy hazánkban egy olyan iparosítási – és egyben szocialista – modellt kényszerült átvenni a második világháborút követően a rendszerváltó kommunista párt, amelyet egy nagyhatalmi pozícióban lévő és ennek megtartása okán is hadigazdálkodásra beállt, modernizációjában erőltetett iparosításra kényszerülő fejlődő ország szükségletei-igényei határoztak meg, az erre átszabott kommunista ideológia által szentesítve. Továbbá az erőltetett iparosításhoz

---

⁹ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, *Közgazdasági Szemle*, 1969/7-8. sz., 814-815. o.

¹⁰ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja, i. m. 810-811. o.

nélkülözhetetlen nyersanyagforrások is rendelkezésre álltak, biztosítván a folyamatos technikai-technológiai fejlesztés költségeit, ide értve azokat a forrásokat is, amelyekkel a fejlett országokból megvásárolhatták a legmodernebb eljárásokat-technológiákat. Ez az iparosítás egyértelműen a hadiipar (állam) elsőbbsége jegyében zajlott, a társadalom és a gazdaság minden más szektorát maga alá gyűrve, így a lakosság ellátása és szükségletei – másként a „szocializmus” jóléti ígérvényei – sem játszottak szerepet a fejlesztési irányok kijelölésekor.

Tekintettel arra, hogy Jánossy Ferenc e tanulmányát 1969-ben írta – amikor hazánk már túl van a Rákosi-korszakon, az 1956-os forradalmon, a szocializmusról vallott kánonok korrekcióján, az új gazdasági mechanizmus előkészítésén, stb. – így nem meglepő módon felteszi azt a kérdést, hogy vajon a szocialista „erőltetett ütemű iparosítás” magyar modellje alkalmazható lenne-e az „igazi kapitalizmus” – melyet ő „tisztá” piaccgazdaságnak nevez – körülményei között. Erre egyértelműen nemleges választ ad. „Kézenfekvő, hogy a „tisztá” piaccgazdaság – vagyis a rentabilitási követelmény korlátlan érvényesülése – elvileg kizárja az erőltetett ütemű iparosítás útjának még a lehetőségét is. Tőkés vállalkozó számára ez az út nem járható. A tőkés nem engedheti meg magának a „gazdaságtalan” beruházást”. Majd felteszi azt a kérdést is, hogy az iparosítás eme modellje – amely a „quasi-fejlett” gazdasági struktúrát létrehozta – hazánk esetében folytatható-e, illetve hova vezet. Szerzőnk válasza itt is egyértelmű: „A tervgazdálkodás kétségtelen előnye, hogy a fejlődés olyan útjait is megnyitja, amelyek a tiszta piaccgazdaság számára szóba sem jöhetnek: így az erőltetett ütemű iparosítás útját is. Ez az előny azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy ez az út akkor is választható, ha – bizonyos konkrét körülmények folytán – nem vezet a remélt eredményhez, hanem idővel zsákutcának bizonyul”.¹¹

Jánossy tehát nem hagy kétséget az iránt, hogy az extenzív iparosítás átvett és a hatvanas évekig szinte változatlan formában működtetett szovjet (szocialista) modellje tovább nem járható út. Egyfelől azért nem, mert teljesítménye félrevezető, hiszen nem „igazi”, csupán „quasi-fejlett” gazdasági struktúrát hozott létre, ahol a foglalkoztatottak többsége ugyan az iparban dolgozik, azonban döntően elavult – alkalmasint muzeális – műszaki-technológiai felszereltségű üzemekben. Ezeket a gépeket zömében a mezőgazdaságot éppen hogy elhagyó első generációs munkásság működteti, amelynek munkakultúrája, motiváltsága és teljesítménye – már csak az ipari-műszaki szint miatt is – alacsony, az általa előállított termékek jó esetben csupán a KGST-piacokon eladhatók, és alacsony bérei okán képtelen feladni mezőgazdasági kistermelését, vagyis „félproletár” helyzetben van. Így jellemző a hatvanas-hetvenes évekre is, hogy a nyári-őszi mezőgazdasági csúcsmunkák idején e munkásság jelentős része csakúgy otthagyja az üzemait-gépeit, és kitödul a mezőkre-gyümölcsösökbe dolgozni, mint ahogy erre fél évszázaddal korábban Leopold Lajos is utalt. Persze nem is nagyon tehetett mást ezekben az évtizedekben a

---

¹¹ i. m. 809. o.

falvakból a városokba tömegesen ingázó első generációs ipari munkásság, hiszen a té-
eszekben maradék-elvű naturálgazdálkodás folyt – pl. munkaegységben számoltak, és
nem volt rendszeres pénzbeli fizetés sem – továbbá, aki a falvakban zöldséghez, burgo-
nyához, baromfi- vagy sertéshúshoz stb. hozzá akart jutni, annak mindezeket saját ma-
gának kellett előállítania a téesztől kapott háztáji földön, házhelyen, vagy a meghagyott
gyümölcsösben. A háztáji súlya és elterjedtsége még a nyolcvanas években is változat-
lanul tömegeket érintett: a KSH 1982-es felvétele szerint akkor 1,5 millió háztartásban
folyt mezőgazdasági kistermelés, ahol mintegy 4,5 millió személy élt.¹² Ekkor már a
megélhetési kényszer mellett a fogyasztás, a gazdagodás-piacosodás lehetősége is soka-
kat ösztönzött erre: az adatok szerint 1981-ben a mezőgazdasági kistermelésben részve-
vők 32 százaléka a „munkás”, 27 százaléka „inaktív”, (döntően nyugdíjas), 18 százaléka
„nem fizikai foglalkozású”, 9 százaléka „kettős jövedelmű”, 4 százaléka „kisárutermelő”
háztartásban élt, és csak egy kisebbsége (18%) a mezőgazdaságban hivatalosan dolgozó
„szövetkezeti parasztiban”.¹³

Bár a vázoltak ugyanúgy nem adnak teljes és differenciált képet az államszocializmus
időszakának állapotáról, újratermelődésének jellemzőiről, kihordatlan konfliktusairól
stb. – hiszen csak 1969-et írunk – mint a század első feléből idézett szerzőnk a korabeli
feudálkapitalizmuséról, mégis abból visszaköszön számos általa jelzett probléma a „szoc-
cializmus” viszonyai között is. Például az, hogy a magyar szocializmus csakúgy sajátos
„indíttatású”, mint amilyen a magyar kapitalizmus volt; hogy a politikai függés továbbra
is fennáll; hogy az extenzív iparosítás kulcsfigurája változatlanul a kétlaki életet élő „fél-
proletár”; hogy a tőkehiány továbbra sem megoldott kérdés. Jeleznénk, hogy szerzőnk
mind a „quasi-fejlettséget”, mind a „zsákutcás” fejlődés lehetőségét nem a Szovjetunió-
hoz, az általa megjelenített szocializmushoz vagy a szocializmus ideális képéhez képest
állapítja meg, hanem a korabeli modernizációs kihívásokat képviselő „tisztá” piacgaz-
dasághoz viszonyítva. Ugyanis, amíg a legfejlettebb kapitalista országok társadalmi,
gazdasági, lakosságuknak kínált szolgáltatásai stb. a hatvanas évekre úgy megváltoz-
nak, hogy ott megjelenik az ipari társadalom meghaladásának a képe (posztindusztriális
társadalom), addig a hazánkban átvett szovjet modell egy ettől jelentősen eltérő „quasi-
fejlett” szocialista „ipari társadalmat” hozott létre eddigre, amely nem csupán minőségé-
ben, teljesítményében és dinamizmusában tér-marad el attól, de a fejlődés lehetőségeiben
és irányában is, nem kizárva a „zsákutcát” sem.

(Megjegyeznénk, hogy az államszocializmus politikai elitje a hatvanas évektől
lépéseket tett az idézett tanulmányban vázolt szovjet modell korrekciójára: például
nyitott az áru- és pénzviszonyok irányába; védte és bővítette a szociális és emberi
tőkét; a KGST piacokra építve az agráriumban iparszerű termelési rendszerek és a
kistermelés sajátos hálózatát alakította ki; „alkalmazotti” társadalom kiépítésére tett

¹² *Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben* I. (1984) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 6. o.

¹³ *A mezőgazdasági kistermelés 1981, (1982) I. kötet, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 15. o.*

kísérletet, melyben a szegénység jelentősen csökkent, a korszerűtlen iparát nyugati kölcsönökkel igyekezett modernizálni, vagy a gazdasága dinamizálásában eljutott a magánvállalkozások támogatásáig. Mindezek mutatják, hogy a kommunista elit ugyan nagyon messze jutott a rendszerkorrekcióban – egészen a magántulajdon, a magánvállalkozások, a piac stb. elismeréséig és rendszerbe állításáig, melyek éppen ellentétei eredeti politikai-ideológiai elképzeléseinek-tetteinek – azonban erőforrások és döntések hiányában az extenzív iparosítás számos jellemzője-eleme végigkísérte a rendszert).

A FÉLPERIFÉRIÁS ÚJKAPITALISTA „SZOLGÁLTATÓI TÁRSADALOM”

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján végrehajtott legutóbbi rendszerváltásunk után egy évtizeddel a magyar foglalkoztatás szerkezete ismét léptékelit változott – lásd a táblázatot a 264. oldalon – hiszen amíg a mezőgazdaságban dolgozók aránya jelentősen (7%) és az iparban dolgozóké némileg (34%) csökkent, addig a szolgáltatásban foglalkoztatottaké lényegesen (60%) „emelkedett”. Ez egy fejlett és jómódú „szolgáltatói társadalom” képét mutatja, ami ismét hatalmas „fejlődési” ugrásnak látszik a „quasi-fejlett” szocialista ipari társadalomhoz képest.

Laky Teréz, aki a rendszerváltás kezdetétől igyekezett nagyon pontosan nyomon követni a munkaerőpiaci folyamatokat, már az új trend kialakulásakor egyértelműen állást foglalt amellett, hogy szó sincs itt semmiféle „fejlődésbeli” ugrásról, valamiféle gyors modernizációról. Erről a következőket írja: „... bár előnyös a szolgáltatások foglalkoztatási súlyának növekedése, nem feledhetjük, hogy az arányváltozást a fejlett országokétól eltérő folyamatok okozták. A fejlett országokban a szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának magas és növekvő szintje a gazdaság modernizálódása, s a jólét következménye: a lakosság – anyagi fogyasztási igényeinek zömét kielégítve – egyre inkább a szolgáltatásokra költ, turizmusra, sportra, az egészség védelmére, banki szolgáltatásokra, tanulásra, szórakozásra stb. A leggazdagabb országokban 70% körüli a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya, és csupán Portugáliában maradt 60% alatt. Az EU átlag 1995-ben 64,5 % volt, 1996-ban 65,1%. Köztudott, hogy Magyarországon a szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának növekedése a 90-es évektől nem a gazdaság fejlettségének, a lakosság magas élet-színvonalának következménye, hanem a két termelő szektor, a mezőgazdaság és az ipar nagy létszámvesztésének. Bár a szolgáltatásokban is vesztek el munkahelyek, a zsugorodás folyamatában megnőtt a szolgáltatások aránya.”¹⁴

---

¹⁴ Laky Teréz: *A munkaerőpiac keresletét- és kínálatát alakító folyamatok*, Budapest, 1998, Struktúra–Munkaügyi Kiadó, 18-20. o.

Röviden: ez a „posztindusztriális társadalom” nem az, mint amit a fejlett országokban találunk. Ugyanis mögötte nem jelentős gazdasági növekedés, magas fogyasztás és életszínvonal áll, hanem a munkaerőpiac drámai összezsugorodása – csak 1990 és 1994 között durván 1,5 millióan veszítették el állásukat – amely rendkívül alacsony foglalkoztatottsági szintet eredményezett, és amelyen az egymást váltó konzervatív és szociálliberális kormányok máig nem tudtak változtatni.

Szerzőnk, aki a magángazdaság kialakulásától – vállalkozások alapítása, külföldi beruházók, privatizáció stb. – remélte a gazdaság és a társadalom dinamizálását, már ekkor jelzi, hogy 1990 és 1994 között ugyan 421 ezerről 870 ezerre ugrott az egyéni és a jogi személyiség nélküli társas vállalkozások száma, ez a forma azonban nem alkalmas egy modern piacgazdaság magalapozására. Azért, mert az egyéni vállalkozások zöme tőkeszegény; mert csak önmaga számára teremt munkahelyet, mert sok a mellélállású „vállalkozó”, és mert megjelentek a kényszervállalkozók tömegei, akiket a munkaalkalmak hiánya és a megélhetés kényszere ösztönzött erre, így menekülve ideig-óráig a munkanélküliség elől. Továbbá, mert a „vállalkozó-önfoglalkoztatók” magas száma nem a gazdasági fejlettség, ellenkezőleg a fejletlenség jele a fejlett országokban. (Például amíg Németországban, Hollandiában, Dániában 9, Franciaországban és Angliában 12 százalék volt az önfoglalkoztatók aránya 1992-ben, addig a kevésbé fejlett Görögországban 35, Spanyolországban 21, Portugáliában 24, Írországban 22 százalék).

Laky Teréz kétkedéssel fogadta a mezőgazdaságban ténylegesen foglalkoztatottak számának a statisztikákban megjelenő léptékbeli csökkenését is, és nem csupán azért, mert az extenzív iparosítás államszocializmusbeli formája a „félproletár” állapotok tömeges megjelenésével járt, hanem mert aligha elképzelhető, hogy az újkapitalizmusban a magas infláció, a csökkenő pénzbeli jövedelmek, a tömeges munkanélküliség, inaktivitás és elszegényedés stb. körülményei között az érintettek nélkülözni tudnák megélhetésükben a mezőgazdasági kistermelésből származó naturáliákat és esetleges bevételeket. (A KSH 1994 őszi felvétele igazolta feltevését, hiszen azt találta, hogy 1 millió 675 ezer háztartásban – itt 4,8 millió fő élt – végeztek valamilyen mezőgazdasági tevékenységet).

És mitől félperifériás, „latin-amerikai” típusú az újkapitalista „szolgáltatói társadalom”?

Nos, ezt a megjelölést Andorka Rudolf használta meggyőzően a fentiekben vázolt folyamatok társadalmi-politikai következményeinek a jellemzésére. A kutatások alapján röviddel a rendszerváltás után a következőket állapítja meg. „Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot vesszük szegénységi küszöbnek, akkor azt lehet mondani, hogy az 1980-as években körülbelül a lakosság 10 százaléka, 1995-ben 30-35 százaléka volt szegény. Nem szükséges indokolni, hogy igen súlyos akut társadalmi probléma. Még nagyobb azonban azoknak az aránya, akik nem csúsztak ugyan a szegénységi küszöb alá, de „elszegényedtek” abban az értelemben, hogy egy

főre jutó reáljövedelmük kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt”.¹⁵ Ferge Zsuzsa tíz évvel később készült becslése a probléma állandósulásáról és elmélyüléséről tanúskodik: „Sokféle kutatásunk felhasználásával itt kísérletet teszek arra, hogy körülírjam a szegénységben élők különböző csoportjait és arányukat az össznépeességben. A szegénységben és peremén vagy árnyékában élők együtt (becslésem szerint) a népesség mintegy 40 százalékát teszik ki”.¹⁶

A hazánkban kialakult újkapitalizmus szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmá tehát alapvetően eltér a fejlett országok széles és jómódú „közép-rétegeket” magában foglaló társadalmaitól. Andorka e folyamatokat látva állapítja meg, hogy szó sincs a „középrétegek megerősödéséről” és egy vékony, de a társadalomról nem leszakadó „alsó réteg” kialakulásáról. „Ezzel szemben olyan tendenciák mutatkoznak, amelyek a „latin-amerikai” társadalmi szerkezetet látszanak leképezni: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység”.¹⁷

További jellemzője e félperifériás „szolgáltatói társadalomnak” a duális gazdaság vagy a „szigetszerű” fejlődés dominánssá válása – a külföldi tőke által elért „kapuvárosok” (pl. Budapest, Győr, Székesfehérvár) új fejlődési pályára álltak, míg az ország nagyobb részén állandósult a stagnálás vagy a leépülés – így karakteres formát öltött a területi és a társadalmi egyenlőtlenségek halmozódása, a gettósodás, az iskolai szegregáció stb., melyek nyomán egy dezintegrált, fragmentált és anarchizált társadalom képe tárul fel. „A társadalmi és a területi egyenlőtlenségek egybekapcsolódása szélsőséges megosztottságot eredményezett. Egymástól alapvetően különböző mikro-társadalmak alakultak ki, s mindezeket semmilyen integráló erő nem mozgatja azonos irányba. A zárványtípusok igen kevésbé hasonlítanak ahhoz a makro-társadalmi képhez, amit számos kutató és politikus, mint az ország egészét jellemző állapotot ír le. Az országot éppen az jellemzi, hogy a makro- és mikro-jellegzetességek a legkevésbé sem állnak össze egységes tendenciába illeszkedő képé” – foglalja össze a probléma lényegét Gázó Ferenc.¹⁸

Aligha meglepő módon így ismét felmerült az a kérdés, hogy folytatható-e és hova vezet e „latin-amerikai” típusú fejlődési pálya. Ugyanis egyértelművé vált, hogy a kialakult-kialakított félperifériás újkapitalizmus-variáns egyfelől a gazdasági, foglalkoztatottsági, jövedelmi, életminőségbeli, mobilitási stb. teljesítményével

¹⁵ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. sz. (nyár), 12. o.

¹⁶ Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység, In. Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenségek a mai Magyarországon*, Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 497. o.

¹⁷ Andorka i. m. 12.-13. o.

¹⁸ Gázó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán: *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2008, 162. o.

képtelen önmagát legitimálni, másfelől, hogy csak ebben a dezintegrált, fragmentált, polarizált és anarchizált formában képes társadalmát és gazdaságát újratermelni. Következésképpen a „rendszerkorrekció” igénye-problémája is ismét aktualitást nyert.

NÉHÁNY VÁZLATOS MEGFONTOLÁS

Ha az első hallásra meghökkentőnek tűnik is az az átalakulási-fejlődési sor, amely az 1910-es évektől a hazai feudalizmus késői bomlásával induló „színlelt kapitalizmustól”, a „quasi-fejlett” szocialista „ipari államon” át, egészen az ezredforduló újkapitalizmusának félperifériás „szolgáltatói társadalmáig” tart, mégis azt gondoljuk, hogy ez sokkal adekvátabban írja le a rendszerváltások szaggatta hazai modernizáció valóságát, mint a mindenkori politikai elitek propaganda történelemképei.

Gondoljuk ezt azért, mert – talán sikerült bizonyítani – az idézett szerzők használta megnevezések nem egyszerűen nyelvi lelemények, reklámfogások, ellenzéki odamondogatások stb., hanem kutatói erőfeszítések eredményei. E kutatókat láthatóan érdekelte koruk társadalmának állapota, működésének jellemzői és mozgásirányai, és az eléjük táruló reálfolyamatok feltárása-leírása során számos esetben kénytelenek voltak azt megállapítani, hogy a rendelkezésükre álló és általánosan elfogadott (szociológiai, politológiai, gazdasági stb.) fogalmakkal csak részben, vagy egyáltalán nem képesek pontosan leírni a vizsgált magyar valóságot. Ahogy Leopold Lajos tisztában volt azzal, hogy kora magyar társadalma nem jelölhető ugyanazzal a „kapitalizmus” megnevezéssel, mint a korabeli Angliáé, úgy Laky Teréz is tudta, hogy a kapitalista rendszerváltás utáni magyar „szolgáltatói társadalom” nem a magas életminőség és jólét következménye, mint Angliában, Hollandiában stb., hanem a hazai gazdaság és munkaerőpiac kilencvenes évek eleji összeomlásáé, így az azonos megnevezés napjainkban is félrevezető.

Gondoljuk továbbá azért, mert a kortársi leírások számos olyan jelenséget és folyamatot említenek, amelyek a század elejétől végigkísérik a magyar társadalom átalakulását: utalnánk például a tőkehiányra, a technológiai lemaradásra, a dezintegrált (duális) gazdaságra, a „kapuváros”-jelenségre, a természetes önellátás vagy a „félproletár” állapotok társadalmi méretű jelenlétére. A „félproletár” a vázolt évszázad jellegzetes figurája, aki „kétlaki” életvitelre kénytelen berendezkedni, mert cselédként, ipari munkásként, téesz-tagként, értelmiségiként, kisvállalkozóként stb. a hivatalos, az „első” vagy „piac”-gazdasági munkavállalásából származó béréből nem képes megélni, családját a kor színvonalán eltartani, és lépést tartani a civilizációs kihívások keltette új szükségletek kielégítésének igényével. Márpedig, ha mindezek csak úgy jellemezték a magyar kapitalizmus korai formáját, mint az államszocializmusét, és az újkapitalizmus jelenlegi állapotában is akut gondok, akkor aligha beszélhetünk rendszerspecifikus problémákról, ugyanis ezekre láthatóan sem a szocialista, sem a

kapitalista társadalmi-gazdasági reprodukciós formák – modernizációs variánsok – nem kínáltak megoldást. Vagyis a jelzett évszázados trendek makacs alapfolyamatai a „nagy átalakulás”, a Polányi Károly által vázolt angol kapitalista átrendeződés szintén hosszan elnyúló nyűglődéseit idézik elénk¹⁹, természetesen a hazai fejlődés-fejlettség „megkésettiségéből”, „másságából”, „félperifériás” vagy „függő” helyzetéből stb. adódó sajátosságokkal. E jelenségek-irányzatok állandósult társadalmi jelenléte okán egyáltalán nem meglepő, hogy hazánkban a „szinlelt kapitalizmust” csak „quasi-fejlett” szocializmus, és ezt is csupán félperifériás újkapitalizmus követhette-követe, hiszen – Hajnal István történeoszt parafrázálva – egy országnak nem csupán „az osztálytársadalma olyan, amilyen volt a rendisége”²⁰, hanem a szocializmus is „olyan”, mint amilyen a kapitalizmusa volt, és újkapitalizmusa is „olyan”, mint a megelőző szocializmusa. (Leopold Lajos idézett gondolatmenetében ez úgy vetődött fel, hogy a „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenek: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”, vagyis, ha az „igazi” kapitalizmus „tagadásbeli” megfelelője az „igazi” szocializmus, akkor a „szinlelt kapitalizmust” nem követheti „igazi”, csupán „szinlelt” szocializmus).

Gondoljunk azért is, mert ismert, hogy a XX. századi korszakváltások nem csupán a „kapitalizmus” jelentősen eltérő gazdaság- és társadalomszerveződés-formáit hozták létre – gondoljunk a szabadversenyos kapitalizmus utáni, állam-, jóléti- és globálkapitalista variánsokra – hanem a „szocializmust” is: például hazánkban a Rákosi-időszak szovjet modelljét a Kádár-kor rendszerkorrekcióján átesett „gulyáskommunizmus” váltotta. Ez azt is jelenti, hogy a „szocialista” újratermelődési rendszerek kezdettől többes mércét használtak, melynek a kommunista elvi-ideológiai alapvetések zárt rendszere csak az egyik, és nem is a legfontosabb eleme volt. A történelem tanúsága szerint ennél alapvetőbbnek bizonyult a mindenkori „kapitalizmusokkal” folytatott modernizációs és (nagy)hatalmi verseny nyitott és állandó gazdasági, társadalmi, technológiai, katonai, fogyasztási-életminőségi stb. erőfeszítésekre, megújulásokra és kompromisszumokra kényszerítő világa, melynek során mind a „kapitalizmusok”, mind a „szocializmusok” érdekeik-szükségeik szerint csakúgy felhasználták a köztulajdont, mint a magántulajdont, az államot és a bürokráciát csakúgy, mint a piacot, és a diktatórikus berendezkedés sem csak a „szocializmus” sajátja.

Nos, a vázoltak egyértelműen jelzik, hogy az új politikai elitnek nem volt a kihívásokkal adekvát valóságképe, hiszen nem tudta megmondani, hogy a „szocializmus” mely gazdaság- és társadalomszerveződési formájáról a „kapitalizmus” mely

¹⁹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás, Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, (1946). Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

²⁰ Hajnal István (É. n. 1942) Az osztálytársadalom, In. *Magyar Művelődéstörténet*, V. köt., Az új Magyarország, Budapest,

gazdaság- és társadalomszerveződési formájára szeretne-akarna, és főként kelle-ne-lehetne átmenni; mert ha aktuálisan a globálkapitalista korszakváltás kényszere áll fenn, akkor merő voluntarizmus a szabadversenyes vagy a jóléti kapitalizmust ígérni-választani. Így csupán politikai maszatolásként értelmezhetjük a rendszerváltás olyan beállítását, amely azt valamiféle időtlen „piacgazdaság” bevezetésének kívánalmaként írja le, megfoghatatlan, általában vett „szocializmus-kapitalizmus”-csereként, vagy az államosítások előtti hazai állapotok tulajdoni visszarévedéseként („történeti igazságtételként”), netán a „diktatúráról a demokráciára” történő átállásként, avagy egyszerűen a „bűnös szocializmus” leváltásaként. Annál is inkább, mert tudott volt, hogy hazánk évszázadok óta „más” fejlődési-fejlettségbeli pályán mozog, mint a modernizáció trendjeit domináló „centrum” országok, így az is, hogy e „másság” a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg. Egyrészt a korszakváltások új kihívásaira kéne válaszolni, másrészt az ettől jelentősen eltérő-elmaradó hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira is, méghozzá egyszerre és lehetőleg úgy, hogy közben a „felzárkózás” évszázados kívánalmaira is valamiféle sikeres megoldást kéne találni. A „kettős kihívás” legutóbbi rendszerváltásunkkor is fennállt, hiszen egyidejűleg váltak dominánssá a globálkapitalizmus új modernizációs irányzatai, és került válságba – nem utolsó sorban ezek nyomán – az államszocializmus keretei között gyors és felemás modernizációt felmutató Kádár-korszak. Következésképpen a rendszerváltás olyan politikai értelmezése-gyakorlata, amely a „kettős kihívásból” csak az egyik elemet képes vagy hajlandó fel- vagy elismerni, egyoldalú és önkényes, és alkalmasint kudarcra ítélte. Így a kudarc esélyét hordja magában a rendszerváltás olyan felfogása, amely azt kizárólag a szocializmus „forradalmi” megdöntéseként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, az állami (nemzeti) tulajdon elkótyavetyéléseként, vagyonosztó politikai-gazdasági klientúra-építésként stb. gondolja lebonyolítani, miközben figyelmen kívül hagyja, sokadrangúként kezeli vagy „összeesküvésnek” minősíti a globálkapitalista integrációs-kényszert. És ellenkezőleg, ha a cél az, hogy „bármilyen áron” – vagyis az ország tényleges gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi, megélhetési stb. állapotait figyelmen kívül hagyva, korábbi civilizációs eredményeit lerombolva – kiépüljön valami-féle „igazi piacgazdaság”.²¹

Az állami vagyon magánosítása kezdetektől felvetette e vagyon „eltűnésének”²², a politikának kizárólag ennek megszerzésére-szétosztására (vagyis klientúraépítő hatalmi harcokra) korlátozódó, az állami megrendelések-támogatások pártalapú leosztásának stb. a lehetőségét.²³ Még a monetarizmus elfogult amerikai közgazdaszai

²¹ Laki László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

²² Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkelfelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 1997/8-9. sz.

²³ Lásd pl.: Szalai Erzsébet: *Szereppróba, Valóság*, 1990/12. sz.; Varga István - Banai Miklós: *Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés, Századvég*, 1991/2-3. sz.

is figyelmeztettek rá, hogy amikor a privatizációt és a liberalizációt célként (és nem eszközként) fogják fel, mely eljárás során nem kell mást tenni, mint az állami „vagyont oda kell adni barátainknak egy kis jutalékért cserébe”, akkor előfordulhat – mint az „átalakuló-fejlődő” országokban elő is fordult – hogy (az ő kifejezésükkel élve) „maffia típusú” kapitalizmus alakul ki.²⁴ A rendszerváltás válsága által felszínre dobott új politikai tényezők – például a Lehet Más a Politika, a Jobbik – mára politikai szintre emelték a klientúrák, az oligarchiák és a politikai alapú beruházások-osztogatások kérdését, és bár ennek egyenlőre a gazdasági vetületeit emelik ki, egyben kérdésessé teszik a rendszerváltás azon hivatalos felfogását is, amely azt szükségszerűen a „gonoszról az erkölcsösre”, a „nyomorból a jólétre”, a „diktatúráról a demokráciára” stb. való áttérésként írja le. Már a „félperifériás” megnevezés is jelzi, hogy ez a „szocializmus-kapitalizmus”-csere nem az, amelyet a politikai elit vizionált és ígér – a nyolcvanas évek szocializmusához képest ma léptékekkel magasabb a szegény-kirekesztett, és ők gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottságuk okán még írott jogait sem tudják érvényesíteni²⁵ – amihez képest a klientúrák, az oligarchiák, netán a „maffia-típusú” kapitalizmus említése bizony még kevésbé fogja a „erkölcsi tisztaság”, a „jólét” és a „demokrácia” fogalmait a magyar újkapitalizmushoz társítani.

A vázoltak arra is rávilágítanak, hogy hazánk a világgazdasági korszak- és az ezt kísérő rendszerváltásokkal egyidejűleg mindig merőben új nagyhatalmi-befolyási keretek közé sodródott, annak minden politikai, gazdasági stb. függőségi következményével együtt. Leopold Lajos a monarchiabeli „színlelt kapitalizmus” taglalása kapcsán a német-osztrák „függőség” problémáiról beszélt, az államszocializmus korában sem volt titok a közvetlen szovjet ráhatás-beavatkozás, mint ahogy napjainkban is sok szó esik az Európai Unió vagy az IMF befolyásáról. Már pedig, ha évszázados problémáról van szó, amelyen sem a kapitalista, sem a szocialista rendszerváltások nem tudtak változtatni – jelezvén a magyar mozgáster határait – akkor eléggé érthetetlen, hogy az új politikai elit miért nem erre készült fel, és miért tetszeleg ismét a „posztmodern-forradalmár”, a „küldetéstudatos reformer”, „hazafi” vagy „szabadságharcos” jelmezében.

Mivel a korszakváltások minden alkalommal és rapid módon merőben más világgazdasági környezetbe sodorták-dobták az országot, melyre gazdasága (érthetően) felkészületlen volt – nyilván a Monarchia, a KGST vagy az Európai Unió képviselte környezet jelentősen különböző tőke-, termék-, technológiai piacokat, munkamegosztási lehetőségeket és fejlődési alternatívákat kínált-kínál az ország számára – így az sem igazán érthető, hogy a politikai elit miért nem a súlyának

²⁴ Joseph. E. Stiglitz: Előszó a 2001. évi kiadáshoz, In: Polányi Károly, *A nagy átalakulás, Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004., 9.-20. o.

²⁵ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, i. m. 12. o.; Ferge Zsuzsa: *Struktúra és szegénység*, i. m. 497. o.

megfelelően foglalkozott e kérdéssel. Ugyanis e kényszerű világgpiaci sodródásokat egyetlen ország gazdasága sem bírja ki büntetlenül, főként ha az új politikai elit figyelmén kívül hagyva a történelmi tanulságokat kimondottan forradalmi-indulati-politikai megfontolásból az ország kiépült nemzetközi kölcsönkapcsolatait „leépítik”, meglévő piacait „elhagyják” vagy „átadják” másoknak – nem beszélve a hazai gazdaság ilyen kezeléséről – a korábbi gazdasági potenciálját ezáltal is leértékelve, elkótyavetyélve. Jóllehet köztudott volt, hogy korunk a gazdaságról és a piacról szól – aminek az államszocializmus politikai elitje is tudatában volt, hiszen már a magyar „gulyáskommunizmus” sem ideológián, hanem a szocialista piacokon nyugodott, továbbá a rendszerváltók céljaként megjelölt „piacgazdaság” kiépítése piacok nélkül szintén elképzelhetetlen – így meglehetősen zavarba ejtő, hogy rendszerváltóink nemhogy nem védtek, de a KGST-beli és a hazai piacokat szinte „átadták” az új kapitalista versenytársaknak.

A magyar társadalomnak ezáltal okozott károk felbecsülhetetlenek, mint ahogy azok a károk is, amelyek abból származnak, hogy az új politikai elit a Kádár-időszak rendszerkorrekciójának modernizációs teljesítményeit – a felhalmozott gazdasági, vagyoni, társadalmi, technológiai, kapcsolati-hálózati, tudásbeli stb. erőforrásokat és potenciálokat – a rendszerváltás osztogató-fosztogató eljárásai során szinte semmivé tette, hiszen ezek nyomán nem alakultak ki a globalizált kapitalizmus kihívásaival kompatibilis és versenyképes nemzeti struktúrák. Ez érthetővé teszi, hogy a Rákosi-kor szovjet típusú, padláslesöprő, internálótáborokat működtető stb. fundamentalista modelljét miért nem akarják elkülöníteni a Kádár-kor „gulyáskommunizmusától” – melyben nemzetközileg versenyképes iparszerű termelési rendszerek és integrációk működtek a mezőgazdaságban; támogatták a magánvállalkozásokat; kísérlet történt egy „alkalmazotti társadalom” kiépítésére; vagy a fogyasztást a rendszer legitimálásában csakúgy felhasználták, mint a „kapitalizmusokban” – és miért gyúrtak ezekből egy, a fennállása alatt egyetemlegesen totalitárius, elnyomást és nyomort produkáló, mindenféle gazdasági és társadalmi teljesítmény nélküli „bűnös és sötét” világot. (Meggjegyeznénk, hogy például a kínaiak szocializmusuk modernizációs teljesítményeire alapozva és a „magyar modell” általuk átvett tanulságait is beépítve álltak neki a „szocializmus kapitalizálásának” – vagyis volt más, netán az adott országra nézve sikeresebb út is, mint amit a magyar politikai elit választott – mert ők történelmüket folyamatában vállalták, így képesek-hajlandók mondjuk Mao ce-tung „kulturális forradalmának” szocializmusát is megkülönböztetni Teng Hsziao-ping gazdasági reformszocializmusától.²⁶ Sokan elvetik a kínai példát mondván, hogy ott nincs „demokrácia”, ami igaz, de hazánk dezintegrált, sok szegényből és kevés gazdagból álló polarizált és anarchizált félperifériás klientúra-kapitalizmusában – ahol

²⁶ Lásd erről pl.: Vámos Péter: A magyar modell és Kína, *História* XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 19-24. o.; Jordán Gyula: A kínai politikai rendszer, 1989 után, *História*, XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 34.-41. o.; Salát Gergely: Kínai mozaikok I. és II., *História*, XXXIV. évf. (2012.) 4. sz. 36. és 40. o.

a „demokrácia” alatt csupán az egymást lejárató-gyűlölő-kiszorító pártoknak-csoportoknak az ország gazdasági, társadalmi stb. gondjai megoldására valós alternatívát nem kínáló hatalmi váltásait értik – vajon milyen demokrácia van? Sokan azt mondják, hogy ott az állam beavatkozik a gazdaságba, ami igaz, de hát: „...Kelet-Ázsiában – a világ legsikeresebben fejlődő régiójában – az államok szegénykezés nélkül játszottak központi szerepet, és nem csak védték a szociális és emberi tőkét, hanem bővítették is azt. Az egész régióban nemcsak gyors gazdasági növekedés volt, hanem a szegénység is észrevehetően csökkent. Ha a kommunizmus kudarc drámai bizonyítéka volt a piaci rendszer felsőbbrendűségének a szocializmussal szemben, Kelet Ázsia sikere ugyanolyan drámai bizonyítékot szolgáltatott egy olyan gazdaság felsőbbrendűségéről, amelyben az állam aktív szerepet játszik, szemben az önszabályozó piaccal” – írja a kilencvenes évekről az amerikai közgazdász J. E. Stiglitz.²⁷ Sokan lekicsinylően-elítélően azt mondják, hogy a (kommunista) hatalom és a társadalom között „hallgatólagos megállapodás” alakult ki Kínában, mely szerint a társadalom a hatalmat csak addig fogadja el, amíg az magasabb jövedelmet és a javuló életkörülményeket képes biztosítani az embereknek, de hát ez a „megállapodás” teljesen bevett forma a fejlett országok kapitalizmusaiban is a mai napig. Azt is mondják, hogy Kínában a vadkapitalizmus korai viszonyaira emlékeztető, európaiak számára elképzelhetetlen embertelen körülmények közé kerültek tömegek, ami igaz lehet, de hát hazánkban a kádári „alkalmazotti társadalom” szolgáltatásainak a gyors leépítése, a tömeges inaktívva-munkanélkülivé válás, elszegényedés és lecsúszás, a marginalizálódás, a szegregáció, a gettósodás, a romló közbiztonság, vagy az „ázsiai befektetőnek” is vonzó olcsó és védtelen munkaerőpiac kiépítésének a politikai céljai stb.²⁸ sem az európai mérce irányába mutatnak. Folytathatnánk a sort, azonban csak jelezni kívántuk, hogy a történelem túllépett számos eddig érvényesként használt megközelítésen, ideológián, fogalmon, paradigmán stb., így sok mindent újra kell gondolni).

Az eladósodottság szintén régről ismert gond. „Magyarország számára a külföldi eladósodás nem új keletű probléma. Már a kiegyezést követő iparosodás beindulása is a külföldi tőke erőteljes szerepvállalása mellett történt. (...) Az I. világháború után önállóvá váló ország még a Monarchia idejéből tetemes adósságokat örökölt. A háborút követő jelentős területvesztés, a mintegy öt évig tartó inflációs időszak, valamint a Magyarországra kirótt jóvátételi kötelezettség súlyos helyzetet teremtett. Az ebből való kilábalás csak jelentős külföldi hitelek felvételével volt lehetséges. A Monarchia idejéből örökölt adósságterhek, az újonnan felvett hitelek jelentős hányadának improduktív felhasználása és az 1929-1932-es világgazdasági válság hatása miatt azonban fizetési mérleg fokozatosan és jelentős mértékben romlott,...

²⁷ J. E. Stiglitz, Előszó a 2001. évi kiadáshoz, i. m. 16.-17. o.

²⁸ Máriás Leonárd: Parragh: extrém sokkterápia következik, *Hírszerző*, 2011. május 12.

A harmincas évek elején a fizetési mérleg helyzete, az esedékes törlesztési kötelezettségek teljesítése már napi gondokat jelentett az országnak, és 1931-ben hazánk kénytelen volt bevezetni a kötött devizagazdálkodást, ami aztán kereken hetven esztendeig, 2001-ig fennmaradt...”- írja Lóránt Károly egy tanulmányában.²⁹ Aztán jött a második világháború, a nemzeti vagyon pusztulása, jóvátételi kötelezettségek, majd a nyugati kapcsolatok befagyása, a régi hitelek törlesztése, az 1956-os forradalom utáni konszolidáció, a kőolajárak gyors növekedése a hetvenes évek elején, amely aztán hitelfelvételhez és ismét eladósodáshoz vezetett. Mint e hosszabb idézetből is kiviláglik: az eladósodás már a „színlelt kapitalizmusban” is probléma volt, amely aztán az államszocializmuson át egészen az újkapitalizmusig végigkísérte az évszázadot, így ez sem „szocialista örökség”.

Bár a vázoltak közel sem merítik ki a XX. századi hazai modernizáció szocialista és kapitalista reprodukciós modellvariánsokban megtestesült folyamata témakörét, remélhetően arra alkalmasnak bizonyultak, hogy elgondoljunk egy, a mindenkori hivatalos politikai történelemképektől (propagandáktól) jelentősen eltérő és a realviszonyokkal adekvátabb társadalomtörténet leírásának-használatának lehetőségéről és politikai hasznosságáról. Annál is inkább, mert az új politikai elitek – mint jeleztük – ismét belegabalyodtak ideológiai fundamentalizmusaik önkényesen változó paneljei, politikai szerepfelfogásaik, érdekeik, hatalmi nyomulásaik és a kíméletlen reálfolyamatok szötte, de ezt rendszerváltó elődeikkel nagyjából azonos koreográfia szerint értelmezni kívánó forгатókönyvbe. Nem idéznénk fel a kommunista rendszerváltás ideológiáját, csak jeleznénk, hogy Szelényi Iván és munkatársai számos hasonlóságot véltek felfedezni az előbbi és az államszocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológia közt. „... a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzalisztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bünt követ el.”³⁰

Nos, mindkét ideológia – és a ma használatos nacionalista fundamentalizmus is – alapul szolgált-szolgál az új elitek számára, hogy maguknak történelmi „küldetést”, az előző rendszert megbuktató és „igazságtevő” forradalmár (posztmodern-forradalmár) szerepet és erkölcsi „felsőbbrendűséget” stb. tulajdonítsanak, és egyben a hatalomhoz való jogukat is ebből vezessék le. Aztán arra, hogy a történelmet ismét újírják, kinyilatkoztatva, hogy hatalomra jutásukkal új korszak, és vele egy új időszámítás kezdődik a magyar történelemben, hiszen a múlt – az előző rendszer – csak

²⁹ Lóránt Károly: A Magyarország eladósodásával kapcsolatos legfontosabb tudnivalók, *Nemzeti Érték*, I. évf. 4. szám. (2007. tél), 27. o.

³⁰ Szelényi Iván – Gil, Eyal – Townsley, Eleonor: Posztkommunista menedzserizmus: gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I. *Politikatudományi Szemle*, 1996/2. sz. 26. o.

„szégyen”, az „elnyomás”, a „nyomor”, az „embertelenség” stb. terepe volt, melyből semmit sem lehet átvenni, így vele minden közösséget meg kell tagadni. Bár időközben a legújabb rendszerváltó ideológia is a kommunista sorsára jutott (megbélyegzésként használják), mint ahogy láthatóan a nacionalista fundamentalizmusnak is ez a sorsa. És bár kiderült az is, hogy „szocializmus-kapitalizmus” csere önmagában nem vezet demokráciához, nem garantál növekedést, függetlenséget, szabadságot vagy fejlett „piacgazdaságot”, és tömegek tapasztalták meg, hogy a propagandával ellentétben a történelem menete sem a „bűnösből” az „erkölcsös”, a „nyomorból” a „jólét”, az „alattvalói” létből a „polgár” stb. irányába halad, még sincs nyoma annak, hogy az új politikai elit a reálfolyamatoknak megfelelően képes és hajlandó lenne korrigálni eddigi rendszerváltó felfogását-gyakorlatát, és dolgozna egy rendszerkorrekciós programon. Sőt, mivel az eddig kiépített-kiépült újkapitalizmus a maga gazdasági, jövedelmi, foglalkoztatási, mobilitási stb. teljesítményével sem a rendszerváltás sikerességét nem tudja alátámasztani, sem az új elit felkészültségét nem tudja igazolni – jelezve, hogy e dezintegrált, fragmentált, polarizált és anarchizált társadalom csak ebben a „félperifériás” formában képes reprodukálódni – még nagyobb az igény, a kísértés és a kényszer a politikai elit számára a hatalomhoz való joga ideológiai alátámasztására, „továbbfejlesztve” a fentiekben jelzett saját történelemképét. És ez egyáltalán nem biztató egy modern magyar társadalom kiépülésének a lehetőségét illetően...

Első megjelenés: Iskola, társadalom, politika. Gazsó Ferenc tiszteletére, nyolcvanadik születésnapjára, 2012. 131.-152. o.

„A TÖRTÉNELEMNEK NINCS FANTÁZIÁJA”¹

- ESSZÉ -

2019-et írunk, és ma már bizton állítható, hogy a magyar lakosság társadalmi kérdések iránt érdeklődő része is egyre kevésbé érti azt, ami a legutóbbi rendszerváltásunk okán, címén és ürügyén az elmúlt harminc évben hazánkban történt. Így, ha feltennénk azt az egyszerű kérdést, hogy mi végre is történt a rendszerváltás Magyarországon, a tapasztalatok alapján valószínűsíthetően sokféle megnyilvánulásra – közönyös vagy indulatos reakciókra; az ismeretek, a vágyak és az ígéreték zavaros egyvelegére; el-lentmondó, akár egymást kizáró vélemények sokaságára – számíthatnánk.

Lennének, akik csodálkozva néznének a kérdezőre, állítván, hogy ők nem is tudnak ilyen eseményről, illetve – rövidebb-hosszabb „rávezetés” után – jeleznék, hogy valami rémlik, de hát „az már régen volt”. Aztán lennének, akik azonnal és lelkesülten az ország „függetlenségéről”, „a szovjet csapatok kivonásáról”, „a kommunista diktatúra felszámolásáról”, „a szocializmus megszűnéséről” beszélnének. Netán szóba kerülne a „köztársaság kikiáltása”, a „többpártrendszer” vagy a „szabad választások”. Megint másoknak a „demokrácia”, a „szólás-, a sajtó-, a gyülekezés és a szervezkedés szabadsága”, „a hatalmi ágak szétválasztása”, a „bírói-ügyészi függetlenség” vagy az „alkotmánybíróság” jutna az eszébe, alkalmasint elégedetlenkedve, kiábrándultan nyilatkozva ezen intézmények állapotáról, működéséről. Avagy ellenkezőleg: meggyőződéssel fejtegetve, hogy ezekre nincs is (akkora) szükség, ha „egy gondoskodó, rátermett vezetője van az országnak”. Természetesen sokan szóbahoznák „a piacgazdaság bevezetését”, „a vállalkozás szabadságát”, a „magántulajdonon” alapuló gazdaság előnyeit, a „vagyonhoz jutás és gazdagodás” lehetőségeit, vagy a „jövedelmek, a fogyasztás és életminőség” gyors javulásának korabeli politikai ígervényeit és személyes vágyait. Ezek kapcsán minden bizonnyal számosan indulatosan vagy csalódottan emlékeztetnének arra, hogy a kezdet kezdetén a politikusok említést sem tettek az új rendszer olyan működési jellemzőiről, mint a tömeges (millió) és tartós munkanélküliség, a szegénység ugrásszerű növekedése, a létbizonytalanság állandósulása, netán a

¹ Márai Sándor: *Napló 1943-44*. Akadémia Kiadó - Helikon Kiadó, 1990, 40. o. Az írás először Gatzsó Ferenc: *Iskola, társadalom, rendszerváltás* című kötetében jelent meg (Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019, 275-383 o.). Itt az írás kiegészített és részben átdolgozott változata olvasható.

közösségi szolgáltatások (pl. oktatás, egészségügy) tartós romlása. Röviden: a politikában „szó sem volt” arról, hogy a „piacgazdaságra” való áttérésnek léptékekkel több lesz a „vesztése”, mint a „nyertese”. Persze mások jóval megértőbben foglalnának állást ezen ügyekben, elmagyarázva, hogy egy társadalomban „természetes módon mindig is voltak szegények meg gazdagok”, és „természetes módon” most is a tehetésesek, a rátermettek, a szorgalmasok „viszik valamire” – és ezt „úgy kell elfogadni, ahogy van”. Aztán sokan egykedvűen, rezignáltan vagy fásultan azzal próbálnák elhárítani a kérdést, hogy: „tudja, volt itt már szocializmus is, meg kapitalizmus is, volt diktatúra meg demokrácia is, azonban ezek az életem menetén mit sem változtattak. Szóval, a magamfajta ember számára az egyik rendszer olyan, mint a másik”. Persze nem kevesen emlékeznének még a „vasfüggöny lebontása”, a „NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás” – jobb- és baloldali pártok által akkor még lelkesen képviselt – céljaira, továbbá a „nyugati utazás, tanulás és munkavállalás” sokakat megmozgató személyes vágyaira-törekvéseire. Hasonlóképpen előkerülnének az emlékezetből a „történelmi igazságtétel”, a „kárpótlás”, az „eliticsere”, vagy a „Horthy-korszak”, a „Nagy-Magyarország” felidézésének-megkísértésének erkölcsi magasságokba emelt, de a politikai propaganda szintjét meg nem haladó, indulatgazdag hívószavai, melyekhez napjainkban inkább a kiábrándultság, az illúzióvesztés, a meghasonlás reakciói társulnak, mint a felhőtlen lelkesedés.

És hát lennének néhányan, akik a politikusok és pártjaik páfordulásaira-cinizmusára figyelemmel – például, hogy jogtalan és erkölcstelen a politikai hatalmat vagyonszerzésre felhasználni, kivéve, ha mi vagyunk hatalmon – maguk is cinikusan kijelentenék: a rendszerváltás arra volt jó, hogy az „egypárti államszocializmusból” az „egypárti államkapitalizmusba” jussunk, ahol az állam kedvezményezettje nem az „állami vállalat” és működtetői, a „munkások”, hanem a „politikai vállalkozók” és a cégeiket működtető család, rokonok, barátok, ismerősök; a klientúra gazdaság.

Nyilván egyesek csak egy-egy rendszerváltó célt-ígéretet tudnának felidézni, mások többet, megint mások összefüggéseiben próbálnák megragadni a jelenséget. A még felkészültebbek pedig figyelmeztetnének, hogy egy-két politikai lózung felettébb kevés egy ilyen horderejű és összetett társadalmi problémakör leírására. Sőt, a „rendszerváltás” kifejezés – és az általa előhívott ismeretek-vélekedések-reakciók – akár félrevezetők is lehetnek. Ugyanis azt az érzetet kelthetik-keltik, mintha a társadalomban is olyan egyszerűen ki lehetne „cserélni” az alacsony hatékonysággal vagy diszfunkcionálisan működő intézményeket (pl. tudajdonforma, piac) mint az autójavitókban a hibás alkatrészeket. Aligha véletlen, hogy az első demokratikusan megválasztott magyar miniszterelnök, Antall József is inkább a „rendszerváltoztatás” kifejezést használta a kormányzási tapasztalatai alapján valóban leegyszerűsítőnek bizonyuló „rendszerváltás” helyett, mondván: „a rendszert nem lehet váltani, mint a lovat”. Szintén a folyamatok bonyolultságát gondolta

jelezni a szociológus Andorka Rudolf a „rendszerátalakulás” szóval², mint ahogy a közgazdász Kornai János is tanulmányt³ szentelt a rendszerváltásnak, a „szocializmus versus kapitalizmus” összefüggésben jelölve ki az értelmezés kereteit.

Úgy gondoljuk, hogy már a vázoltak is viszonylag egyértelműen utalnak a zavar, a tanácstalanság, a türelmetlenség, a lelkesültség, avagy a közöny-cinizmus okaira és körülményeire, kétséget sem hagyva aziránt, hogy a máig kialakult-kialakított félperifériás „újkapitalizmus”⁴ realviszonyai jelentősen eltérnek mind a politikai-ideológiai ígéretektől-jövendölésektől, mind a lakossági várakozásoktól-reménykedésektől, mind pedig a tudományos – vagy ilyen jelmezbe öltöztetett – előrejelzésektől. Írásunk a továbbiakban e szerteágazó kérdéskör bizonyos társadalmi és politikai vonatkozásaival kíván foglalkozni, előre bocsájtva, hogy meggyőződésünk szerint nem kizárólag a rendszerváltó politikai csoportok-személyek okolhatók a hazánkat uraló félperifériás állapotokért, hiszen nem tehetnek mindenről, ami balul ütött ki, visszájára fordult vagy sikertelennek bizonyult a rendszerváltás folyamatában. Vagyis semmiképpen nem tehetők meg bűnbaknak – és ez még akkor is így van, ha maguk a politikusok és pártjaik közel sem ilyen elnézőek egymással szemben, a többieket a rendszerváltás „elárulójának”, vagy csak úgy egyszerűen „hazaárulónak” titulálva – azonban sem az érintettek személy szerint, sem a politikai szféra egésze nem bújhat ki a „ráeső” felelősség alól. Elsősorban is azért, mert a modernitás előrehaladtával általánosan elfogadottá vált az a felfogás, miszerint a politika szakma és a politikus szakember, akitől az adott ország lakossága elvárja hivatása jog- és szakszerű, felelősségteljes művelését. Az elvárás része – sok más mellett –, hogy ne csupán egy szűk csoport-réteg érdekei szerint járjon el, mert van „közjó” is; aztán, hogy az országnak vannak távlatos érdekei is a neki megszavazott négy-nyolcéves mandátumon túl; vagy, hogy alternatívákat kínáljon a társadalomnak diktátumok, manipulációk és propaganda helyett; és persze, hogy a politikai szférát funkcionálisan használja: ez az érdekütköztetés terepe és nem az uralkodása, mint a középkorban. Továbbá azért sem bújhat ki a felelősség alól, mert a fentieket a rendszerváltó politikusok maguk is elfogadták és alkalmazták az előző, az „államszocialista” rendszer politikusai ideológiáját, tetteit és felelősségét firtatva-számonkérve, és miután hatalomra kerülésükkel a történelem nem ért véget, így e szempontok alapján az ő politikai teljesítményük-felelősségük is firtatható és megítélhető. Aztán, mert ez a politikai garnitúra – tisztelet az egy-két kivételnek – nem

² Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1996/1. (nyár)

³ Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, 2007/7. sz.

⁴ Az „újkapitalizmus” kifejezést Szalai Erzsébettől vettük át, és azt értjük alatta, hogy hazánkban több kapitalizmusvariáns is volt, amíg azonban a „rég” a 19. század végi és a 20. század eleji szabadverseny és államkapitalista formák kortársa volt, addig az „új”, az 1989/90-es rendszerváltás utáni, a globálkapitalizmus szülötte.

csupán „felkészült és tudatos”, de „tévedhetetlen”, „mindentudó és mindenható”, mi több, erkölcsileg is „magasabbrendű” történelem-alakítóként jelenítette és jeleníti meg magát, következésképpen illetően szerepvállalásából adódóan is szembesíthetők nézetei, értékválasztásai, ígéretei és tettei a saját korábbi-későbbi megnyilvánulásai, páfordulásaival és a rendszerváltás valós menetével. Ezek az egyéni és/vagy csoportos politikai, ideológiai, érték- és érdekbeli következtetések, avagy vargabetűk, politikai kiállások, avagy meghunyászkodások-kihátrálások, a hatalommal, a politikai ellenfelekkel, vagy a társadalommal és annak problémáival való bánásmód stb. ugyanis messze túlmutatnak az érintettek politikai tisztességén vagy ügyességén, mert fontos történelem- és társadalomalakító tényezők. Így a politika-politikus tényleges teljesítménye és felelőssége alapvetően a makacs magyar valósággal összevetve minősíthető, semmint azzal, hogy hány politikai ellenfelet győzött le, hogy képes volt-e a politikai szférát kisajátítani, avagy mennyire tudta a társadalmat manipulálni.

*

Ha egy ország elérkezik egy olyan történelmi fordulóponthoz – és ez hazánkban így történt –, amikor a gazdasági, a társadalmi és a politikai folyamatok szétfeszítik az adott rendszer működésmódjának kereteit és egyértelműen jelzik egy új fejlődési pálya kidolgozásának elkerülhetetlenségét, továbbá egyidejűleg lehetőség nyílik a fordulat békés körülmények közti realizálására, akkor joggal vetődik fel az a kérdés, hogy e teendők végrehajtására rendelkezésre áll-e egy „felkészült és felelősségteljes” politikai garnitúra. Önjelölt politikai szereplők és szervezkedők – ellenállók, lázadók, sértettek és revánsra törekvők, világmegváltók, hatalomvágyók, karrieristák, harácsolók, igazlátók, országmentők stb. – nyilvánvalóan tömegével tódulnak a politikai szféra irányába, azonban ők több ok miatt sem „illenek” a fenti képbe. Egyrészt azért, mert az általuk megjelenített politikai szerepek és tevékenységek nem igényelnek sem különösebb „felkészültséget”, sem „felelősségteljes” magatartást, hiszen a lázítás, az indulatkeltés, uszítás jóval inkább a politikai propaganda szintje, mint államférfíui magatartásé. Márpedig a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveinek kihívásai – másrészt – történelmi léptékű változások-változtatások kidolgozását-levezénylését, olyan ismeretek-tudások-viselkedésmódok megszerzését és mozgósítását igényelték a politikai szféra szereplőitől, amelyek messze túlmutatnak néhány divatos lózung – pl. függetlenség, piacgazdaság, demokrácia, nemzet, többpártrendszer – szajkózásán. Továbbá, mert az ország a 20. században többször is került olyan szituációba, amikor hatalmi megszállottak, honmentők és gyűlölködők, fosztogatók stb. ültek ott, ahol „politikuskoknak” kellett volna, és már csak ezért is illett volna mélyebben átgondolni a teendőket. Aztán minta sem volt, amelyet a siker reményében valamiféle útmutatóul lehetett volna használni a „szocialista-kapitalista” rendszerváltás ellentmondásos folyamataiban, így a sok munkával járó és alapos felkészülés elvileg sem volt

elkerülhető. Ellenkező esetben egyértelmű volt, hogy a történelem „megismétli” önmagát „igazságosztók”, „fosztogatók”, „pártkatonák”, „politikai bugrisok”⁵ formájában, egyszersmind azt is világossá téve, hogy a magyar politikai garnitúra nem tanult semmit sem saját történelméből, sem a hivatás szakszerűségére és felelősségre vonatkozó követelményei alól való kibúvás elkerülhetetlenségéből.

Az sem vitatható, hogy hazánkban ekkor – történelmünkben ritka kivételként – olyan kegyelmi állapotok uralkodtak, amelyek rendkívül kedvező külső és belső körülményeket kínáltak a rendszerváltás történelmi fordulata kimunkálásához és végrehajtásához. Gondoljunk arra, hogy a volt Szovjetunió háború nélkül feladta közép-kelet-európai befolyási övezetét, katonáit kivonta a megszállt országokból, a „piacgazdaságra” való áttérést sem akadályozta, mivel maga is ezt az utat választotta, az ország nyugati orientálódását sem volt képes befolyásolni, illetve más külső hatalmak sem avatkoztak be a hazai folyamatokba. A „gulyáskommunizmus” és a „puha diktatúra” korabeli állapotai szintén támogatónak bizonyultak e folyamat előkészítésére: erről még a politikai ellenfelei sem állították, hogy azonos lenne Rákosi padláslesöprésekkel, letartóztatásokkal, kitelepítésekkel vagy a tömeges nyomorral jellemezhető, szovjet típusú totalitárius kommunista rendszerével. Annál is kevésbé, mert az állampárt már a hatvanas évektől kinyilvánítottan is nyitni kezdett a piac irányába, a nyolcvanas évek elejétől pedig az ország tagja lett az IMF-nek, és a szocialista ötéves tervek és más programok az ő tanácsait is igényelve kezdtek hozzá a gazdaság piacformátum átalakításához. Aztán az állampárt gyökeres reformokat támogató platformjai nem csupán a gazdasági változások gyorsítását (pl. vállalkozások, magántulajdon, külföldi tőke) szorgalmazták, de a politikai szféra demokratizálását is, melyek ösztönzőleg hatottak a különféle indíttatású szervezkedések, pártcsírák és pártok kialakulására, hogy aztán az évtized végén elvileg már önálló politikai tényezőkként készüljenek a kilencvenes szabad választásokra.

Továbbá helyzetelemzések és tanulmányok⁶ sora látott napvilágot, melyek megkísérelték körbejárni a rendszerváltó körülmények-problémák-célok-feladatok szövevényét, valamiféle fonalat adni az azokban történő eligazodáshoz, eszközöket és eljárásokat ajánlani ezek kezeléséhez és az átmenet meggyorsításához – vagyis ezek a politikusok munkáját jelentősen megkönnyítették (volna) felhasználásuk esetén.

⁵ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon Kiadó, 2013., 53-55. o.

⁶ Pl.: Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar valóság*, Magvető Kiadó, Bp., 1986.; Fordulat és reform. *Medvetánc-melléklet*, 1987/2. sz. (5-128. o.); Válság és reform, *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*, Bp., 1987.; Bihari Mihály: Reform és demokrácia, *Medvetánc-melléklet*, 1987/2. sz., 165-225. o.; Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10. sz.; Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1989.; Laki Mihály: *Alternatívák és alternatívok, Az új politikai szervezetek gazdasági nézetei*, Közgazdasági Információs Szolgálat, 1989; Lengyel László: *Végkifejlet*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989.; Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Rt., Bp., 1989.

Mindezzel azt kívántuk jelezni, hogy nem volt különösebb akadály a politikai garnitúra alapos és körültekintő felkészülésének e történelmi fordulatra, hozzátevé, hogy ennek sikerre vitele véleményünk szerint nem nélkülözhetett egyfajta vezérfonalat: egy távlatos „nemzeti programot” és ennek konszenzusos támogatását. Emellett szólt az, hogy a társadalmi alapintézmények (pl. tulajdon, állam, piac), struktúrák, alrendszerek (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer stb.) vagy nemzetközi piaci, munkamegosztási és politikai beágyazottságok gyökeres átalakítására való törekvés még kedvező körülmények közt is évtizedeken át tartó, ellentmondásokkal, kompromisszumokkal és konfliktusokkal teli folyamat, amely az ország jövőjére nézve távlatos célok nélkül rövid időn belül „kiürülhet”. Másként fogalmazva: egy középkori parasztfelkelés szintjére süllyedhet ugyanis, ha a politikai tényezők minimálisan sem képesek kiegyezni abban, hogy milyen társadalmat is szeretnének, és ott mi a nemzet, a demokrácia, a piacgazdaság, a szabadságjogok stb. tartalma, akkor bennük csupán a megdöntendő rendszer elleni „lázadás” a közös, vagyis a jövő az aktuális hatalmi nyomulásaik függvényében megrekedhet akár azon a ponton is, amit elitcserének, „bozótharcnak”, fosztogató hatalomváltásnak stb. neveznek. Következésképpen az is nyilvánvaló, hogy a négyévenkénti alkalmi (választási) párt- és kormányprogramok sem képesek kiváltani vagy helyettesíteni egy átfogó „nemzeti programot”, hiszen – a fenti korlátokon túl –, nem ez a funkciójuk. Jó esetben is csupán néhány évet fognak át, alkalmasint merőben eltérő gazdasági helyzetekre (pl.: válság, gyors növekedés) készülvén korrigálhatják a távlatos program bizonyos elemeit-eljárásait-eszközeit stb., meg hát – a pártok nyerési esélyeit növelendő – hemzsegnek a teljesíthetetlen ígervényektől. Aztán emellett szólt az is, hogy Magyarországon a 20. században több rendszerváltásra (kísérletre) is sor került – a kifejezés alatt a fennálló „kapitalistának” vagy „szocialistának” nevezett újratermelődési modellek azonnali és totális megváltoztatására irányuló politikai elhatározást-gyakorlatot értjük – melyek a társadalomban, a gazdaságban, a kultúrában vagy a politikában súlyos veszteségeket okoztak. Ezek kiküszöbölése, elkerülhető hordalékainak a minimalizálása politikusi feladat, melyek az előző rendszerváltások tapasztalatainak az ismeretét igényelték (volna), tekintve, hogy az országnak elemi érdekei fűződtek ezeknek a „nemzeti programban” történő hasznosításához. Hasonlóképpen fontos nemzeti érdekek fűződtek a magyar modernizáció évszázados vargabetűinek, sikereinek és kudarcainak a tanulmányozásához. Annak a feltárásához, hogy a hazai politikai élitek miért viszonyulnak máig alapvetően idegenkedve, ellenségesen – „magyar átok”, „külső beavatkozás”, „idegen érdekek” stb. – a mindenkori modernizációs kihívásokhoz, holott azok a világ minden országát érintik, és – ha tetszik, ha nem – a világrendbe való beilleszkedésre készítetik-kényszerítik azokat.

Nem kívánunk még csak vázlatosan sem foglalkozni a modernizáció jelenségkörével, csupán utalnánk rá, hogy a 16. századtól nekilendülő kapitalizálódás nyugat-európai folyamatai előbb Európát alakították, majd a „kettős – a francia politikai és az angol ipari – forradalom” időszakától azon is túllépve a világgazdaság meghatározó irányzatává nőttek ki magukat. Gondoljunk arra, hogy azóta több ipari forradalomra is

sor került, a nemzetállamok sokasága szerveződött meg, a világkereskedelem sokszorosára bővült, vagy a gazdasági munkamegosztás és a nemzetközi integráció jelentősen előrehaladt. Egyidejűleg a világgazdaság „centruma” többször is áthelyeződött, illetve többpólusúvá vált, a nemzetközi versenyképesség – „lemaradás” vagy „felzárkózás” – pedig az egyes országok teljesítményeinek megkerülhetetlen „mércejévé” lépett elő. Mindezek egyben azt is jelentik, hogy a modernizáció kihívásai egyetemesek, alkalmazkodásra, beilleszkedésre és versenyre kényszerítő erejük pedig akkora, hogy a korábban elzárkózó olyan országok-birodalmak, mint Japán, Oroszország-Szovjetunió, India vagy Kína is kénytelenek voltak nyitni, erőfeszítéseket téve társadalmi-gazdaságaik felzárkóztatására, versenyképessé tételére. Fontos jellemzője e történelmileg változó viszonyrendszernek, hogy abban időről időre korszakváltások, válságok és gazdasági-hatalmi átrendeződések történnek – ilyen volt például az I. és a II. világháború, vagy az 1980-as évekbeli globálkapitalista átrendeződés – melyek a gazdaságilag fejlett országokat csakúgy alkalmazkodásra kényszerítik, mint a kevésbé fejletteket vagy fejletlenekeket. Továbbá, hogy e viszonyrendszerben nincsenek „bérelt helyek”: fel is lehet zárkózni (pl.: Japán, Svédország, Kína), de le is lehet maradni (pl.: Nagy-Britannia), és ennek megfelelően a „centrumba” avagy a „félperifériára-perifériára”, illetve az ezekhez kötődő „domináns” vagy „függő” pozícióba kerülni. Aligha vitatható, hogy mindezek fontos és hasznosítható ismeretek egy olyan ország politikai elitje számára, amely nem túl sok sikert tud felmutatni a modernizáció évszázadai során.

Kérdés tehát, hogy a rendszerváltók erőfeszítéseket tettek-e a globalizációs korszak kihívásainak reálviszonyokkal adekvát értelmezésére – melyek a 20. század utolsó évtizedeiben az államszocializmus válságához és egy új modernizációs pálya kimunkálásának lehetőségéhez-kényszeréhez vezettek – avagy nem alaptalanul gondolták, hogy Magyarországon ilyen ismeretek-tudások és felkészültség mellőzésével is politikai karriert lehet csinálni és uralmi helyzetbe lehet kerülni.

*

Magyarország ugyan nem tartozott az európai fejlődés centrumát alkotó országok közé, mégis már a 18. században szembesült a modernizációval a korra jellemző kihívásaival. Ugyanis a Habsburg Birodalom részeként a dinasztia érdekszűrőjén-törekvésein át közvetítődtek azok a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásokat-változtatásokat ösztönző és kényszerítő irányzatok, amelyek az európai gazdasági-hatalmi vetélkedést meghatározták. Bár a magyar politikai tényezőket ekkor sokkal jobban érdekelte a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni helyfoglalása, a tartós béke, a mezőgazdasági konjunktúra, mint a nyugat-európai történések, a Mária Terézia trónra lépése utáni örökösödési háborúval visszavonhatatlanul a játszmák sűrűjébe csöppent. Tekintettel arra, hogy a háborúban a Habsburg-ház elvesztette legiparosodottabb tartományát (Szilézia), nem tehetett mást, mint birodalma

gazdasági-hatalmi versenyhelyzete megtartása-növelése érdekében új erőforrások után kellett néznie. Külső hódítás – a korban bevett gyakorlat – pénz hiányában szóba sem jöhetett, ily módon a felvilágosult abszolutizmus elgondolásait valló uralkodó olyan belső tényezők feltárására-mozgósítására kényszerült, melyek hosszabb távon és tartósan is hasznot hajtónak látszottak. Az európai államok fejlődési trendjeit és más tartományai példáit is alapul véve – sok más mellett – öt terület tűnt kézenfekvőnek: a jól adózó-adóztatható alattvalók – majdani polgárok – számának gyors növelése, egyfelől a nemesség adómentességének eltörlésével, másfelől a földesúr-jobbágy viszony gyökeres átrendezése (jobbágyfelszabadítás) útján. Továbbá az iparosítás is hasznos befektetésnek látszott, melyhez Magyarországon is jelen voltak az erőforrások, csupán azt kellett volna „elérni”, hogy a nemesi felhalmozások ne (csak) kastélyok, hanem gyárak formájában (is) realizálódjanak. Az oktatás fejlesztésének hasznosságáról a dinasztíának már voltak kedvező tapasztalatai, és miután hazánk e területen is számottevő elmaradást mutatott a birodalom fejlettebb tartományaihoz képest is, ez a beavatkozás nagyon is indokolt volt. A rendelet (*Ratio Educationis 1777*) – többek közt – háromszintű iskolarendszert kívánt kialakítani, egységes tanterv szerinti kötelező elemi iskolát tervezett, az oktatás ellenőrzését az egyház helyett az államra bízta, és egyetem alapítására is sor került. Az ötödik terület, ahol a dinasztia beavatkozása nem tűrt halasztást, a birodalom egységesítésének kívánalma, pontosabban követelménye az európai versenyhelyzetét fenntartandó.

A II. József uralkodása idején is folytatódó reformok súlyos konfliktusokat generáltak – a király a katonaság bevetésétől sem riadt vissza – azonban ezek megtörték nemességünk ellenállását. Ez utóbbiak egyértelművé tették, hogy nem kívánnak lemondani ősi szabadságjogaikról, így az adómentességükről sem, továbbá még vitatkozni sem voltak hajlandók a jobbágyságot 1514 óta sújtó „örökös szolgaság” megszüntetéséről. Miután a gyáralapítás (iparosítás) ezen középkori érdekkörön kívül esett, ekkor egyáltalán nem érdekelte – netán „sérelemzte” –, hogy a kincstár a nemesi adók elmaradásából adódó kiesést a magyar iparosodást sújtó vámbevételekkel ellentételezte. A kialakult helyzetet Szekefi Gyula szerint az alábbiak jellemezték:

„A vámtarifa tehát úgy volt berendezve, hogy Magyarország nyersterményei: gabona, bor, szarvasmarha, gyapjú, olcsó pénzen adattak el az örökös tartományokban, viszont ezeknek ipari termékei verseny nélkül jöttek Magyarországra, és áraikat saját magok állapíthatták meg. Az egész gondolatot legvilágosabban az udvari kereskedelmi tanács elnöke, Kollowrat fejezte ki: «Általában véve mindaddig, míg Magyarország vonakodik az osztrák örökös tartományokhoz hasonlóan a közös államterheket viselni, nem szabad megengedni, hogy Magyarországon az örökös tartományokkal versenyző gyárak létesüljenek, mert ezek tulajdonosai olyan földbirtokosok volnának, kik maguk sem adót, sem vámot nem fizetnek.»⁷

⁷ Szekefi Gyula: *A magyar állam életrajza*. Maccenas Könyvkiadó, Budapest, 1988., 2008., 163. o.

Nem csodálható tehát, hogy amikor 1782-ben II. József a Magyar Udvari Kancelláriától a hazai gyárak listáját kérte, azt a választ kapta, hogy az országban gyakorlatilag nincsenek gyárak, szemben Ausztriával, ahol 280 gyár működött. Az uralkodó hajlott az egyezkedésre és 1785-ben jelezte a magyar kancellárnak, hogy hajlandó eltörölni a diszkriminatív vámokat, ha cserébe a nemesség lemond az adómentességről, azonban Pálffy gróf emlékeztette, hogy ilyen egyezséget lehetetlen megkötni.

„Hogy ez a nemesség az új idők szavát megértette volna, azt éppen nem állíthatjuk. A rendiség egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen képviselte, de ezek az idők már rég elmúltak, magas célok és állami ideálok már nemigen háborították a vidéki nemesség életét, amely nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta, s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adóköveteléssel és katonáskodással el nem vonta. A rendi állam konzerválásán kívül még nemzeti irányban sem voltak különös kívánságai.”⁸ – írja Szekfű, a korabeli nemesség gondolkodását-érdekeit bemutatva.

Az aligha vitatható, hogy a jelzett uralkodói törekvések radikális modernizációs lépések voltak, hiszen a magyar rendi társadalom alapintézményeihez nyúltak hozzá: az úr és jobbágy közti évszázados személyi függőséghez; a tulajdon-, a rendelkezési és a naturális-pénzbeli szolgáltatási viszonyokhoz; a termelés, az adózás és az érdekelttség szokásos rendjéhez; az állam és az alattvalók kölcsönkapcsolatához; a közigazgatáshoz és igazságszolgáltatáshoz vagy a nemesség előjogaihoz. Csupa olyan terület, amely a magyar társadalom középkori szokásrendjét, berendezkedését és társadalmi szerkezetét megbolygatja és a kor kívánalmai szerint a polgárosodás irányába nyitja. Modernizációs lépések, mert indítékaik nem vezethetők vissza sem hatalmi önkényre, sem személyes bosszúra, sem a magyarság elnyomását vagy az ország intézményes megbüntetését célzó „birodalmi összeesküvésre”. Az érintett uralkodók egyértelműen kinyilvánították, hogy a dinasztia túl az állam, az alattvalók, a közjó stb. iránt is elkötelezettek: abszolút hatalmukat akár a „nép” érdekei védelmében is hajlandók bevetni, ha azt az állam és a dinasztia érdekei megkívánják.

Amikor 1764-ben az országgyűlés elutasította a jobbágykérdés megvitatását, Mária-Terézia megjegyezte: „Igazságot kell szolgáltatnom szegénynek, gazdagnak egyaránt. Eleget kell tennem lelkiismeretemnek, nem akarok egypár mágnás és nemes miatt elkárhozni.”⁹ II. József más szempontok figyelembe vételével közelít a kérdéshez, és még világosabban fogalmaz: „Tetteinket két elvnek kell irányítania: az első az abszolút hatalommal olyan pozícióba jutni, amelyből minden lehetséges jót meg lehet tenni az állam javára, és másodsorban elő kell teremteni az eszközöket,

⁸ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i.m. 166. o.

⁹ Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, Officina Kiadó, Budapest, 2011, 149. o.

hogy idegen segítség nélkül megtarthassuk ezt az államot.”¹⁰ Ebben a megfogalmazásban a királyi hatalom eszköz, de nem egyszerűen az alattvalók feletti uralomé, hanem egy fejlődő-, verseny- és ütőképes állam megteremtésének eszköze, ennek megfelelő polgárokkal.

Mindezekkel nem azt állítjuk, hogy a Habsburgoknak ne lettek volna magyarellenes kijelentései, döntései és intézkedései ebben az időszakban is, vagy, hogy II. József ne lépett volna fel erőszakosan és önkényesen korszerűsítési eljárásainak érvényt szerzendő, azonban a „magyar-” vagy „nemzetellenesség” jól hangzó vádjai nem innen eredeztethetők. Sokkal inkább a magyar nemességnek a középkori rendiségben gyökeredző társadalmi-gazdasági-politikai pozícióiból és érdekérvényesítő képességéből.

Témánk szempontjából ennek néhány elemét érdemes feleleveníteni. Egyfelől azt, hogy nemességünk a rendi hagyományokat ébren tartva meggyőződéssel vallotta, hogy ő a „nemzet”, a „magyar nemzet”. Ezt a feudális gyökerű politikai-társadalmi világgépet néhány évtizeddel korábban Rákóczi az Emlékirataiban így írta le: „Az egész világ tudja, hogy a magyar nemzetet a törvények négy rendre osztják. ... Az ország rendjei közt első a klérus ... A második rend a főuraké ... A harmadik rend ... a nemesség és az egész katonaság ... Az ország negyedik rendje – a királyi városok.”¹¹ Tehát mindazok, akik nem tartoztak bele a felsorolt négy rend egyikébe sem – márpedig az ország lakosságának többségét kitevő „nép” (pl.: jobbágyok, szabadosok, a nem-királyi városok polgárai-lakói) ide sorolódott –, azok nem voltak tagjai a „magyar nemzetnek”. Röviden: a rendi hovatartozás döntötte el, hogy ki tagja a nemzetnek és ki nem. Másfelől az a tény, hogy a nemesi kiváltságok az élet minden fontos területére kiterjedtek – a személyes kapcsolatoktól és a tulajdonlástól kezdve, a gazdasági tevékenységen, bíraskodáson és adózáson át egészen a hivatalviselésig – vitathatatlan előnyöket és domináns szerepet biztosítva számára, így a társadalom hagyományos rendjét érintő bármely változás-változtatás akaratlanul is érintette érdekeit. Márpedig a megadóztatására vagy a jobbágyság helyzetének a gyökeres megváltoztatására irányuló dinasztikus törekvések nagyon is érzékeny pontokat érintettek, hiszen a mezőgazdasági termékek iránt aktuálisan megnövekedett birodalmi és európai keresletből származó jövedelmeit a nemesség nem a gazdálkodás javításával-modernizálásával gondolta növelni, hanem a robot és a földterületek bővítésével. A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc bukása után gőzerővel folyt a nemesi „birtokrendezés” – amelynek részét képezte a szabad földterületek elfoglalása, a jobbágybirtokok, legelők, erdőirtások stb. kisajátítása – továbbá a roboton alapuló jövedelemnövelés-gyapodás-építkezés, vagyis a jobbágyhelyzetnek a dinasztia javaslatai szerinti rendezésében a nemesség nem

¹⁰ Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, i. m., 157. o.

¹¹ Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. (Összeállította és szerk.: Glatz Ferenc), Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, História könyvek, Budapest, 1988., 106. o.

egyszerűen érdekérintett, hanem kimondottan ellenérdekelte volt. Bár a vázoltakból következik, de külön is kiemelnénk, hogy a nemesség a társadalom egyik kitüntetett szféráját, a politikát is egyértelműen a kezében tartotta: az országgyűlésben például a szabad királyi városok mindössze egyetlen szavazattal bírtak, a vármegyei közigazgatásban pedig egyeduralma volt. Másként fogalmazva a társadalomban zajló folyamatok politikai szelektálásában, átpolitizálásában, képviselésében és az érdekérvényesítésben a nemesség monopolhelyzetet élvezett. Továbbá, a politikai elit (osztály) funkcióját betöltve, a társadalomra, a gazdaságra, a politikára, az ország jelenére és jövőjére stb. vonatkozó elképzelések, megfontolások, nézetek, ideológiák és vélekedések alakításában és a közgondolkodás formálásában is kizárólagos szereppel bírt: ha valakit vagy valamit „jogsértőnek” vagy „nemzetellenesnek” minősített, akkor az nem volt – lehetett – vita tárgya.

Miután tehát nem volt olyan kérdés az országban, amelyben a nemesség megkezdhető, vagy amelyből kihagyható lett volna, mely jogosultságát a rendi alkotmányból eredeztette, így a Habsburg-házhoz való viszonyát is ez határozta meg, melynek szűrőjén számos, a mai fogalmaink szerint egyértelműnek látszó jelenség, probléma, vita, konfliktus stb. a korra jellemző fogalomhasználatnak megfelelően átértelmeződik. Heckenast Gusztáv a Rákóczi-szabadságharcról írt egyik tanulmányában fontos összefüggésre hívja fel a figyelmet a témakör kapcsán.

„Amikor Rákóczi Ferenc 1703. május 6-án breznai kiáltványában „minden igaz hazaszerető, országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos, egyszóval minden rendű igaz magyarokat” harcba szólított, az ellenséget háromféleképpen nevezte meg: először „törvénytelenül, Isten és igazság ellen hatalmaskodó és minden rendet képtelenül sanyargató idegen nemzet”-nek, majd „országunkat eddig sanyargató német nemzet”-nek, végül „becsületünket tagadó, sónkat, kenyereinket elvevő, életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom”-nak. Nyilvánvalóan szinonimákról van szó, de ezek értelmezik is egymást. A „német nemzet” egyúttal „idegen nemzet” és „birodalom”, s e három kifejezés egyértelműen a Habsburg birodalmat jelöli. Nem tartoznak Rákóczi szemében a német nemzethez ebben az összefüggésben sem a magyarországi és erdélyi németek, akik nem idegenek, sem a német birodalomnak azok a tartományai, amelyek nem állnak Habsburg uralom alatt, hiszen Rákóczi négy magyar királyjelöltje közül három – a bajor, a szász választófejedelem és a porosz trónörökös – német birodalmi fejedelem volt. Úgy látszik tehát, hogy a szabadságharc célja a Habsburg uralom lerázása volt, Rákóczi Emlékiratainak szavai szerint: a haza „felszabadítása az idegen járom alól”, vagyis a nemzeti függetlenség visszaszerzése, és nem valamiféle németellenes „nemzeti” harc. De vajon azt értették-e az idegen járom alóli felszabadulás, a függetlenség visszaszerzése alatt, amit mi ma értünk? [...] Lord Stepney, Anglia bécsi nagykövete, aki közvetítőként vett részt a császáriak és a kurucok selmecbányai béketárgyalásán, 1704. november 12-én azt jelentette miniszterének: „... a magyarok ... azt állítják,

hogy királyságuk ugyanolyan viszonyban van az Ausztriai Házzal, mint Skócia az Angol koronával, ti. hogy nekik saját törvényeiken alapuló független kormányzatuk van, tisztségviselőik, hadseregük, kincstáruk stb.; míg a bécsi udvar önkényesen Írország helyzetébe kívánja juttatni őket, és úgy bánik velük, mint meghódított néppel, ami nem felel meg eddigi állapotuknak ...” A Skóciához hasonló, saját törvényeiken alapuló, független kormányzatra stb. való magyar hivatkozás arról tanúskodik, hogy a szabadságharc vezetői Magyarország függetlenségét ekkor még összeegyeztethetőnek tartották az Ausztriai Ház magyar királyságával, ha szabadon érvényesülhet a rendi alkotmány, s az országot csak az uralkodó személyének közössége kapcsolja a Habsburg birodalomhoz. Ez volt a magyar álláspont egészen az ónodi trónfosztásig (1707), és erre az álláspontra tér majd vissza Rákóczi 1711 elején, a szatmári békét megelőző tárgyalások kezdetén. Magyarország függetlensége nem jelentette volna tehát – a magyar álláspont szerint – szükségképpen a Habsburg birodalomtól való elszakadást,¹²

Témánk vonatkozásában az idézet tisztázza, hogy a Habsburgok elleni fegyveres felkelés nem a dinasztia „német” vagy „idegen” voltával, és nem az „életünkön uralkodó és kegyetlenkedő birodalom”-mal volt kapcsolatos csak, hanem mert az nem tartotta be azt a középkori rendi alkotmányt, amelyből nemességünk a kiváltságait, az országgláshoz, a társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedése meghatározásához való jogait eredeztette. Miután e felfogásban ő volt a „nemzet”, ezért ezen alkotmány „megsértése” automatikusan „nemzeti sérelemmé” magasztosult, és ellenálló jogositvánnyá bármely eredetű magyar király ellen, aki erre „vetemedik”, hiszen a király feladata a törvények betartása-betartatása és nem megváltoztatása. Következésképpen, amikor Rákóczi az „országunkat eddig sanyargató” „idegen járom alóli” felszabadításról beszélt, akkor a leginkább sanyargatható jobbágyság felszabadítására egyáltalán nem gondol(hat)ott, hiszen az a felkelést kiobbantó rendi alkotmánnyal éppen ellentétes volt, mint ahogy a Habsburg ház maradását sem tartotta ördögtől valónak, ha betartja a hivatkozott alkotmányt.

A nemesi politikai elit a 18. század második felében is változatlanul tartotta magát a számára irányadó középkori törvényekhez-elvekhez-megfontolásokhoz-érdekekhez, függetlenül az országban, a birodalomban és Európában zajló folyamatoktól, mely szituáció, számtalan máig ható valós vagy vélt probléma, félreértés, csúsztatás, politikai érzelmek, indulatok és mintázat forrása. Például az a tény, hogy az európai gazdasági-hatalmi kihívások a birodalom szintjén jelentkeztek, és csak áttételesen, a dinasztia modernizációs intézkedéseiként közvetítődték a hazai politikába, így azok elvesztették eredeti politikai tartalmukat és súlyukat, és csupán Bécs magyar ügyekbe történő önkényes és illetéktelen beavatkozásaiként definiálódtak. Ha illetéktelen volt, és egyszersmind „nemzetellenes” is, akkor a „magyarok ellensége”

¹² Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc és a nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 105. o.

is, vagyis e politikai képletben a Habsburgokra osztották az ellenség szerepét, akikből ily módon kiváló bűnbak lett, hiszen minden bajért-problémáért-sérelemért őket lehetett hibáztatni. Az eljárás a hazai politikai manipuláció és propaganda sikeres eszközeként funkcionált, egészen a dinasztia trónfosztásáig – aztán más ellenség megnevezésével máig – ugyanis ily módon az uralkodó ház valóban az ország érdekében tett, de a nemességet „sértő” modernizációs, és a ténylegesen magyarellenes intézkedései minden gond nélkül összemoshatókká váltak. Hasonlóképpen figyelmet érdemel, hogy a rendi alkotmány a nemességnek a dinasztiahoz való viszonyán túl a magyar társadalom berendezkedésével és jövőjével kapcsolatos elképzeléseit is meghatározta. E mintázatból azt szokták kiemelni, hogy ez garantálta a magyar államiság Habsburgok alatti függetlensége megóvását, arról azonban nem, vagy alig esik szó, miszerint a hazai polgárosodás európaiktól történő elmaradása is erre vezethető vissza. Míg a modernizációs kihívások okán a dinasztia az iparosodás, a közhelyviselés, a jobbágyfelszabadítás stb., vagyis az európai polgárosodás irányába tájékozódva gondolta a birodalom és egyben a „magyar nemzet” érdekét képviselni, addig nemességünk a középkori rendi társadalom megóvása és az aktuális gazdasági konjunktúrabeli nyomulása mentén a mezőgazdaság, a saját birtok növelése, az ingyenes jobbágy munka, az előjogai megtartása stb. által vélte megjeleníteni a „nemzeti érdekét”. Aztán – mint szó volt róla – nemességünk ezen alkotmányban megfogalmazott társadalmat és viszonyrendszerét hagyományos módon akarta meghagyni, azon nem kívánt változtatni, és maga sem gondolt alkalmazkodni bármely belső vagy külső változáshoz, minthogy az teljes megelégedésére érkei szerint működött. A korabeli öntetszelgő szállóige ezt így foglalta össze: „Extra Hungariam non est vita – si est vita, non est ita”. – (Magyarországon kívül nincs élet – ha van élet, nem ilyen élet.) Továbbá figyelmet érdemel, hogy mivel a rendi berendezkedést sajátjának, őseitől ráhagyományozódnak és ezáltal is „magyarnak” tekintette, minden ezt megbolygató, változtatni gondoló elképzelést, törekvést, intézkedést, kihívást stb. a hagyományai ellen valónak minősített, és mint „nemzetellenest”, „idegent”, „magyartalant” stb. elítélt, megbélyegzett és kirekesztett.

Mindent egybevéve, a dinasztia korszerűsítési törekvései azon túl, hogy aktuálisan elhaltak nemességünk érdekérvényesítő képességén – II. József visszavonta rendeleteit – távlatosan is súlyosan megterhelték a hazai modernizáció következő évszázadait. Szekfü Gyula az 1917-ben megjelent, A magyar állam életrajza című művében számos olyan problémakört jelez, amely az ország sorsának-fejlődésének alakulását alapvetően befolyásolta a későbbiekben.

Az egyik, és mellékesnek egyáltalán nem mondható jelenségkör a korabeli európai fejlődéstől való eltérésben-elkanyarodásban jelöli meg. „A 18. század más országokban a merkantilizmus kora volt, mikor a nemzetek későbbi kereskedelmi és pénzügyi állásuk alapjait, polgári jólétük feltételeit megszerezték, Magyarország azonban mint agrár állam, azoktól elválasztva, középkori gazdasági formákban maradt.

Polgári osztálya semmiképpen nem fejlődhetett: a bécsi vámrendszer nyomása alatt a német városok, főként a szepesiek jóléte alábbszállott, az ipar és kereskedelem virágzó ágai, mint a német vászon- és szövetipara, valamint a Felsőmagyarország borkereskedelme áldozatul estek egyrészt a nemesi adómentességnek, másrészt a bécsi pénzügyi kormány rövidlátó bosszúállásának.”¹³

Úgy látja tehát, hogy amíg a kapitalizmus irányába történő átalakulás Európa fejlett országaiban a 18. századi merkantilizmuson alapozódott meg, addig ez a modernizációs periódus hazánk életéből kimaradt. Következésképpen a kapitalizmus hordozó rétegei közül a „polgári osztály” sem fejlődhetett ki, jóllehet ennek előfeltételei úgy a tevékenységek (pl.: vászon- és szövetipar, szőlőtermelés, borkereskedelem), mint az ezeket végző emberek, és e tevékenységek üzéséhez szükséges szakismeretek, felhalmozások, habitusok és kapcsolatok formájában jelen voltak az ország egyes vidékein-vároisaiban. További következmény, hogy a kapitalizálódó országokhoz képest „agrár állam” maradt, és mint ilyen tagolódott be a birodalmi, és ezáltal az európai munkamegosztásba, amelynek számos hátrányát említi. A fentiekben a „középkori gazdasági formákban” visszamaradt állapotokra utal – ideértve, hogy a betagolódás az agrárium kapitalizálódására sem volt hatással, hiszen a nemesség uralta mezőgazdaság továbbra is a jobbágymunkán alapult –, emellett azonban „szinte gyarmati függésről”, „kereskedelmi-politikai alárendeltségről” vagy a „gazdasági önrendelkezés” hiányáról is szól.

Ez utóbbi kifejezések egyértelműen arra a merőben új jelenségre utalnak, amely a karakteressé váló modernizációs betagolódás kapcsán jelent meg Európában: a fejletlen magyar agrárállam gazdasági függősége az iparosodottabb tartományoktól és országoktól. Hatásos fegyverként mutatja be Szekfű, amennyiben a „szinte gyarmati függés” a magyar szuverenitás kérdését veti fel úgy, hogy ez a korabeli nemesi politikai elitet nem is érdekelte.

Mindez már átvezet a dinasztia és a magyar nemesség politikai egyezsége, pontosabban politikai egymásra utaltságuk problémaköréhez. Nevezetesen: amíg a dinasztia európai hatalmi státuszának fenntartásához Magyarország gazdasági, katonai és politikai erőforrásai szükségeltettek, addig a magyar királyság sem nélkülözhetette „területi épsége” és „függetlensége” biztosításához a birodalom erőforrásait. A két politikai elit – a Habsburg-ház és nemességünk – egyezsége jutott e kérdésben, azonban tisztázatlan maradt a modernizációs alapp probléma; így aztán az egyezés megfelelt mindkét fél érdekeinek, de nem felelt meg a korszak magyar, birodalmi és európai realitásainak.

„A rendek munkájukat az alkotmány formális fenntartására irányították, szívésen ragaszkodván azon álláspontjukhoz, hogy a magyar állam megszakítatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a való élet lépten-nyomon tényeket

---

¹³ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 164. o.

mutatott fel, melyek az ellenkezőnek igazságát bizonyították. Az ősi alkotmány öszszegzését a Corpus Jurisban és Verböczi Hármis könyvében látták, ... A fő dolog az volt, hogy a törvénykönyv betűje érintetlenül fennmaradjon, az államélet modernebb kérdéseit azonban, melyekre a Corpus Juris semminemű rendelkezést nem tartalmazott, hallgatólagosan vagy jogfenntartásokkal, de egészében véve hatástalan tiltakozással átengedték a kormány és a bécsi hatóságok kezébe. Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanúsított, szent volt a békesség, a rendek megelégedetten élvezték privilegizált jogállásaikat, és keveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvénysülésével.”¹⁴

„Azon modus vivendit, amely úgy a magyar rendiséget, mint a kormányt kielégítve, az ügyeknek nyugodt, zavartalan lefolyást biztosított: forma szerint a magyar törvénykönyv betűjének megfelelően független rendi alkotmány, a valóságban pedig szinte gyarmati függés, kereskedelmi-politikai alárendeltség és az államélet legfontosabb terein: had- és külügy és a gazdaság terén az önrendelkezésnek, ha nem is jog szerinti, de tényleges korlátozása. Ez a kétértelmű rendszer azóta, hogy a rendek végképp visszautasították az alkotmányreform gondolatát, állandóan érvényben volt, és a kormányzat rajta mint alapkövön nyugodott. Közben a napóleoni háborúk, különösen 1809 a nemesi előjogok létjogosultságát külsőleg is megsemmisítették: a nemesi felkelés tanulatlan és rosszul felfegyverzett tömegeivel szomorú nevezetességhez jutott, és immár végképp kiderült, hogy a kiváltságok egyetlen alapja, a nemesi hadkötelezettség nem illik be a világ új rendjébe. Vele egyidejűleg roppant össze a szent római birodalom is. Ferenc császár 1804-ben örökös tartományaiból új államot alapított, az osztrák császárságot, és 1806-ban letette a tartalmatlanná vált német-római császári méltóságot. Az ezen az alkalomból a magyar hatóságokhoz intézett pátensek világosan biztosították az országot, hogy az új császárság semmiben nem érinti a magyar királyság szuverenitását, ami azonban kifelé éppen nem lőn hangsúlyozva, sőt ellenkezőleg: a most már osztrák császárnak nevezett bécsi hatóságok továbbra is kezükben tartották a Magyarországgal közös ügyek vezetését és ezzel feltétlenül azt a látszatot keltették, mintha Magyarország, Erdély és a határőrvidék is az új osztrák császárság alkotó részei volnának. A bécsi kormánykörök felfogása csakugyan az volt, hogy az 1804. évben új szuverenitás született meg, az osztrák császári szuverenitás, és hogy ennek a magyar királyi szuverenitás tényleg alárendeltetett.”¹⁵

Az idézet ismeretében tovább pontosíthatjuk a dinasztia és a magyar rendek közti egyezség valóságtartalmát: ugyanis az ténylegesen csak a két fél politikai akaratának felelt meg, az érdekeiknek – akár aktuális, akár távlatos érdekeiket nézzük – már nem, mindenekelőtt a 18. század végi és a 19. század eleji gyors hazai, birodalmi és európai realitások fényében.

¹⁴ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 160. o.

¹⁵ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 185-186. o.

Ami az ország belső realitásait illeti, Szekfű kétséget sem hagy aziránt, hogy a rendi kiváltságok „külsőleg” is elvesztették mindennemű hivatkozási alapjukat, amennyiben a napóleoni háborúk bizonyították, hogy „a nemesi hadkötelezettség nem illik be a világ új rendjébe”. Kimondja, hogy a Corpus Jurison és Verbőczy Hármaskönyvén nyugvó „ösi alkotmány” a 18.-19. század fordulója magyar államiságának-társadalmának szükségleteire és működésére vonatkozóan semmiféle érvényes iránymutatást nem tartalmazott, amit a nemesség sem vitatott, ezért hagyta, hogy a Habsburgok megtegyék a szükséges modernizációs intézkedéseiket addig a pontig, amíg azok nem sértették előjogaikat. Mindezek azt is jelentik, hogy az egyezség tartalma a magyar politikai elit értelmezésében is rendkívül szűk volt: a nemesi kiváltságokra korlátozódtak, míg a „nemzeti államiság”, a társadalom stb. kérdései láthatóan érdeklődésének és érdekeinek körén kívül maradtak.

Persze a dinasztianak is akadtak gondjai, hiszen a rendi alkotmány szerinti ország nem volt kompatibilis a modern gazdasági alapokon, megfontolásokon és elveken szerveződő, továbbá folytonos átalakulásokra kényszerülő birodalma gazdasági-politikai szükségleteivel. Míg Magyarországon középkori elvek szerint próbálták rendezni az ügyeket, addig a fejlettebb tartományok kapitalizálódó-polgárosodó társadalmi már korszerűbb intézmények; személyes, gazdasági, érdekeltségi és politikai viszonyok; állami szolgáltatások stb. alkotmányos keretei közt élték mindennapjaikat. A zavarokat fokozta, hogy a dinasztia – az idézet tanúsága szerint – az érdekegyezés látszatának fenntartása és a békesség okán mind az előjogok, mind az ország korszerűsítése ügyeiben csak óvatos lépéseket tett, így aztán idővel azzal a nagyhatalmi ténnyel szembesült, hogy saját távlatos érdekei ellen cselekszik. Ugyanis a rendi Magyarország jelentősen rontotta a császárság európai versenyképességét, mivel e berendezkedésben a gazdasági, technikai-technológiai, katonai stb. erőforrások növekedése messze elmaradt a kontinens modernizálódó hatalmaitól.

A problémával – mármint Magyarországgal és erőforrásaival – ekkor még európai szinten számoltak, mint ahogy erre Szekfű egy történet erejéig ki is tér. „Egy alkalommal Metternich Napóleonnal beszélgetvén ez utóbbi azt tanácsolta neki, hogy Magyarországot meg kell reformálni, „Magyarország reformja nélkül soha nem fogtok igazán megerősödni”, mire Metternich Ferenc császárra hivatkozott, mint aki ilyen mélyreható szabályozást az eszközök és módok körültekintő mérlegelése nélkül nem fog elhatározni.”¹⁶

Szekfű „kétértelmű rendszernek” minősíti a vázolt egyezséget és berendezkedést, melynek számos súlyos ellentmondására mutat rá. Például arra, hogy ennek bizonyos elemei fikción nyugodtak, melyeket a nemesség és a dinasztia is valóságosként fogadott el, vagy legalább is ilyenként kezelte. Ilyen fikció volt, „...hogy a magyar állam megszakítatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a való élet

---

16 Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 188. o.

lépten-nyomon tényeket mutat fel, melyek az ellenkezőnek az igazságát bizonyítják”. Aztán ilyen a magyar állami szuverenitás kérdése, mint az, hogy ennek letéteményese-biztosítéka a nemességünk, vagy az, hogy e nemesség azonos a „magyar nemzettel”. Nyilvánvaló a fikciók, az érdekkülönbségek, a kihívások, az eltérő megközelítések és jövőképek, a realitások stb. sokrétű valóságának szorításában működtetett rendszer „kétértelműsége”, amely ebben a formában csak az égető problémák elkenésére, lát-szat- vagy félmegoldásokra adott módot, így egyik felet sem elégítette ki, állandósult feszültségeket és visszasságokat generálva. Tekintettel arra, hogy a konfliktusokért és a kudarcokért (szinte mindenért) a két fél egymást hibáztatta – a másik rossz szándékának, bosszúállásának, összeesküvésének stb. a tételezése kézenfekvőbb volt, mint ezeket az európai, birodalmi és hazai realitásokkal egybevetve elemezni-értelmezni – így a korábban jelzett politikai ellenségkép és bűnbakképzés működtetéséhez nélkülözhetetlen muníció folyamatosan nemességünk rendelkezésére állt.

Persze a „kettős forradalom” nyomán felgyorsuló európai átalakulási folyamatok elől a magyar nemesség sem volt képes elzárkózni, illetve az országot előle elzárni. A mind karakteresebbé váló modernizációs kihívások a nyugati változásokat figyelemmel kísérő hazánkfiai – diákok, papok, utazók, katonák, főurak, nemesek stb. – által most már közvetlenül (Bécsből függetlenül) és súlyuknak megfelelően kerültek be a magyar politikába a reformkorban, és mint megkerülhetetlen „nemzeti” problémák definiálódtak. Munkásságuknak köszönhetően – elsősorban is Széchenyire gondolunk – általánosan is elfogadottakká váltak azok a felismerések, melyek az országon belüli állapotokat olyan „elmaradottságként” fogták fel – a lemaradás a császárság más tartományaihoz képest is számottevő volt –, amelyen változtatni lehet és kell a „felzárkózás” és „utolérés” reményében, és persze a „haza érdekében”.

Bár a nemzeti öntudatra ébredés a 19. század elején jelentős modernizációs erőket mozgatott meg, talán nem felesleges újra hangsúlyozni, hogy nemességünk a jobbágyfelszabadítást és előjogai eltörlését egy évszázaddal késleltetni tudta Mária Terézia korabeli törekvéseihez képest; az ipar, a kereskedelem, a közigazgatás stb. fejlesztését-fejlődését hasonlóképpen gátolta, saját politikai monopolhelyzetét pedig a 20. század első harmadáig bebiztosította. Az elmondottakból az is egyértelmű, hogy itt nem egyszerűen egy „időbeli” lemaradásról van szó, hiszen a „merkantilista korszak” kimaradása és ezzel a korabeli „polgári osztály” elmaradása történelmünk-ből messze más és több az „időnél”. Annál is inkább, mert a polgárság és az általa hordozott gazdasági ügyletek, felhalmozások, habitusok, kapcsolathálóok stb. hiánya a gazdaságot és a társadalmat is „hiányossá” tették – mint ahogy a szabad parasztság hiánya is –, az általuk megjelenített érdekek hiánya pedig a politikai szféra középkori működését konzerválta: a rendek kegyétől látszott függeni az érintettek érdekeinek a beszámítása, vagy, hogy a modernizációs kihívásokból mit vesz komolyan, mikor és hogyan. Tény, hogy a hazai politikában a dinasztia és a nemesség alkupozíciói közti hatalmi harc mellé-mögé a modernizáció kérdései is felzárkóztak, hiszen ezek

megkerülhetetlenségét és kényszerítő erejét a mérvadó nemesi politikai csoportok is elismerték. Közülük a leghaladóbbak elképzeléseiben a „nemzeti” és a „polgári” a legtermészetesebb módon összekapcsolódott, ők ezt értették „haladás” alatt, hangsúlyozandó azonban, hogy felfogásukkal kisebbségben voltak.

*

Az 1867-es kiegyezésről – a hazai modernizáció egyik fontos mérföldkövéről – a fenti összefüggésekre is figyelemmel beszél Bibó István úgy, mint amely magán viseli a „zsákutcás” egyezkedés-megoldás jegyeit. Úgy látja, hogy „... a dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, és ebben tévedett, ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy a saját erejéből nem tudja megőrizni a helyzetét, és ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki mentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok a birodalmukat, a magyarok az államukat.”¹⁷

Bibó szerint a korabeli kihívás „hibás” (inadekvát) értelmezése három kérdés köré szerveződött. Először is: „akarnak-e független, alkotmányos és szabadon kormányzott Magyarországot”, amelyre „igen” volt a válasz. Másodsor: „az alkotmányos monarchia hívei-e, avagy republikánusok”, amelyre a válasz „alkotmányos monarchia”, bár a Habsburgokért láthatóan nem lelkesedtek. Harmadszor: „akarják-e a történeti Magyarország történeti épségének” a megtartását, melyre szintén „igen” volt a válasz. A három „igen” azonban kibékíthetetlen ellentétben állt egymással, mivel a Monarchia a Habsburg Birodalom formájában „öt történelmi nemzetről, s ezen felül még hat önállóságra törő népből tevődött össze”, így a független és alkotmányos Magyarország kívánalma a Monarchia „felrobbantását” követelte volna meg. „A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történelmi határoknak Magyarország számára kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától.”¹⁸

Bibó elemzéséből és az 1867-es egyezés minősítéséből – „zsákutca” – úgy tűnik, mintha a reformkor és a kiegyezés közti mintegy harminc esztendőben semmi sem történt volna hazánkban és Európában, jóllehet ennek éppen az ellenkezője az igaz. 1848-ban az utolsó rendi országgyűlés jelentős modernizációs lépésre szánta el magát, amikor rendelkezett az ösiség eltörléséről, az úriszék és a papi tized megszüntetéséről, a köztelhivvelésről, az évenként összehívandó népképviselői országgyűlésről, a független felelős magyar minisztérium felállításáról stb., melyeket a király

---

17 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem* (1948). In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986., 583. o.

18 Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem*, i. m., 589. o.

1848 áprilisában szentesített is. Ezek a polgárosodás irányába tett visszavonhatatlan elkötelezettségként értelmezhető nemességünk részéről, azzal együtt is, hogy a törvényesek a törvények gyors elfogadásában-szentesítésében a forradalmaknak nem lebecsülhető szerepet tulajdonítanak. A nemzeti függetlenség és a szuverenitás kérdései is új megközelítést kívántak, hiszen a szabadságharc alatt Béctől független magyar kormány intézte az ügyeket, továbbá 1849-ben – mintegy feleletül az olasz alkotmányra – a magyar országgyűlés kimondta Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. A szabadságharc leverése után viszont a dinasztia új szuverenitás-elve érvényesült: a királyukra fegyvert fogó magyarok úgymond „eljátszották” évszázados alkotmányukat és történeti különállásukat, következőképpen az uralkodó szabad kezet nyert egy egységes német nyelvű állam kiépítésére bécsi központtal. A birodalmi centralizációs politikát az abszolutista államhatalom képviselte, amelyben a nemesi politikai elitet megfosztották a hatalomgyakorlás és vélemény-nyilvánítás minden legális intézményétől, fórumától.

Aztán nemességünk megtapasztalhatta a nemzeti öntudatra ébredés (nacionalizmus) szervező-mozgósító erejét, és egyfelől bizonyosságot szerezhett arról, hogy a magyar nemzetállami létre való törekvés beleillik az európai átalakulás – olasz, német egyesítés – korabeli folyamataiba. Másfelől az ország területén élő nemzetiségek – pl.: szerbek, románok, szlovákok – övékéhez hasonló nyelvi, kulturális, politikai elismertségükért, önrendelkezési jogaikért stb. folytatott kezdeményezéseiről is sokféle tapasztalatot szerezhett, amelyek fegyveres összecsapások formájában jelentősen rontották a szabadságharc esélyeit a dinasztia ellenében. Pontosan felmérhette azt is, hogy az általa hangoztatott-képviselt nemzeti sérelmek-törekvések messze túlmutatnak Bécs nemzetiségeket és magyarokat egymás ellen hergelő, összeugrasztó és egymást sakkban tartó hatalomtechnikai játékán. Aligha véletlen, hogy Teleki László, az ország párizsi nagykövete Kossuthhoz írt levelében javasolja Magyarország föderalizálását 1849-ben, amely ily módon egy nagyobb konföderáció központja lehetne. „Nem csak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországja is. Nőttünk az eseményekkel, most már a kérdés nem az, hogy Ausztria és Magyarország elváljanak-e vagy egy országot alkossanak, hanem az: a két harcban lévő elem közül melyik abszorbeálja a másikat. Frankhon 89. évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott, s szerintem nincs választásunk: vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy bukunk. ... Szabadság, egyenlőség, testvériség, még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni.”¹⁹

Teleki – Párizsból és nyugat-európai szemlélettel közelítve a magyarországi valósághoz – már 1849-ben olyan jelenségekre, trendekre és összefüggésekre hívta fel a hazai politikusok figyelmét, amelyek nem fértek bele nemességünk rendi, majd a

¹⁹ In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerkesztette: Glatz Ferenc, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, História könyvek, Budapest, 1988., 155-156. o.

kiegyezés után e rendi hagyományok mentén „modernizálódó” politika- és társadalomszemléletébe, a hatalmi monopolhelyzet fenntartásának törekvései pedig eleve kizárták azokat. Például arra, hogy a francia forradalom az európai népek emancipációjának az irányzatát is elindította, így nem elég a „szabadság, egyenlőség, testvériség” szellemében történő politikai munkálkodás, mert a „népek nemzetiségi életet is kívánnak élni”. Vagy arra, hogy saját kora kihívásaira adekvát választ csak az a politika-politikus képes adni, amely-aki fel tud nőni az eseményekhez, és egy adott összefüggésben nemcsak azt meri kimondani, hogy Ausztria „halott”, hanem, hogy „Szent István Magyarországa” ugyanerre a sorsra jutott.

A szabadságharc bukásának tanulságaként a nemesi elitnek tudomásul kellett vennie, hogy az európai nagyhatalmak továbbra is a Habsburg dinasztiával számolnak, és így a független Magyarországnak nincs helye a térségben, továbbá bármely hatalmi-befolyási-területi-függetlenségi módosítás-módosulás szentesítése nagyhatalmi hatáskörbe tartozik, kivéve, ha az érintett ország katonai ereje elégséges ennek felülírásához. Mindenesetre tény, hogy a kiegyezésre azért kerülhetett sor, mert a dinasztia sorozatos katonai vereségei nyomán az addig passzív ellenállást tanúsító nemesi elit ismét hatalmi alkuhelyzetbe került, és a két egyezségre jutó fél ismét csak valamiféle „kétértelmű”, „zsákutcás” rendszer elfogadása árán próbálta a számára fontosat megtartani-menteni. A dinasztia lemondott a hatalomgyakorlás abszolutista formájáról és az egységes birodalom kiépítésének tervéről, a magyar nemesi elit pedig tudomásul vette a függetlenség feladását és a Bach korszakban megindított modernizáció folytatásának elkerülhetetlenségét, jóllehet ennek a nemesség, köztük a reformkori haladó nemesség számottevő része már „áldozatul” esett: elvesztette gazdasági-politikai pozícióit, elszegényedett, külföldre távozott stb.. Sőt, látható volt a nemesi „áldozatok” számának további növekedése (a dzsentrí-kérdés) azonban a kiegyező nemesi elit azt is felmérte, hogy csak ezt vállalva képes megtartani politikai monopolhelyzetét, hiszen a modernizáció vele vagy nélküle is, de folytatódik illetve folytatható.

Nos, Bibó nyilvánvalóan nem túloz, amikor „zsákutcás” egyezségről beszél, hiszen azt nem a nemességünk (az ország) gazdasági-katonai ereje kényszerítette ki, hanem a dinasztia európai veszteségei tették szükségessé-lehetővé. Így a kényszer szülte megállapodás a korábbiakhoz hasonlóan a két fél politikai akaratán nyugodott alapvetően, ismételten a látszat- és félmegoldások irányába terelve a politikát: a gazdasági modernizációt vállalta a nemesi elit, de a politikait nem. Nemzetállami létre törekedett, de a monarchia területén élő más népektől elvitatva a nemzetállami berendezkedéshez való jogukat. Önálló országot akart, de nem köztársasági formát, mert politikai monopolhelyzete fenntartásához a monarchia adta az adekvát legitimációs keretet, kizárva vagy szűk keretek közé szorítva a társadalom más osztályaival-rétegeivel történő érdekegyeztetés szükségességét. Független Magyarországról beszélt, de a szuverenitáshoz nélkülözhetetlen erővel nem rendelkezvén nem nélkülözhetette a dinasztiát, és hát a kvázi-függetlenség a

monarchia piacainak összes előnyét biztosította számára. Hangoztatta a szabadság fontosságát a dinasztia ellenében, vagyis egy olyan szabad országot akart, amelyben csak ő diktálhat. Itt a nemesi elit érdekeinek-akarátának függvényében értelmeződik a szabadság: minden lakos – emancipálódó alattvaló – szabadnak tekintheti-érezheti magát, ha a politikai berendezkedésnek ezt a rendjét elfogadja. A szabadság itt rendet jelent, a rend pedig engedelmességet – mint a rendiségben. Ez persze a döntő többség – a volt jobbágyság – számára különösebb gondot nem okozott-okozhatott, ugyanis csupán addigi élete folytatását jelentette: ha jogi értelemben változott is társadalmi-politikai helyzete, valóságosan alig vagy nem. Szekfű Gyula az alábbi megállapításra jut a kérdéskört áttekintve:

„A 48-as törvényhozás papíros szabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbági osztályok közt társadalmi téren inkább csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de mágnás, dzsentri és pór, azaz kisgazda és zsellér továbbra is külön egyéniségek, melyeket az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt össze valami. Átmeneti formák vannak, de egészében véve e három típus éles határoltágban vehető szemügyre.”²⁰

Ránki György, aki behatóan foglalkozott a magyar modernizáció problematikájával²¹, ennek a kiegyezés és az első világháború kitörése közti első időszakát (1867-1913) a „Haladás és kudarc” összefoglaló elnevezéssel jelölte, mivel Bibóhoz hasonló következtetésre jutott az önellentmondó („zsákutca”) megoldásokat áttekintve. Véleménye szerint ekkor tudatos modernizáció folyt, amelyben a korabeli liberalizmus ideológiájára és politikájára építve a gazdasági szabadverseny alapján szerveződő világrendszerhez kívánt igazodni és abba beilleszkedni úgy, hogy közben „óvta” a tradicionális társadalmi vezető réteg és intézményrendszer struktúráját. Óvta, mert ugyan parlamentet működtetett, törvényhozással, pártokkal, választásokkal, adózó vitákkal, de ... Ebben a parlamentáris rendszerben a törvényhozás korlátozottan működött az uralkodó vétőjoga okán is. Pártok voltak, de ezek nem a magyar társadalom különféle osztályai-rétegei érdekei, égető problémái átpolitikálása, parlamenti képviselők mentén szerveződtek, hanem a kiegyezéshez való támogató vagy bíráló viszony volt a rendező elv. Választások voltak, de a végeredményt előre lehetett tudni: a választókerületek határait a kormánypárt javára húzták meg, vidéken nyílt szavazás folyt és a választási csalás a politikai élet „normális” rendjéhez tartozott. Az, hogy a választókerületek fele a kormánypárt előnyére volt „megbundázva”, egyfelől a minősített parlamenti többséget évtizedeken át biztosította számára, másfelől lehetőséget nyújtott a képviselői helyek bizalmi embereknek

²⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, ÁKV - Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989., 308. o.

²¹ Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, XXVIII. évfolyam, 10. sz., 611-621. o.

történő adományozására, akik aztán vakon engedelmeskedtek a pártvezérnek. A kortársak ezért „mamelukoknak” nevezték őket, hiszen láthatóan megfogadták a párt elnökének (Podmaniczky Frigyes) a tanácsát, aki azt mondta nekik: „Fiaim nektek szavaznotok kell, és nem szabad gondolkodnotok. A gondolkodás árt nektek, és a nemzet sem fog hasznot húzni belőle.”²²

A kormánypárt elnöke természetesen viszonzta „mamelukjai” hűségét, amennyiben lehetőséget kaptak arra, hogy a kiépülő ipari-kereskedelmi-pénzügyi világban képviselői befolyásukat áruba bocsássák és vagyonosodjanak-gazdagodjanak. Elsősorban is a gyorsan bővülő vasúthálózat kínált alkalmat „tisztességtelen mellékkeresetre”. Sajátos politikai klientúra rendszer kiépítésének vagyunk a tanúi, ahol személyi függőség alakul ki a pártvezér és a képviselő között. Az előbbi egy biztosan nyerhető, jól fizető és nagy presztízzsel bíró képviselői állást garantált-adományozott a „mameluknak”, kiegészítve a képviselői befolyás gazdasági célú felhasználhatóságával és akár a korrupciós „mellékkeresetek” jogkövetkezmény nélküli elsikálásával – cserébe személyes hűséget követelt és politikájának gondolkodás nélküli kiszolgálását a parlamentben és azon kívül.

A politikai szféra továbbra is zárt, exkluzív világ maradt, ahol a politikai eljárások, ügyintézés, kölcsönkapcsolatok és döntések alapvetően nem intézmény-, hanem személykötöttek voltak, mint ahogy az ügyek fontossága-sorrendje is ilyen megfontolások alapján határozódott meg. A társadalom „alsóbb” osztályainak-rétegeinek a feszítő megoldatlan problémái megtárgyalására döntően csak akkor került sor, amikor már nem lehetett kitérni előlük: kényszerből és megkésve. Nem arról van szó, hogy ezek esetenként ne érték volna el a politika ingerküszöbét, csupán arról, hogy hivatalosan megtagadták tőlük a politikai rangra emelést és képviselést, így aztán azok valóságalkító erejüknel fogva a társadalom más szféráiban keringve kerestek, netán találtak maguknak megjelenítést és nyilvánosságot. A sajtó és az irodalom ennek is „köszönhetően” jelentősen felértékelődött a 19-20. század fordulóján, ugyanis az újságírók, költők, tudósok, írók stb. vállalkoztak (pl.: Nyugat) arra, hogy a hivatalos politikán kívül rekedt, de súlyos társadalmi problémáknak hangot adjanak, az olvasó elé tárják és vitára bocsássák ezeket: mintegy „új” vagy „második” politikai színteret nyitva. A viszonylag gyors kapitalizálódás nyomán kialakuló polgárosodó közvélemény ily módon képes volt nyomást gyakorolni a hivatalos politikára, hogy bizonyos megkerülhetetlen kérdések mégis visszakérüljenek ezen adekvát szférába, és ott politikai „rangra” emelkedjenek. Továbbá ezáltal arra is befolyással volt, hogy végre – a gazdasági-társadalmi modernizációt „követve” – a századforduló táján a politikai szféra is elinduljon ezen az úton, és a társadalmi osztályok-rétegek érdekei, állapotai, törekvései, ideológiái stb. mentén pártok szerveződjenek és a hivatalos politika részévé váljanak (Magyarországi

---

²² Bryan Cartledge: *Megmaradni (A magyar történelem egy angol szemével)*, i. m., 268. o.

Szociáldemokrata Párt – 1890, Katolikus Néppárt – 1895, Demokrata Párt – 1900, a későbbi Kisgazdapárt – 1909, Polgári Radikális Párt – 1914.)

A fentiek ismeretében aligha csodálkozhatunk, hogy a látszólag korszerű intézményekkel – pártokkal, programokkal, választásokkal, parlamenttel, „nemzeti vitákkal” stb. – felruházott politikának miért lett „rossz” híre és megítélése az alattvalók-polgárok körében: miért társítottak hozzá olyan jelentéseket, mint korrupció, szolgalelkűség, manipuláció, hazudozás vagy színjáték. És miért vélekedtek úgy, hogy e tőlük messze eső és számukra elérhetetlen, átláthatatlan és általuk befolyásolhatatlan világ végül is „úri huncutság”.

Ugyanakkor bepillantást nyerhetünk abba is, hogy a szabadságharc leverése, a megtorlás, a Bach-korszak nemesi elit nélküli visszavonhatatlan modernizációja, a nemzeti függetlenség megoldatlansága, a hatalmi pozícióba visszakerülő nemesiség rendi(es) alapú kiegyezése és a gyors polgárosodás bevándorlással, asszimilációval, átstrukturálódással, gyarapodással és emancipációval stb. jellemezhető időszaka erőterében a magyar nacionalizmus miként töltődött fel sajátos jelentéstartományokkal, miért vált megosztottá és megosztóvá, és máig dezintegráló tényezővé. Glatz Ferenc egy tanulmányában e jelenségkör számos fontos összefüggésére hívja fel a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a reformkorban is erős magyar nacionalizmus a szabadságharc alatt – mint jeleztük – szembekerült az ország más népeinek nacionalizmusával, amelyet a függetlenségért harcoló politikai elitünk „alábecsült”, és velük csak a bukás pillanatában akart egyezkedni. Ez a „szembenállás-tudat”, továbbá a dinasztia által akadályozott nemzetállami lét 1849 után azt eredményezte, hogy „... a magyar nacionalizmus újratöltődik osztrákellenes, ún. ”függetlenségi elemekkel”, és a magyar történelemből az idegen betolakodók elleni küzdelem válik a nemzeti történelem tengelyévé. A nemzeti gondolat majdhogynem azonossá válik az idegenek elleni küzdelemmel.”²³

Másfelől arra, hogy az 1840-es évek legműveltebb köznemessége – amely ekkor a „nemzetit” és a „polgárit” természetes módon összekapcsolta egymással – a szabadságharc utáni fejlemények nyomán elvesztette korábbi pozícióit, és társadalmi lejtőre kerülve eme tapasztalatait-életérzéseit beépítette a még mindig hangadó közvélemény-formáló nacionalizmusába. Ez a nemesség részben külföldre távozott, részben visszavonult a birtokára, részben a centralizált politika szorította ki korábbi politikai pozícióiból, vagyis így vagy úgy szembekerülve a „nemzetet elnyomó” dinasztival ellenállást tanúsított, mely „tartást” nem egyszerűen a „jó hazafiak” által követhető egyik viselkedésformának tartotta, de a rendi hagyományoknak megfelelően az egyedülnek, így azonosította a „nemzeti tartással”. A társadalmi lejtőre kerülése fontos eleme volt, hogy a politikai szférából történt kiszorulása okán a Bach-korszak

²³ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988., 183-184. o.

modernizálódásába sem tudott – nem volt képes, vagy nem akart – bekapcsolódni, a jobbágyfelszabadítás pedig rontotta gazdálkodási, birtokai korszerűsítési lehetőségeit, így pár évtized alatt átélte birtoka, rangja, befolyása, fontossága stb. elvesztését. Bár 1867-ben ismét „erőre” kapott és kilépett az elzárkózásból, azonban nem a kapitalizáló gazdaság irányába kereste-találta a kiutat, hanem az állami, de elsősorban is a vármegyei közigazgatás hatalmi pozícióit célozta meg: azt a szférát, amely rokonsága-összeköttetései révén ismerős volt számára, ahol „ő az úr”.

Tekintettel arra, hogy a modernizáció megindításával az iparban, a kereskedelemben, a hiteléletben vagy a bürokráciában az új állások sokasága jött létre az 1849 utáni évtizedekben – melyek szervezésére-ellátására alkalmas képzett, felkészült és mozgékony vállalkozó-munkavállaló kibocsátására a zárt rendi berendezkedés nem volt-lehetett felkészülve – így a gazdasági-társadalmi élet leginkább kapitalisztikus szférái népességének többsége egy soknemzetiségű, részben a rendi társadalom peremén élő, abba a legkevésbé integrált, részben külföldről bevándorolt, e rendiségen kívül szocializálódott és asszimilálódott népelemekből verbuválódott. Miután a köznemesség a modernizáció társadalomalakító folyamatainak a „vesztése”, míg ez, a számára alattvalókból-kívülállókból – „nem nemesekből” – vagyis ebben az értelemben is idegenekből álló népesség a „nyertese” lett, aligha csodálható, hogy meglehetősen ellenszenvvel viseltetett ezen új, gazdagodó, öntudatosodó stb. polgári rétegekkel szemben.

„Ez vezet oda, hogy amíg a köznemesség néhány évtizeddel korábban lelkesedik a „nemzeti” és a „polgári” összekapcsolásáért, politikai programjában ez az alaphang, addig a század utolsó évtizedeiben felfogásában a „nemzeti érdek” és a polgárosulás egymással szembekerül. E felfogásban ötvöződik egybe vagy legalábbis kerül egymás mellé az idegenellenes, függetlenségi nemzeti tradíció és a friss polgárosulással szembeni ellenvetés: ez a polgárság nem magyar, nem nemzeti jellegű, hanem idegen.”²⁴

Glatz ettől megkülönbözteti a polgár, a polgárosult hivatalnok és értelmiség nacionalizmusát, mely rétegeket-csoportokat megélhetése, karrierje, jövője stb. a modernizáló gazdasághoz, államhoz és a szakszerűség szempontjai szerint szerveződő bürokráciához köt, következésképpen érdekei és a magyar valóságról alkotott nézetei alapvetően eltérnek a vármegyét uraló dzsentriétől. Támogatja a kiegyezést, mert ez biztosítja az általa sokra tartott alkotmányos életet is, érdekelt a polgárosulás sikerében, továbbá az ország gazdasági-társadalmi fejlődésében-átalakulásában. Felfogása szerint „... Magyarországon egy nemzet, a történelmi magyar nemzet él, s ennek tagja az itt élő, de más nyelvet beszélő „nemzetiségek” is”. Liberális felfogása szerint az ország minden állampolgára, mint egyén, szabadon használhatja nyelvét, de elutasítja a nemzetiségeknek az autonómia megadását, mert ebben – s így pl. a más nyelv hivatalos használatában is – a magyar nemzeti egység megsértését látja.

²⁴ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 184. o.

Ez a liberális nacionalizmus hirdeti a magyarság szupremációját a Kárpát-medencében, de Magyarország soknemzeti jellegével számolva elítéli a nemzetiségek erőszakos magyarosítását, azt az állampolgári jogok megsértésének tartja. E koncepcióban, mivel 1867 talaján áll, természetesen elhalkul az osztrák ellenesség is, noha Magyarország külön érdekeire mindig hangsúly esik.”²⁵

Ezek mellett megjelenik a magyar sovinizmus is, amely elegyíti magában a nacionalizmusok – rendi-magyaros és polgárosodó-magyaros – történelem szemléletét és világképét a gyors modernizáció gazdasági sikereire „építhető” képzelt hatalmi státusz megváltoztathatóságával. Tekintve, hogy egyes rétegek-csoportok képesek voltak a monarchia szintjén szerveződő gazdaságba – annak előnyeit kihasználva – sikeresen beilleszkedni, úgy fogadták el a dinasztia védernyőjét és a kvázi-függetlenséget, és úgy sütkéreztek a monarchia nagyhatalmi státuszában, a dinasztia „egyenrangú” társaként tekintve magukra, hogy közben a térség önálló hatalmi státuszának a megszerzéséről ábrándoztak.

A kortárs Szekfű Gyula így ír erről: „Az egyik programpont, amelyre ki-ki emlékezhetik, harminc, de legalább húsz millió magyart követelt, s a publikumot egy legalább is Francia- vagy Olaszországhoz hasonló nagyságú zárt magyar nemzet ködképével csalogatta akkor, midőn az imperialisztikus húsz milliós vezércikk után ugyanazon lapban józanabb magyarok azon törték a fejüket, hogyan irtsák ki az egyke-rendszert, amely e tíz milliányi magyarságban pusztít és még a természetes szaporodást is gátolja. ... Néha a Balkánt akarták ötszáz évvel visszamagyarosítani, máskor Nagy-magyarországról álmodoztak, melynek határait három tenger mossa – mintha már valamikor mosta volna.”²⁶

Szekfű mindezekén túl emlékeztet rá, hogy a magyarságról, a faji (rendi) kiválóságról és küldetéstudatról alkotott korabeli elképzelések-képzeltetések szinte nem ismertek határt. „A Turáni Társaság 1910-ben alakult meg, célja akkor, amint ez lelkes alapítójának Paikert Alajosnak szemei előtt lerajzolódott, a pánszlávizmushoz hasonló mozgalom kialakítása volt: „ránk, ez óriási ébredező hatalomnak (a turánságnak) nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy a hatszázmilliós turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk” – mondotta 1914-ben az alapító.”²⁷

A „magyar gazdasági csoda” és a kulturális felsőbbrendűség is részét képezte a korabeli rendi-nemesi propagandának. „... kulturális, gazdasági-társadalmi viszonyainkban hibát alig találtunk, de annál inkább észleltük büszkeségtől dagadó kebellet a „haladást”, mellyel a külföldet már-már elértük, sőt íme, oh, dicsőség! már meg is

²⁵ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 185. o.

²⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 305. o.

²⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 479. o.

előztük. Hivatalos beszédek és vezércikkekből összeállíthatnók, mi mindenben hittük el magunkról, hogy vezető helyen állunk az európai kultúrában.”²⁸ – írja Szekfű.

A vázoltak fényében aligha meglepő az a hasonlóképpen abszurdnak tűnő jelenség, miszerint az 1867 utáni korszak nem a reálpolitikus Deák nevével-tevékenységével kötődik össze, hanem a rendi-nemesi történelmi kánon két egymást kizáró alakjával: Kossuthéval és Ferenc Józsefével. Mert hát abszurd, hogy a kiegyezés haszonélvezői, a gazdagodó-polgárosuló rétegek-csoportok is egyfelől a magyar függetlenséget „megjelenítő” Kossuthot éltetve és szellemét megidézve mintegy szimbolikusan folytatták a lázadást a szabadságharcot „eltipró” Ferenc József ellen – a városok sorra díszpolgárrá avatták Kossuthot ezidőben – miközben ugyanezen „elnyomó” királyuknak tulajdonították a gyarapodást és emancipálódást biztosító „boldog békeidőket”. E két történelmi személy az érintettek felfogásában harmóniában megfér egymás mellett: Kossuth irányába lelkesültség irányult, hiszen ő a „szabadsághős”, az uralkodó irányába pedig hála, mert „atyai gondoskodásának” köszönhető a békét és gazdasági fellendülést hozó hosszú századforduló.

Figyelmet érdemel, hogy e történelemben a magyar modernizáció politikusainak alig vagy egyáltalán nincs helye. Széchenyi, akinek érdemei elvitathatatlanok a 19. század eleji modernizáció elindításában-ösztönzésében, nem hagyható ki történelmünkéből, mint ahogy Deák sem, aki a kiegyezéskori polgári fejlődés előtti akadályok leépítésében vállalt kulcsszerepet. Mégis, ők csak mellékszereplők e történelemben: az előbbi ugyan a „legnagyobb magyar”, az utóbbi a „haza bölcse”, de semmi több. A többiekéről, például Eötvösről és másokról szinte szó sem esik. Kossuth a főszereplő, de ő sem azért, amit a modern Magyarország kialakításáért tett – jöllehet Széchenyiről emiatt szólt elismerően-tisztelettel – hanem a rendi-nemesi magyar függetlenség átszellemített hőszaként, mint a dinasztia kérlelhetetlen ellenfele.

Mindent egybevéve, a dzsentri nemesi és a polgári nacionalizmus a dolgok természetéből következően konfrontálódtak is egymással. Ugyanis amíg a feltörekvő polgári a kapitalizálódás európai-birodalmi trendjeibe igyekezvén bekapcsolódni, azokkal adekvát gazdasági ügyletek, megfontolások, habitusok, értékek, életvitelek, kulturális törekvések, ideológiák stb. irányába tájékozódott, addig a lecsúszó dzsentri – felmervén, hogy e polgári rétegek-csoportok részben az átalakuló társadalomban az ő rendiségben elfoglalt „középosztályi” pozícióit próbálják elfoglalni – változatlanul kivételezett helyzete átmentésén-stabilizálásán munkálkodott. A kiegyezéssel látszólag megszilárdította helyzetét a politikai szférában: továbbra is önmagát tartotta a „nemzetnek”, az „ezeréves” és ismét sikeres magyar államiság hordozójának, a magyar hagyományok egyedüli őrzőjének, a „nemzeti érdek” kizárólagos megfogalmazójának és képviselőjének. Ebből a pozícióból, érdektartományból és fogalmi mezőből értelmezett, értékelt, minősített és ítélte meg – aktuális érdekei szerint ítélte el és bélyegzett meg

---

²⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 302. o.

– minden társadalmi, politikai, kulturális, ideológiai stb. folyamatot, törekvést és jelenléteget. Ő mondta meg, hogy a társadalomban mely osztálynak-rétegnek hol a helye, mi az elismertsége, milyen teljesítménnyel- vagyonnal-címmel lehet valaki az elit tagja, vagy, hogy ki a „vérbeli” és ki a „felkapaszkodott”. Ő gondolta definiálni a „magyar nemzeti kultúrát” is – melyet „... egyfajta bezárkózó, álkuruc, árvalányhajas ideál számára kívánták lefoglalni”²⁹ – így ebből a századforduló művészetének sok képviselője mint „magyartalan” vagy „idegen” kirekesztődött és hátrányos megkülönböztetésben részesült. Például Bartók és Kodály, akik a magyar zenei élet újjászervezésére, műveik bemutatására és népzenei gyűjtőútjaik támogatására kértek támogatást a hivatalos kultúrpolitikától, a jelzett szempontok okán elutasításban részesültek. Bartók így ír a kudarcokról anyjának: „... a magyar marhákkal – illetve közönséggel nem fogok többet vesződni. Helyesen írja Kodály: „szamárnak nem való fácánpecsenye, ha bele is tömjük, megárt neki”. Hagyjuk a szamarakat szamaraknak lenni, és menjünk minden komoly szellemi produkcióval külföldre. Füljanak meg az itteniek a János vitézbe, meg a Víg özvegybe, semmi közöm hozzá.”³⁰

A magyar próza és költészet megújítására törekvő írók és költők is hasonló megítélésben és elutasításban részesültek: közülük az ország, a társadalom és a politika modernizálása mellett harcosan kiállókat pedig a dzsentrí nacionalizmus – logikájának megfelelően – előbb figyelmeztetve „megbírált”, aztán gyalázott, majd kiközösített, végül gyűlölködve kiátkozott. Szekfű Gyula kortársként élte meg az Ady „magyarsága” elleni támadásokat is, így e jelenségkör leírásának a „Három nemzedékben” oldalakat szentel.

„Az én magyarságom: mindennél keserűbb, mindennél igazabb, Az én magyarságom: véres és fekete, véres és szomorú ...” – idézi Adyt, majd ezt írja: „Mindez nem használt, mert véres és fekete és szomorú magyarságra, nagy siratóra semmi szükségünk sem volt a katasztrófát jelző öntömjenézés korszakában. S jól meghalt az, akiről egyszer kimondottuk a szentenciát, hogy nemzetellenes”.³¹

A dzsentrí nemesi-rendi(es) felfogás még a 20. század elején is érvényesíteni tudta abbéli meggyőződését, hogy a magyar történelem azonos a saját történelmével, ami nyilvánvalóan utal a korabeli történelemtudomány – és általában a társadalomtudományok – „lemaradására” a nyugat-európaihoz képest. És természetesen arra is, hogy az ezek által megszerezhető modern tudásokra, illetve a „nemzet érdekében” történő felhasználásukra a hivatalos politikának nem is volt szüksége; ellenkező esetben ösztönözte volna diákok és fiatal kutatók külföldi egyetemekre-intézetekbe történő küldését. Szekfű – mint érdekelt – a problémakört fejtegetve a következőket

²⁹ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*, i. m., 185. o.

³⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 94. o. (idézi).

³¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, i. m., 368. o.

írja Szilágyi Sándor történészre emlékezve, aki fiatal munkatársait még elküldte berlini vagy párizsi „munkaközpontokba” tanulmányútra. Halálával – mondja – „... mindez megszűnt, – elzárkóztunk, lebecsültük a sorompókat, a nyugatit hagytuk nyugatinak, s eleinte büszkén és meglegedetten, később keserű lemondással mondogattuk, hogy „nálunk mások a viszonyok”. ... A nagyközönség pedig továbbra is megmaradt a negyvenes éveknek immár végképp antikvitált, szinte gyermekesnek tetsző, színpadias történelemszemléletében, meg lévén a szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, melyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége. Ez a hiedelem merőben téves, és a nemzeti felfogásra, a magyar nemzet szellemibirtok tömegére határozottan káros és ártalmas.”³²

Nos, remélhetően sikerült érzékeltetni – bár a korabeli társadalom számos alapvető kérdéséről (pl.: a jobbágy-paraszság, a zsellérek, a munkásság, a polgárság helyzetetörekvései) szó sem esett – a dzsentri-nemesi és a polgári nacionalizmusok jelentősen eltérő viszonyát a modernizációhoz és ezek társadalmi méretű konfrontálódását. Továbbá, hogy a nemesi-rendi(es) felfogás miként sajátította ki – politikai monopolhelyzetét felhasználva – továbbra is a maga számára az ország történelmét, államiságát, politikai képviselőit, nemzeti érdekeit, nemzettudatát, jövőképét stb. – egyszóval a „magyar nemzetet” –, és ebből a pozícióból milyen kirekesztő, kiközösítő és megbélyegző módon bánt még a 20. század elején is azokkal az új és emancipálódó társadalmi osztályokkal-rétegekkel, azok érdekeivel, törekvéseivel és kultúrájával, amelyek egy modern Európába integrálódni képes modern Magyarország képviselőire szerveződtek. Persze ekkor még nem dőlt el semmi, minden nyitott volt a jövő irányába: a fordulópontot a vesztes háború és az erre adott ellenforradalmi-nemesi politikai válasz jelentette.

(Megjegyezzük, hogy ez a modernizációs korszak a maga ellentmondásos megoldatlanságaival, abszurditásaival olyan politikai mintázatokat produkált, amelyekből a következő időszakok politikai elitjei – jobb- és baloldali rendszerektől függetlenül – érdekeik, felkészültségük, ízlésviláguk szerint merítettek. A mindenkor hatalomra kerülők azóta is politikai kincsesbányaként tekintenek rá: személyek, magatartások, szerepek, események, szituációk, megfontolások, megoldások, kiválasztottságok, küldetések stb. hivatkozási alapként-mintaként szolgálnak számukra. Azt is megtanulták, hogy a történelmet nem szabad tudósokra bízni, – azt az aktuális propagandagépezet részévé kell tenni – mi több, a társadalom-, de általában a tudományok modern eredményeinek megítélése feletti illetékesség is az aktuális politikai elit hatókörébe tartozik.)

*

Pedig már a huszadik század eleji magyar társadalomtudomány a kiegyezés utáni modernizációs korszak társadalmi, gazdasági és politikai átalakulásának

---

³² Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*, i. m., 13. o.

következményeiről-állapotáról adekvát szempontok szerint olyan megállapításokra jutott, amelyeket a politika használni tudott volna. Például Leopold Lajos az 1917-ben megjelent könyvében a századforduló utáni hazai viszonyokat „színlelt kapitalizmusként” definiálja. Véleménye szerint: „Azok az országok, amelyekről Marx törvényeit levetítette, a tőkés szellem és jogrend párhuzamosságát mutatják. (...) Ámde vannak olyan államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlítanak ugyan a tőkés-rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan, s ha a jogi kategória kifejlődött is bennük, üres és idegen marad és gazdasági gyökere alig van. A magántulajdon szabadsága uralkodik a termelt javak uralma nélkül. Az ilyen államok gazdasági rendjét nevezzük, szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni rendjével: színlelt kapitalizmusnak. Sem az egyik, sem a másik változat nem tölti ki tisztán egyetlen társadalom életét sem. Vannak színlelt kapitalizmus darabjai a londoni Citynek is. S Magyarországon meg a tőkés-rend egyes medencéi szervesen alakultak ki, belső szükségyszerűség erejéből és kényszere folytán, hogy utóbb jogi és erkölcsi környezetüket is alakjukhoz hasonlítsák. Az igazi és a színlelt kapitalizmus megkülönböztetésére annyit s nem többet akarunk mondani, hogy az egyik országban igazi, a másikban színlelt kapitalizmus uralkodik. (...) A színlelt kapitalizmusból hiányzik az igazinak a belső logikája. ... Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették s nem belülről nőtt ki.”³³

Leopold egyértelmű kritériumok alapján tesz különbséget az „igazi” – a korabeli gazdaságilag fejlett – és a „színlelt” – a korabeli fejletlen – kapitalizmusok (országok) között, és egyúttal alapvető társadalmi összefüggéseket boncolgat. Például a fenti megfontolások figyelembevételével elkülöníti egymástól a „szerves” és a „szervetlen” társadalmi fejlődés útjait: amíg a mintaként megjelölt Angliában „szervesen” alakult ki a kapitalizmus – ettől „igazi” – addig a magyar „elmaradottság” oka éppen az, hogy hazánkban nem, vagy csak bizonyos „medencékben” jönnek létre a „tőkés-rend” szerves fejlődésének feltételei. Jelzi, hogy e „fejlettségbeli különbség” megkerülhetetlen kihívás hazánk számára, olyan külső kényszer, amely politikai beavatkozást követelt az „elmaradottság” leküzdésében, hiszen külső erőforrásokat vett igénybe az ország (szervetlen fejlődés). Ebben az összefüggésben a tanulmány későbbi részében arra a következtetésre jut, hogy a külföldi tőkére való ráutaltság az országot „függő” helyzetbe hozza. Egyfelől politikai függésbe, amennyiben az európai hatalmi játszmákban viszonzásul a hitelezőket illik (kell) támogatni: ez esetben döntően osztrák és német forrásokról volt szó. Másfelől gazdasági függésbe: a hiteleket vissza is kell fizetni, és a „színlelt kapitalizmus” működés-módjából következően további hitelekre lesz szükség a „lemaradás” csökkentésére és a „felzárkózás” finanszírozására. Legalábbis addig, amíg a tőkés rend belső logikája szerinti működés-mód ki nem alakul, (ha egyáltalán kialakul). Továbbá

³³ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus (1914-1917). In: (u.ő.) *Elmélet nélkül, Gazdaságpolitikai tanulmányok*, Budapest-Szekszárd, 1917., Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 96-97. o.

„függés”, amely az országot a nemzetközi munkamegosztásba betagozza, tekintettel arra, hogy a „fejlettek” védik piacaikat és olyan területek irányába orientálják-szorítják a felzárkózni törekvőket, ahol gazdasági pozícióikat nem veszélyeztetik. A „színlelt kapitalizmus” útjára kényszerülő Magyarország tehát olyan helyzetbe került, amikor azokat a „fejlett” kapitalista országokat szeretné utolérni, amelyekről egyúttal politikai-gazdasági-pénzügyi „függésbe” is került. Ha valami komoly politikusi feladat, akkor ez bizonyára az, főként, ha a „követő” modernizációból adódó hazai problémák felhalmozódását is ide számítjuk. Ilyenként említi az állam jelentős gazdasági tevékenységét-súlyát, ami szerinte kiiktatja a versenyt, az innovációt, az üzem- és termelészervezést, a fogyasztóhoz való alkalmazkodást, a munkásokkal való egyezkedést stb., vagyis rombolja-akadályozza az „igazi kapitalizmus” működési logikájának uralkodóvá válását. Ennek fő megjelenítői azok a „vállalkozói” csoportok, amelyek az állam által jegyzett-garantált kül- és belföldi források megszerzésére és lefölözésére „szakosodtak” politikai-gazdasági kapcsolataik révén, aminek inkább a politikai korrupcióhoz van köze, mint a vállalkozáshoz, innen a „politikai vállalkozás” elnevezés. Leopold azt is jelzi, hogy csak bizonyos földrajzi, gazdasági, társadalmi terekben, mintegy „szigetszerűen” indult meg a tőkés-rend szerinti fejlődés, míg az ország nagyobb részét érintetlenül hagyva ott változatlanul a természetes önellátás és csereügyletek dominálnak. Ennek kapcsán utal rá, hogy hazánk csupán néhány „kapuvároson” – Budapest, Pozsony, Fiume – keresztül kapcsolódik az európai tőkés termeléshez. Lejegyzí, hogy az alakuló ipari munkásság egyik jellemzője a „kétlakiság”, a „félparaszti” vagy „félproletár” állapot, és nem ritka, hogy „nyaratszaka” a munkásság nagy tömegei cserélik el új szerszámaikat kaszával s nem egy ipari üzem bérül meg”.³⁴ (Megjegyezzük, hogy ez a jelenség végigkíséri a 20. századot, és még a nyolcvanas években is előfordult, hogy a szocialista „második” gazdaság betakarítási munkálatai okán szabadságra vagy betegállományba menő munkások tömegei miatt ipari üzemek álltak le napokra.)

Leopold tehát „kétféle tőkés rendről” beszél, világossá téve, hogy a „színlelt kapitalizmus” más – más módon jön létre, mások a működési jellemzői, a fejlődés más útját járja stb. –, mint az „igazi”, továbbá köztük nem csupán „fejlettségbeli” eltérés van, hanem sajátos „függőségi” viszony is a fejlettek előnyére. Úgy vélte, hogy „... Smith Ádám, Széchenyi István, Marx Károly nem ezt a kapitalizmust sürgette”³⁵, mint ami a 20. század elejéig létrejött Magyarországon. Ugyanakkor azt is hozzáteszi: „A kétféle tőkés-rendhez kétféle tagadás illenék: két bíráló szempont, két taktika, két szocializmus”³⁶.

³⁴ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 118. o.

³⁵ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 110. o.

³⁶ ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus, i. m., 97. o.

Ez utóbbi megállapítást – kritikai széljegyzetet – azért idézzük, mert a tanulmány megjelenését követően mintegy másfél évvel hazánkban sor került egy „szocialista” rendszerváltási kísérletre is, és ha komolyan vesszük Leopoldnak a korabeli magyar kapitalista társadalom állapotáról felvázolt képét és az ő Marx olvasatát, akkor csak egyetérthetünk a szerzővel: ilyen történelmi léptékű váltás nem volt „benn” társadalmunkban. Az ő fogalmait és megfontolásait követve: ha az „igazi” kapitalizmus „tagadása” a „szocializmus” – mármint az „igazi” – akkor a magyar „színlelt kapitalizmusból” sem következhet „igazi szocializmus”, csupán annak valamilye „színlelt” változata; persze, ha egyáltalán ilyen törekvés felmerül. Egy ilyen kísérletnek – mint Leopold jelzi – nem voltak meg a gazdasági alapjai-feltételei egy szerves fejlődés nyomán kifejtett kapitalizmus formájában; annak viszont igen, hogy a „színlelt kapitalizmusunk” idővel „igazibbá” váljék, már, ha a polgári fejlődés előtti gátak elhárulnak. Aztán az „előírt” társadalmi hordozója, a munkásosztály éppen csak megjelent a rendszerben, még csupán sokadik mellékszereplő – hasonlóképpen az őt megelőző és a „színlelt kapitalizmust” megjelenítő polgársághoz – ugyanis társadalmi elismertségük – a nemesi címet vagy birtokot vásárló nagypolgárság kivételével – alacsony (rendies). Jóllehet mindkét osztálykezdemény hallatja hangját, igényeket-törekvéseket, követeléseket fogalmaznak meg és saját társadalmi intézményeik szervezése is megindul – integrálódni akarván a társadalomba – politikai súlyuk és érdekérvényesítő képességük azonban alárendelt. Továbbá figyelemmel arra, hogy a munkásság egy része jobbágyi-zselléri-paraszti gyökereit éppen elhagyó „félproletár”, és még jelentősebb része a földművelést sem nélkülözheti családja ellátásában – vagyis megélhetésében, életmódjában, személyes elképzeléseiben-vágyaiban stb. még ezernyi szállal kötődik a földhöz (pl.: mint felhalmozási formához) – így a szó eredeti értelmében vett szocialista-kommunista ideológiai megalapozottsággal sem rendelkezhetett, legfeljebb egy elenyésző kisebbségük. Az kimutatható, hogy „... az agrárszocialista mozgalmak messianisztikus egalitarizmusa és a szociáldemokraták korábban távlati célként kezelt víziója a magántulajdon- és kizsákmányolásmentes társadalomról”³⁷ vonzó lehetett körükben, annál is inkább, mert ezek belesimultak a vallásideológiákból is táplálkozó évszázados hitvilágukba, hagyományaikba-várakozásaikba. Egy 1908-09-ben a vidéki városok szervezett munkássága életmódját és életkörülményeit feltáró szociológiai kutatásból – ahol az olvasási szokások és a könyvvásárlások iránt is kérdezősködtek – az derült ki, hogy a vizsgált 300 család közül 130 nem rendelkezett könyvvel, 37-nél csak imakönyv, 47-nél Biblia, 22-nél Petőfi költemények voltak; Arany Toldija viszont egyetlen családnál sem volt található. A kutató tapasztalatai szerint a Biblia a református vallásúak körében volt elterjedtebb. A biblia utáni kérdezősködére különféle válaszokat kapott, melyek közül az egyik furcsának tűnő felelet – miszerint „Van, mert az uram ugyan szocialista,

³⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 122. o.

de én református vagyok.”³⁸ – arra enged következtetni, hogy a korban sokaknál a politikai ideológia elfogadásában a hitnek, az erkölcsi megfontolásoknak és az utópiának legalább akkora szerepe lehetett, mint a vallási ideológiák esetében.

Nos, mint a fentiek is utalnak rá – kissé megelőlegezve mondandónkat – rengeteg félreértés, zavar és bonyodalom forrásává vált az, amikor mozgalmár-politikusok egy, a „színlelt kapitalizmus” körülményei közt újratermelődjő fejlődő ország viszonyaira gondolták átültetni és alkalmazni az „igazi kapitalizmus” viszonyrendszerében az „igazi szocializmus” kialakítására-megvalósítására kidolgozott marxi elképzeléseket. Ugyanis ezek az elképzelések olyan gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. előfeltételeket írtak elő egy ilyen léptékű formációváltáshoz, melyekkel egy „színlelt kapitalizmus” fejlettségi szintjén álló ország – amilyen hazánk és a környezetünkben lévők is voltak – nem rendelkezett. Pontosabban nem rendelkezhetett, mert egyfelől volt a gazdasági „elmaradottság”, amely azonban csak részben írható le egy dominánsan a naturális önellátás és maradék-elvű piacosodás szintjén álló földműves-falusias társadalomként. Ugyanis ebből a korabeli „lemaradás” számos meghatározó jellemzője hiányzik: például a kapitalista tömegtermelés irányába szerveződő gyáripar; a vas- és acélipar és az infrastruktúra iránti igények gyors felfutása; saját erős tőkefelhalmozás; az innováció beépülése a vállalkozásokba, vagy a motorizáció előtérbe kerülése és általában a technikai-technológiai fejlesztések felgyorsulása stb. Másfelől volt a társadalmi „elmaradottság”, hiszen maga a polgárosodás is mindössze néhány évtizedes múltra nyúlt vissza – (szinte) nélkülözve a középkori városfejlődés polgári előzményeit –, és bár e rétegek-csoportok gyarapodtak-gazdagodtak, öntudatosodtak, azonban csupán a társadalmi szerveződés kezdeti stádiumában voltak. Megjelent a munkás-ság is – az országban „szigetszerűen” egy-egy nagyvárosban folyt modern gyáripari áruterelés is, és az itteni munkások szintén szervezkedtek érdekeiket-törekvéseiket kifejezendő – de a társadalmi-politikai feszültségek döntően az agrárproletárok és a falusi szegények megélhetési és földproblémái köré szerveződtek. Értelmiség ugyan volt, de a kapitalizálódás működtetésére, felgyorsítására alkalmas műszaki, gazdasági és pénzügyi, vagy a polgárosuló társadalom oktatási, egészségügyi, bürokratikus stb. szükségleteit kielégíteni képes szakember-gárdák hasonlóképpen hiányoztak. Aztán volt a politikai-ideológiai „elmaradottság” a nemesi elit politikai monopolhelyzetével; rendi(es) ideológiája dominanciájával és a „nemzet” kisajátításával, illetve minden más kirekesztésével; a nemzeti függetlenség fontosságával (nálunk ambivalenciájával), vagy a polgárosuló társadalom osztályai-rétegei érdekei-ideológiái szerinti pártosodás hiányával. Ez utóbbi pártok csak a 19.-20. század fordulóján jelentek meg, vagyis az átalakuló új társadalom hordozói politikailag is szervezetlenek – helyzetük az uralkodó nemesi elit érdekbeszámítási hajlandóságától függő – és felkészületlenek

³⁸ Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. In: *A szociológia első magyar műhelye*, II. kötet, Gondolat, Budapest, 1973., 123-124. o. (Első megjelenés: *Huszadik Század*, 1909., I. kötet, 513-527. o.)

mind a hatalom építő jellegű átvételére, mind az ország jövőjére vonatkozó politikai-gazdasági alternatívák kidolgozására.

Továbbá az „elmaradottságok” egyben az „igazi kapitalizmusoktól” való függőséggel is együtt jártak, ami az adott korban a nemzetállami lét veszélyeztetettségét vagy kiépítésének akadályoztatását jelenthette sok esetben: katonai megszállást, katonai-gazdasági nyomás kombinálását (pl.: Kína, Japán), előnytelen nemzetközi szerződések kicsikarását, vagy „csak” piaci, tőke- és technikai-technológiai függőséget.

És mindezeket tetézte, hogy mindazon országok, amelyek eltökélték „elmaradottságuk” leküzdését és „függőségük” elkerülését vagy függetlenségük kivívását, sajátos stratégiák-programok kidolgozására-követésére kényszerültek, és a kapitalizmus nemzetköziesedésének trendjével ellentétben a részleges, de akár a teljes „elzárkózás” (autarchia) irányába tájékozódhattak. Ezeknek fontos jellemzője volt a saját erőforrásokra történő támaszkodás kényszere, a felhalmozások-beruházások erőn felüli vállalása, a katonai-ipari szükségletek-fejlesztések kielégítésének az elsőbbsége – akár a lakossági fogyasztás rovására, netán a jövő terhére. És persze a legfejlettebb országokkal szembeni gazdasági-katonai versenyhelyzet folyamatos fenntartásának az elkerülhetlensége.

Nyilvánvaló tehát, hogy Leopold alapvető társadalomelméleti összefüggésekről szólt, amikor jelezte a Marx által leírt kapitalizmus és 20. század eleji magyar „színelvelt kapitalizmus” közti lényegi eltéréseket – melyek a dél- és kelet-európai térségre, a Balkánra, a Közel-Keletre, Ázsiára stb. is igazak voltak – és azt, hogy ezek okán az utóbbiból a „szocializmusra” – mármint az „igazira” – való áttérés a marxi elméletből nem vezethető le. Lenin egy ettől merőben eltérő Marx-olvasattal állt elő, és az általa ismert marxizmust a kor kapitalizmusának-imperializmusának jellemzőivel, továbbá a hazánkénál is „fejletlenebb” orosz viszonyok javításának, modernizálásának törekvéseivel ötvözve meghirdette a „szocializmusra” történő áttérés politikai programját. Itt a „szocializmusra” való áttérés alatt egy gazdaságilag „elmaradott”, agrárius falusias, az iparosodás kezdetén (sok térségben még ott sem) álló, polgárságtól-parasztpolgárságtól „hiányos”, nagyipari munkásságtól „mentes”, külföldi tőkétől függő stb. ország társadalmának évszázados gondjai leküzdését és modernizációs versenyhelyzetbe hozását értette a mozgalmár-politikus. Természetesen ehhez a marxi elméletet át kellett dolgozni: például felülírták azt a tételt, miszerint – mint jeleztük – a „szocialista” rendszerváltásnak is vannak gazdasági, társadalmi stb. előfeltételei, hasonlóképpen a polgári átalakuláshoz. Itt egyfelől a hatalmi mozzanat vált a központi elemmé, és ezzel mintegy megfordították az eljárást: előbb a hatalmat kell megragadni, és majd ennek birtokában az „előfeltételeket” megteremteni. Így az sem gond, ha polgárság sem volt és polgári átalakulás sem, vagy, ha ipar sincs és persze az ipari munkásság is „hiányzik”. Másfelől a politikai akarat (az általa képviselt program) lépett elő meghatározó mozzanattá, vagyis a „szocializmus” megvalósítására a felkészült forradalmár vezetők akár „tudományos” kvalitásai; nemes szándékai; hazájuk, népük és az ügy iránti

elkötelezettségük; erkölcsös-gondoskodó hatalomgyakorlásuk; szavahihetőségük stb. nyújtanak garanciát. Ha ugyanis egy szűk dinasztikus-nemesi elit a hatalom birtokában képes megakadályozni a különféle társadalmi osztályok-rétegek „jogos” érdekeinek az érvényesülését, a demokratizálódást, a szabadságjogok realizálását stb., akkor a kommunista forradalmár elit ugyanezen hatalom megszerzését követően mindezeknek érvényt tud szerezni, az elnyomást meg tudja szüntetni, a modernizációt képes felgyorsítani stb., csak „akarni” kell.

A társadalmi bázis nem egyszerűen a munkásosztály, hanem mindenki: mert mindenki szegény, elnyomott, kizsákmányolt, kiszolgáltatott, elégedetlen, indulatos, lázadó, és régóta reménykedik egy „jobb világ” eljövételében. Innen nézve, ezen elképzelések inkább emlékeztetnek egy indulatgazdag középkori parasztfelkelésre, semmint egy modern forradalomra, hiszen a korabeli elemi erejű lázadás nagyjából ugyanazt ígerte, mint itt a „szocialista” fordulat: mindenféle „kiszolgáltatottság, igazságtalanság, erkölcstelenség, kizsákmányolás” stb. „végleges” megszüntetését az ígért „jobb világ” megteremtésével. Ezt a „szocialista” világot azonban a modernitás iránti nyitottság jellemzi, amelyre egy folyamatosan megújulni-fejlődni képes modern szocialista ipari gazdaság kiépítése nyújt garanciát: az elmaradottság, az egyenlőtlenségek, a szegénység stb. felszámolására, a javak bőségének előállítására és persze a kapitalizmus „legyőzésére” a gazdasági versenyben.

Jóllehet az 1919-es szocialista rendszerváltási kísérlet sem a magyar gazdaság és társadalom „fejlettségéből”, sem a marxi történetfilozófiai formációelméletből nem vezethető le, viszont nagyon is következhetett a „zsákutcás” kiegyezés utáni felemás modernizáció felhalmozott félmegoldásaiból, kihordatlan feszültségeiből, azonosítatlan indulataiból, melyek aztán forradalmakban találtak maguknak kifejezési formát. Láthatuk, hogy a dinasztikus-nemesi politikai monopóliumhelyzet miként gátolta a polgárosuló társadalom tagoltságai, érdekei, ideológiai mentén szerveződő pártrendszer kialakulását, amely új politikai erők kihordására, új elképzelések-megoldások kidolgozására nyújtott volna lehetőséget a nemzet jelenét-jövőjét illetően. Aztán gátolta a gazdasági-társadalmi átalakulásból következő ellentmondások-konfliktusok átpolitikálását és az adekvát szférában történő megjelenését: így azok kibeszéletlenül-eltorzulva csúszkálni kezdtek a társadalom különféle intézményei között a megoldás esélye nélkül, míg végül összetorlódva – lefojtott indulatként – a robbanás időszerű pillanatára vártak.

A háború megpróbáltatásai – a mezőgazdasági termelés visszaesése, a kényszerbeszolgáltatás, a jegyrendszer és hadigazdálkodás, a reálbérek drasztikus csökkenése, a magas infláció, a halottak-sebesültek nagy száma, az általános elszegényedés, kiábrándultság stb. – csak növelték a feszültségeket, melyek a háború utolsó éveiben gyakran spontán lázongás-elégtétel formájában nyilvánultak meg. A háború elvesztésével aztán az események olyan sora zúdult az országra – a nemzetiségek elszakadási lépései; a dinasztia „előremenekülése” szövetségi állammá nyilvánítva Ausztriát; a király lemondása; magyar területek katonai megszállása a megalakult új

államok által; az innen menekülő tömegek valósága; a győztes nagyhatalmak területmódosítási követelődzései stb. – amelyek kaotikus állapotokat idéztek elő a politikai szférában. Ez logikusan következett a kiegyezés után kialakított politikai-hatalmi berendezésből, hiszen oly hatékonyan akadályozta a magyar társadalom történelmi alternatíváinak a kihordását, hogy a hagyományos hatalmi hierarchia összeomlásával hatalmi vákuum keletkezett. Másként fogalmazva: amikor a „lefojtott” világ „felrobbant” – maga alá temetve a dinasztiát és nemesi politikai elitjét –, és a Monarchiáról való leválás, a nemzeti függetlenség, a nemzetállammá alakulás, a polgári berendezkedés, a köztársaság, a demokrácia stb. halasztást nem tűrő aktuálpolitikai realitássá váltak, szinte minden hiányzott. Hiányoztak a társadalomba-politikába integrált és érdekeikért kiállni képes-hajlandó új osztályok-rétegek; a szervezett-alkuképes-együttműködő pártok; kiépült-bejáratott polgári intézmények; adekvát társadalmi-politikai célok és kielégtethető programok, vagy az európai hatalmi térben kapcsolatokkal bíró és eligazodni képes politikusok. Helyettük felelősség-elhárítással, sérelmekkel, agresszióval, gyűlöletbe és bűnbakképzésbe csapó indulatokkal, illúziókkal és képzelgésekkel, események utáni kullogással, tanácsalansággal, ötleteléssel stb. találkozhatunk, amelyek egyértelműen politikai bénultságra utalnak: az országot sodródó pályára állítva.

Nyilvánvaló, hogy e hatalmi vákuumba beözönlő önjelölt bal- és jobboldali politikai szereplők közül azoknak volt nagyobb esélye a hatalomra, akik a leggyorsabban reagáltak az események nyújtotta lehetőségekre: akik valamiféle szervezettséggel, konkrét elképzelésekkel és társadalmi támogatottsággal csak rendelkeztek a változásokat illetően; akik erőt tudtak felmutatni és/vagy az indulatokkal, az elkeseredett elégedetlenséggel, a „jobb jövőre” vonatkozó illúziókkal-vágyakozásokkal a legjobban bántak. A kedvezőtlen külső körülmények (az ország jelentős területeinek elcsatolása, a katonai fenyegetettség és megszállás stb.) és a belső állapotok romlásának felgyorsulása (elszegényedés, áruhiány, élelmezési problémák, politikai bizonytalanság stb.) adta keretben folyó sodródásnak kezdetben a polgári forradalom adott egyfajta irányt-karaktert. Azonban nem tudván sem úrrá lenni a problémákon, sem felgyorsítani a változásokat, sem erőt felmutatni a jobb- és baloldali támadásokkal szemben elbizonytalanodott, kifulladt, majd egy puccsszerű megegyezéssel átadta helyét az „importált forradalomnak”. Aligha meglepő, hogy a szovjet-orsz hadifogolytáborokból hazatérő kommunista agitátorok versenyképes szereplőnek bizonyultak e sodródó bénultságban, hiszen nem csupán az orosz „színelte kapitalizmus” viszonyaira kidolgozott lenini „szocialista” jövőkép hirdetésében bírtak jártassággal, de konkrét mintával, sőt sokan tapasztalatokkal is a hatalom megszerzéséremegtartására a proletárdiktatúra formájában. Ez utóbbi uralmi forma azonban a magántulajdon-ellenes és államosító eljárásaival, az ellene szót emelők halálbüntetést is kilátásba helyező fenyegetéseivel sokkal inkább elidegenítően hatott egy, a középkorból kilépő és a polgárosulás kezdetén tartó világban: ahol a saját erős

felhalmozások-tulajdonok főként az emancipáció és a szabadság érzetével kapcsolódtak össze, és erénynek számítottak, semmint elítélendő, büntetendő cselekvésnek.

Mindent egybevéve a „jobb jövőt” illető hosszú várakozásban és az egyre romló viszonyokat produkáló sodródásban mindenki elfáradt és valamiféle kapaszkodóra, bizonyosságra vágyott, úgy, ahogy ezt Szerb Antal megfigyelte: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még az előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságnak és a nemzeti érzésnek embereket mozgó hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket, és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most a forradalom után bevallhatóvá, sőt, csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus.”³⁹

Nos, a sodródásban a végső szót természetesen ez esetben sem az ország lakossága mondta ki, hanem ismét a térségben domináló európai nagyhatalmak. És miután egyik céljuk a kommunista-szocialista hatalomátvételre törő baloldali erők visszaszorítása volt a kontinensen, választásuk – mérvadó polgári pártok hiányában – csak „rendies” jobboldali politikai csoportosulásokra eshetett, ami tovább szűkült a politikai monopóliumhelyzetet eddig is uraló szereplők irányába.

*

A világháborút – és a két forradalmat – lezáró békediktátumot követően alapvetően megváltoztak az európai és benne a magyar hatalmi, gazdasági, politikai stb. körülmények, melyek nem túl sok jót ígértek a kiegyezés után először meglóduló és komoly sikereket is felmutató hazai modernizáció folytatásához. A győztes hatalmak – sok más mellett – elvetették az európai „hatalmi egyensúlyt” addig meghatározó dinasztikus elvet, és helyette a dominánssá váló nacionalizmusokon-sovinizmusokon alapuló nemzetállami törekvéseket támogatták az új államszerveződések kialakításánál. Természetesen ügyelve arra, hogy ezen új területi-nemzeti szerveződések tőlük függőségi-szövetségi helyzetbe kerülve érdekeltek maradjanak a vesztesek „fékentarásában-megbüntetésében”, elejét véve mindenféle hatalmi-gazdasági újrendeződésnek vagy határmódosításnak.

Tekintettel arra, hogy a háború kirobbantásában az Osztrák-Magyar Monarchia részeként szerepet vállaló Magyarország a vesztesek közé sorolódott, a jelzett új

---

³⁹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 2. kötet. Kolozsvár, 1934., Erdélyi Szépművészeti Céh, 506. o.; Idézi: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 133-134. o.

európai rendező elvek alapján sokkal többet veszített, mint magát a háborút. Közvetlen „büntetesként” jóvátétel fizetésére kötelezték az általa okozott károkért, ami nem kis megterhelést jelentett a gazdaságilag amúgy is kimerült és szétzilált ország számára: jelentős erőforrásokat kötött le, korlátozva a beruházásokat, a lakosság „normális” ellátását, a veszteségek pótlását és a társadalom konszolidálódását. Emellett az ország szuverenitása – jóllehet független állammá vált – is zárójelbe került: politikai elitjét, irányultságát, berendezkedését stb. a nagyhatalmak hagyták jóvá; hadseregét és a magyar állam vagyonát külső ellenőrzés alá helyezték, vagy megtiltották, hogy az ország „lemondjon” függetlenségéről elejét veendő egy esetleges (újra) egyesülésnek Ausztriával. Röviden: az ország európai gyámság alá kerülvén lett ismét „önálló, független” és „nemzetállam”.

A háborún túl az ország elvesztette a királyait hosszú időn át adó Habsburg dinasztiát is, amely az évszázadok során ugyan ellentmondásosan – változó érdekei szerint – viszonyult a rendi és rendies Magyarországhoz, az azonban nem állítható, hogy ő lett volna a magyar modernizáció fő kerékkötője; már ami a társadalom és a gazdaság modernizációját illeti. Mi több, bizonyos időszakokban kezdeményezője volt e folyamatoknak éppen nemességünk ellenében; a kiegyezés utáni látványos gazdasági-társadalmi átalakulást produkáló és a nemesi politikai monopolhelyzetet töréseket hozó modernizációban pedig fontos szerepet vállalt. Úgy gondoljuk tehát, hogy a dinasztia trónfosztásával sokat veszített a hazai modernizáció.

Ugyanis hazánk a dinasztiával együtt elvesztette a birodalmat is. A birodalom „szétzedése” tárgyunk szempontjából azt jelentette, hogy az ország számára megszűntek azok az addig „természetesként” működő gazdasági-politikai keretek, melyek modernizálódó gazdasága szerveződését ösztönözték és orientálták. A birodalom tartományai – mint szó volt róla – egymás számára piacként is funkcionáltak, köztük egyfajta munkamegosztás jött létre a vámrendszeren keresztül, közös érdekeltségeken nyugvó kölcsönkapcsolatokat létesítve és információkat szolgáltatva a gazdasági fejlesztések lehetőségeiről. A századvégi nagyberuházások (pl.: a vasúthálózat kiépítése) azon túl, hogy a megrendeléseken keresztül más tartományok ipari teljesítményére is hatással voltak, hazánkat bekapcsolták a birodalom gazdasági vérkeringésébe; kereskedelmi és pénzügyi hálózatok szerveződésére nyújtottak módot; szakképzett munkaerőt vonzottak az országba; közvetlen tőkeforrásokat mozgósítottak vagy technikai-technológiai piacokat nyitottak meg. Mindent egybevéve a külföldi tőkén kapitalizálódó Magyarország a birodalmon keresztül kapcsolódott be a 19. század utolsó harmadában dinamikus modernizálódó európai gazdaságba is, így aztán a Monarchia felbomlásával az általa nyújtott szerveződési formák-kölcsönkapcsolatok is szétestek, jelentőségüket veszítve.

Tekintettel arra, hogy ezzel egyidejűleg Magyarország addigi területének kétharmadát is elvesztette, így gazdasági potenciálja is számottevően megcsappant. Fontos bányá- és iparvidékek kerültek az utódállamokhoz, a nyersanyagforrások és a feldolgozóipari kapacitások közti „természetes” kapcsolatok bomlottak fel az új

államhatárokkal – ettől kezdve külkereskedelmi és vámproblémákként tételeződve – következőképpen a gazdasági potenciálok ilyen elvesztése és szerkezeti torzulása nem egyszerűen új beruházásokat tett szükségessé, de egyszer már kiépült iparágak-kapacitások újratelepítését. A gondokat súlyosbította az új államalakulatok és Magyarország közti ellenséges viszony, a mesterségesen létrehozott – azóta már felbomlott – új államok saját gazdasága kiépítésének kényszere, ami állami beavatkozással és autarch gazdaságpolitikával, az import saját országon belüli kiváltásának igényével párosult. Az együttműködést persze nem segítette elő, hogy a környező országok zömének gazdasági fejlettsége nem haladta meg vagy alatta maradt a magyarénak, így a kölcsönös előnyökön nyugvó munkamegosztás lehetősége csakúgy korlátozott volt, mint a hazai tőkehiány innen történő pótlásáé, vagy az új technikai technológiai eredmények közös fejlesztéseken alapuló megszerzéséé.

A vázoltak ismeretében aligha meglepő, hogy az ország elveszítette azokat a tájékozódási-igazodási pontjait is, amelyekre politikai elitje valós vagy vélt mozgásterét felmérni-viszonyítani, távlatos elképzeléseit-törekvéseit – ha voltak ilyenek – alapozni gondolta. A Habsburg-ház és a birodalom hatalma, presztízse és gazdasága mindenképpen ide sorolhatók, mint ahogy a velük való huzakodó-gyűlölködő együttműködés bejártatott intézménye is, ami persze azt is jelenti, hogy a dinasztiaival az ország nem csupán a „patronusát” veszítette el, de – és erről sok szó esett – „ellenségképét” is. Új „barátokon-szövetségeken” túl tehát szükség mutatkozott új „ellenségre” is, ami adta magát egyfelől a Szovjet-Orosz importált kommunista forradalom, másfelől a trianoni békediktátumot megjelenítő „hálátlan Európa” képében. A harmincas évek második felében ezekhez csatlakozott a náci Németország, és ezzel visszaálltak a monarchiabeli „boldog békeidők”, minthogy a trianoni revízióhoz nélkülözhetetlen új „szövetséges patronusunk” katonai védernyőt biztosítva, és az ország belügyeibe alaposan beavatkozva, majd megszállva egyben „ellenségként” is funkcionált.

A háború elvesztése és a forradalmak a politikai monopolhelyzetet uraló nemesi elit addig vitathatatlanak tűnő tekintélyét is megtépázták, és ezzel mintha önbizalmát is kikezdték volna, hiszen a maga számára is egyértelművé vált az, amit korábban el sem tudott képzelni: nem ura a helyzetnek. Kiderült, hogy elvesztette az ellenőrzését a történések felett, azok mind belföldön, mind Európában rajta kívül – az ő megkérdéze nélkül, sőt mellőzésével, mi több érdekei és uralmi pozíciói ellenében – zajlottak. Szertefoszlott az a mítosz, hogy a „magyar faj” kiválóságát magába sűrítő nemesség alkalmas csak a „vezetésre” és „államszervezésre” a Kárpát-medencében, ahol sorra alakultak az új nemzetállamok saját vezetőikkel. Szembesülnie kellett azzal is, hogy a magyar kormányok is működhetnek nemesi elit nélkül, és hogy a „magyar nemzet” mégiscsak több, mint a nemessége. Nyilvánvaló lett, hogy évezredes politikai szakértelméhez, uralmi képességeihez és profizmusához kapcsolódó képzeteket is felülírta a valóság: a hatalmas királyságból egyik napról a másikra a magyar népességének harmadát is elvesztítő „kisállam” lett az ő

uralma alatt, méghozzá akkor, amikor a fejlett Európa „utoléréséről-lehagyásáról” és a térség feletti hatalom megszerzéséről szőtt álmokat a propagandája. Joggal merült fel a politikai felelősség kérdése, mint ahogy a korszak reálfolyamataival való szembesülés szükséglete is, vagy a hogyan tovább, a jövő újragondolásának az igénye is.

Mindezek azonban meg is rekedtek a történelem által felvetett problémák szintjén, ugyanis az 1918 ősztől politikai szervezkedésbe kezdett régi-új nemesi csoportok már ekkor egyértelművé tették, hogy továbbra is kizárólagos jogot formálnak a hatalomra, és változatlanul ebből a pozícióból ítélnék meg mindent. A változások főbb témái-irányai is kirajzolódni látszottak, részben a dzsentrí-nemesi nacionalizmus alapján: a liberalizmusnak „véget” kell vetni; erős (diktatórikus) központi kormányzat szükséges; a történelmi középosztály „kárára” történt „vagyonmegosztás” tarthatatlan, melyet az „idegenek” (főként zsidók) kezén felhalmozódott vagyonok megdézsmálásával gondoltak „rendezni”; a földbirtokviszonyok túlságos bolygatása szükségtelen, mint ahogy a választójogé is. A régi politikusi garnitúra tapasztaltabb (liberálisabb) tényezői – pl.: Bethlen István – azonban az „erő” helyzetéből politizálókhöz képest belátták, hogy bizonyos fokú reformok elkerülhetetlenek a munkásság és a parasztság helyzetét némileg rendezendő – sőt, a jómódú parasztság „nemzetbe emelésének” ötlete is felvetődött – mivel a hagyományos rendi(es) szemléletbe „... az alsóbb és a felsőbb néprétegek közös harmóniába”⁴⁰ olvadó együttélése erőfitogtatás nélkül is lehetséges, ez esetben a „nemzeti érzés” közösségére is alapozva. Mindenesetre ezek az elképzelések messze elmaradtak mind a kiegyezést követő társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásokhoz, mind a két forradalom követeléseire képest, és ismételt hatalomra kerülésük esetére egy rendies visszarendeződés képét vetítették előre.

A polgárosodó, emancipálódó, társadalmi elismerésre, érdekeik-elképzeléseik megjelenítésére és politikai szerepre törő új osztályok-rétegek szintén sokat veszítettek a két forradalmat és a békediktátumot követően. Csalódván a polgári forradalomban, amely törekvéseikhez-várakozásaikhoz képest túl keveset hozott; csalódván a kommunista hatalomátvételben, amely alkalmasint őket is meghurcolván még azt a keveset is veszélyeztette, amit addig elértek; csalódván az ellenforradalomban, amely semmit sem tanulván a történelemből ugyanazt a rendi(es) berendezkedést kínálta, amit meghaladni kívántak – zömében elvesztették a politikába és a demokratikus változásokban vetett hitüket. Közülük azok a politikusok és értelmiségiek, akik valamilyen szerepet vállaltak a forradalmakban, de belátták, hogy a gyorsan romló gazdasági állapotokon, a politikai káoszon, az ország területi szétesésén, katonai megszállásán stb. nem tudnak úrrá lenni realizálandó elképzeléseiket, vagy ráébredtek, hogy őket csak színpadi figuraként használja a politika, többnyire kiábrándultan és meghasonlottan visszavonultak a közéletből. Mindezek – a békediktátummal kiegészülve – a felelősen

⁴⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 119. o.

gondolkodók körében önvizsgálati hullámot indítottak el: vajon miben és hol tévedtek értékeikben, eszméikben, várakozásaikban, szerepvállalásaikban és tetteikben; vajon ők „hibáztak”-e, avagy csak a történelem űzött csúfot belőlük; egyáltalán volt-e a megoldása a felvetődött problémáknak. Ezzel párhuzamosan új orientációs pontokat, új megközelítéseket és értelmezési lehetőségeket kerestek, hogy a vélt vagy valós egyéni „zsákutcából” kijussanak, továbbá az ellenforradalmi rendszer által megvádoltak, megaláztatottak és kiközösítettek közül sokan önigazoló gesztusokra kényszerültek. És ezek már messze túlmutattak az egyéni zavarodottságokon és illúzióvesztéseken: a polgári átalakulás irányába tájékozódó értelmiségiek-szakemberek egy jelentős része külföldre távozott, míg egy másik számottevő részük, kényszerből vagy önként elhagyva a közéletet, elhallgatott. Ez már az ország, a propagandák által oly sokat hivatkozott „nemzet” vagy „magyarság” vesztesége, amely sokkalta súlyosabb, mint az a mindenkor hatalmon lévő politikusok ünnepi beszédeiből – pl. 1956-ban hányan hagyták el az országot – kiderül. Ugyanis itt egy évszázadokon át tartó folyamatról van szó, amelynek hátrányos következményei ellen maga a nemesi politikai elit is szót emelt, jelezvén „veszteségeit”, amikor a szabadságharc leverését követően a dinasztia ellenében a reformkor nemesi kiválóságainak sora emigrált vagy vonult ki a közéletből. Most pedig az ő ellenforradalmi rendszere ellenében került sor tömeges országhagyásra és a magánéletbe történő visszavonulásra. (Megjegyeznénk: ez a működésmód-eljárás aztán azóta számos rendszer- vagy rezsimváltás során újra és újra megisméltódott hazánkban egyértelművé téve, hogy a mindenkori politikai harcok időleges győztese számára a „másként gondolkodók” és a „másként élni akarók” elhallgattatása vagy kivándorlásra készítése-kényszerítése sokkal inkább „nyereségnek” minősült, mint „veszteségnek”. E mintázatban tehát az aktuális uralmi érdekek vitathatatlanul felülírnak mindennemű „nemzeti érdeket”, mivel az általuk működtetni kívánt egypólusú politikai aréna – legyen az jobb- vagy baloldali – nem felel meg egy modernizálódó társadalom szükségleteinek.)

Remélhetően a vázoltakkal sikerült érzékeltetni, hogy egy válságba került ország válságtársadalmáról beszélünk, melynek egyik fontos jellemzője, hogy az 1867 utáni gyors modernizáció generálta gazdasági, társadalmi, politikai stb. változások-átstrukturálódások a vesztes háborút és a két kudarcos forradalmat követően megrekedtek, befejezetlenek maradtak. Vagyis nem hoztak áttörést a polgárosodás irányába: így nem csupán a merkantilista korszak polgársága hiányzott társadalmunkból a 20. század elején, de a késve és külföldi tőkén megindult 19. század végi modernizáció polgársága – ideértve a paraszt- és a munkáspolgárt is – torzó maradt szervezettségét, társadalmi elismertségét és integráltságát, identitását, politikai súlyát tekintve. A válság másik lényeges jellemzője a gazdasági ellehetetlenülés volt, amelyről ugyan tudták, hogy évtizedes erőfeszítéseket igényel a kezelése, de ezt politikailag egy egyszeri beavatkozásként fogták fel, és nem kalkuláltak a világpiacra hirtelen kikerült feudálkapitalista „kisállam” modernizációs kényszerének-teljesítményének folyamatos

fennállásával, vagy a világgazdasági válságok és modernizációs törekvek ismétlődő állandósulásával. További jellemzőként tarthatjuk számon a lakosság kimerültségét és frusztráltságát, ami aligha meglepő, ha az elszegényedő, eszméikben csalódott, törekvéseibe-várakozásaiba belefáradt, a politikai-ideológiai káoszt-sodródást követni és a trianoni döntést felfogni képtelen, a tehetetlenségét indulatokban, gyűlölködésben, bűnbakképzésben stb. elfojtó-kiélő tömegek lelkiállapotára, hangulatváltozásaira gondolunk. Ahogy Szerb Antal szemléletesen érzékeltette – mint idéztük –, ez a megfáradt társadalom megnyugvásra, biztonságra, kiszámíthatóságra – ha úgy tetszik, rendre – vágyott, ettől remélve legfőbb gondja, a megélhetési viszonyai tartós romlásának megállítását. E problémahalmaz része, hogy bár a különféle ideológiákban már korábban is megjelent a modernizáció és hordozó rétegei-csoportjai, törekvései, ideológiái, kultúrája stb. elmarasztalása-elutasítása, mint a „nemzeti” társadalmat felforgató, „magyartól idegen”, mi több, „idegenek” – németek, zsidók stb. – által képviselt „nemzetietlen” irányzat-habitus, a válság azonban felerősítette e nézetek hivatalos politika rangjára emelésének esélyét. Márpedig – Szekfűt idézve – „... jól meghalt az”, akiről, vagy amiről kimondták, hogy „nemzetellenes”: lett légyen az a „modernizáció”, vagy maga a „polgár”. És a válságelemek közé sorolható az ország európai nagyhatalmi játszmáknak való közvetlen – birodalmi védernyő nélküli – kitettsége. Ez messze többet jelentett, mint aktuálisan Horthy Miklós személyének, vagy a Bethlen István által kiépített politikai-gazdasági berendezkedésnek az antikommunizmus nevében történő jóváhagyása, hiszen jó másfél évtizeddel később e politikusok nem csupán a náci Németország növekvő befolyása miatt aggódhattak, hanem saját hatalmuk Magyarországon belüli megroppanásán is.

Témánk szempontjából fontos tény, hogy a külföld által támogatott Horthy a Tanácsköztársaság bukását követően a három politikai tényező – a paraszt, munkás és polgári demokraták, a jobboldali radikálisok és a konzervatívok – közül a nemesi liberális felfogást valló konzervatív Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnöknek. Ő elfogadta a különféle feudális előjogok megszüntetését, a kapitalista termelést és a polgári átalakulást, a parlamentáris rendszert stb., vagyis az 1867 után kiépült politikai berendezkedés örökségét. Ezt alapul véve elutasította a kommunizmust, a magántulajdon megszüntetését, a szabadságjogok radikális kiterjesztését, de a fasiszta áramlatokat, a parlamentarizmus felszámolását és a diktatúrát csakúgy, mint a tömegdemokráciát. Az „irányított demokrácia” híve volt. Elismerte, hogy a fejlett országokban a parlamentáris demokrácia adekvát kormányzati berendezkedés lehet, azonban az elmaradottabb országokban – így hazánkban is – hiányoznak az ehhez szükséges feltételek.

Az általa kiépített politikai berendezkedés tehát követte a monarchiabeli mintázatot úgy az intézményrendszer (pl.: többpártrendszer, parlament, a parlamentnek felelős kormány, a bíraskodás függetlensége), mint annak a kormánypárt kizárólagos hatalma biztosítására történő működtetése (pl.: a szavazásra jogosultak alacsony száma; a nyílt szavazás intézménye 1938-ig; a pártok egyenlőtlen versenyhelyzete)

vonatkozásában. Ez hasonlóképpen garantálta a kormánypárt mindenkori minősített többségét a parlamentben és az azt uraló politikai elit monopolhelyzetét, hiszen az ellenzék érdekmegjelenítő képessége nem haladhatta meg a kormányzati bíráló szintjét, leszavazástól aligha kellett tartani. Emellett a főrendiház és a kormányzó jogosítványai is ellenőrzés alatt tarthatták a Parlament és/vagy az ellenzék esetleges engedetlenségi kísérleteit. Figyelemmel a kommunista hatalomátvételre törvényt hoztak az „állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására” és „valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának” létesítésére irányuló mozgalmak-pártok szerveződésének betiltására, így kockázat nélkül beengedhették a parlamentbe a jó esetben is csupán az 5-10 százaléknyi súlyt képviselő bal- és jobboldali pártokat. Annál is inkább, mert a jobbosokat a kormánypárt a maga konzervativizmusa-revizionizmusa okán kezelhetőnek, beépíthetőnek gondolta, és mert a munkásságot megjelenítő szociáldemokratákkal előzőleg megegyezett a játékszabályokban. Mindezek azt is jelentették, hogy a nemesi elit továbbra is politikai monopolhelyzete kiépítésén-megtartásán dolgozott; hogy továbbra is ő akarta meghatározni azon társadalmi-gazdasági problémák, feszültségek, konfliktusok stb. körét, amelyeket a politikai arénába enged, illetve, hogy mely érdekeket és milyen mértékben hajlandó számításba venni. A válságtársadalom bünbakképző közhangulatában felerősödő zsidóellenességet a hatalmuk stabilizálására kihasználó jobboldali politikai erők 1920-ban törvénybe iktatták az úgynevezett numerus clausust, ezzel a hivatalos politika rangjára emelték az antiszemitizmust.

Jóllehet e politikai berendezkedést sokkal inkább a fennálló állapotok konzerválására, semmint modernizálására alakították ki, néhány tényező nagyon is indokolta volna az utóbbi felgyorsítását. Nevezetesen, hogy az új rendszer rövidtávon konszolidációs, távlatosan legitimációs kényszerbe került; továbbá az alaposan megváltozott körülmények a nemzeti azonosságtudat megújításának szükségességét is felvetették.

Aktuálisan konszolidálni kellett a gazdaságot és a társadalmat, hogy a háború óta tartó elszegényedési-lecsúszási folyamatokat és az akut bizonytalanságot-elégedetlenséget kezelni lehessen, így hozzáálltak a pénzügyek rendezéséhez, vagy – az érintetteket elcsendesítendő – házhelyeket, néhány hold földet osztogattak; az utód országokból menekült középrétegeknek lakásokat szereztek, állásokat kreáltak stb.. Hosszabb távon olyan rendszer kiépítésén kellett volna dolgozni, amely a gazdasági, foglalkoztatási, mobilitási, jövedelmi stb. teljesítményével képes bizonyítani (legitimálni) támogatásra érdemesültségét és azt, hogy a „nemzet” javára – mármint amit az érintettek ezalatt értettek – működik. Az előbbi gyors és határozott intézkedéseket, a meglévő erőforrások újraelosztását-átcsoportosítását igényelte elsősorban, az utóbbi átfogó-távlatos modernizációs politikát, és a magánberuházások ösztönzésén túl állami beruházásokat is.

Az első világháborút lezáró békeszerződések olyannyira nem kiérlelt elveken és a realitásokon alapuló hatalmi viszonyokra figyelemmel és hosszabb időszakra

„készültek” illetve oly sok aktuális-esetleges, önkényes, indulatos-büntető jellegű elemet tartalmaztak, hogy azzal mindenki elégedetlen volt, így nem megbékélést, hanem káoszt teremtettek Európában. Ez a trianoni békediktátum esetében is kimutatható – pl.: a demokratikusnak tartott „nemzetállami” elven szerveződő új államalakulatok határait oly önkényesen húzták meg, hogy a magyar lakosság harmada az utódállamokba került –, következésképpen ennek az „igazságosság-méltányosság” nevében történő vitatása, megkérdőjelezése és felülvizsgálata belesimult a korabeli általános európai közhangulatba-követelésekbe. A politikai monopóliumhelyzetbe visszakerülő magyar nemesi elit nemzeti identitásának szerves részét képezte a történelmi Magyarország eszménye, melynek szétesését-szétdarabolását maga sem tudta felfogni, így a békediktátum adott formában történő elfogadhatatlansága és Magyarország javára történő felülvizsgálatának követelése nem csupán az ezekért viselt történelmi felelőssége elhárítására nyújtott módot, hanem a Csonka-Magyarország elutasításának az új nemzeti identitásban való felhasználására is. A rendies nemesi elit ugyan pszichikusan hitelesen képviselte a revíziós álláspontot hivatalos beszédeiben, külföldi útjain és személyes megnyilvánulásaiban – alkalmasint színpadiasan-harciasan – ténylegesen azonban nagyon is óvatosan és ellentmondásosan viszonyult hozzá. Ugyanis néhány réalpolitikus pontosan felmérte, hogy áthidalhatatlan szakadék tátong a hivatalos politika szintjére emelt békekorrekciós követelések-várakozások, a felszított indulatok és az ezt ütöképes gazdasági, társadalmi, katonai erőforrásokkal és szövetségi rendszerrel alátámasztani képes magyar valóság között. Ha valami, hát ezen ellentmondás feloldása kétségkívül a hazai modernizáció felgyorsítása mellett szólt – ideértve a társadalom és a politika modernizálását is – ez azonban képtelenségnek minősült, hiszen ez a rendszer éppen a társadalom és a politika konzerválására szerveződött.

Mindaddig nem volt gond a propaganda és a realviszonyok közti szakadék áthidalhatatlanságával, amíg nem fordult „komolyra” az európai hatalmi átrendeződés, amelynek nyitánya az 1929-ben kezdődő világgazdasági válsághoz kötődött. Ez hazánkban egyfelől mérlegre tette az új rendszer tényleges teljesítményét, másfelől felszínre hozta, kiélezte és új irányba terelte a hosszú ideje megoldatlan és felhalmozódott – mert a „csonka országra” is hivatkozva ismét szőnyeg alá söpört – társadalmi problémákat, illetve ezeket újakkal tetézve felvetette a „neobarokk” berendezkedés folytathatóságának a kérdését. Röviden: a tömeges elszegényedés és munkanélküliség, a pénzügyi gondok, a gazdaság visszaesése stb. kérdésessé tette a bethleni konszolidáció sikerességét; visszavetette az importpótló iparosítás folyamatát; új társadalmi mozgalmakat (pl.: népi írók, fasiszta típusú szerveződések) indított útjára az akut feszültségek mentén; és e politikailag lefojtott világban ismét gyűlölködő-fenyegető közéletet-közhangulatot keltett életre, ami e nemesi-rendies berendezkedés szétmállásához vezetett, az országot sodródó pályára állítva. Szétmállásához, hiszen a politika, nem tudván kezelni a társadalmi-gazdasági problémákat, kettős játszmába kezdett: csatlakozott az európai revíziós nagyhatalmi politika számára

előnyös folyamataihoz anélkül, hogy ehhez saját erőforrásokkal rendelkezett volna, és csupán propagandával akarta hihetővé tenni itthon, hogy ez a szegény („három millió koldus”) „kisállam” modern gazdasági-katonai potenciál nélkül is érvényt tud szerezni területi követeléseinek. Ugyanakkor úgy gondolt ehhez szövetségesre lenni, hogy ne kerüljön túlságosan a befolyása alá, ne köteleződjön el túlságosan mellette – netán „semleges” maradjon –, de persze ez a számára a legnagyobb haszonnal járjon.

Ez a kétségkívül abszurd, minden realitást nélkülöző politizálás a nemesi elit számára mégis járható útnak tűnt, hiszen az általuk kialakított politikai arénának ténylegesen csak „jobboldala” volt: garantálva a kormánypárt minősített győzelmi arányait választásról választásra és a revíziós ideológiától remélve a még „jobboldalibbak” versenyképtelenné tételét. A megtört-megalázott „baloldal” néhány megtört szociáldemokrata, liberális és független statisztából állt, a „törvényen kívülre” került kommunisták helyét pedig a börtönben jelölték ki a parlament helyett, ettől pedig a forradalmárok kiiktatását remélve. Csakhogy a forradalmakhoz vezető feszültségek-konfliktusok a társadalmakban születnek és nem a parlamentben, és ha ezek nem találnak adekvát képviselőt a „baloldali” politikusok/pártok között, akkor – mint a korabeli Európában – vagy jobboldali szerveződések-pártok befolyása alá kerülnek, vagy a társadalom más szféráiban (pl.: irodalom, tudomány, sajtó) keresnek megjelenési formát, vagy eltorzulva „a néma forradalom”-ban⁴¹ semlegesítődnek.

A szektázás, az egykézés stb. csendes társadalompusztító jelenségei jelenítették meg az utóbbi formát, a népi írók – és a bírósági eljárások – a másikat, míg nyilas és más nácibarát mozgalmak szélsőjobban a politikai arénába emelték e problémákat szociális érzékenységet mutatva és a fennálló berendezkedéshez viszonyítva valamiféle szociális alternatívát – vagy annak látszatát – kínálva. Nem állítható, hogy a hatalmi elit ne készült volna fel a szélsőjobb „forradalmárjaira”, mivel a kommunisták kiiktatására hozott törvényt felhasználta ellenük is. Azonban az, hogy a magyar területi revíziót a maga módján realizáló náci szövetséges számára a szélsőjobb sokkal „barátibb és megbízhatóbb” szövetségesnek bizonyult, mint a területi „ajándékot” elfogadó, de mellette végérvényesen elköteleződni nem akaró, a „kettős játszójába” belebonyolódó kormány, megpecsételte a nemesi elit sorsát, és kezdetét vette a „nagy hecc”, újabb pusztulást hozva az országra.

A kortárs Márai az alábbiak szerint látta a történéseket.

„A magyar határra kiáradt nácizmus, a magyar élet mélyeiben erjedő földkérdés, a trianoni békeszerződés által teremtett gazdasági és társadalmi helyzet mind siettetta a tragédiát. De bizonyos az is, hogy a „jobboldalíságot” ez években nemcsak ezek a feltételek determinálták. 1848-ban a magyar társadalmi fejlődést elgáncsolta a szabadságharc bukása, 1919-ben elbukatta a tanácsköztársaság forradalmi kísérlete. A

---

⁴¹ Kovács Imre: *Néma forradalom. (A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt) (1937)*, Csepérfalvi – Gondolat - Tevan, 1989.

„reakció” huszonöt esztendejében a társadalmi fejlődés számára a jobboldalon iparkodtak megnyitni az eltorlaszolt zsilipeket. Bethlen István egyszer azt mondta a parlamentben a nyilasoknak: „Az urak addig mennek jobbra, amíg egy szép napon megérkeznek majd „szélsőbalra”. A „jobboldali” mozgalmak valóban ígértek a tömegeknek egyféle szociális fejlődést: a nagybirtok rendszerrel, a tőkés rendszer kinövésével szemben földreformot, munkásvédelmet szociális egyensúlyt hirdettek. A magyar élet belső szerkezete oly mélyen, szervesen összefonódott a „keresztény, nemzeti” jelszavak szövevényével, hogy egyféle forradalmiság is csak a jobboldaliság jelmezében jelentkezhetett. A jobboldaliak hirdették a magántulajdon szentségét – mint minden fasiszmus –, keresztes háborút ígértek a bolsevizmus ellen, de ugyanakkor pedzették, hogy az eltömegesedett világ társadalmának nem lehet a régi feudális és kapitalisztikus feltételek mellett életformát ígérni. A magyar társadalom teli tüdőből fújta ez években a bolsevistaellenesség, sőt a bolsevistagyanús demokráciaellenesség szólalmait, tódult a templomokba, hallgatta a türelmetlen papok minden baloldaliságot sistergő szavakkal ostorozó prédikációit, s minden elképzelhető módon bizonygatta, hogy „keresztény” és „nemzeti” elvek szerint képzelet el a társadalmi együttélést.

Az egyház elégedetten nyugtázta a magyar élet keresztény becsvágyát, csak éppen egyről feledkezett meg: nem vetett számot azzal, hogy az eltömegesedett világban mindenütt, így Magyarországon is szívük mélyén cudarabbul félnek az emberek a munkanélküliség, öregség és betegség veszélyeitől, mint attól, hogy fürge ördögök katlanban főzik majd őket a túlvilágon. Az Egyház szembefordult a nácizmus faji elméletével, hirdette az ember természetes és isteni jogait, de elmulasztotta ez években, hogy kilépjen a magyar félfudális rendszer bástyái mögül, és minden következményével követelje a kereszténység szociális igényeinek megvalósítását. A jobboldali politikai egyesületek eszesebb szervezői megneszelték, hol az a mellékösvény, amelyen haladva a nagy tömegeket a maguk táborába terelhetik. Kereszténységet és hazafiságot, rendet és bolsevista ellenességet hirdettek, s ugyanakkor nekikezdték [„magyar módra”] – sunyin, álszakállasan – a forradalom barikádjait megépíteni. Nem nagyon hosszú idő múltán, 1944 októberében ezek a torlaszok valóságosan és tapinthatóan ott emelkedtek a budapesti utcákon.

Ez a forradalom a jobboldalról indult, és menthetetlenül beleáradt a bolsevizmusba. Ezt sem gyaníhattuk a napon, amelynek emlékét most idézem. Mindennek az alján az elmulasztott földreform parázslott – ez a mulasztás nemcsak a nagy életformákat tartotta fenn mesterségesen és erőszakkal, hanem felépített és fenntartott a látható és hivatalos magyar állami hierarchia mögött egy láthatatlant, amely a hivatalosnál is valóságosabb volt. A hivatalos díszlet történelmi drapériái között, Szent István koronája és a magyar alkotmány árnyékában látható volt a királytalan királyság kiskirályainak fellengzős panoptikuma: látható volt a kormányzó, admirális egyenruhájában, fehér lovon, a magas rangú papok, zászlósurak, államférfiak s lefele, az állomásfőnöki, a magyar állami és hivatalos rendtartás különböző, tetszetős

egyruhába bújtatott alkalmazottai: a miniszter, a főispán, a tűzoltó főparancsnok. Ezek a nagy egyéniségek állongtak a kirakatban, tekintélyt és tiszteletet követelő magatartással, mint a máriapócsi búcsún a fából faragott, tarkára pingált helyi szentek, melyeket áhítattal bámul a hívő tömeg. De a kormányzó, a zászlósúruk, a főpapok, a miniszterek és főispánok mögött sorakozott a nagybirtok rendszerre felépült, minden tűzön és vízen át annak rendjét és érdekeit védő magyar társadalmi rend második arcvonala: a megyei hivatalnok, a jegyző, a csendőr, az állomásfőnök, a bakter, mindenki, aki egy malachizlalás, egy dinnyeszezon vagy kukoricaérés idejében szükséges vasúti vagon, szeszfőzés napján vagy télidőben időszerű uradalmi tüzelő erejéig rászorult a környékbeli nagybirtok segítségére és védelmére.

S ez a függés, rászorulás, mely bonyolult, kicsinyes, mindennél erősebb érdekszövetségeivel áthálózta az egész országot: ez volt az igazi hierarchia a trianoni Magyarországon, ez volt a valóságos hatalom. Az ezerholdas földesúrra nemcsak a jobbágy pislogott áhítattal, akinek szezonélete múltott a tulajdonos vagy az intéző jóindulatán, hanem a helybeli jegyző is, aki téli tüzelőjét vagy malacának a korpát remélte; a kétszázezer holdas nagybirtoktól falvak és megyék állami alkalmazottai éppen úgy függöttek, maguk és pereputtyuk minden életérdekével, mint az államhatalomtól. Ezek a nagybirtokosok nem voltak minden esetben a haladás, a szociális fejlődés ellenségei. [...] Nem a szociális tartalom volt elsőrendűen gyatra ebben a rendszerben, hanem az úr-cseléd viszony. [...] Talán ez a cselédsors okozta, hogy a magyar társadalom reflexei a döntő, a nemzet egészére végzetesen kiható pillanatokban – amikor a magyar nemzeti társadalom egészétől várt magatartást a világ – bizonytalanok voltak. A nemzet felelt a nagy kérdésekre a maga módján, húzódozva, bátortalanul; az egyének sokszor tisztességesen viselkedtek, a nemzeti ellenállás jelei a német, majd később az orosz önkénnyel szemben nem hiányoztak – de amikor a nagy vizsga, sőt a pótvizsga ideje elkövetkezett, elhangzott a vád, mely szerint a magyar társadalom magatartása az önkénnyel szemben nem volt olyan határozott, mint például a csehek vagy jugoszlávok magatartása. [...]

... s én, a polgári író, mindig úgy éreztem, valami itt nem érett meg, nem intéző-dött el, a magyar társadalom nem tudja kifejteni igazi erőit, nem tudja megmutatni valóságos erkölcsét, sem képességeit, mert ebben az országban nemcsak szabad emberek élnek, hanem él másfél millió cseléd is. [...] S hiába gondoskodtak szociálisan erről a cselédségről, igen, hiába iskoláztatták: amíg cseléd maradt, sorsában, függőségében, alázatos-gyanakvó, megrettent és bosszúálló érzéseiben, én sem vagyok egészen szabad, a polgár.”⁴²

Márai alapvető kérdéseket feszeget a magyar társadalom állapotára, szervezettségére, integráltságára, identitására stb. vonatkozóan, továbbá a társadalom és politika viszonyát illetően. Egyfelől beszél a „régii feudális”, „félfeudális” berendezkedésről,

---

⁴² Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 55-62. o.

amely a rendies „függőségi” rendszerén keresztül behálózta, magához kapcsolta szinte az egész vidéki társadalmat; melyben „másfél millió” cseléd is élt, nem szabad emberként. Másfelől említést tesz a „kapitalisztikus” feltételekről és az ezeket megjelenítő „polgárról”, aki elvileg szabad – ami öntudatot, méltóságot, identitást, habitust jelent, meg értékeket, sajátos életvitelt is. Azonban ebben a „királytalan királyság kiskirályai” által uralt berendezkedésben – ahol hivatalosan előírt volt a „keresztény, nemzeti”, a „demokrácia- és bolsevistaellenes”, a „revizionista” elvekhez igazodni mindenkinek, aki nem akarta az állását elveszíteni, – ténylegesen nem létezett a „szabadság”, és így „szabad polgárok” sem.

A szintén kortárs Erdei Ferenc „többszörösen összetett szerkezetéről” beszél és „szakadásról” a magyar társadalomfejlődés kapcsán, melyet részben a rendi társadalom folytatásaként modernizálódó és uralmi helyzetben maradó „történelmi-nemzeti”, részben a kiegyezés után dinamizálódó „modern-polgári” társadalomfejlődés” jelenített meg.

„Ennek a két különböző elvű szerkezetnek az egybeszövődése adja a magyar társadalom alapszövetét. De az is alapvetően fontos körülmény társadalm szerkezetünkben, hogy mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszerkezete közösségünknek, tehát nem a legalsó fokig kiépült társadalm szerkezet. E sajátos alakulás idézte elő azt is, hogy e két társadalomrendszer alatt mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma. Ebből a szerkezeti elhelyezkedésből nyilvánvalóan kiviláglik az is, hogy társadalmunkban egy sajátos szakadás állott be. Mert míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom alakult ki és módosult folyamatosan, és a másik oldalon a polgári társadalom épült ki, addig a parasztság alul maradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg.”⁴³

Erdei ugyanazt a két strukturáló tényezőt említi – a „történelmi-nemzetit” (feudálisat) és a „modern-polgárit” (kapitalisztikus) – mint Márai, hozzátéve azt a szempontot, miszerint a „modern-polgári” nem hagyta érintetlenül a rendi berendezkedést és részben átstrukturálta azt: a volt nemesi elitből sokakat pénzügyi, nagyvállalati, államigazgatási, politikai stb. hatalmi pozícióba juttatott, és a nagybirtok kapitalizálódása is előre haladt: ugyanakkor nem volt képes a saját kapitalista képére átformálni a társadalmat – mert az ehhez szükséges történelmi idő kevésnek bizonyult; a külső tőkéből ennyire futotta, vagy, mert a háború, a két kudarcos forradalom és az új berendezkedés megakasztotta és a politika nem hagyta – így egy vékonyka vagyonos nagy- és középpolgári réteg alakult ki. Ezek jelentették a struktúrák „magas szerkezetét” Erdeinél, míg az „alsó és régi állapotot” a „nép”, a „parasztság világa”: melyet a kapitalizálódás alig vagy egyáltalán nem érintett. Ugyanis elégséges felhalmozás, földforgalom, kereslet, hitel hiányában nincs parasztpolgárosodás, ezt a világot továbbra is a naturális önellátás, a maradékelvű piacosodás,

⁴³ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*, Magvető Kiadó, Budapest, 1987., 36-37. o.

az alkalmi pénzhez jutás, vagy a nagybirtokokon a naturális bérezés (pl.: gabona, fa, szalonna, állattartás) jellemzi. És ez az „alulmaradt”, „régii kötöttségében és paraszti társadalomszerkezetében” megmaradt „nép” a maga tagoltságában-hierarchizáltságában éppen úgy kirekesztő-gyűlölködő, más paraszti-falusi- puszta csoportokat lenéző-elutasító módon szervezte az életét, mint a korabeli magyar társadalom egésze. Nem csupán a módos paraszt nézte le és különböztette meg magát a többiektől, de az 1-5 holdas, a birtokán megélni képtelen kisbirtokos is elkülönült a földtelen falusi sorstársaitól, de lenézte a cselédet is – leányát nem adta feleségül hozzá – jóllehet ez utóbbi alkalmasint „jobban élt”, mint a kisbirtokos.

Szekfü más összefüggéseket boncolgatva hasonló eredményekre jutott az általa „neobarokknak” nevezett berendezkedés tényleges állapotát, integráltságát tekintve.

„Állami rendünk felbomlásával nem volt többé erő, mely a társadalom bomlását megakadályozhatta volna. A nemzeti társadalomnak egyáltalában nem voltak szerves, összetartó erői, s ami a kiegyezési korban mégis ilyen erők létre mutatott, az a valóságban az államnak külsőleg ható, mechanikusan összetartó, egybe kényszerítő hatalma volt. [...] Ezek a sorok nem szándékoznak a trianoni évek politikai és társadalmi történetét nyújtani, s ezért még csak rámutatni sem akarnak arra az igen nagy társadalmi tevékenységre, mely a nemzet egységesítésének többé-kevésbé kimondott céljával pártok, társaságok, szövetkezesek, osztályképviseltek alapításában jelentkezett. Ha talán homályosan vagy ösztönösen is, széles körökben ott volt ez években annak tudata, hogy társadalmi összefogásunkban el kell hagyni az addigi szűk, középosztályos felfogást, szélesebb rétegeket kell bekapcsolni a nemzeti életbe, ami csak demokratikus eszközökkel lesz lehetséges. [...] Viszonyok voltak-e rosszak, vagy emberek voltak-e gyengék, nem keressük, amikor megállapítjuk, hogy ez a keresztény, tehát organikus, szervesen építeni törekvő demokratikus áramlat nem tudott magának szélesebb köröket hódítani, sem a felemelkedő néposztályokban, sem a vezető intelligenciában. [...]

Ellenkezőleg, a harmadik nemzedék üres liberális retorikája nemhogy megszűnt volna, egyszerűen irányt változtatva, diametrálisan antiliberalissá válva tovább uralkodott a lelkeken. Trianon után éppúgy a Szó részesült széles körök tiszteletében, mint akár Trianon előtt.

Az emberek gyöngesége és öröklött szokásai mellett a viszonyok is közrejátszottak e folyamat kialakulásában. A forradalmak sok szép jelszót lefoglaltak maguknak, azokat lelkiismeretlenül elhasználták, értéküket tönkretették, s amikor utánuk az állami és társadalmi rend újra szilárdulni kezdett, a nemzeti életre oly fontos fogalmak, mint: nép, demokrácia, munkásság, szociális gondoskodás, szocializmus, állottak itt a forradalmak bűneitől súlyosan megterhelve. [...]

Mindez megérteti, hogy sem a társadalmi tagozódás, sem pedig a társadalmi gondolkodás nemigen változtak, s minden maradt e téren úgy, mint azt már a harmadik nemzedék idején megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk

legfőljebb ha múltó kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta lévő néposztályokhoz és sem a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva a kommunista forradalmi kor emlékeitől, mindennemű demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózott. [...]

„Az „úri” gondolkodásnak nemzeti mintakép magaslatára emelésével már a harmadik nemzedéknél találkoztunk, épp amikor ez a gondolkodás, ritka kivételektől eltekintve, a korlátozódás, az elsatnyulás, összeszáradás útján volt, melyen többé fel nem lehetett tartóztatni. A vidéki nemesség, nagy többségében elszakadva a földtől, csak külsőségekben tudta magát a többi társadalmi osztálytól megkülönböztető, magasabb színvonalon tartani; haza és nemzet fogalmaival épp oly állandó, de inkább külsőleges kapcsolatban volt, és érdekükben épp oly kevés áldozatot hozott, akárcsak a ma vagy tegnap megmagyarosodott zsidó vagy német polgári osztály tagjainak többsége. Az osztályöntudat igazolására alkalmas lelki tulajdonságok lehulltával – melyek pedig oly nagyra emelték a múlt század negyvenes éveinek nemesi társadalmát – maga az osztályöntudat is lesüllyedt egyszerű hatalmi instrumentummá. Az úgynevezett úri társadalom ily módon inkább csak abban különbözött a többi osztálytól, hogy uralkodni akart és az uralom eszközeit lehetőleg csak olyanok kezére bízta rá, akik az ő osztályöntudatát örökölték vagy pedig sikerrel magukévá tették.” [...] „a mai szűk kis országunkban összezsúfolva él egymás nyakán, egymás hátán az „első és második” társaság”, mindenki ismeri egymást, ami annyit jelent, hogy becsülnie, minél magasabbra kell becsülnie egymást, mindenki rokona a másiknak, aminek következtében az atyafiságos alapon való protekció válik a fontosabb, a döntő jelentőségű helyek betöltésének igazi kiválasztó elvévé. [...] „– Trianon óta könnyű egész családi bokrokat látnunk a társadalmi élet magaslatain, atyákat és fiúkat, testvéreket és rokonokat, akik a kis országban, kevés megélhetési lehetőség között, érthető módon egymásnak próbálnak biztosítani ilyen vagy olyan tűrhető életstandardot.”⁴⁴

Szekfű úgy látja, hogy az a nemzeti „szerves összetartó erő”, amely a reformkorban fontos szervező-dinamizáló tényezőnek bizonyult, a szabadságharc bukása után „elsatnyult”, a középnemesség gazdasági és társadalmi ellehetetlenülésével érvényét veszítette. Ennek kapcsán a nemesi „osztályöntudat” megroppanásáról-kiüresedéséről beszél, amennyiben jelzi, hogy ez már a századforduló idején is csupán tartalmatlan hivatkozási alap volt a politikai monopolhelyzet megtartásának indokaként. És bár a kapitalizálódás jelentősen előrehaladt e szisztémával adekvát társadalmi osztályokat-rétegeket létrehozva és elindítva az emancipálódás, az önszerveződés, érdekmegjelenítés stb. – ha úgy tetszik, az „osztályöntudatosodás” – útján, azonban e folyamat befejezetlen maradt, és a háború kezdetéig politikai-társadalmi mellékszereplői státuszig vitték, ennek megfelelő osztályidentitással a nemzetalkotó szerepüket illetően. A vesztes háborút, a két

⁴⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, i. m., 402-408. o.

forradalmat és a trianoni békediktátumot kísérő kiábrándultság-kudarok szintén nem járultak hozzá a polgári osztály sikerorientált öntudatának építéséhez, melyet tovább romboltak a különféle modernizáció-ellenes nézetek-ideológiák, mivel a polgárságot és a munkásságot tették felelőssé e kudarcokért. Mindent egybevéve Szekfű megállapítása szerint már a Monarchia időszakában kialakult az a sajátos helyzet, hogy a rendi-nemesi nemzetfelfogás elvesztette szervező-mozgósító erejét, viszont ennek helyét-szerepét nem vette át egy modern polgári nemzetfelfogás: és persze mindez a politikát uraló nemesi csoportokat mit sem érdekelté-zavarta a saját hivatalos nemzetfelfogását hirdető propagandagépezete működtetésével.

A Trianon utáni bethleni berendezkedés mindezt megtette a kevéske megalázott polgárság ismételt gyermekkorúsításával és a munkásosztály gyakorlati kiiktatásával, vagyis továbbra is merő ábránd-kívánság maradt az, amit Szekfű Széchenyre hivatkozva már korábban is jelzett: „... hogy társadalmi összefogásunkban el kell hagyni az eddigi szűk, középosztályos felfogást, szélesebb rétegeket kell bekapcsolni a nemzeti életbe, ami csak demokratikus módszerekkel lesz lehetséges”. Itt a „demokratikus módszerek” ezen osztályok-rétegek társadalmi-politikai egyenjogúsítását, nemzetbe emelését jelentik, és – bár a forradalmak is hozzájárultak az olyan értékek-fogalmak lejárásához, mint a nép, a munkásság, a szociális gondoskodás, a szocializmus vagy a demokrácia – mégsem a kialakulóban lévő polgárság, parasztság és munkásság felelőssége, hogy a két világháború közti időszakban a „nép” nem vált-válhatott a társadalom, a „nemzet” integráns részévé. A Trianon után berendezkedő nemesi elit felelőssége, hogy a politikai szférát továbbra is csupán uralmi, és nem társadalomintegráló eszközként használta. Továbbá, hogy a középosztály csak „formaliztikus beszédekben” közeledett a „nép”-hez; hogy a társadalom egymást lenéző-kizáró-gyűlölködő csoportokban élte az életét, és hogy a „keresztény, nemzeti” hazafias hivatalos ideológia üres „Szó”-(cséplés) maradt – vagyis a verbalitás szintjén rögzült –, mert „sem a felemelkedő néposztályokban, sem a vezető intelligenciában” nem volt képes „hódítani”. Legkevésbé a „magyar nép” tehetett arról, hogy a „szociális érzékenység” a jobboldalról érkezhett csak, és a polgári – döntően zsidó – vagyonok fosztogatásával akarta a társadalmi elégedetlenséget-indulatokat levezetni. Még maga Bethlen István is megdöbben a zsidó deportálásokat követő fosztogatások kapcsán: „... a legborzalmasabb korrupció, rablás, tolvajlás forrása lett, amelybe, sajnos, a magyar értelmiség egy része is belekeveredett... [...] hamarosan meg lesz fertőzve az egész keresztény magyar társadalom.” – írja egy levélben 1944-ben.⁴⁵

*

Mindent egybevéve még a 20. század negyvenes éveiben is egy sok tekintetben rendies, a polgárosodástól éppen csak érintett, sokféleképpen tagolt és sokféle függésben

⁴⁵ Idézi, Bryan Cartledge: *Megmaradni*, i. m., 432. o.

élő, fragmentált, szervezetlen, érdekmegjelenítésben korlátozott, identitáshiányos, önvédelemre képtelen és integrálatlan társadalmat találunk Magyarországon, melyet ugyan szétfeszíteni látszanak a megoldatlan-felhalmozott problémák, de amelyet a nemesi elit éppen e szervezetlenségre építve uralni gondolt. Ugyanis olyan politikai, gazdasági, közigazgatási, igazságügyi, oktatási stb. szférákat és úgy berendezve működtetett, hogy a társadalom egészét ellenőrzése alatt tarthassa, minden feszültség- és konfliktusforrást még a kialakulás állapotában semlegesíthessen, elejét véve az esetleges változásoknak.

Ez a berendezkedés kiválóan kiszolgálta a nemesi elit uralmi igényeit, amikor azonban a náci Németország, érdekeinek megfelelően, megszállta a „szövetséges” Magyarországot, és a hozzá hűségesebb erőket ültette a hatalomba, az is kiderült, hogy a bethleni rendszer szinte változtatás nélkül kiszolgálja a németbarát csoportokat is. Még a jobboldali ideológián sem nagyon kellett változtatni – csak „há-lásabb”-nak lenni a németek által visszaadott területekért, és az antiszemitizmust a náci felfogás szerint értelmezni –, a hatalmi intézmények is alkalmazkodtak az aktuális kívánásokhoz, és a fragmentált-frusztrált-bűnbakképző társadalom is önvédelemre képtelenül nézte még a saját vagyonát és lakását ért fosztogatásokat is, nem csupán a „nemzet érdekei” elleni fejleményeket.

Márai így foglalta össze e „szomorú” állapotokat. „Magyarország elnáciasodását hosszú időn át háromszáz ember akadályozta meg: köztük néhány régi arisztokrata. De ugyanez a garnitúra már nem alkalmas arra, hogy megakadályozza Magyarország balkanizálódását. Ezt csak öntudatos, művelt polgárság tudja megakadályozni, tehát egy emberfajta, amely nálunk teljesen hiányzik.”⁴⁶

Márai – a polgár szemszögéből közelítve a magyarországi eseményekhez-változásokhoz – világosan látta azt a „minőségi romlást”, amely a bethleni korszakhoz képest a hazai politikában és közéletben végbement az Anschluss követően, azonban arra is felfigyelt, hogy az uralmi berendezkedés és a hatalomtechnikai eljárások zöme ekkor alapozódott meg, és logikusan következett ezekből, hogy aztán a háborút követő hatalmi vákuumban – más érdekek mentén – folytatódjék.

„A magyar szellem, a magyar politikai akarat ez évtizedekben hasonlíthatatlanul szabadabb és demokratikusabb volt, mint abban az évtizedben, amely az Anschluss után következett; de megközelítően sem volt ez a szabadság oly általános, mint az első világháborút megelőző liberális korszakban, A nagy sorskérdésekről az írók, újságírók, tudósok, államférfiak most is beszéltek, de a hangjukat, mihelyst a dolgok lényegét pedzették, rögtön lefogta a hivatalos szájkosár. A magyar bíróság a trianoni évtizedekben engedelmesen kiszolgálta a nagybirtokrendszer védelméért rette-gő legfelsőbb hivatalos hatalmat. A nagy, független bírák korszaka elmúlt. A jogot nem igazi bírák, csak jogászai alkalmazottak mérték, a világnézeti pereket átlátszó

⁴⁶ Márai Sándor: *Napló 1943-1944*, i. m., 132. o.

elfogultsággal vezették a politikai hatalmasságok. Minden magyar író, újságíró és politikus a börtön, az állásvesztés, a társadalmi meghurcoltatás veszélyeivel nézett farkasszemet, ha írásaiban olyan problémát mert érinteni, melyet a hivatalos tekintélyek „destruktív”-nak bélyegeztek. Az irodalom e korszakban csak akkor volt állami és egyházi áldással dédelgetett jelenség, ha a „keresztény, nemzeti” irányzat szólalóit fújta. Ahogy később a bolsevisták számára minden és mindenki „reakciós” volt, aki nem követte engedelmesen a marxista-leninista eszméket, úgy a trianoni Magyarországon „destruktív” volt mindenki, aki a társadalmi fejlődést másképp képzelte el, mint a nagybirtokosok titkos és nem is titkos társaságai által hivatalba ültetett politikai, kulturális ellenőrök parancsolták. Ha valaki kételkedni mert az üzletszerűen és iparszerűen népszerűsített „keresztény, nemzeti” elvek helyességében, rásütötték a destruktivitás vádját, s ez a vád legtöbbször egyértelmű volt a kenyérvesztéssel, a társadalmi lehetetlenüléssel, mert az igazi értelme mindig ez volt – ha nem is mondták ki –: bolsevista. A „re-akció”, mint ez ilyenkor mindig történni szokott, már régen elfeledte vállalkozásának alibijét, az 1919-es Tanácsköztársaság kísérletének ürügyét. Már önmagában és önmagáért élt, hatott, virult és cselekedett.”⁴⁷

„Mintegy két esztendővel az Anschluss napja után már nem lehetett felismerni a magyar sajtó régi arcát. Ez az új, náci ügynökök által szerkesztett, írott, és a mind tájékozatlanabb, a német háborús győzelmi hírektől megtévesztett magyar közönség által buzgón vásárolt sajtó nem tisztelt többé semmiféle erkölcsi, emberi megegyezést: a családi becsületet éppen úgy nem kímélte, mint az emberi tisztességet, [...] –, az életveszélyes fenyegetőzés sajtója volt ez.

A leírott, vádaskodó és hazudozó rágalom mögött ott állott a karhatalom, készen reá, lesújtani mindazokra, akiket ez a sajtó feljelentett a nyilvánosság előtt, mert egyénisége, munkássága „keresztény, nemzeti szempontból” káros és nem kívánatos: a titkos karhatalom elsőbben – amely talán még veszélyesebb volt, mint a hivatalos –, majd ahogy múlt az idő, és komorodott a nácik és magyar elvbarátaik számára a világhelyzet, a hivatalos, katonai és közigazgatási karhatalom is szolgálatukra sietett. Nem volt messze az idő, amikor e körvadászaton menthetetlenül terítékre került mindenki, akit ez a sajtó célba vett.”⁴⁸

A kortárs, és újságírással is foglalkozó Márai igazán szemléletesen mutatja be azt a folyamatot, ahogy a századelő sokszínű és nyitott sajtója a század közepéig egy egydimenziós, a politikát kiszolgáló embertelen propaganda- és igazságosztó-gépezetté vált, melynek bármely személy, párt, szervezet, csoport, mozgalom, társaság stb. áldozatául eshetett, a mindenkori hivatalos és nem hivatalos hatalom megrendelésére. Leírja, hogy az ország „sorskérdéseiről” a Monarchia időszakában „szabadabban” és „demokratikusabban” lehetett beszélni a sajtóban, mint a Horthy-időszakban, és bár működött a rendi

---

⁴⁷ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 52-53. o.

⁴⁸ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 108. o.

bűnbakképző eljárás és megbélyegzés – „nemzetellenes”, „hazaáruló” – ekkor is, azonban alapproblémákról e liberális korban lehetett vitázni - véleményt nyilvánítani és a hivatalostól eltérő álláspontot képviselni. A két forradalmat és Trianont követően mindez megszűnt: volt az öncenzúra, a hivatalos gondolkodásmódtól-ideológiától eltérőknek nekiment a politika vezérelte sajtó, akikre meghurcoltatás, állásvesztés és börtön várt, netán kiutasítás-kiutálás az ország elhagyására. Az Anschluss után méginkább eldurvult a sajtó, hiszen az „... a családi becsületet éppen úgy nem kímélte, mint az emberi tisztességet”, és a párhuzamos hatalom erősödésével – amikor a hivatalos mellett a náci elkötelezettségű csoportok „titkos karhatalmai” nem is titkoltan önállósították magukat – már vérre ment az újságírás. Ugyanis messze túllépve a lejáratás, a gyalázkodás vagy a vádaskodás szerepkörén tényleges igazságosztó intézménnyé lépett elő: akit itt „elítéltek”, annak nem csupán a vagyona, de az élete is szabad prédává vált. Márai jelzi, hogy e folyamat a kommunista hatalomátvétellel sem szakadt meg, egyértelművé téve, hogy bár az egymást követő „jobb- és baloldali” rendszerek és rezsimiek verbálisan egymás tagadására, gyűlöletére, gáztetteik elítélésére stb. alapoztak hazánkban, a gyakorlatban nagyon is innovatív módon használták fel elődeik embertelen hatalomtechnikai eszköztárát. E folytonosság a koncepciók perекben is kimutatható – „... a világnézeti pereket átlátszó elfogultsággal vezették a politikai hatalmasságok” már a Horthy-időszakban is, mint később, a Rákosi-rezsimben – de a „polgár” és a „polgárság” elleni több évtizedes hajszája is logikus következetességgel átvitt „jobb- és baloldali” rendszereken.

„A náci és német elvbarátaik megfizetett ügynökeik által szerkesztett, írt és nagy tömegek által olvasott lapokban, folyóiratokban elkezdődött a vádaskodás a polgári életforma, a polgári világszemlélet és a polgári műveltség ellen. A faji gyűlölködéssel és származási hengegessel párhuzamosan elkezdték az osztályizgatást. Ez a folyamat is „történelmi távlatban” érthető csak igazán: kezdték a náci azzal, hogy zsidónak, s egyáltalán senkinek nincs helye az országban, aki „idegen fajú”, és befejezték, tíz évvel később, a bolsevisták azzal, hogy az országban senkinek sincs joga élni, dolgozni, hivatalt viselni, műveltséget tanítani, kenyeret keresni, aki „osztályidegen”, tehát nem kétkezi mezőgazdasági vagy ipari munkás leszármazottja. ... Ez a folyamat is kérlelhetetlenül logikus, könyörtelenül következetes volt.

A nemzetiszocialista, magyar nyelvű hetilapok és újságok megkezdték támadásukat a „zsidó polgárság” ellen, s a kommunista, magyar nyelvű hetilapok és újságok tíz évvel később – nagyon csekély változtatással, csaknem szó szerint – újra lenyomatták e támadásokat, csak éppen – nem is minden esetben – elhagyták a „polgár” mellől a „zsidó” jelzőt. A magyar náci sajtója elevenen szerkesztett hetilapokban, valóságos polgárellenes szaklapokban kezdett támadni mindent és mindenkit – nemcsak a zsidó polgárságot –, aki a polgári osztályhoz tartozott, ebben az életformában élt, a polgári műveltség eszmekörében nevelkedett. Először gúnyosan, csipkelődő, lekicsinylő hangnemben, később „szakszerűen”, de zagyván összegereblyélt

„tudományos” és „történelmi” érvek segítségével kezdték bizonyítani, hogy a polgárság mint rend, életforma, szellemiség: túlélte önmagát.”⁴⁹

Itt is nyomon követhető az önjáró uralom logikája. A Monarchia „idegen-szívű” polgárosodó rétegeiből Trianon után miként vált a kudarcokért liberális bűnbakká előléptetett, és ezzel párhuzamosan politikailag-társadalmilag másodrendűvé lefokozott tényező, amely a harmincas években folytatta vesszőfutasát. Előbb faji alapon is gyaláztott, de megtúrt társadalomalkotóvá, majd a negyvenes években már vagyonek Kobzása-ra és társadalomkívülségre kárhozott elemmé minősítette a politika. A történelmileg rövid, sikertelen és torzóban maradt pályafutását aztán a kommunista hatalomátvétel után „osztályidegenként” fejezte be, mint politikai akarattal megszüntethető, a társadalomfejlődésből egy tollvonással kiiktatható osztály-réteg. E közel sem épületes hatalomtechnikai eljárást – melyet egyértelműen intézményesített társadalomrombolásnak nevezhetünk – még tragikusabbá teszi az a tény, hogy – mint szó volt róla – hazánkban nem is volt európai értelemben vett polgárság. Így a nyilas idők „polgárellenessége” kimerült a zsidó és más vagyonok fosztogatásában, de a későbbi államosítások – néhány modern vállalat kivételével – sem jártak különösebb társadalmi haszonnal, hiszen zömében a korabeli fejlett világtól messze elmaradó technikai-technológiai felszereltséggel rendelkező és néhány főt foglalkoztató kisüzemekről volt szó.

Márai kitűnő megfigyelő, hiszen – a fentiekén túl is – számos olyan jelenségegyütttest és folyamatot jelez, melyek modernitás-ellenes mintázata napjainkig kimutatható a magyar politikában, politikai kultúrában. Közülük az egyik az, amit az „államosított erőszak”, az „intézményesített agresszió”, vagy a „legalizált tyúktolvajlás” problémájaként, mint hosszútávú társadalomalakító tényezőt azonosít. Erről a következő rövid definíciót adja: „Az egyéni kegyetlenség büntudatot szül. Az intézményesített kegyetlenség helyzeteket szül, melyek saját tehetetlenségi súlyuk következtében újabb kegyetlenségekre készítenek,”⁵⁰

Nos, az egymást váltó „jobb- és baloldali” rendszerek, rezsimek, csoportok és személyek az elődeik által elkövetett önkényre, jogtalanságra és „kegyetlenségre” hivatkozva követték-követik el ugyanazon vagy hasonló politikai, gazdasági, társadalmi, jogi vagy erkölcsi visszaéléseiket hazánkban. Számukra a hivatalos politika rangjára emelt agresszióval, kriminalizálással vagy korrupcióval jellemezhető időszakok történelmi tanulságai nem ezeknek a „nemzet érdekében” történő kiküszöbölése a jogállamiság irányába való határozott elmozdulással, ellenkezőleg: az, hogy ha a jogtalanságokat a „jobb- és baloldali” – egyébként „gonosztevőkét” megtagadott – politikai elődeik elkövethették a „nemzet”, valamely ideológia, előjogok stb. nevében, akkor ugyanezek ürügyén saját érdekeik mentén ők is megtehetik. Ebben a politikai kultúrában a történelemnek nincs tanulsága, vagy ha van, csupán annyi, hogy az előző

⁴⁹ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 112-113. o.

⁵⁰ Márai Sándor: *Napló 1943-1944.*, i. m., 176. o.

rendszer „gazságaira” és így tagadására kell (lehet) építeni: itt a mégoly „kegyetlen” történelmi eseményeket is csupán ürügyként használja az új politikai garnitúra saját uralma kiépítéséhez. Ha úgy tetszik, fontos politikai érdekek fűződnek a magyar történelem „jobb- és baloldali” rendszerek és rezsimek uralmi egymásutánjaként való fel fogásához, hiszen az előzetes „bűnök” utólag is igazolhatók. Továbbá nem kell semmit sem megindokolni, mert elég csupán visszautalni történelmi eseményekre, intézményekre, ideológiákra stb.; nem kell felelősséget vállalni, mert a „bűnöket” ők követték el és nem mi, az „igazi magyarok”; és nem kell építkezni, mert a „nemzeti érdeket” csak a mi rendszerünk-rezsimünk képviseli, az ország romlásának ők az okai.

A másik jelenségkör, amelyet Márai „bugris” problémaként azonosít, szintén beépült a hazai kultúrába és politikai gyakorlatba. „S amikor Hitler bevonult Bécsbe, a magyar reakciós polgári és kispolgári rétegek és a velük lelkesedő, háború utáni katonatiszti és hivatalnoki társadalom minden idegével érezte, szimatolta, hogy elérkezett a nagy zsákmány és osztozás órája.

Reményükben nem is csalatkoztak. Ha rövid időre is, a zsákmányolás és harácsolás olyan lehetőségei nyíltak meg számukra, amilyent a magyar történelem a török- és tárdúlás ideje óta nem ismert. És még valami elkezdődött ezen a napon: a minőségellenes ressentiment, a fogyatékosági érzéstől kínzott átlagember bosszújának korszaka, amely tartott anschlusson, háborún, ostromon, összeomlason, majd a „felszabadulás”-nak nevezett tragikus és torz közbjáték után, a vörös lobogók árnyékában, és tart, különös áttételekkel, ma is. Mint a cseréljünk-fácskát gyerekjáték alkalmával – a játékot mindig mások játsszák, de értelme ugyanaz: - aki szenvedett a társadalmi, gazdasági, szellemi versenyen belül az elől helyezettek vagy az elsőrendűek létezésének ténye miatt, most úgy érezte, elérkezett a pillanat, amikor az erőszak és hamis jelszavak segítségével kárpótolhatja magát minden vélt vagy valóságos mellőztetés, elmulasztott érvényesülési lehetőség sérelmeiért. Ez az erőszakos elégtétel sokak számára éppen olyan fontos volt, mint az anyagi zsákmány. Mindenki, aki nem volt elég erős, tehetséges, szorgalmas és jellemes, hogy megtalálja az életben azt a kárpótlást és elégtételt, amelyre vágyott, de amelyre tudása, képességei és egyénisége nem jogosították fel, úgy érezte, itt a pillanat, amikor elfoglalhat egy állást, társadalmi helyzetet, hivatalt, melyre különben soha nem lett volna jogcíme: a „mellőzöttség” jogán a bugris úgy érezte, jogcíme van a kárpótláshoz és érvényesüléshez. De az élet versenyében minden előjog ellenérzést kelt. Úgy tetszik, az embernek az élet irtózatos perében nincs joga máshoz, csak igazságosságához; s ezt a jogot is milyen szűken mérik! ...

Elsőbben az történt: a bugris, egy idegen hatalom védelme alatt és akaratóból úgy érezte, végre joga van a „mellőztetés” után a „kárpótláshoz”. Mi volt ez a „kárpótlás”? A pallér, aki nem volt elég tehetséges és szorgalmas, úgy vélte, itt a pillanat, amikor versenytárgyalás feltételeinek megkerülésével elkaparinthat egy zsíros repülőpálya építkezést, az orvos, akinek nem voltak betegei, mert nem bíztak tudásában és diagnózisában, egyszeriben módot látott reá, hogy kinevezzék főorvosnak egy

közkórházban, az ügyvéd, aki tyúkperekkel bíbelődött eddig, a „számarányos zsidótörvény” jóvoltából elérkezettnek látta az időt, hogy besétáljon valamelyik nagybank vagy iparvállalat jogtanácsosi irodájába. A rossz író, a közepes vagy tehetségtelen ripacs úgy vélte, itt a pillanat, amikor végre ő is kizsarolhatja, származása előjogán, a sikert és a tapsokat. S amikor az esztelen és megalázó faji törvények végül a nemi életet is származási okmányok engedélyének szügyencölöpéhez pellengérezték, a csalódott szerelmes úgy érezte, ütött a pásztoróra, amelyet a fajvédelmi törvények jóvoltából eltölthet azzal a személlyel, aki eddig másnak, zsidónak adta érzelmeit. A groteszk, a lehetetlen is megvalósult e pillanatban. A városligeti cirkuszban egy zsidó származású törpe bohócot ezzel az indoklással tiltottak el szomorú-komikus mestersége gyakorlásától: „Zsidó nem lehet törpe.” Az ámokfutó társadalom szemét valamilyen sárga köd borította el. Amikor néhány évvel később a kommunisták ugyanilyen igazságtalan, jogtalan igénnyel foglaltak el állást, szerepkört, tisztséget: a jobboldali társadalom úgy érezte, a kommunisták jogfosztása igazolja az ő múltbeli bűneit. Ez a gonosz és tragikus tévedés talán a legmélyebb erkölcsi bukás, amelyben a magyar kispolgári és polgári társadalom ez évtized során elmerült.”⁵¹

Bár Márai a náci Németország által hatalomba juttatott németbarát csoportok és nyilasok általi zsákmányolás kapcsán írja le a „bugris-jelenség” hivatalos politikai rangra emelkedését Magyarországon, ténylegesen ennél jóval összetettebb kérdéskör húzódik meg a háttérben, amit szerzőnk is jelez, amikor egyúttal szóba hozza a „minőségellenes” működésmódot. Ugyanis eleve „minőségellenes”, ha egy politikai garnitúra az addig fennálló félféudális társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok-állapotok megóvására, változatlan módon történő újratermelésére rendezkedik be, miközben a fejlett országok mozgásirányát a modernizáció folyamatai kondicionálják, és a sajátját is ezek feszegetik. Önmagában „minőségellenes”, ha a politika a két kudarcos forradalom után a polgárosulás progresszív képviselőit az ország elhagyására vagy hallgatásra kényszeríti, B-listázza, a kritizálókat bíróság elé állítja, egzisztenciálisan fenyegeti és társadalmilag ellehetetleníti. E zártságra szerveződő berendezkedés további jellemzője, hogy hivatalból korlátozza a társadalmi helyzet megváltoztatásának az esélyeit, vagyis az iskolai, a területi, a politikai, a társadalmi stb. mobilitás szűk keretek közé szorításával fontos ösztönző, motiváló és dinamizáló „emberi” tényezőktől fosztja meg társadalmát. Itt az egyén pályafutását, hivatali előrehajtását, szakmai érvényesülését, presztízsét vagy társadalmi elismertségét sokkal inkább valamilyen jogcímen megszerzett-osztogatott előjogok, családi-rokonsági kötelékek, a rendszer és a hivatalos ideológia iránti hangos elkötelezettség, szolgálalkúság stb. határozza meg, mint kvalitásai, felkészültsége vagy teljesítménye. Egy zárt és a külföld irányába is zárkózó társadalom gazdaságát sem jellemezheti nyitottság, versenyszellem és teljesítményelv, következésképpen e

⁵¹ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 53-55. o.

szférát sem a szakszerűség, az innováció vagy a versenyképesség mozgatja-uralja, hanem a politikai, rokoni, baráti, haveri stb. kötelékek, ahogy azt Leopold a „színelvt kapitalizmus”, a „politikai vállalkozások” kapcsán már a századelőn jelezte. A frissen megkaparintott politikai hatalomnak a zsákmány-elv szerinti helyfoglalás-kiépítése szintén kontraszelektív – ahogy arra Márai a negyvenes években felfigyelt – hiszen itt a politikai megbízhatóság, ideológiai elkötelezettség köré szerveződik a kiválasztás. Továbbá e mechanizmus révén a társadalom minden szféráját igyekszik ellenőrzése alá vonni az új uralmi csoport, egyszersmind kielégítve az érdekből, netán meggyőződésből mellé szegődő újságírók, tudósok, színészek, költők, házmes-terek, orvosok, tanárok, muzsikuskok, vállalkozók stb. hatalom- és karriervágyát, és persze anyagi igényeit.

A „bugris-jelenség” mindenütt kimutatható: ahol a politika nem engedi a társadalom adott szakterületeit vagy alrendszerait (pl.: oktatás) saját igényeik, szükségleteik és törvényszerűségeik szerint működni-változni-fejlődni; ahol az egyébként természetes társadalmi sokszínűséget hivatalos egyenruhába kényszerítik; ahol a szakemberek helyére pártkatonákat állítanak; ahol politikai-ideológiai megfontolások felülírják a szakmai szempontokat; ahol nem a teljesítmény és a minőség számít, hanem a pártelkötelezettség, a rokoni-baráti-haveri kapcsolatok, vagy ahol a politikai és/vagy személyes megbízhatóság fontosabb, mint a szakmai felkészültség és a kvalitások. A „bugris-jelenségnek” a modernizációval ellentétes gondolkozás-, kiválasztás- és működésmódja eléggé nyilvánvaló, hiszen nem csupán a politikai szférában érhető tetten minőség- és teljesítményellenes hatásai és kontraszelektív következményei, hanem a gazdaságban is, illetve a társadalom egészében.

A vázoltak ismeretében röviden érintenünk szükséges a korabeli bürokrácia állapotát, amelynek a kiegyezés időszakától való szerveződését Bibó az alábbiakban foglalja össze.

„Röviden: a magyar igazgatás nagyobb részét a maga eredeti társadalmi feltételeiből kinőtt, de annak uralmi beidegzéseit tovább őrző igazgatási apparátusnak a saját hatalmi helyzetének a fenntartására irányuló erőfeszítése jellemzi. A magyar közigazgatásnak ez az alapjellege hatott ki sok tekintetben az eredetileg gyakorlati, életszerűbb és demokratikusabb városi, műszaki és községi igazgatási szervezetekre is.

Tovább súlyosbodott ez a helyzet az első világháború után, amikor a magyar igazgatásban „középosztály” név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek a proletárforradalom visszahatásaként immár tudatos társadalmi önvédelemre rendezkedtek be. Ugyanakkor azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorítása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, tovább növelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségeit tudatosan összekapcsolták a „középosztály” konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével.

A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél, csak éppen kevésbé volt ennek tudatában, és nem tudott élni ezzel a hatalommal. Mert a hivatal hatalma kis hatókörű közép- és kisegyzisztenciák sokasága között oszlott meg, amelyek az absztrakt Hatalom szolgálatában és tiszteletében élvén, nem kutatták különösebben, hogy ez a hatalom miből tevődik össze.

Ebben a helyzetben véglegesültek a magyar közigazgatás beteg, zsákutcába szorult voltának a jellemző tünetei, melyeket a következőkben foglalhatunk össze: a kulcspozíciók eldugulása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének az elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés végletes előnkényesítése és végül a központi hatalomnak saját onnipotenciájába való belefulladása. Ezeknek a vonásoknak a beható elemzése útján fedezhetjük fel a magyar közigazgatás problémájának részeleleit, és találhatjuk meg végső megoldását.”⁵²

A kortárs, és egyébként a témában szakértő Bibó leírásához-jellemzéséhez aligha lehet valami újat hozzátenni a Horthy-időszak bürokráciájának tevékenységét, szellemiségét illetően: a kormánypolitika szolgálatát – a saját érdekei szem előtt tartásával – hivatali kötelességének tartó bürokrácia működésében nyilvánvalóan felesleges bárminemű szakszerűséget, racionalitást, hatékonyságot vagy szakmai elhivatottságot-teljesítményt keresni. Ez egy, a fennálló politikai berendezkedést szolgáló módon kiszolgáló, klientúraként szerveződő, de saját zsebre is játszó, a társadalomtól élesen elkülönülő, önmagát az uralmi helyzetben lévőkhöz soroló hierarchizált rétegek együttese volt. Mivel a világválság egyfelől kiélezte a társadalmi problémákat, köztük e rétegeket is, másfelől Hitler hatalom-átvételével az európai revízió is erőre kapott, e „középosztály” új tájékozódási pontokat keresett, hiszen – átlátva a Bethlen nevével jelzett nemesi elit és Horthy hatalmi térvesztését; alternatív jobboldali csoportok-személyek előretörését; a többes hatalom valóságában saját helyzete ingatagságát – új protektor után kellett néznie, ha a jelenlegi ténylegesen elveszti a hatalmát. E társadalmi funkcióit, képzettségét, szellemiségét, mintaadó szerepét, a nemzethez való viszonyát stb. tekintve kétségtelenül fontos, de a szolgai szerepében bármely hatalom által „lecserélhető” „középosztály” viselkedésének politikai kiszámíthatóságát a szintén kortárs Szabó Zoltán szociográfiájában meglehetősen kétségesnek ítélte, amikor ezt írta: „... szolgálni a jelenlegi urat, de egyben szolgálni azt is, aki jövőbeni ura lehet”.⁵³ A fentiek egyértelműen utalnak a „bugrisjelenség” hatásmechanizmusaira: ha egy ország bürokráciája személyi, politikai és egzisztenciális függőség elve szerint szerveződik-szelektálódik, akkor bármely hatalmi vákuum, rendszer- és rezsinváltás vagy külső függőség időszakában nem azt

---

⁵² Bibó István: A magyar közigazgatásról (1947). In: *Válogatott tanulmányok, 1945-1949*, Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1986., 483-484. o.

⁵³ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Szociológiai füzetek 10., 263. o.

latolgatja, hogy a „nemzet érdekében” mit kell tennie, „... hanem, hogy kihez kell alkalmazkodnia”.⁵⁴

Márai ezt még szemléletesebben írja le: „Kis nyomorultak: hogy sietnek „résztvenni”, nem elmaradni, nem veszélyeztetni az „állást”, a „fix”-et! Az emberek nem is olyan aljasok, mint amilyen nyomorultak.”⁵⁵

Mint szó volt róla, a vázolt időszak előítéletes, eleve önvédelemre beálló, gyűlölködő-megbélyező politikai-ideológiai propagandájában számos közismert fogalom (pl.: társadalmi fejlődés, tradíció, liberalizmus, demokrácia, forradalom, szabadság, haladás, nép, munkás, polgár) elvesztette eredeti jelentését, kiüresedett, átértelmeződött, kizárólag negatív tartalommal telítődött, hívó szó lett gyűlöletre és kiközösítésre, vagy egyszerűen szitokszóvá vált. Ennek dezorientáló és társadalomromboló hatásaira Bibó számos tanulmányában kénytelen kitérni, részben eloszlatandó az adott fogalom használatával kapcsolatos félelmeket és félreértéseket, részben bemutatva ezeknek a modern nyugat-európai fejlődésben betöltött szerepét. A Nemzeti Parasztpárttal összefüggésben írott tanulmányában kitér például a polgárosodás, a forradalmiság, a tradíció, haladás tartalmi problémáira.

„A tulajdonnak e formái között, a családi ház és a kézipáros-műhely mellett az egyik legfontosabb éppen a mezőgazdasági kisbirtok. A polgárosodás programjának ezek az aktuális tartalmai azonban csupán megnyilvánulási formái egy mélyebb tartalomnak, mely végsőleg az egyetemes európai társadalomfejlődés történeti folyamatából következik, és a gazdasági, kulturális és politikai síkon egyaránt tudatos, önálló, szabadságával élni tudó, kiszolgáltatottságot nem tűrő emberek, osztályok vagy uralmak pusztá eszközévé le nem süllyeszthető ember ideáljának az elfogadását jelenti. [...] Szükséges azonban, hogy a történeti és termelési formához kötött burzsoá és a jogi fogalomként szárazodó állampolgár között elevenen tartsuk a polgárosodásnak a szabad emberré válást jelentő teljes értelmét. Igaz ugyan, hogy ez az emberideál a polgári társadalmakban alakult ki, azonban csakis a politikai forradalom tüzén keresztülment polgári társadalmakban. [...]

A radikalizmus éles szembenállást jelent a múltat mindenáron megőrizni akaró irányzatokkal. A parasztpárt nagyon világosan tisztában van azzal, hogy politikai és társadalmi fejlődés terén a magyar múlt olyan tévutak sorozata, hogy nálunk a múltra volt közkeletű hivatkozások csaknem mindig meg vannak terhelve kártékony hátsó gondolatokkal, önző érdekekkel vagy megzavart értékszempontokkal. Különös bizalmatlanságra ad okot az, hogy ma nálunk a múltra való hivatkozás csaknem mindig bizonyos jelszavak tiszteletében, frázisok ismétlésében vagy eszmei formulák proklamálásában áll, melyek mögött nem áll ott vagy legalábbis széles területen megrontatott a társadalomnak a szóban lévő eszmével való valóságos átjártsága s a

⁵⁴ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, Szociológiai füzetek 10., 263. o.

⁵⁵ Márai Sándor: *Napló 1943-1944*, i. m., 158. o.

társadalom egészének a mélyen beidegzett valóságos gyakorlata, ami minden igazi tradíció lényege.

Nem jelenti tehát ez a radikalizmus azt, hogy a parasztpárt ne volna tisztában a tradíció jelentőségével. Különösen érzi és mindenekfelett magáénak tudja a szabadság eszme magyar tradícióját. Minthogy azonban erre leginkább áll az, hogy eleven társadalmi gyakorlat nélkül, merő jelszószerűségében semmit sem ér, a parasztpárt döntő fontosságú feladatnak érzi a társadalom elemi, önkormányzati, helyi érdek-képviselői, szövetkezeti egységeiben a spontán szerveződés, közös munka és demokratikus ügyintézés szabadsággal teljes gyakorlatának a kiegészítését. [...]

A forradalmiság 19. századi lendülete a legújabb időkben némi törést szenvedett. A 19. század első felében uralkodott romantikus forradalmiság ellenhatásként már a kommunizmus is nagyon erősen kiemelte forradalmiságának tudományos, rendszeres és keményen célratörő elemeit, s amennyit nyert ily módon tudatosságban és gyakorlatiasságban, annyit veszített is félelmek felkeltésével. A forradalmiság eszmeköre azonban az igazi nagy törést a fasizmussal kapta, amely kisajátította a forradalmiság lendületét, eljárás módjait és a tömegekkel való kapcsolatát, azonban ugyanakkor megszakította a forradalmiság ügyének és a haladás ügyének eddig magától értetődő kapcsolatát, s úgy vélte, hogy a forradalmiság erejét megfelelő propagandával bármely tetszés szerinti politikai rendszer érdekében mozgósítani lehet.

Ez a felfogás éppen úgy, mint a propaganda mindenhatóságába vetett hit, végsőleg hamis, s hamis volt az a forradalmiság is, amely ilyen feltevésekből megszületett. Mindez azonban alkalmas volt arra, hogy a forradalmiság gondolatát és gyakorlatát a gonosz és tudatos politikai szervezés fegyvertárának, egyik cinikusan felhasználható eszközének tüntesse fel, és ennek megfelelően mindenféle forradalmisággal szemben az eddiginél nagyobb ellenérzést és rémületet keltsen fel.

Döntően fontos, hogy a forradalmiságot ettől a hitelvesztéstől megtisztítsuk, jelentőségét, igazi tartalmát és határait világosan megállapítsuk. Különösen szüksége van erre a parasztpártnak, több okból is. Először azért, mert a parasztpárt egyik fontos szellemi erőforrása a magyar forradalmiság, mindenekelőtt a nagy paraszt- és magyar forradalmak tiszta hagyományainak az ébren tartása. Ez pedig, ha valóságos ébrentartást akarunk, nem merülhet ki egy olyan történelmi szoborrá merevítésben, amely – az ellenforradalomból jól ismert eljárásmóddal – a múlt forradalmait dicsoúti, de időszerűségüket és tanulságukat minden lehető módon tagadni igyekszik. Másodszer azért fontos a parasztpárt számára a maga forradalmiságának tisztázása és megerősítése, mert ma nagyon előtérben van a demokráciának egy merőben formatisztelő felfogása, ez pedig semminek a számára nem olyan veszedelmes, mint éppen a parasztpárttól képviselt ügy, a parasztság teljes felszabadulása számára. [...]

A forradalmiság mindenekelőtt annak a felismerését jelenti, hogy minden olyan társadalomban, amely hódítók uralma és hódítottak alávetődése útján jött létre – s az északiak kivételével ilyenek az európai társadalmak mind –, a demokráciának, a nép

uralmának előfeltétele az, hogy az alávetettek megszabaduljanak a felettük kialakult hatalmi és uralmi szerkezetek társadalmi, és ami talán még ennél is fontosabb, lélektani nyomása alól. Meg kell tapasztalniuk, hogy az úr és szolga viszonya nem szükségszerű és nem megdönthetetlen, hogy a hódítók uralma és egyáltalán minden társadalmi tekintély nem természetfeletti erőkön, hanem az alávetettek alávetődésén, beleegyezésén nyugszik. Fel kell ismerniök tehát, egyedül rajtuk áll, hogy passzív alávetődés helyett aktív közösségi közreműködésen alapuló tekintélyeket emeljenek maguk fölé. Ez a felszabadulás sehol sem történt simán és békességesen, s a felszabaduláshoz mindenütt szükséges volt, hogy a nép valósággal és láthatóan megtapasztalja a királyok és királyi szolgák hatalmának a lealázását. A nyugati demokráciák bölcsőjénél mind forradalmak állanak, s azok nem voltak sem vértelenek, sem erőszakatlanok.”⁵⁶

Mint látható, Bibó egyfelől alapos társadalomtudományi tevékenységet végez, amikor az olyan politikai célból lejárátott, meghamisított és félelemkeltésre használt fogalmakat, mint a polgár, polgárosodás, radikalizmus, szabadság, forradalom, forradalmiság vagy demokrácia megkísérel úgy tisztázni, hogy eredeti tartalmukat felidézve egyben történelmi-kulturális-politikai jelentésváltozásaikra is utal. Másfelől a második világháborút közvetlen követő európai és hazai hatalmi vákuumban politikai megalapozó munkát is végez – és nem csupán a Parasztpárt számára – amikor a magyar történelem tévútjairól beszél, vagy arról, hogy a politikát hazánkban kizárólag uralmi mechanizmusként – úr-szolga viszonyként – működtették, elhítelve a lakosság jó részével, hogy ez így van jól, mert a hatalom „természetfeletti erőkön” nyugszik. Szól korának politikai manipulációról: arról, ahogy a fasiszmus a forradalmiságot uralmának hatalomtechnikai eszközévé silányította, elválasztva egymástól a forradalom és a haladás ügyét, továbbá másutt arról, hogy tévednek, „... akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén; de nem eshetnek azoknak a jó demokratáknak a tévedésébe sem, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói uralmon vannak.”⁵⁷ Vagyis egyértelművé teszi, hogy ezek a fogalmak csupán szép szavak, politikai beszédek üres kellékei, mert a demokrácia, a szabadság stb. tartalmai az emberek napi társadalmi tevékenységében kelnek életre, melyek gyakorlására a magyar népnek azideig nem volt alkalma-lehetősége.

Ebben az összefüggésben talán nem érdektelen feltennünk azt a kérdést, hogy mi az a plusz „magyar”, amit a Horthy-időszak berendezkedése adhatott a visszacsatolt területek lakosságának politikai intézményekben és kultúrában, társadalmi haladásban-viszonyokban, de akár a hazafiságban. Márai, aki kassai születésűként

⁵⁶ Bibó István: A Nemzeti Parasztpárttól (1947), In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, i. m., 429-438. o.

⁵⁷ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje (1947), In: *Válogatott tanulmányok 1945-1949.*, i. m., 465. o.

régi ismerősein, barátain keresztül tájékozódhatott a Felvidék visszacsatolását követő hétköznapi valóságáról, meglehetősen keserűen, de kendőzetlenül ír a „rég Magyarországot” húsz év utáni helyfoglalására. „Mi, a trianoni Magyarország képviselői, akik most viszontláttuk ezt a földet, megdöbbenve eszmélhettünk rá, hogy a Dunamedencében a mi hazai életformáink, társadalmi berendezkedésünk, világnézetünk felett elhaladt az idő. Nem a régi Magyarországot hoztuk, hanem egy kísértetszerű, eltorzult változatát annak, amire a felvidéki őslakosok emlékeztek. [...]

Ezen a napon nemcsak az elszakított országrész tért haza Magyarországra, hanem visszatért a „méltóságos úr” a Felvidékre, visszatértek a kísértetek, a magyar félmúlt megdöbbenő, elevenen maradt árnyai, a műveletlen és orrhangon tárgyaló, pecsétgyűrűs bíró, adóhivatalnok, városi skribler, aki silány fizetését azzal pótolja, hogy a rácson át az úriember leereszkedő vagy elutasító hanglejtésével beszél a „felekkel”. Visszatért a szigorúan úr-cseléd társadalomra tagolt Magyarország ellen-szenves hangja, a hajbókolós köszönetés divatja, a „kérek alássan” és az „alázatos tisztelettel” udvariaskodó magyar társadalmi divat, ... [...]

A közigazgatási és katonai rendszer, melyet hoztunk, úgy rendezkedett be ezen a területen – rögtön az első óráitól –, mintha nem is haza, egy magas műveltségű, urbánus, a demokrácia alapfogalmaival már megismerkedett magyar közösség életébe térne meg, hanem valamilyen gyarmati területre, ahol korbáccsal, pálinkával és kereszttel kell a bennszülötteket móresre tanítani. [...]

„... hangosan gyanakodott, és ezt a gyanakvást hivatalos, katonai ténykedés közben is kimutatta, hogy az a magyarság, amely ismerte az utódállamokban a demokráciát, megbízhatatlan az úri, a „keresztény, nemzeti” Magyarország szempontjából. [...]

Morogva, gyanakodva ültek be a hivatalokba az „anyások” – a felvidéki őslakosok, keserű humorral, így nevezték el az anyaországból küldött közigazgatási és katonai hivatalnokokat –, s egy türelmetlen, tájékozatlan, mindenképpen idejétmúlt hazafiaskodás jelszavaival nekikezdtek a „rendcsinálásnak”.⁵⁸

Nos, a középkori polgári hagyományokkal is rendelkező kassai polgárság a Magyarországhoz történt visszacsatolást a politikai-társadalmi-kulturális modernizáció szempontjából inkább történelmi visszalépésként élte meg, mint bárminemű haladésként. Ugyanis az őslakosok emlékeiben a Monarchia-beli századforduló dinamikus fejlődő, polgárosodó, demokratizálódó, liberális stb. Magyarország képe élt, és amit húsz évvel később viszontkapott, az ennek „... egy kísértetszerű, eltorzult változata” volt, a maga „úr-cseléd” tagoltságával, a „méltóságos úr”-ával és a hivatalos úri „keresztény, nemzeti” ideológiájával. Az anyaországhoz való visszatérés korabeli indulatgazdag, megható ünnepi eseményei a hivatalos politika és az őt követő „anyások” tevékenységében „rendcsinálást”, ha úgy tetszik, a „bugris” helyfoglalását jelentette, ahol a mindenkori uralmi csoport írta elő – mert a nemesi csoportot a

---

⁵⁸ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*, i. m., 90-93. o.

nyilas náci barát csoport követte –, hogy számára mi a „hazafiság”, a „magyarság”, és ki a „hazafi”, és ki a „magyar”, és persze, mi a „nemzeti érdek”.

„Húsz év után először tértem ez este szülővárosomban nyugovóra. Otthonom már nem volt ebben a városban, s ezért a régi szállodában nyitattam szobát. Amikor éjfél felé a szálloda előcsarnokába léptem, nagy botrány fogadott: részeg, fiatal tisztet karjánál fogtak idősebb, józan vagy kevésbé italos tiszték, és csitították, mert a részeg fiatal tiszt mámoros, hazafias indulatában meg akarta pofozni a szálloda öreg portását, aki – az italos hadfi szerint – „megsértette őt”, „nem köszönt tisztességgel”, „szemtelenül válaszolgatott” stb. „Majd megtanítlak én téged demokráciára!” – üvöltözte, boros csuklások közepette, a fiatal katonatiszt. Idősebb társai elhurcolták. A portás, akit még gyermekkoromból ismertem, a felvidéki magyar családoknak ez az öreg ismerőse, aki a cseh időkben végig a régi szálloda portásfülkéjében, posztján maradt, bizonyosan nem volt tiszteletlen új vendégéhez, a fiatal magyar tiszthez, de valószínű, hogy nem köszönt „alázatos tisztelettel”, mert a cseh időkben megszokta, hogy az egyszerű „jó estét” is megteszi vendégeinél a kívánt hatást. Ez a „majd megtanítlak a demokráciára!”, melyet az ünnepi estén a hazatért városban elrikkantott egy részeg fiatal tiszt, alaphang volt: a visszacsatolt területekre akkor és később kivezényelt „anyások”, hazulról küldött közigazgatási és katonai egyéniségek legtöbbször lelkében visszhangzott ez a pedagógiai fenyegetés. Ennek a félelmes-utálatos csatakiáltásnak visszhangjával a fülemben és lelkemben mentem fel a szállodaszobába, hogy húsz év után először álmra hajtsam a fejem szülővárosomban. Riadozva aludtam, és kínos, szorongásos álmaim voltak. Amikor a hajnal megvirradt, nemcsak az éjszaka, hanem húsz elmúlt esztendő álmaiból is felébredtem. Hogyan is mondta Churchill: „A tények többet érnek, mint az álmok.” Egy álommal szegényebbek lettünk, szembe kellett nézni a tényekkel.”⁵⁹

*

A II. világháború befejeztével – hasonlóan az elsőhöz – úgy zárul le egy történelmi korszak hazánkban, hogy nincs folytatása, pontosabban folytathatósága. Először is azért, mert olyan célokra szerveződött a két világháború közti rendszer, amelyekkel vagy a győztes hatalmak vagy a magyar társadalom többsége – netán mindkettő – nem értett egyet. Ezt Márai röviden így foglalja össze: „Mi történt itt huszonöt éven át? Egy érdekszövetkezet, a feudális nagybirtok védelmében, Trianon ürügye alatt prolongált huszonöt éven át egy rendszert, mely finom és kevésbé finom terrorral elnyomott, elszikkasztott mindent, ami minőségi törekvés volt. Mindenki zsidó volt, vagy zsidógyanús, vagy zsidófeleséges, vagy dekadens angol- és franciabarát, szabadkőműves és kommunista, akit joggal lehetett gyanítani, hogy minőséget akar. Az érdekszövetkezet nem akart minőséget; Kolozsvárról és Kassáról kiabáltak, hogy itthon ne változzon

⁵⁹ Márai Sándor: *Hallgattam akartam*, i. m., 97-98. o.

semmi, s nem mondhatta el senki, hogy Kolozsvárt és Kassát csak úgy lehet visszaszerezni, ha itthon olyan minőségi Magyarországot építünk fel, melynek vonzereje van a környező államok népeire és az elszakított magyarságra is.”⁶⁰

A történeti határok Magyarország javára történő visszaállításának törekvéseivel egyetlen nagyhatalom sem értett egyet – sőt a trianoni határok némi módosításának reménye is inkább a hitegetés-vágyakozás kategóriájába sorolható, mint a realitásokéba – így a szövetségesek határozottan meg akartak szabadulni attól a magyar politikai garnitúrától, amely uralmi rendszerét alapvetően erre a revíziós propagandára építette. És ugyanettől az „érdekszövetségtől” akart egyértelműen megszabadulni a magyar társadalom többsége is, amely a földkérdés megoldását az ország egyik legalapvetőbb problémájának tekintette, és ennek részeként a feudális nagybirtokrendszer olyan típusú megváltoztatását, amely nagyságrendekkel több nincstelen magyar család számára biztosított volna valamiféle megélhetést. Tekintettel arra, hogy mindezek egyben a társadalom polgári típusú átalakítását-átalakulását is feltételezték – a földbirtokviszonyok gyökeres politikai újrendezése, az „úr-cseléd” viszony, a földforgalom „szabaddá” tétele stb. – a nagyhatalmak és a hazai népesség zöme egyetértésre jutott a társadalom ilyen irányú változtatásának szükségességében is.

Másodszor azért sem volt folytatható a két háború közti berendezkedés, mert ennek nem volt egyetlen olyan elitcsoportja sem – politikai, katonai, igazgatási, rendészeti, értelmiségi stb. – amely a háború forгатagában és a német megszállás idején képes és hajlandó lett volna a szuverén Magyarország érdekeiért kiállni. Következésképpen mind a lakosság, mind a Szövetségesek meglehetősen bizalmatlanok voltak irányukban. Sőt, mivel közülük nem kevesen hatalmaskodtak, visszaéléseket, bűncselekményeket, esetenként háborús bűnöket követtek el, inkább elszámoltatásra-felőlősségvonásra számíthattak, semmint arra, hogy pozícióikban a következő kormányok-rendszerek számítanak rájuk. Aztán azért sem volt folytatható, mert a győztes nagyhatalmak új elvek és új érdekek-hatalmi viszonyok mentén próbálták rendezni Európa térképét, melyek egymással sem harmonizáltak. Ugyanis a győztesek közt ült a kapitalista országokkal kinyilvánítottan is rivalizáló szocialista Szovjetunió, amely a két háború közti időszakban meglehetősen elszigetelten élte mindennapjait, azonban a kapitalista szövetségesei oldalán elért hadi sikerei okán nem csupán Berlinig jutott, de az attól keletre eső balti, közép-kelet-európai és balkáni területeken is katonái állomásoztak. E katonai realitásoktól ugyan nem teljesen függetlenül folytak a párizsi béketárgyalások, melynek sikerében a Szovjetunió is érdekelt volt, hiszen az egyes országok által aláírt békeszerződések a győztesek ellenjegyzésével nemzetközileg kötelezővé és jogilag támadhatatlanná váltak, függetlenül attól, hogy az adott ország később mely befolyási övezetbe került. Így aztán egyetlen kelet-európai

---

⁶⁰ Márai Sándor: *Napló 1943-1944.*, i. m., 195-196. o.

ország sem mondhatta, hogy a Szovjetunió egyoldalúan kényszerítette rá a békeszerződést, legfeljebb azt, hogy a nyugatiak cserbenhagyták őt.

És az Anschluss után megerősödő többes hatalom, illetve a háború végétől kialakuló hatalmi vákuum okán sem volt folytatható a két háború közti rendszer. Egyes személyek, csoportok, mozgalmak és pártok már a háború alatti határozott kiállással a hatalmi mező szereplőjévé váltak – kvázi alternatívát kínálva a fennálló berendezkedéshez képest – míg mások csak akkor jelezték igényüket politikai megmérettetésre, amikor a háború már elsodorta az előző uralmi garnitúrát. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a győztes hatalmak előírták a velük ellenséges politikai erők feloszlatását, tiltását és üldözését – ide értve a politikához, pártokhoz áttételesen kapcsolódó ifjúsági és más szerveződéseket-mozgalmakat is – továbbá határozottan igényelték a velük együttműködni hajlandó új politikai szereplők megjelenését: így sokakban olyan érzetek alakultak ki, mintha a politika „tisztá lappal” indulhatna a történelem sodrásában, illetve mintha az ország „jobbá tétele” csak az emberi szándékokon múlna, azt csupán „akarni kell”.

Pedig az örökség súlyos volt: az ország nyolc hónapon át hadszínterré vált, és a német és a nyilas kiszállítások, illetve a szovjet és a román csapatok rekvirálásai következtében a nemzeti vagyon mintegy 40%-a ment veszendőbe. „A gyáripari be rendezések 54%-a, a sínhálózatnak 40%-a, a mozdonyoknak több mint kétharmada, a marha-, ló-, sertés- és juhállománynak 44–80%-a pusztult, illetve veszett el. Az emberéletben elszenvedett veszteségek ennél is megrendítőbbek voltak. A 21 milliós lakosságból az első világháborúban odaveszett 530 ezer fő, azaz 2,5%. A második világháborúban a 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer pusztult el.”⁶¹ Emellett jóvátétel fizetésére kötelezték az országot; a német tartozásokat a szovjeteknek kellett kifizetni; a magyarországi német vagyon is szovjet érdekeltségbe került, továbbá a szovjet csapatok ellátásáról is az országnak kellett gondoskodnia: mindezek együttes összege megközelítette az 500 millió dollárt. Már a vázoltak is jelentős terhet jelentettek a lepusztult ország számára, melyeket tetézték a helyreállítási szükségletek (pl.: hidak, utak, épületek), a halaszthatatlan beruházások, az éveken át tartó rossz mezőgazdasági terméseredmények, a pénzügyi nehézségek, a társadalmi-politikai bizonytalanság, a külföldi segélyekből való kimaradás, és végül a szovjet minta szerinti szocialista rendszerre való áttérés, amely kezdettől a szovjet nagyhatalmi érdekeknek megfelelően a háborús készülődés jegyében szervezte-működtette gazdaságát és társadalmát.

Hangsúlyoznánk azonban, hogy az örökség más vonatkozásai sem voltak kevésbé súlyosak. Bár a szegénység és az alultápláltság már a háborút megelőzően is tömegeket érintett, azonban a háborús kiszállítások, a kényszergazdálkodás és a pusztítás időszakában szinte a lakosság egészére kiterjedtek az ellátási nehézségek,

⁶¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 268. o.

amit a hatóságok fejadag- és jegyrendszer bevezetésével gondoltak orvosolni, természetesen kevés sikerrel. A beszolgáltatási kényszer vagy a rekvirálások szintén ismert hivatalos intézmények voltak a háború alatt, melyek a jegyrendszerrel együtt különféle okok folytán – rossz terméseredmények, jótételti szállítások, az itt állomásozó csapatok ellátásának kényszere, majd a téészesítés stb. – a háborút követően jőszerivel egészen az 1950-es évek közepéig fennmaradtak. Röviden: hazánkban a lakosság megélhetési és ellátási körülményeit mintegy másfél évtizeden át a háborús időszakra jellemző állapotok és intézmények uralták, melynek indokoltságáról a politikusokon túl senki sem volt meggyőződve, így az jelentősen megterhelte a népesség közérzetét, teljesítő- és tűróképességét.

Az örökség politikai vonatkozásai hasonlóképpen rásütötték bélyegüket a háborút követő időszakra. Mint arra Bibó, Márai vagy Szekfű megjegyzései utalnak, a politikai szféra élesen elkülönült a társadalomtól és a gazdaságtól, és nem a kor kihívásaival és saját fejlettségével-fejlődési lehetőségeivel adekvát célokat követett a különféle osztályok-rétegek érdekét-törekvéseit képviselni hivatott pártok közvetítésével, hanem bizonyos nemesi-úri elitcsoportok különös politikai akaratát jelenítette meg. E berendezkedésben a „nemzet” még mindig az „úri osztály” volt, így a „nemzeti érdeket” is kizárólag ő fogalmazhatta meg és képviselhetette, hiszen olyan politikai szisztémát működtetett, ahol csak a kormánypárt győzhetett, ahol a baloldal tiltott volt, illetve csupán „bűnös” statisztaként lehetett jelen, és ahol a forradalom is csak jobbról jöhetett. Továbbá, ahol a társadalom alapvetően identitás nélküli alattvalókból állt, mert az eltérő osztályok-rétegek önszerveződését-érdekmegjelenítését korlátozták-tiltották, és a politikai elit „bölcshatóságán” múlt érdekeik figyelembe vétele-beszámítása, alkalmasint, ha az állam által engedélyezett-felügyelt „szakmai szervezeteik” ennek hangot adhattak a politikusok előzetes egyetértésével. Láthatóan a rendszerben már Trianont követően olyan hatalomtechnikai eljárásokat vezettek be és működtettek – pl.: politikai megbízhatóság, elszámoltatás, tisztogatások, B-listázás, meghurcoltatás, a pártok (ez esetben baloldali) és szerveződések törvényben megfogalmazott tiltása, a szakszervezetek állami vezénylése, ellenőrzése – melyeket előbb a németbarát és nyilas csoportok, majd a háború után a „demokratikus” erők, aztán a kommunisták használtak-„fejlesztettek” politikai nyomulásaik során és hatalmuk kiépítésénél. Nyilvánvalóan tartalmi, ideológiai szempontból, az ország javát-érdekeit, a politikusok felkészültségét, tisztességét és céljait stb. tekintve számottevő különbségek voltak eme hatalomtechnikai eszköztár megokolását-bevetését illetően, azonban az sem vitatható, hogy a népesség egésze, különösképpen a hagyományos elképzeléseket, értékeket, habitusokat hordozó falusias-agrárius lakosság képtelen volt követni a gyorsan és szélsőségekben mozgó politikai ideológiai hullámverést, amely állandó bizonytalanságot és félelmet keltett. Méghozzá évtizedeken át, hiszen a társadalom és a gazdaság mesterséges, vagyis kimondottan politikai-ideológiai indíttatású „megőrzésére” avagy éppen „megváltoztatására” irányuló törekvések már jóval a szovjet szocialista modell

bevezetése előtt jelen voltak hazánkban – gondoljunk a nagybirtokrendszer mindenáron való „megőrzésére”, majd mindenáron való felszámolására, a kisajátításokra, államosításokra, kitelepítésekre stb. –, hogy aztán a kommunista totalitárius rendszerben „összegződjenek”. Mindent egybevéve a vázoltak – rendszerektől és háborútól-békétől függetlenül – a tulajdon-, a vagyon-, a termelés-, a megélhetés- és a jogbiztonság hiányára, egzisztenciális kiszolgáltatottságra, a kiszámíthatatlan jövőre, a fenyegetettség és félelem évtizedeken át tartó állapotaira utalnak. Ezekre az alattvalókba mélyen beívódó tapasztalatokra, érzésekre, indulatokra, félelmekre stb. ne csupán a háborút követő bizonytalanság éveiben meglóduló tömeges kivándorlás, az 1956-os robbanás és az ismételt tömeges országelhagyás felidézése kapcsán gondoljunk, hanem amikor azt látjuk, hogy rendszer-, de kormányváltásokkor is lökészerűen megugrik az „erőt” felmutatni és/vagy félelmet kelteni képes agresszív pártok taglétszáma és támogatottsága. A mögöttes történelmi tapasztalat azt jelzi, hogy a pártok máshonnan meg nem szerethető előnyöket, „előjogokat”, hatalmat, alkalmasint kézzel fogható gazdasági hasznot, vagyont, tulajdont stb. kínálnak tagjaiknak-támogatóiknak, és persze védelmet, akár törvénytelen ségek elkövetése esetén is. Tény, hogy a választók „politikusabb” része mindmáig jobban „érti” és fogékonyabb a lejárato, gyűlölködő, fenyegető hangú stb. propagandára-programokra, mint ahogy az is, hogy a másik részük viszont igyekszik távol tartani magát a politika „hazug és szennyes” világától visszahúzódva a privát szférába – már amennyire ez lehetséges. Egy további nem elhanyagolható hányaduk pedig változatlanul politikától „érintetlen”, de általa ide-oda sodort alattvalóként viseli a hazai rendszer- és/vagy kormányváltások csapongásait: ők nem részei még a politika (állam) által szervezett társadalomnak sem, legfeljebb, ha a szolgáltató állam irányába módosítják funkcióit.

Arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió mikor határozta el az általa megszállt közép-kelet-európai országok – köztük hazánk – saját képére formálását, többféle utalással találkozhatunk. Milovan Djilas, aki többször is beszélgetett Sztálinnal efféle témákról a háború alatt, azt állítja, hogy ez már ebben az időszakban is eldöntött kérdés volt. „Ez a háború nem olyan, mint a régiek; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut. Másként ez nem lehet.”⁶² Mások – más adatok alapján – úgy látják, hogy Magyarország nem szerepelt sem a „bekebelezendő” (pl.: balti államok, Besszarábia), sem a „vazallus kommunista” országok (pl.: Lengyelország, Románia, Bulgária) listáján, e területen egy 10-15 éves „átmenettel” számolt a szovjet vezetés. Nyilvánvaló, hogy ezen előzetes elképzelések, a katonai térfoglalás vagy a békeszerződések mellett olyan fejlemények is szerepet játszottak a végső döntésben, mint az atombomba léte és Japán területén történt bevetése, és, természetesen, Nyugat Európa – ide értve Angliát is – hatalmi-gazdasági

⁶² Idézi Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, i. m. 274. o.

kifulladására és leértékelődésére, kiszolgáltatottá téve ezen országokat is ellenségnek és szövetségesnek egyaránt. Churchill fultoni beszéde egyértelmű jele volt a felismerésnek és ösztönzője egy merőben új hatalmi rend kiépülésének, jelezve, hogy Európa nyugati részének társadalmi-gazdasági berendezkedése, biztonsága stb. egy kontinensen kívüli szövetséges kapitalista nagyhatalom – az Egyesült Államok – érdekeitől-jóindulatától függő tényező lett csupán, mely nagyhatalom viszont érdekeitől és a katonai realitásoktól vezérelve a szintén szövetséges és győztes kommunista nagyhatalomra volt kénytelen hagyatkozni a megszállt közép- és kelet-európai országok jövőjét illetően. Ez utóbbi térség államai a szovjet szándékok-intelmek alapján már nem fogadták el az Európa gazdasági újjáépítését célzó Marshall-terv ajánlotta gazdasági segítséget – melyet a szovjet vezetés olyan kihívásnak tekintett, amely gazdasági eszközökkel gondolta felborítani a kialakult katonai realitásokat – így aztán felgyorsultak a befolyási övezetek szervezésére irányuló folyamatok. Mivel a nyugati együttműködés szálai a politikai befolyáson, a katonai szövetségen (NATO), a társadalmi-gazdasági berendezkedésen túl a gazdaságra is kiterjedtek, a Szovjetunió követte ezt a mintát, hatalmi helyzetbe hozva az általa támogatott kommunista pártokat, megszervezve a Varsói-szerződést és a gazdasági együttműködés (KGST) intézményét.

Nos, a vázoltak a magyar modernizáció jövője szempontjából sajátos, egészen pontosan abszurd helyzetet teremtettek: olyat, amelyet a következő rendszerváltásig – jóllehet közben a szocialista párt rendszerkorrekciót hajtott végre – nem is tudott a hatalom feloldani, így az ország ismét sodródó pályára került. Az abszurd szituáció egyik eleme az, hogy a Szovjetunió a magyar kommunista pártot nem valamiféle, a hazai gazdasági-társadalmi fejlettséggel adekvát szocialista vagy kommunista berendezkedés kialakítására ösztönözte, hanem az általa Moszkvából ide telepített emberekkel a saját, a „lenini elveken” nyugvó és az 1920-30-as években Sztálin által „bejártott” totalitárius kommunista rendszerét vezettette be. Mint szó volt róla, Lenin eredendően egy elmaradott, gazdaságilag-társadalmilag fejletlen, falusias-agrárius stb. országot gondolt a nyugat-európai értelemben vett polgárosodás nélkül – vagyis polgárság és munkásság hiányában – politikai forradalommal-eszközökkel és ipari modernizációval gyors ütemben „átrepíteni” egy „fejlett, egalitárius és kizsákmányolásmentes” világba. A politikai mozzanat alapvető volt a hatalom megszerzésén és a politikai monopolhelyzet kialakításán túl – ez a munkásosztály nevében történt – a társadalom ezen ideológiára hivatkozó átalakításában is, hiszen ily módon tulajdonokat-vagyonokat lehetett államosítani, társadalmi osztályokat-rétegeket lehetett egy tollvonással megszüntetni, egyenlősíteni (proletarizáció) vagy kinevezni: miközben erre a fejlett társadalmakban évszázadok kellettek. Az iparosítást, pontosabban a gyors („erőltetett”) iparosítás elsőbbségét szintén kizárólag politikai döntésnek tartották, melynek realizálását a terv-utasításos rendszer hivatott garantálni. Jánossy Ferenc a szovjet modellel Magyarországra is átültetett „erőltetett

iparosítás” formulájának a kialakulásáról és működéséről 1969-ben a következőket írta:

„A Szovjetunióban lényegében biztosítva voltak az erőltetett iparosítás alapvető előfeltételei, s ezek a következő tényekből adódtak:

- A) A népesség a háborút és a polgárháborút követő időkben végtelenül igénytelen és áldozatkész volt.
- B) A mezőgazdaság – bár jelentékeny mennyiségű munkaerő-tartalékokat adott át az iparnak – továbbra is el tudta látni a népességet élelmiszerral (még ha az ellátás színvonala átmenetileg csökkent is).
- C) Az ország természeti kincsei elég bőségesek voltak ahhoz, hogy az ipar nyersanyagigényét és energiaszükségletét fedezzék.
- D) A természeti kincsek bősége következtében a nyersanyagok exportja a gépek és berendezések importját is fedezni tudta.

E négy körülmény következtében a Szovjetunióban a gazdasági egyensúly – súlyos átmeneti nehézségek ellenére is – hosszabb távon fenntartható volt még az erőltetés olyan üteménél is, amely mellett az ipar éveken keresztül jóformán csak önmagát látta el (és csupán minimális mértékben a lakosságot). Az ipar, az energia-termelés, a bányászat és szállítás évekig egymást kölcsönösen ellátó üzemek csaknem teljes körét alkotta. Ez a kör el tudta ugyan látni a Szovjetunió hadiiparát, a lakosságnak és a mezőgazdaságnak viszont csak a legszükségesebbet nyújtotta.”⁶³

Ez a magyar iparosítás delelőjén – az 1960-as évek végén – készült Jánossy tanulmány, amely a korabeli új gazdasági mechanizmust volt hivatva „támogatni”, a maga diplomatikus megfogalmazásában világít rá a szovjet szocialista modell jelzett eklektikus jellegére. Arra, hogy ennek a lenini szocialista-kommunista vízió elvi-ideológiai alapvetései csupán egy részét képezték, hiszen emellett megjelenik e fejletlen („színlelt kapitálista”) ország gazdasági (netán katonai) függőségi helyzetbe kerülése kivédésének szükséglete a fejlett országokkal szemben (imperializmus); aztán a cári Oroszországtól örökölt nagyhatalmi státusz megőrzése és a katonai versenyképesség fenntartása; továbbá a modernizáció ezen szükségleteknek való megfeleltetése és bármi áron történő gyorsítása. Mint az idézet is rávilágít, a gazdasági függőség elkerülése és a nagyhatalmi pozíció fenntartása oly mértékben megterhelték a hatalmas kiterjedésű elmaradott ország gazdaságát, hogy ezt csupán a lakossági ellátás terhére és a mezőgazdaság – meg persze az oktatás, egészségügy stb. – rovására volt képes a „szocialista állam” teljesíteni. Az „igénytelenség” és az „áldozatkészség” finom megfogalmazásban a kommunista ideológia humanista, jóléti, életszínvonalbeli és messianisztikus ígérvényei „átmenetinek” jelzett felfüggesztésére utalnak. A lakosság élelmiszerekkel való ellátásának „csökkenése” viszont már azt a más forrásokból

⁶³ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, *Közgazdasági Szemle* 16., 1969/7-8., 814-815. o.

ismert tragikus tényt rögzíti, hogy ez a tömeges éhezés, éhhalál, padláslesöpérések, kényszerbeszolgáltatások, lázadások, internálótáborok stb. formáját öltötte, mely állapotok évtizedeken át a szocialista modernizációs modell jellemzőiként állandósultak. A magyar lakosság ebből kapott mintegy fél évtizedes ízelítőt a Rákosi által átültetett szovjet modell bevezetésekor, amely itt is lázadáshoz-robbanáshoz vezetett, csak hogy ezt már nem lehetett eltussolni a nyugati világ előtt.

Könnyen belátható, hogy mindezek az állam jelentős felértékelődését hozták magukkal, hiszen egy fejletlen ország sikerrel kecsegtető modernizációja csak úgy megköveteli az állam aktív és hatékony közreműködését, mint a katonai versenyképesség biztosítása vagy a lakosság elemi ellátási szükségletei kielégítetlensége okán állandósult elégedetlenségek, feszültségek, lázongások stb. kordában tartása. Az állam, az azt uraló párt, az általuk meghatározott szükségletek elsőbbsége minden más előtt vitathatatlan tényre rögzültek – ez utóbbiakat a terv-utasításos rendszeren keresztül ellenőrizni-garantálni is tudták – annál is inkább, mert a különféle fórumok-dokumentumok gondoskodtak ezeknek a „nemzeti”, a kommunista ideológiából következően „osztársadalmi érdekként”, „szocialista célként” való felmutatásáról. Meg természetesen annak egyértelművé tételéről, hogy az „osztársadalmi érdekek-célok” megfogalmazására kizárólag az előbbieket, a párt-állam jogosult(ak), és mindazok, akik ezt vitatják, netán kétségbe vonják akár kül-, akár belföldön, a „haza”, a „nép”, a „haladás”, a „szocializmus ellenségei”, és ennek megfelelő elbánásban részesítendőek.

Jánossy Ferenc utal a szocialista modell autarch jellegére – a hazai közgazdászok-politikusok számára ez nem volt ismeretlen korábról sem – ugyanis az ország hasonlóképpen versenyképtelen iparral rendelkezett és devizahiánnyal küzdött, mint a Szovjetunió. Azonban amíg az utóbbi gazdag nyersanyagkészleteinek köszönhetően ellentételezni volt képes a nyugatról beszerzett, fejlett technológiát hordozó és versenyképes terméket produkáló ipari berendezéseit-gépeit, addig hazánk ennek (is) hiányában modernizációs mókuskerekbe került, melyet a szerző extenzív iparosításként ír le:

„Ez az állapot spontánul alakult ki az erőltetett iparosítás első felfutási szakasza közben és azt követően, mégpedig a következő módon: Az ipar extenzív bővítése – új gyárak építése, valamint a már létezők extenzív tovább-bővítése (az a bővítés, amelyet félrevezető módon az üzemek „rekonstrukciójának” nevezünk) – már kezdetben igénybe vette úgyszólván a teljes beruházási kapacitást, olyannyira, hogy a meglévő üzemi berendezések modernizálására beruházási kapacitás egyáltalán nem maradt. Az iparnak így módon történt extenzív bővítése folytán egyre nőtt az importszükségletünk nyersanyagokban anélkül, hogy exportképességünk – legalábbis a fejlettebb országokkal szemben – ennek megfelelően növekedett volna. Avégett, hogy az importszükséglet exportfedezetét mindezek ellenére biztosítsuk, kísérletet tettünk az ipari termelés még erőteljesebb fokozására, de ismét csak az ipar további extenzív bővítése útján. (...) Az így kialakuló – látszólag elkerülhetetlen – spirális

folytán mindenekelőtt a gépek és üzemi berendezések egyre növekvő állományának modernizálása szorult háttérbe. Különösképpen szűkült ezáltal – legalábbis az ipar tartósan elhanyagolt és így felhalmozódott korszerűsítési igényeihez képest – az a lehetőség, hogy iparunkat Nyugatról importált gépekkel fejlesszük.

A folyamat következtében tehát jelenleg érvényesül ugyanaz a hatalmas makrostrukturális feszültség, amely a mezőgazdaságból az iparba irányuló gyors munkaerő-átvándorlás folytán alakult ki. Ez a feszültség előnyös annyiban, hogy ezek számára teremtette meg az ipari munka tapasztalatai és ismeretei elsajátításának lehetőségét. Egyidejűleg azonban ma is nagy számban léteznek olyan üzemek, amelyek technikai felszereltségét már évtizedek óta alig korszerűsítették, amelyekben tehát az ismeretek kibontakozásához minimálisan szükséges feszültség is hiányzik.”⁶⁴

Miután Jánossy e tanulmányát 1969-ben írta – amikor az ország már túl volt a Rákosi-korszakon, a Hruscsov-beszéden, az 1956-os forradalmon, a szocializmusról vallott kánonok korrekcióján, a fogyasztói társadalom kibontakozásán, az űrverseny kezdeti időszakán, a posztindusztriális társadalom ígérletén, az új gazdasági mechanizmus előkészítésén, de a „Prágai tavasz” bukásának árnyai még nagyon is kísértettek – felteszi azt a kérdést is, hogy vajon az iparosítás vázolt „szocialista” modellje alkalmazható lenne-e az „igazi” kapitalizmus – melyet ő „tisza piacgazdaságnak” nevez – körülményei közt is. Erre nemleges választ ad.

„Kézen fekvő, hogy a „tisza” piacgazdaság, vagyis a rentabilitási követelmény korlátlan érvényesülése elvileg kizárja az erőltetett ütemű iparosítás útjának még a lehetőségét is. Tőkés vállalkozó számára ez az út nem járható. A tőkés nem engedheti meg magának a „gazdaságtalan beruházást.” Aztán felteszi azt a kérdést is, hogy az iparosítás ezen útja – amelyben az ipari foglalkoztatottság nemzetközileg is magas aránya nem egy fejlett-modern ipari államot takar, hanem mögötte csupán egy kvázi-fejlett”, kényszerpályán mozgó iparosodó társadalom rejtőzik – hazánk esetében folytatható-e és hova vezet. „A tervgazdálkodás kétségtelen előnye, hogy a fejlődés olyan útjait is megnyitja, amelyek a tiszta piacgazdaság számára szóba sem jöhetnek: így az erőltetett ütemű iparosítás útját is. Ez az előny azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy ez az út akkor is választható, ha – bizonyos konkrét körülmények folytán – nem vezet a remélt eredményhez, hanem idővel zsákutcának bizonyul.”⁶⁵

Az idézet arra a sajtószerűségre is rávilágít, hogy a szovjet modellben a modernizáció alatt elsősorban a gazdaság, ezen belül is az ipar modernizációját értették, és az 1950-es évek szovjet háborús készülődései okán ezt szinte kizárólag a nehéziparra szűkítették. Mindezekre némi magyarázatul szolgál, hogy az elmaradottság valóban a gazdaság és az ipar területén volt szembeötlő, míg az ideológia-utópia összefüggésében

⁶⁴ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, i. m., 814-815. o.

⁶⁵ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja, i. m., 809. o.

a munkásosztály nevében történt hatalomátvétel és -gyakorlás igényelte az ipari munkásság létszámbeli gyarapodását egy agrár-falusias társadalomban. Az azonban, hogy az ipari üzemek számának és az ott foglalkoztatott munkásság létszámának a gyors növekedése és magas aránya a „szocialista” gazdaság és társadalom fejlettségének a mutatójává vált – függetlenül az ipari berendezések, technológiák stb. modernségétől, valós teljesítményétől, az azokat működtető munkások felkészültségétől stb. – egyfelől kiürítette és értelmetlenné tette a modernitás, a fejlettség vagy a szocializmus fogalmait. Másfelől a propagandisztikus fogalomhasználat nyomán a politikai apparátus és elit (egy része) is dinamikus „fejlődési-fejlettségi” ábrándokban ringatta magát, holott a munkásság nagyobb hányada döntően elavult, évtizedekkel korábbi – alkalmassint muzeális – műszaki-technológiai felszereltségű üzemekben dolgozott, zömében igénytelen, alacsony felkészültséget-munkakultúrát igénylő, szakmai előmenetelt és kihívást nem biztosító körülmények között; ennek megfelelően a fejlett országok piacain eladhatatlan termékeket előállítva. Jánossy Ferenc tanulmánya ezen állapotok ismeretében beszél „kvázi-fejlett” szocialista „ipari társadalomról” – mint ahogy egy fél évszázaddal korábban Leopold Lajos leírta a „színlelt kapitalizmus” korabeli magyar variánsát –, ahol a faluról bejáró munkásság és/vagy falun lakó családjaik az „első gazdaságbeli” tevékenységüket befejezve mezőgazdasági termelést végeztek a „második gazdaságban”, és ahol a nyári-őszi csúcsmunkák idején alkalmanként szintén üzemek álltak le napokra a földekre kituduló „ipari” munkásság hiányában. Fontos tény tehát, hogy a hazai szocialista elit egy része nem csupán felismerte, de a továbbiakban az élére is állt a rendszerkorrekció lehetőség szerinti realizálásának: mert nem gondolta a kvázi-fejlettséget (gazdasági fejletlenséget) reprodukálni. Így a modernizáció fogalmát a gazdaságban a piaci mechanizmusok, a fejlesztések-innováció és az érdekeltségi viszonyok megváltoztatása stb. irányába is kiterjesztette és a mezőgazdaságot szintén bevonta e fogalom alá, iparszerű modern termelési rendszerek kialakítását szorgalmazva az 1970-es és 80-as években.

Miután tehát e felfogásban a modernizációt a gazdaság, az ipar és műszaki területre próbálták leszűkíteni – hasonlóképpen a Horthy-időszak gyakorlatához – egy-szersmind azt is jelezték, hogy a politikai szférában és a társadalomban nincs szükség erre, hiszen a hatalom munkásság nevében történt megszerzésével és a társadalom politikai-ideológiai átalakításával (pl.: államosítás, osztályok-rétegek megszüntetése, proletarizáció) a szocialista társadalom „alapjait” lerakták: a rendszer legfeljebb némi csiszolásra-szépítésre szorul. A párt politikai monopóliumhelyzete az utópiával igazolható volt, a legitímálását alátámasztandó azzal, hogy nem csupán a nép és a szocializmus ügye iránt elhivatott és küldetéstudatos, de tudományosan is felkészült, az elméletet-utópiát fejleszteni képes és karizmatikus vezetői is vannak. A „kizsákmányolás” és a társadalmi „egyenlőtlenségek” szélsőséges formáinak a megszüntetését szintén alapvetően megoldottnak tekintették – két osztály, egy réteg elmélet – és a lakosság különféle intézményeken át (pl.: iskola, szakszervezet, szemináriumok, ifjúsági szervezetek,

agitáció) történő ideológiai-tudati meggyőződését, átnevelését, szocialistává alakítását vélték már csak megoldandó feladatnak. Mindent egybevéve e téren is a hatvanas évektől indultak meg az áttörési kísérletek, amikor a jóléti ígérvények és az életszínvonal, az oktatás stb. szempontjai kerültek előtérbe hazánkban. A társadalomtudományok fellendülésével (pl.: szociológia, történelem, pszichológia, politológia) aztán már a nyolcvanas évek elejétől jelentős politikai-gazdasági tényezők körében általánosan elfogadottá vált az a felismerés, hogy az ország modernizációja nem képzelhető el egyetlen szférára (gazdaság) szűkítve, ez igényli a politika és a társadalom egyidejű modernizálását is. Ez praktikusán a párt politikai monopolhelyzetének és az államosított „első” gazdaság kizárólagosságának a feladását, az érdekmegjelenítés különféle formáinak életrekeltését, a társadalom önszerveződésének ösztönzését, az állam-párt társadalom feletti mindenhatóságának a felszámolását stb. jelentette.

További fontos fejleménye hazánk korabeli modernizációjának, hogy a „Szovjetunió vezette szocialista tábor” megalakításával az országot mesterségesen és minden átmenet nélkül elszakította a fejlett országoktól, amelyek eddigi modernizációja során természetes tőke-, termék-, nyersanyag- és technikai-technológiai piaci voltak, és amelyekkel kialakított vállalati-állami kapcsolatai ösztönzőleg hatottak gazdaságának-társadalmának fejlődésére. Ezzel Magyarországot a szocialista tömb részeként össze is zárta a vele hasonló fejlettségű vagy fejletlenebb környező országokkal, amelyek szintén tőkehiánnyal, technikai-technológiai lemaradással küszködtek és a centrum országok tőkekihelyezéseitől függtek, méghozzá úgy, hogy a Szovjetunió nem volt képes a korábbiakkal akár csak megközelítően is egyenértékű modernizációs közeget kínálni. Vagyis a KGST keretében nem gyorsult hazánkban a felhalmozás, nem szűnt meg a tőkehiány, állandósult az eladósodás, az országok közti munkamegosztás remélt előnyei a politikai akarat szintjén rekedtek meg, mint ahogy az innováció dinamizálása is propagandafogássá silányult. Ez utóbbi azért figyelemre méltó, mert a szovjet hadiipar, atom- és űrprogram kutatások-fejlesztések, technikai-technológiai újonságok stb. nélkül versenyképtelenné vált volna, a szocialista újratermelődési modell azonban alkalmatlannak bizonyult e vívmányoknak a polgári gazdaságba történő átvitelére és terítésére.

Mindent egybevéve azt látjuk, hogy a szovjet modell a modernizációra nyitott, annak kihívásaira érzékeny és abban aktívan részt vállaló rendszer volt, és nem feltétlenül azért, mert ideológiájában a kapitalizmust meghaladni kívánó, annál minden tekintetben fejlettebb kommunista társadalmat vizionált, hanem mert örökölt nagyhatalmi pozíciója, majd a győztes második világháború után kialakított „birodalmi” helyzetének stabilizálása modernizációs kényszer alatt tartották a mindenkori szovjet vezetést. Innen nézve ez a rendszer mindvégig kettős mintát követett és kettős mércét használt. Az egyiket a szocializmus elvi-ideológiai alapvetéseinek elvileg zárt rendszere szolgálhatta, a másikat a kapitalizmussal együtt folytatott modernizációs verseny nyitott és folytonos gazdasági, katonai, műszaki, társadalmi stb. erőfeszítésekre, megújulásra és

kompromisszumokra kényszerítő világa. Tény, hogy a Szovjetunió ebben a versenyben alulmaradt; Jánossy előrejelzése – miszerint a modell a „zsákutcsás” modernizáció útját követte – beigazolódott, mint ahogy a nagyhatalmi státusz megtartásának vitathatatlan elsőbbsége is. Ugyanis a kommunista vezetés mind az általa követett ideológiát, mind a szocialista reprodukciós modellt feladta, pontosabban át- és visszacserélte a korábban elítélt-támadott nacionalista ideológiára és kapitalista rendszerre, csakhogy nagyhatalmi pozícióiból mentse, ami még menthető.

Fontos tény, hogy a korabeli „szocialista” rendszerváltás, amely az addig fennálló „feudál-kapitalista” rendszer gyors, totális és osztályharcos átalakítását kizárólag politikai eszközökkel, a gazdasági és társadalmi alapintézmények – tulajdon, elosztás, állam stb. – gyökeres cseréjével gondolta realizálni, súlyos zavarokat okozott a társadalmi újratermelődés történetileg kialakult rendjében. A tulajdonviszonyok teljes átalakítása például nem írható le egyszerű államosításként vagy a társadalom átstrukturálódásaként, hiszen az érintettek körében egyfelől megélhetési-egzisztenciális bizonytalanságot keltettek. A parasztgazdaságok erőszakos téveszesítését kísérő egzisztenciális gondokról könyvtárnyi irodalom szól, kiemelve, hogy az államosított föld, ló, tehén, juh stb. nem egyszerűen felhalmozott vagyonelemek voltak, hanem olyan jószágok is, melyek elvétele a család-háztartások gazdálkodásán vagy életmódján túl az érintettek napi megélhetését közvetlenül is veszélyeztették. E családoknak-egyéneknek tehát más megélhetési források után kellett nézniük, a paraszti világban megszerzett státuszukat és presztízstüket fel kellett adniuk, netán lakóhelyüket el kellett hagyniuk e politikai döntés (proletarizáció) miatt. Így, amíg a világ tán boldogabb országaiban a történeti parasztság megszűnése évszázados folyamat volt, itt e rendszerváltáskor erre néhány év is elegendőnek bizonyult, de a polgárság is hasonló gyorsasággal került ki a társadalomalkotó osztályok-rétegek köréből. (A Márai által említett „államosított erőszak” ekkor már senkit sem kímélt.)

Másfelől a megszüntetett osztályok-rétegek vagyonukon, vállalkozásaikon és tevékenységükön túl sajátos tudások és habitusok, alkalmasint évszázados megélhetési-felhalmozási stratégiák hordozói, státuszok-presztízsek átörökítői voltak, melyek e társadalmi tőkék mellett kiterjedt kapcsolathálókkal, ezeket mozgatni és működtetni képes eljárások ismereteivel is rendelkeztek, továbbá sajátos, csak rájuk jellemző identitással-öntudattal bírtak. Ezek a fontos társadalomalkotó tényezők „kiiktatásukkal” veszendőbe mentek, ami szintén nem írható le csupán úgy, mint amelyekkel a társadalom „szegényebb” lett, ugyanis ezek a tulajdonnal egyenértékű társadalomalakító tőkefajtáknak tekinthetők. Aligha véletlen, hogy a vázoltak okán a magyar társadalom számottevő része gyökértelenséggel és identitászavarral küszködik: az egymást követő rendszerváltások megszakíttottságai nyomán társadalmilag-családilag talajvesztett lett, mert nem tudja, hogy honnan jött és hova megy; hol a helye és mi az értéke a társadalomban. Itt nincsenek tervezhető jövőképek, kiszámítható átmenetek és ezeket kísérő áthagyományozódások: a rendszerváltások

nem adnak módot a „valahová tartozás” átélésére, a „valahonnan származás” és a „valamit elérés” büszkeségére, mivel a mindenkori új politikai elit ideológiai alapon dönti el, hogy mely osztály-réteg „értékes”, melyik támogatandó és melyik üldözendő. Hol a nemesség, hol a polgárság, hol a munkásság került ilyen helyzetbe, hol a származás, hol a vállalkozás, hol a munka volt a fő értékképző, és mindez úgy, hogy a helyzet- és értékcserekre, a támogatottságra és üldözöttségre egy ember életében akár többször is sor kerülhetett. Nyilvánvalóan az ilyen törések súlyos károkat okoztak és okoznak a társadalom szövetében és önképének alakításában: sajátos viszonyt alakítva ki a politikához, az államhoz, más rétegekhez, a saját és a társadalom múltjához, tekintve, hogy sem történetileg, sem aktuálisan nincsenek biztosnak vélhető pontok, kapaszkodók, érvényesnek tűnő magyarázatok, értékek vagy értelmezések. Az aktuális politikai nyomulások propagandisztikus önkénye uralja ezt a szférát is.

Aztán az is rengeteg zavar forrása lett, hogy a tulajdonviszonyok gyökeres átrendezése nyomán a társadalmi helyzet átörökítésének addig szokásos és bevett formái társadalmi méretekben „érvényüket” veszítették. Ugyanis, ha a parasztbirtokok, néhány hold föld, az igavonók, a cipész- és kovácsműhely, a vegyesbolt stb. államosításával-téeszesítésével megszűnt ezen javak átörökítésének lehetősége, de a társadalom jelentős osztályai-rétegei körében továbbra is gondot fordítottak az utódnemzedékek társadalmi helyzetének stabilizálására-javítására, akkor nyilvánvalóan felértékelődtek azok az intézmények és csatornák, melyek ezt elvileg biztosítani tudták. Az iskolarendszer ennek megfelelően kitüntetett helyzetbe került, mivel azonban az egyik napról a másikra jelentkező tömegigények fogadására ezt, pontosabban a középfokú oktatási-képzési hálózatot nem készítette fel az állam, még évtizedeken át hiány mutatkozott épületben, tanteremben, gyakorlóteremben, tanárban, szakoktatóban stb., mely hiányosságok az oktatás színvonalában is kimutathatók voltak. A társadalomban versengés indult a gyerekek versenyképes iskolákba történő bejuttatására – javítandó a mobilitási esélyeket – annál is inkább, mert a felsőoktatás áteresztőképessége nem követte a középfokú iskolarendszer tömegessé válását: oda csak kevesen és felvételi vizsgát követően juthattak be. Megjegyeznénk, hogy a fiatalok és családjaik számára mindenesetre történelmileg rövid idő alatt természetessé vált a magasabb iskolai végzettség megszerzésének követelménye, mint amellyel jó szakmához és álláshoz, magasabb keresethez, presztízst biztosító foglalkozáshoz lehetett jutni és karriert lehetett építeni. Az, hogy a magasabb iskolázottság és szaktudás a társadalmi érvényesülés és mobilitás alapkövetelménye lett, számottevően ártértékelt a korábbi szocialista időszak megbízhatóságon alapuló egyoldalú szelekciós rendszerét, ami még a politikai-bürokrata elitbe való be- és előrejutásra is vonatkozott.

Hangsúlyozni szükséges, hogy a tulajdonviszonyok politikai-ideológiai alapvetéseken nyugvó átalakítása nem csupán erőszakos és nem ritkán embertelen volt – kötelező beszolgáltatás, padláslesöprések, verések, megfigyelések, internálótáborok stb. – de többnyire nélkülözött mindenféle racionalitási szempontot is, vagyis pazarló módon

bánt a felhalmozott gazdasági-társadalmi erőforrásokkal. Például olyan egyéni-családi erőforrásokra is kiterjedt, amelyek az államosított gazdaságban használhatatlanok voltak, nem növelték annak potenciálját-hatékonyosságát: gondoljunk a szegény falusi családok tehénkéjére, amely legfeljebb néhány liter tejet adott, a téeszben azonban sem tenyészállatként, sem igavonóként nem volt hasznosítható, így rövid időn belül kiselejtezték, holott az adott család élelmezésében még hosszú időn át szerepet játszhatott volna. Vagy gondoljunk az ötvenes évek kisiparosaira, akik saját munkaerejük és kézműves munkaeszközeik kicsi tára felett rendelkeztek csupán, és szerény megélhetésük biztosítására többnyire mezőgazdasági tevékenység végzésére is kényszerültek. Ugyanakkor jelentős termelési kapacitások mentek veszendőbe, amikor a nagybirtokok nagyüzemi felszereléseit – pl.: istállók, gabonátárolók, szeszyárak, gatterek, silók, gépek, tenyészállatok – elbontották, szétverték, elhordták, kibebezték, elhajtották vagy egyszerűen az enyészetre hagyták. Ezeknek néhány évvel később a téeszek gazdálkodásának a kialakításakor jó hasznát vehették volna az illetékesek (is), hiszen jelentős beruházási kapacitásokat lehetett volna kiváltani általuk, azonban hazánkban a „nemzet”, a „nép”, a „szocializmus” vagy a „piac-magántulajdon” nevében eljáró politikai-ideológiai propagandafogások – ez esetben előbb a földosztás, majd a téeszésítés - felülírták a kevéske „nemzeti vagyonnal” való gondos, takarékos és ésszerű gazdálkodásra vonatkozó „királyi” intelmeket. E politikai mintázatban a korabeli rendszerváltó politikai elit a nagybirtokot (és gazdasági tartozékait) nem tekintette „nemzeti vagyonnak”, csupán „bűnös, idejét múlt” és prédául szolgáló javakként kezelte, hogy aztán az 1989/90-es rendszerváltás új politikai garnitúrája szintén megtagadja a „nemzeti vagyon” minősítést a „bűnös állami-szövetkezeti” szféra javaitól, és azt szétverhető, széthordható, felélhető, meg persze privatizálható prédaként hívei-támogatói számának növelésére használja.

*

Az államosítások és a téeszésítés nyomán a politika megteremtette a saját gazdaságát – ez kezdetben a „szocialista”, a 80-as években már inkább az „első” gazdaság nevet viselte –, kiépítve intézményrendszerét, foglalkoztatási, felhalmozási és elosztási viszonyait, működésmódját, igazgatási és érdekeltségi rendszerét. A politika számára hosszú ideig ez volt a „gazdaság”, hiszen minden erőforrást ide csoportosítottak, erre készültek az ötéves fejlesztési tervek és ennek a teljesítményét mérték. Ettől elkülönítették a magángazdaság politika által még tolerálható formáit-ügyleteit, míg az ezek „alatti” gazdálkodási és gazdasági tevékenységeket, megélhetésmódokat stb., mint hagyományosokat és a megélhetéshez nélkülözhetetleneket engedték-elnézték-megtúrták. Ez utóbbiak főként a parasztság és a falusi lakosság körében voltak elterjedtek, tekintve, hogy aki vidéken zöldséghez, gyümölcsöshöz, tojáshoz, zsírhoz, csibéhez, kacsához stb. hozzá szeretett volna jutni, az kénytelen volt ezeket

a háztartás-gazdaság keretei közt magának megtermelni, mert a falusi üzletek ilyen termékeket nem árultak. A fentiek kapcsán figyelmet érdemel, hogy az „első” gazdaság fejlettségét hosszú ideig a Horthy-időszakból örökölt gazdaság állapota-fejlettsége határozta meg, ugyanis államosítani úgy az iparban, mint a kereskedelemben vagy a mezőgazdaságban csak azt lehetett, ami volt: ha nemzetközi hírű és piacképes árukat előállító üzem, akkor azt; ha városi-falusi vegyesbolt és cipésműhely, akkor azt; és ha 5 hold föld meg egy ló, akkor azt. Így módon az „első” gazdaság nem írható le valamennyire is egységesnek mondható-számító gazdasági ügyletekkel, ugyanis keretei között a redistribúció, az áru- és pénzviszonyokra jellemző eljárások és folyamatok csakúgy fellelhetők voltak, mint a naturálgazdálkodáséi. A paraszti-falusi naturálgazdálkodás örökségének a súlyát mutatja, hogy a hatvanas évek végéig hivatalosan is a naturális ügyletek – pl.: munkaegység, maradékelvű gazdálkodás – sokfélesége uralta az ideológiailag egyébként „fejlettebbnek” hirdetett „első” gazdaság agrárszektorát. A gépesítés felgyorsulásával, a növénytermesztés és állattenyésztés fejlesztésével, új eljárások és az iparszerű termelési rendszerek elterjedésével, a felvásárlás, feldolgozás, forgalmazás stb. modernizálásával aztán az áru- és pénzviszonyok irányába jelentős elmozdulás történt, de például a téeszek és tagjaik közti „második” gazdaságbeli ügyletek – állatok kihelyezése a háztájiba; a közös művelésű háztájji földek szakosodása paprikára, hagymára, uborkára stb. – sokasodásával még az 1980-as években is számottevő naturális ügylettel találkozhattunk.

A „második” gazdaság szintén nem volt egységes, hiszen mindenféle gazdálkodási forma, megélhetési mód, gazdasági ügylet és tevékenység ide sorolódott, ami nem csupán hivatalosan, de ténylegesen sem fért be az „első” gazdaságba. Ugyan a „második” gazdaság kiterjedtsége, állapota, a résztvevők köre, ügyleteinek formái, hivatalos megítélése és funkciói az államszocializmus időszakában folytonosan változtak, az alapvetően a történetileg örökölt modernizációs deficittel, az „első” gazdaság alacsony teljesítményével („hiány”) és az áru- és pénzviszonyok fejletlenségével függött össze. Elsősorban is azzal, hogy mivel a lakosság nagy része az „első” gazdaságbeli alkalmaztatása ellenére sem volt képes az onnan származó jövedelmeiből megfelelő szinten élni és családját eltartani – nyugat-európai mércével semmiképpen sem – tényleges szükségleteit és/vagy a tartós fogyasztási javak iránti növekvő igényeit kielégítendő túlmunka vállalására kényszerült. Egyének és családok milliói tehát kénytelenek voltak megélhetésüket többféle erőforrás köré szervezni: sokan másodállást is vállaltak; a hivatalos munkaidő előtti vagy utáni munkavállalás szintén elterjedt volt; a hétvégi pluszmunka – a szabad-szombat bevezetésével – pedig milliókat kötött le magánépítkezéseken, lakásmodernizálásokon, hétvégi házakban, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben stb. A „második” gazdaság mezőgazdasági formáinak a megélhetésben betöltött szerepére utal az a tény, hogy a KSH munkatársainak számításai szerint a szövetháztartások jövedelmeinek 1967-ben 52%-a, 1972-ben 40, de még 1981-ben is mintegy 25-30%-a

a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott. Tömegeket mozgató társadalmi elterjedtségére pedig az utal, hogy még az 1980-as években is 1,5 millió család – kb. 4,5 millió ember – vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.⁶⁶

Az „első” gazdaságbeli munkavállalás – még ha az extenzív iparosítás körülményei teremtettek is lehetőséget erre – alapjaiban változtatta meg tömegek életét a korábbi falusi-paraszti önellátáshoz-naturálgazdálkodáshoz, maradékelvű piacodáshoz, eseti-alkalmi munkához jutáshoz képest. Ezzel ugyanis rendszeres havi pénzbeli jövedelemhez, fizetett szabadsághoz, kedvezményes üdüléshez jutottak, és jogosultak lettek egészségügyi és nyugdíjbiztosításra, továbbá járt nekik a családi pótlék és a gyerekvállalással kapcsolatos különféle juttatások is, a munkahely biztosíthatott bölcsődei-óvodai ellátást, jó esetben lakásépítési támogatást. Másként fogalmazva a társadalom „alatti” vagy „kívüli” létből tömegek kerültek modern „alkalmazotti” viszonyok közé. Az „alkalmazotti” lét azt jelentette, hogy ezeknek az embereknek a munkavállalását törvények szabályozták, melyek előírták az alkalmaztatás és a munkahelyi előretűtás módját, a napi, heti és havi munkaidőt, és szabályozták a túlmunkát, a felmondás vagy elbocsátás kritériumait. A különböző munkakörökhöz és beosztásokhoz eltérő iskolázottságokat és szakképzettségeket írtak elő, melyekhez eltérő bérezés is tartozott. A bérből és fizetésből élők rétegei-csoportjai hierarchikus és differenciált világot alkottak, az „alkalmazotti” lét azonban munkavállalásukat és általában életüket hasonló módon szabályozottá és kiszámíthatóvá tette. Ez a korábbi évtizedek önkényesen és következtelenül változó, megélhetési nehézségekkel és egzisztenciális fenyegetettséggel, agresszióval, gyűlölködéssel és félelemmel teli világához viszonyítva gyökeres fordulatot jelentett: a hatvanas évek rendszerkorrekciós törekvéseiben a „kapitalizmus legyőzése” mögött már nem harcias-háborús indulatok munkáltak, hanem ismét megjelent – most szocialista megfogalmazásban – a „kapitalista” nyugati életszínvonal és életminőség elérésének és meghaladásának az ígérete.

A bérek és keresetek növekedésével megváltozott a fogyasztás szerkezete, megugrott a különféle tartós cikkek és az autó iránti kereslet, a lakásépítési kedv – ide értve a lakások modernizálása, a hétfvégi házak és üdülők építése iránti igényeket is – fellendült, a városokba áramlás felgyorsult, csökkent a kötelező munkaidő, és számottevően átalakult az életmód is. Mindezek új irányt adtak az egyéni-családi törekvéseknek, hiszen új értelmet nyert a túlmunka vagy a különmunka vállalása, a takarékoskodás és a felhalmozás: az így szerzett jövedelmeket be lehetett fektetni, ami szerencsés esetben – pl.: üdülők bérbeadása, lakások-szobák kiadása a nyári szezonban – további jövedelemforrássá vált. A mezőgazdaságban a modern termelési

⁶⁶ Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979.; Andorka Rudolf – Harcsa István: *A magyar társadalom modernizációja hosszú és rövid távon, társadalmi jelzőszámokkal mérve (1970-1984)*, Budapest, MKKE Szociológia Tanszék, 1986., (Szociológiai Műhelytanulmányok 1. sz.); Oros Iván: *A mezőgazdasági kistermelés, Statisztikai Szemle*, 1983./12. sz.

rendszerek megkezdtek a termelés kiszervezését és a kistermelők különféle csoportjait – pl.: téesztagok, nyugdíjasok, a községben lakó ipari munkások, tisztviselők, értelmiségiek – igyekeztek bevonni a hálózatukba: új növényi kultúrákat és termelési eljárásokat meghonosítva, alkalmasint beruházási lehetőséget is biztosítva számukra. Vagyis a vendéglátáshoz és a kereskedelemhez hasonlóan itt is megjelenik a magánvállalkozás és a magántulajdon irányába való elmozdulás, és természetesen az ezek működtetéséhez-fejlesztéséhez szükséges kapcsolatok, ismeretek stb. is felértékelődtek. Az 1960-1980-as évek korosztályai már ebbe a kiszámítható, az alapfoknál magasabb iskolai végzettséget és szaktudást a társadalmi előmenetelben megkívánó, a korszak szocialista állapotaihoz képest gyarapodást is kínáló világba születtek bele, és ezt természetesként kezelték.

A vázoltak kapcsán négy összefüggést mindenképpen szükséges röviden érintenünk. Egyrészt azt, hogy a magyar gazdaság szocializmusbeli leírása „első” és „második” gazdaságként nem utal semmiféle rendszerspecifikus torzulásra, ugyanis a történeti kutatások bizonyítják, hogy egyetlen társadalom gazdasága sem írható le „egy gazdaságként”. Itt a modern közgazdaságtan szemléleti korlátairól van szó, amikor például a gazdaságilag legfejlettebb országok gazdaságait egyszerűen „piac-gazdaságként” írják le, vagyis „... a gazdaságot a körülötte zajló életből tetszésük szerint kiemelhető homogén valóságnak tekintik”⁶⁷, holott ez nem fedi a realitásokat. Ugyanis a piac „alatt” ott az „elemi alaptévékenységek” fantasztikus sokfélesége – pl.: a saját fogyasztásra termelés; a lakással, a házzal és a háztartással kapcsolatos mindennapi tevékenységek; a rokonsági és szomszédági segítség, a feketemunkák – míg a piac „felett” van egy nemzetközi szinten szerveződő gazdaság. És persze a köztük lévő viszony folytonosan változik, hiszen gazdasági fellendülésekkor és jólét idején sokféle tevékenység piacosodhat, míg válságok és szegényedés-szegénység esetén e tevékenységeket a háztartás keretében végzik, illetve azok visszahúzódnak a „fekete gazdaságba”. Másrészt azt, hogy a „második” gazdaság nyolcvanas évekbeli hazai „felfedezése” nyomán a szociológiában ismét megjelent a magyar modernizáció korábról ismert „kettős” vagy „többes” struktúrájának a problémája: Kolosi Tamás és Szelényi Iván is kidolgozták a maguk kettős – redistribúció és piac – alapon szerveződő szocialista társadalomképét.⁶⁸ Aztán figyelmet érdemel az a más összefüggésben már jelzett tény, hogy miután az emberek sokasága az „első” gazdaságbeli munkavállalása mellett kénytelen volt megélhetését további erőforrások-tevékenységek („második” gazdaság) köré szervezni, a magyar társadalom az „első” gazdaságbeli szerkezet alapján „fejlettebbnek” látszott, mint amilyen valójában volt.

⁶⁷ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV.-XVIII. században. (A mindennapi élet struktúrái)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985., 13. o.

⁶⁸ Kolosi Tamás: *Strukturális csoportok és reform. Valóság*, 1986/7. sz.; Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990.

És végül azt, hogy a „második” gazdaság nyolcvanas évekbeli állapotát sokkal inkább a naturálgazdálkodás, az „első” gazdaság „hiánygazdasági” réseibe való benyomulás, a tőle való függés, az élőmunka túlsúlya és az önkizsákmányolás jellemezte, semmint a piaci ügyletek dominanciája; így az „első” gazdaságot felváltani-kiváltani képes fejlődési alternatívaként sem jöhetett szóba. Így módon a korabeli „polgárosodásról” – „szocialista polgárosodás”, „félbeszakadt polgárosodás”, „parasztpolgárosodás”, „szabadidős polgárosodás” stb. – szóló elképzelések is sokkal inkább a vágyak, mint a realitások közé tartoztak, jóllehet a legutóbbi rendszerváltáskor a „polgár(osság)” fontos hívószónak számított, és a „hazafias” ideológiában máig fel-feltűnik, mint a magántulajdonon alapuló társadalom „öntudatos” hordozója. Harcsa István, aki a KSH munkatársaként számos ezirányú kutatást szervezett-vezetett a nyolcvanas években, tapasztalatairól a következőket mondta egy kilencvenes évek eleji „polgárosodás”-vitán:

„A tömegarányokat tekintve a második gazdaság gerincét a túlmunka szektor jelenti, ezen belül is a mezőgazdasági kistermelés. Ennek a szektornak korábban alapvető funkciója a jövedelemkiegészítés volt, az utóbbi időben a hangsúly egyre inkább eltolódik, és sok esetben a megélhetés meghatározó formájává válik. Az e szektorban ténykedőket alapvetően a túlélés és egy lebomló modell változó viszonyaihoz való alkalmazkodás kényszerűségei vezetik. Ezen alkalmazkodás során természetesen számos olyan magatartásminta, attitűd figyelhető meg, amely bizonyos mértékig emlékeztet a piaci viszonyok közötti magatartástípusokhoz. Így például itt is jellemző a haszonszerzésre, mint a gazdálkodói magatartás közvetlen céljára való törekvés, azonban ez szükségszerűen rövid távra szóló, és a felhalmozás nem befektetési célú, hanem alapvetően értékmegőrző szerepet játszik.

A mezőgazdasági kistermelésben érdekelték széles tömegei egyszerűen csak „élni akarhattak”, és kihasználni a rendelkezésre álló lehetőségeiket: másra nem volt módjuk. Ezért ez inkább tekinthető megélhetési stratégiának, mint valóságos gazdasági magatartásnak. [...] Tény, hogy a megélhetési kényszerből fakadó „ellenálló képességre” a polgárosodás körülményei között is szükség van, azonban ez még csírájában sem jelent polgárosodást, hanem annak csak előfeltételét.”⁶⁹

Az idézet egyértelművé teszi, hogy a „második” gazdaság ebben a formájában – az agrárium túlsúlya; a termelés alacsony műszaki színvonala és az élőmunka alapvetése; az alacsony termelékenység és az árutermelő gazdaságok alacsony aránya; az önellátás és csere kiterjedtsége stb. – nem volt alkalmas egy olyan történelmi léptékű fejlődési alternatíva kihordására, mint a polgárosodás. Egyébként is a fogalom jelölte modernizáció történelmi korszakokhoz kötött: a merkantilizmus idején, a 19. században és még a 20. század első felében is volt tartalma a kifejezésnek. A globalizáció időszakában – amikor nemzetközi hálózatokba szerveződő cégcsoportok uralják a piacokat

⁶⁹ Harcsa István: Polgárosodás. Kérdések és kétségek. *Századvég*, 1991., 2.-3., Századvég Kiadó, 179. o.

– eléggé abszurd e keresetkiegészítő, önellátó stb. megélhetési stratégiákat (még ha tömegeket mozgatnak is) jövőbe mutató, sikerrel biztató és versenyképes modernizációs formaként felmutatni, mint ahogy ezt a rendszerváltó új politikai csoportosulások propagandájukban felhasználni igyekeztek. Az pedig, hogy valaki haszonra törekszik, gazdagodni-vagyonosodni szeretne, kiválni az állami (vagy kapitalista) cégek uralta gazdaságból és önállósodni stb., önmagában még szintén nem utal polgárosodásra.

Mindent egybevéve remélhetően sikerült felvillantatnunk az államszocialista reprodukciós modell produkálta modernizáció rendkívül ellentmondásos, alkalmasint felemás és zagyva – tudatos, de erőszakos; a szovjet modellt szolgálóan követni kényszerülő és a hazai adottságokkal, lehetőségekkel, racionalitásokkal kezdetben mit sem törődő; az iparosodást (nehézipar) hajszoló stb. – jellegét, amely sikereket is felmutatott a sok-sok kudarc, elsősorban is a „zsákutcás” végkifejlet mellett. A Rákosi Mátyás nevével jelzett első, letartóztatásokkal, verésekkel, megfigyelésekkel, kitelepítésekkel, koncepciók perekkkel, tömeges nyomorral stb. jellemezhető totalitárius korszak látványos kudarccal végződött, melyet a legutóbbi rendszerváltást követő politikai propaganda rendszertipikusként próbál bemutatni. Ez természetesen messze nem fedi a valóságot, hiszen a hatvanas évektől megindított rendszerkorrekció nyomán kialakult Kádár-kori berendezkedést külföldön is csak „gulyáskommunizmusként” és „puha diktatúráként” emlegették, mint amely számos tekintetben eltért a korabeli létező szocializmusoktól. E korszak modernizációs teljesítményei közé sorolhatjuk, hogy a magyar társadalom emancipációja felgyorsult a Horthy-időszak rendies és a Rákosi-korszak totalitárius világához képest; hogy az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturálódott; hogy a gazdaság és társadalom határozottan elmozdult az áru- és pénzviszonyok irányába, és a fogyasztást – a nyugati társadalmakhoz hasonlóan – rendszerlegitimáló eszközként kezdték használni. Továbbá, hogy az „első” gazdaság keretei közt az „alkalmazotti társadalom” kiszámítható és biztonságos világát kínálta tagjainak; hogy nemzetközileg is versenyképes iparszerű termelési rendszereket és integrációs formákat (hálózatok) honosított meg a mezőgazdaságban, és, hogy belépve a Nemzetközi Valutaalapba a nyolcvanas évek közepétől határozott lépések történtek a piacgazdasági intézmények – pl.: bankrendszer, magánvállalkozások – kiépítésére. Nyilvánvalóan e modernizációs teljesítmény az ország adott gazdasági fejlettségi szintjén, a szocialista reprodukciós modell működés módja és politikai keretei által kondicionáltan, a szovjet befolyás és érdekek, továbbá a KGST gazdasági igényei-lehetőségei stb. által meghatározott keretek között értendők. E viszonyokhoz az alacsony bérek és az emiatt kialakult többkeresős családmódel csakúgy hozzátartoztak, mint a túlfoglalkoztatás, a „hiány”, a szegénység adott formái, és persze a Kornai János által „koraszülött jóléti államnak” nevezett formációra nehezedő szolgáltatások, melyeknek nem volt gazdasági fedezete. És e felemás modernizáció sajátossága, hogy miközben számos területen jelentős előrelépés történt, a fejlett nyugati világhoz képest nőtt a modernizációs szakadék.

Végül is a nyolcvanas évek közepére a Kádár-korszak – amely szintén nem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, és az állam társadalom feletti kizárólagossága is domináns maradt – jelentős, ámbar felemás modernizációján átesett államszocialista rendszere került válságba. Súlyos gondot jelentett – sok más mellett – hogy a gazdaság intenzív fejlődésre történő áttérése évtizedeket késett, emiatt szerkezete és felszereltsége elavult, és e potenciál változatlan formában való fenntartása rengeteg pénzbe került. A rendszer azonban a váltáshoz szükséges forrásokat önerőből képtelen volt kitermelni, külső tőke pedig csak a nyolcvanas évek első harmadától kezdett nyugatról csordogálni. A piacgazdaságra jellemző megfontolások, racionalitások és intézmények bevezetésének a szükségessége halaszthatatlanná vált; a különböző érdekcsoportok növekvő igényei a döntésekbe történő beeszólásra a szűk politikai-bürokrata elit hatalmát kezdték ki; az „első” gazdaságbeli túlfoglalkoztatás megszüntetése és a munkanélküliség intézményének a kialakítása pedig aktuálpolitikai kérdésekké váltak. A lakosság körében nőtték a feszültségek; az alacsony bérek és fizetések, a fogyasztást korlátozó „hiány”, a vállalkozások előtti ideológiai-politikai korlátok, és persze a rendszert mindvégig jellemző demokratikus deficit miatt. Mivel az ország képtelen volt kitermelni a rendszer dinamizálására-modernizálására felvett hitelek törlesztőrészleteit is, nőtt az eladósodás, amelynek kiegyenlítésében a Szovjetunió már nem kívánt-tudott részt vállalni, hiszen a fegyverkezési versenyben kifulladás, és azt is felmérte, hogy a második világháború után kiépített, de válságba került európai befolyási övezetét képtelen források hiányában egybetartani, így hazánkhoz hasonlóan ezen országokat is „futni” hagyta. Az ország tehát ismét sodródó pályára került, tekintve, hogy a felgyülemlett problémahalmaz kezelése elől nem lehetett kitérni, azok újszerű megoldása nem tűrt halasztást, és miután jól érzékelhető hatalmi vákuum keletkezett, a rendszer ellenzői, kritikusai, reformerei stb. körében megindult a kiutak keresése, nyilvánosan is szervezkedni kezdtek, majd pártok alapításába fogtak.

*

Bár nem volt háború, a legutóbbi rendszerváltás időszakában Magyarországon bizonyos tekintetben nagyon hasonló állapotok alakultak ki, mint az első és a második világháború idején-után, melyekre a válság, a sodródás vagy a problémahalmaz kifejezésekkel próbáltunk utalni. Pontosabban a problémahalmazból számos elemet igyekeztünk is felvillantani, elsősorban is a gazdaságiakat: a gazdasági szerkezet elavultságát, az elöregedett gépparkot, az alacsony hatékonyság és versenyképesség okozta gondokat, vagy a tőkehiányt. Aztán a szocialista újratermelői modell működési jellegéből következő zavarokról is szót ejtettünk – pl.: a tervutasításos rendszerről és az általa kialakított foglalkoztatási, érdekeltégi, ösztönzési és bérezési viszonyok tarthatatlanságáról; a fogyasztás korlátozásáról; az „alkalmazotti” érdekmegjelenítés hiányáról; a tulajdonviszonyok megváltoztatásának elkerülhetetlenségéről – továbbá

ennek a közéletet és kimondottan a politikai szférát érintő olyan vonatkozásairól is, mint a szólás-, vélemény- és sajtószabadság; a szabad választások vagy az egypárti politikai monopóliumhelyzet megváltoztatásának a szükségessége.

Nos, mindezek valóban súlyos belső, a magyar gazdaságot, a politikát, a társadalmat és a szocialista újratermelődési modellt érintő válságra utalnak, mely mögött azonban egy, az egész világra kiterjedő modernizációs válság húzódott meg, modernizációs korszakváltást előidézve. Vázlatosan arról van szó, hogy a 20. század utolsó harmadának fejlődését két fő világfolyamat: a gazdasági paradigmaváltás és a globalizáció határozta meg.

Ami az első összefüggést illeti, köztudott, hogy a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek a fordulójára fokozatosan kimerültek annak a nagyszériás, futószalag jellegű ipari tömegtermelésnek a fejlődési lehetőségei, amelyet az amerikai autógyáros Henry Ford nevével „fordizmusnak” jelöl a szakirodalom. Az olajválság és a kelet-ázsiai országok versenye felszínre hozta e szisztéma gyengéit: a nyersanyag- és energiapazarlást, a gazdasági szerkezet elavultságát, a termelés rugalmatlanságát, a minőség és a differenciált igények iránti érzéketlenséget, a technológiai megújulás és a kutatás-fejlesztés lassúságát. A „fordi” típusú ipari tömegtermelés válságával egyidőben megkezdődött a kiutak keresése is: ez jelenthette egyfelől a lemaradó iparágak (bányászat, nehézipar stb.) leépítését és modernizálását, a kutatás-fejlesztés előtérbe állítását; másfelől a „legjobb gyakorlat” átvételét-másolását, továbbá a kis szériában és fejlett technológiával termelő ágazatok kiépítését; új vállalkozási formák (pl.: közös kutatások, fúziók, kiszervezések) kialakítását, vagy a gazdasági szolgáltatások kínálatának szélesítését. A „posztfordi” felhalmozási, szervezési és működésmódok karakteressé válása nyomán átrajzolódtak a fejlett országok társadalmi: megjelenik a tömeges munkanélküliség, amely aztán tartósan fennmarad; az addig harcosszakszervezetek meggyengülnek; hagyományos ipari régiók és városok hanyatlásnak indulnak, miközben az új ipar a korábban perifériának tartott területekre települ; előretör a dereguláció és a privatizáció; a jövedelemkülönbségek nőnek és a szabadpiaci konzervativizmus dominánssá válik. Az átrendeződés világméreteket ölt, melynek során megkezdődnek a multinacionális cégek termelés-kihelyezései a fejlődő országokba – ez a kilencvenes évektől már a volt szocialista országokat is érinti – és együttműködésük a kutatás-fejlesztés terén, illetve együttes fellépésük bizonyos piacokon.

A gazdasági paradigmaváltás ezen megnyilvánulásai és sajtószerűségei már utalnak a századvég másik nagyjelentőségű irányzatára, nevezetesen a globalizációra, illetve annak gazdasági dimenzióira. Arra, ahogy e jelenség fő hordozói és haszonélvezői, a transznacionális vállalatok megszervezik és működtetik kontinenseken átívelő kutatási-fejlesztési és termelési-bedolgozó hálózataikat, piaci integrációikat; és ahogy öröködnék hálózataik nemzetközi versenyképességének fenntartása felett: szükség szerint élve az átszervezés, a kiszervezés, a versenyeztetés, a minőségjavítás, a képzett és olcsó munkaerő felderítése, az államok által kínált kedvezmények

kihasznlása, a köztük lévő állandó mozgás, vagy a hálózatba való felvétel vagy kizárás eszközeivel. Olyan szerveződési formákról van szó, amelyekben hosszabb távon nincsenek bérelt helyek, pótolhatatlan partnerek vagy nemzeti-földrajzi korlátok: a minőség, a megbízhatóság, az olcsóság stb. számít, ami a beszállítókat is folytonos erőfeszítésekre-megújulásra kényszeríti.

A multinacionális cégek a világot átszövő hálózataik kialakításánál részben a 80-as évektől meglöduló információs és kommunikációs technológia rohamos fejlődésére támaszkodhattak, részben azokra a gyors megtérülést remélő és mobilizálható tőkékre, amelyekre a fejlődő országok jó részének is szüksége volt nemzetközi versenyképessége eléréséhez és fenntartásához. A tőkéket a második világháború utáni gazdasági növekedés kedvezményezettjei – a fejlett országok népes és jómódú középrétegeit is ideértve – halmozták fel bankokban, befektetési, biztosítási és nyugdíjalapokban, melyek aztán kedvező befektetési lehetőségeket kerestek szerte a világban, tekintet nélkül az igénybe vevő ország társadalmi berendezkedésére, ideológiájára, kultúrájára, vallására, netán az „ellenséges táborba” tartozására. Mivel a multinacionális cégek mind piacaikat, mind gazdasági partnereiket, mind stratégiájukat tekintve túlléptek a nemzeti kereteken, a termelési tényezők korlátozás nélküli világméretű áramlásában voltak érdekeltek. Például abban, hogy az egyes országok nagyon is eltérő beruházási törvényei, tulajdoni preferenciái, vám- és adózási előírásai stb. közti különbségek az egységesülés irányába mozduljanak el, hasonlóan az üzleti gondolkodáshoz, a pénzügyi normákhoz és szolgáltatásokhoz, a fogyasztási szokásokhoz és az értékekhez: így mindezek számottevően hozzájárultak a világméreteken zajló és az élet minden területét átható liberalizációhoz, amely egyik fontos eleme a globalizációnak.

A fentiekből következően számottevően megváltozott a nemzetállamok szerepe és illetékessége a jelzett irányzatok hatására, hiszen érdekük fűződött a fejlesztési források és a világcégek kínálta fejlett technológiák megszerzéséhez, hogy bekerüljenek a nemzetközi vérkeringésbe. Ugyanakkor komoly engedményeket kellett tenniük a beruházások, a vámok, az adózás, a profittranszfer, a szakszervezeti érdekmegjelenítés stb. területén, amely mozzanatok csakúgy érintették az állam gazdasági-jóléti-újraelosztó tevékenységét, mint a szuverenitás kérdését, és a „nemzeti érdek” újragondolásának szükségességét is felvetették.

A vázoltak témánk szempontjából fontos összefüggésekre irányítják a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy e két hosszútávú trend Európa nyugati részét már a rendszer-váltás előtt alapjaiban átstrukturálta: gondoljunk a fejlett Anglia elavult gazdaságának látványosan konfliktusos le- és újraépítésére, vagy versenyképességét fenntartandó belépésére az Európai Unióba, de ezen átrendeződés része a kontinens periferiáján és félperiferiáján elhelyezkedő országok (pl.: Portugália, Spanyolország, Görögország, Írország) útkeresése szintén az Unió irányába. Nyilvánvalóan a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági kríziseinek az állandósulása, elavult gazdasági szerkezetük megújításának kényszere, külső eladósodásuk növekedése stb. mögött

ugyanezek az irányzatok munkáltak, gyengítve a szovjet pozíciókat, majd megkérdőjelezve a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo-t, és egyértelműen „sugallva”, hogy a válságnak és az elkerülhetetlen átrendeződésnek nincs katonai megoldása. A szovjet „birodalom” és az államszocialista rendszerek összeomlása – és általában Európa hatalmi-gazdasági-területi át- és újrendeződése – így módon hosszú idő után először a háború elkerülhetőségének reményében indult, azonban a térségben még fontos szervezőerőnek számító „nemzetállami” törekvések – pl.: szlovák vagy ukrán elszakadás, Jugoszlávia szétesése – esetenként történeti sebeket felszakítva nemzeti gyűlölködésbe és háborúkba torkolltak.

Figyelmet érdemel, hogy hazánk a Nemzetközi Valutaalap tagjaként már a nyolcvanas években bekapcsolódott a vázolt folyamatokba, vagyis a kapitalizmus, a magánvállalkozások stb. irányába történő nyitásról még az államszocializmus idején döntött a korabeli politikai elit, ami a rendszerváltáskor és azt követően komoly előnyöket biztosított a versenytársakkal szemben.

Ez utóbbi azért volt reménykeltő, mert Magyarországnak a rendszerváltást követően – most már önállóságát visszanyerve és társadalmi-gazdasági reprodukciós rendszerét a fejlett világhoz igazítva – ehhez a gyorsan változó, megrázkódtatásokkal és bizonytalanságokkal terhes versengő világhoz kellett alkalmazkodnia, ott helytállnia, még hozzá számottevő modernizációs hátrányok és egyenlőtlen versenyfeltételek körülményei között. Gondoljunk a történetileg felhalmozott modernizációs lemaradásra; arra, hogy mind a kapitalizmus-, mind a szocializmuskori modernizációs erőfeszítések sikertelenek voltak és nem hoztak áttörést a probléma megoldásában; hogy hazánk évszázadok óta más fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a legfejlettebb országok, vagy, hogy a rendszerváltással egyszerre kellene válaszolni az új modernizációs irányzatok kényszereire, illetve az ezektől jelentősen elmaradó hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira. Aztán az sem volt titok, hogy Magyarország „kimaradt” az 1950-80-as évek kapitalizmusának gazdasági növekedési, felhalmozási, munkamegosztási és integrációs-hálózatosodási folyamataiból, továbbá „kiszorult” piacaikról és „beszorult” a szovjet zóna kevésbé igényes piacaira: pontosan azokból a modernizációs folyamatokból „maradt-szorult” ki, amelyek a globálkapitalista korszakváltást megalapozták. Továbbá közismert volt, hogy a gazdaságilag legfejlettebb országok és a félperiférián-periférián elhelyezkedő országok közt gazdasági és politikai szempontból aszimmetrikus az alkupozíció, és függőségi viszonyok vannak – lásd Leopold Lajos korabeli feljegyzéseit! – így azzal is számolni lehetett, hogy az „elmaradott”, tőkeszegény és eladósodott Magyarország gazdasági függősége-kitettsége mit sem változik csupán a rendszerváltással. Az időszak nyers valóságát még a nemzeti függetlenség és szabadság, a jólét és a demokrácia vágyának eufóriája sem volt képes feledtetni, hiszen a „szocializmus megdöntésében segítő kapitalista barátaink” azonnal kemény és kíméletlen versenytársként jelentek meg a volt szocialista piacokon, kiszorítva onnan vállalatainkat. Természetesen saját piacaikat nem „nyitották” meg számunkra, mint ahogy

a magyar kölcsönöket sem engedték el, és sem segély-, sem szanalási programot nem kínáltak. Ezzel egyidejűleg olyan privatizációt ajánlottak és támogattak, melynek során az állami (nemzeti) vagyon legmodernebb, nemzetközileg versenyképes, azonnali hasznot hajtó, stratégiailag fontos vagy távlatosan annak ítélt részét kivásárolhatták, miáltal a hazai piac mérvadó részét a globalizáció elvei szerint szerveződő vállalat-hálózataik ellenőrzése alá vonták. Hamar kiderült az is, hogy az általuk ajánlott és támogatott liberális gazdaságpolitika nem bizonyul különösebben hatékonynak az eladósodottság és az elhúzódó válság kezelésében, illetve a „szocializmus-kapitalizmus” csere sikeressé tételében. A világban zajló folyamatos tőzsdévalóságok, a különböző országok fizetéképtelenné válása és az ezeket kísérő tömegmozgalmak, az erőforrások megszerzéséért folytatott állandósult háborúk stb. jelezték egyfelől, hogy legfeljebb néhány hatalomvágó-rendszerváltó kelet-európai politikai tényező számára ütőkártya a „szocializmus legyőzése”, a világ nagyobb fele ezen már rég túllépett, és kizárólag az új világrendbeli versenyhelyezete érdekli. Másfelől egyértelművé vált, hogy ez a kapitalizmus már nem a második világháború utáni „szolidáris” kapitalizmus, amely akár legyőzött vetélytársainak is segítséget nyújt a gazdasági, társadalmi és politikai konszolidációhoz. És az is kiderült, hogy ez nem is a mintául szolgáló joviális „szociális piacgazdaság”, amely saját polgárai számára biztonságot, jólétet, demokráciát, széles körű szociális jogokat stb. biztosító „alkalmazotti társadalom” magyar – netán közép- és kelet-európai – meghonosításán munkálkodik.

Joggal vetődik tehát fel az a kérdés: vajon a magyar rendszerváltásban részvevő politikai elitcsoportok kiigazodtak-e a vázolt problémahalmazban; fel tudták-e mérni a válság jellegét-léptékét; a realviszonyoknak megfelelően értelmezték-e a modernizációs korszakváltás kihívásait, és programjaikat-teendőiket ezekhez igazítva alakították-e stb., avagy .... Avagy kihasználva a hatalmi vákuumot a politikai szerepvállaláshoz, hatalom- és karrierépítéshez, elegendőnek látták belevetni magukat az általuk kreált és manipulált hatalmi harcba és ott sikereket elérni – vagyis az ország távlatos érdekeit alávetették aktuális hatalmi nyomulásaiknak, azokat az éppen kormányon lévő ellenfelekre hagyták, ezzel is gyengítve pozícióikat – és maguk csak akkor foglalkoztak velük, amikor már elkerülhetetlen volt. A politika ilyenén felfogásában-művelésében így a nemzeti függetlenség visszanyerésével – melyben a magyar politikai elitek egyetlen csoportjának, az ellenzéknek sem volt semmiféle szerepe – újra felszínre kerültek az évszázados kudarcos modernizációt kísérő különféle sérelmek, elfojtott indulatok és gyűlölködések, kibeszéletlen és eltorzult formákat öltő társadalmi problémák, alkalmasint zavaros, idejétmúlt és népboldogító ideológiák-nézetek társaságában. Ezekből az új politikai szereplők előnyt kívántak kovácsolni maguknak, ilyenformán sokan nem csupán a „szocializmusból a kapitalizmusba” való átmenet aktuális politikai aktoraként definiálták magukat, hanem a szocializmus előtti múlt örököseiként, felkent folytatóiként, akár évszázados nemzeti problémák „igazságtevőiként”, akiknek a történelem „helyrezökentésének”

magasztos feladata a küldetése. Ismét szép számmal megjelentek a „küldetést” sugalló politikai szerepek, hiszen ezek önmagukban bizonyítják-legitimálják az érintett személy – és pártja – politikára való alkalmasságát. A „forradalmár” – e műfaj sokadik generációját megjelenítő posztmodern-forradalmár –, aki lázadt az előző (kommunista) rendszer („puha diktatúra”) ellen, ezzel személyes kockázatot vállalt, részt vett annak „megdöntésében” – még ha „bársonyos forradalom” volt is – és tudja, hogy mit kell tenni, mert a forradalmár biztos jövőképpel rendelkezik. A „hazafi”, aki a nemzet nevében lép fel, mert a nemzeti folytonosság letéteményese, a „nemzeti érdek” megfogalmazója és védelmezője, a „hazaárulók” leleplezője, továbbá a nemzeti felemelkedés tudója-őre. Az „igazságosztó, aki egyéneket, csoportokat, társadalmi osztályokat-rétegeket ért sérelmek-megtorlások orvoslásán túl intézmények, korszakok, rezsimek, sőt, a történeti Magyarország stb. rehabilitálását is ígéri valamiféle „történeti igazságtétel” keretei közt. A „technokrata-reformer”, akit egy modern Magyarország képe hajt, ... Folytathatnánk a sort, de csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy miközben a hivatkozott politikai tényezők jogról, jogállamról, igazságról, demokráciáról stb. beszéltek e szerepek megtestesítésével, „erkölcsi felsőbbrendűségükre” is utaltak, társadalmi „előjogokra” és különleges „megítélésre” formálva igényt-jogot, hiszen „küldetésük” akár jogsértésre és erkölcstelen lépés megtételére is „rákényszerítheti” őket az előző rendszer „jogtalanságainak és erkölcstelen” világának a felszámolása során.

A fentiekből következik, hogy a hatalmi vákuumba beözönlő új politikai szereplők úgy értelmezték a rendszerváltást, ahogy azt szerepfelfogásaik, indulataik, törekvéseik, érdekeik, aktuális nyomulásaik, változó pozícióik stb. éppen megkívánták, vagyis ismét kezdetét vette a „nagy hecc”, a rendszerváltás önkényes és önkényesen változó értelmezése-bonyolítása.

A legfelkészültebbek úgy gondolták, hogy amennyiben a szocialista „köztulajdont” „magántulajdonba” adják, a „redisztribúciót” „piacra” váltják fel, továbbá az egypártrendszerrel áttérnek a többpártrendszerre – amelyek automatikusan biztosítják a „diktatúra” felcserélését a „demokráciával” –, akkor megtörténtenek tekinthető a rendszerváltás. Itt a rendszerváltók a társadalmi, gazdasági és politikai alapintézmények – tulajdon, elosztás, pártrendszer, állam stb. – gyors és totális megváltoztatását tűzték zászlajra, ami kísértetiesen hasonlított a negyven évvel korábbi kommunista rendszerváltás forгатókönyvére, csak fordítva: ott a „magántulajdon” helyett a „köztulajdon” kizárólagosságát gondolták helyénvalónak, a „piacot” „bürokratikus koordinációval” kívánták felváltani, és a (szocialista) demokráciát egyetlen párttal is megjeleníthetőnek vélték. És még a jelzett eljárásokat kísérő-indokló politikai-indulati-ideológiai töltet sem változott: akkor úgymond „az ország minden bajáért felelős” és „bűnös” kapitalizmust (feudálkapitalizmust) a „jó”, a „jövőt képviselő” és a „megoldást” biztosító szocializmusra gondolták felcserélni, most „az ország

minden bajáért felelős” és „bűnös” szocializmust kívánták felváltani a „jó”, a „jövőt képviselő” és a „megoldást” biztosító kapitalizmusra.

Ha ez a társadalmi alapintézmények azonnali és totális cseréjére irányuló politikai-ideológiai beavatkozás – melynek ez esetben sem voltak gazdasági-társadalmi alapjai – a korabeli „kapitalizmus-szocializmus” rendszerváltásnál is csupán a „szocializmus alapjainak a lerakására” volt elegendő, akkor a „szocialista-kapitalista” rendszerváltásnál sem várható ennél több a jelzett eljárástól. Arra például, hogy a műszakilag elmaradott magyar vállalatok miként tudnának piacképes termékeket gyártani csupán attól, hogy magántulajdonba adják őket, senki sem tudott-akart választ adni, avagy ez már legyen a tulajdonos gondja... Vajon milyen teljesítmény várható el az évtizedeken át autarch újratermelődési modell és tábor keretei közt működő hazai vállalatoktól, ha egyik napról a másikra kikerülnek a globalizáció gyakorlata szerint szerveződő világpiacra? Elvárható-e, hogy a centrumországok évtizedes munkamegosztási, kutatás-fejlesztési, piaci stb. integrációs folyamatain „kívül rekedt”, tőkeszegény és az állam által magukra hagyott magyar vállalatok – pusztán a „kapitalizmusra” való áttéréssel – egy csapásra versenytársai és/vagy együttműködő partnerei lehetnek a nemzetközi piacokat uraló és tőkeerős vállalathálózatoknak? Vajon életszerű-e a rendszerváltás olyan levezénylése, melynek eredményeként hazánk néhány százezer, östermelői és vállalkozói igazolvánnyal rendelkező „magánzóval”, tőke nélküli bt.-vel, vagy néhány tízezer egymillió forintos alaptőkével bíró kft.-vel akar beszállni és sikerrel helytállni a globálkapitalista versenyben?

A vázoltak – sok más mellett – arra utalnak, hogy a rendszerváltó politikai csoportok-pártok nem rendelkeztek a reálviszonyokkal adekvát kapitalizmusképpel, melyet követve az ország siker reményében képes lett volna a gyorsan változó globálkapitalizmus követelményeihez és versenyfeltételeihez alkalmazkodni. Ebben az intézményi csere – pl.: köztulajdon-magántulajdon – nem adhatott eligazítást, annál is kevésbé, mert a politikusok az állami-szövetkezeti tulajdon (egyébként közvagyon, vagy nemzeti vagyon) prédaként kezelt kárpótló-osztogató és trükkös privatizálásával letudottnak vélték a gondot: ha minden magántulajdonba kerül, az már kapitalizmus. A felkészültebbek a 19. századi liberális teoretikusok írásaira hagyatkoztak, mások a tankönyvek ideáltipikus „piacgazdaságát” gondolták megvalósítani, megint mások megelégedtek a „piac mindent megold” tétellel, míg sokaknak minden kapitalizmus volt, ami nem szocializmus. A gondokat áthidalandó, a meg lehetőségen homályos „piacgazdaság” lett a hívószó. A sérelmekben és elégtételben gondolkodóknak nem volt szükségük kapitalizmusképre, mint ahogy a vagyont szerzőknek sem, ha gond nélkül hozzájutottak a kiszemelt javakhoz; ha nem, hangoskodtak, hogy nem ilyen kapitalizmust akartak, avagy érdekeiket más eszközökkel (pl.: politikai kapcsolatok, leszámolások) érvényesítették.

Tisztázatlan maradt, hogy a kapitalizmus mely társadalom- és gazdaságszerveződési formáját – pl.: szabadverseny, állam-, jóléti vagy globálkapitalizmus – lehet

és kell, illetve kényszerül megcélozni az ország az adott szocialista fejlettséggel, hiszen, ha a rendszerváltás mögött a globálkapitalizmus erői munkálkodtak, meg lehetőségen félrevezető és önkényes „jóléti kapitalizmust” ígérni a népnek. Aztán az államszocializmus használható-fejleszhető modernizációs teljesítményeire sem fordított gondot az új politikai garnitúra. Így az ott kiépült élet- és versenyképes, globalizációkomform vagy kevés befektetéssel azzá szervezhető gazdasági-társadalmi potenciálokat kótyavetyélt el, rombolt le vagy hagyott veszendőbe menni – a versenytársaink nagy örömeire –, miközben ebbéli tevékenysége nyomán a globálkapitalizmusnak megfelelő versenyképes struktúrák és potenciálok alig vagy egyáltalán nem épültek ki a helyükön.

Bárhonnan is közelítünk, a rendszerváltás önkényes értelmezése szembeötlő. Mert hát önkényes, ha azt kizárólag a szocializmus „osztályharcos” felszámolásaként, elit-je leváltásaként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, ötlet- és elégtételszerű tulajdon osztogatásként, saját politikai-gazdasági klientúra-építésként stb. fogják fel és bonyolítják le az új hatalmi elitek, miközben mellékesnek tartják – netán „ördöginek” minősítik – a globálkapitalista betagolódási kényszert. És az is önkényes, ha az ország korábbi modernizációs-civilizációs eredményeit lerombolva, a tényleges foglalkoztatási, jövedelmi, megélhetési állapotokat figyelmen kívül hagyva, népességének jelentős csoportjait elszegényítve stb. akarnak „igazi piacgazdaságot” kiépíteni. Továbbá önkényes, ha az állami (nemzeti) vagyont „osztogatás-fosztogatás” formájában, az államszocializmus versenyképes javait-potenciáljait prédának használva hajtják végre a rendszerváltást, és azt nem a felemás modernizáción átesett magyar gazdaság és társadalom globalizációs célú válságmenedzseléseként fogják fel. Az a kevés politikus, aki átlátta, hogy az ideológiai vagy érzelmi-indulati indíttatású szocializmusrombolás még nem sikeres kapitalizmusépítés; hogy a politikai-igazságtételi-kegyúri-haveri alapú tulajdonosztogatás még nem hatékony világgazdasági integrációs eljárás; és az államszocializmus kiátkozása, vagy a „piacra”, mint kizárólagos rendező-, gazdaság- és társadalomszervező elvre való hagyatkozás még nem távlatos nemzetépítés, magára maradt és felmorzsolódott az állandósult hatalmi harcokban.

Nos, a rendszerváltás jelzett politikai felfogása és gyakorlata sokkolta az amúgy is sodródó országot, rövid idő alatt karakteressé téve a magyar újkapitalizmus strukturális és működési jellegzetességeit. Aligha meglepő, hogy a rendszerváltás súlyos gazdasági válsággal párosult: a GDP mintegy ötödével esett vissza; a vállalatok sokasága ment (vitték) csődbe és zárt be; több mint másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt; kétszámjegyű infláció alakult ki, a bérek és fizetések jelentősen csökkentek; az életszínvonal számottevően visszaesett; tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki; az elszegényedés és lecsúszás társadalmi méreteket öltött. Bár az országban időközben megjelentek a külföldi beruházók új munkahelyeket teremtve, új technológiákat telepítve, vagyis növekvő követelményeket és igényeket támasztva az alkalmazott munkaerővel szemben – melyek előnyeiket és dinamizáló hatásait

nem szükséges fejtegetni – ezek azonban enyhíteni sem tudtak a válságon, annál is kevésbé, mert betelepülésük mindössze néhány „kapuvárosra” korlátozódott. Az ezredfordulóra valamelyest „rendeződött” a helyzet – pl.: a GDP elérte a rendszerváltás előtti szintet, az infláció is enyhült – az ország azonban mindezek ellenére nem az ígért és vágyott „jóléti kapitalizmus”, hanem a globálkapitalizmus „félperifériás” állapotokkal jellemezhető irányába mozdult el.

Egyfelől a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, amely egy külföldi tulajdonban lévő versenyképes részből, és egy magyar és külföldi tulajdonban lévő, alacsony műszaki-technológiai színvonalon álló, kis piaci részesedéssel bíró, tökeszegény, elaprózott és döntően versenyképtelen részből áll. A szakemberek megállapították⁷⁰, hogy a két rész között alig vagy egyáltalán nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat. A piaci szektor eme dualitása mellett jelen van a hazai gazdaságban egy számottevő „szürke” vagy „fekete” szegmens, továbbá a munkanélküliség, alacsony jövedelmek és nyugdíjak, elszegényedés stb. okán – főleg a falvakban – tömegek rászorulnak-rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt naturális önellátást folytassanak. Ha ezeket összevetjük az államszocializmusbeli állapotokkal, akkor változatlanul egy dezintegrált gazdaságot találunk: melyet a rendszerváltás meghaladni ígért.

Másfelől az ország területileg is fragmentált állapotokat mutat: ahol összeomlott a gazdaság, kizárólag hazai vállalkozók maradtak és új beruházásokra nem került sor, ott állandósult a stagnálás és a leépülés, míg a külföldi tőke által elért „kapuvárosokban” és körzetükben kevésbé volt érezhető a válság, élénk maradt a gazdaság és fellendülés következett be. Ez szintén a fejlődő országokra jellemző állapot, hiszen a külső beruházók elsősorban azokat a városokat keresik meg, amelyek közúton, vasúton, vízen stb. jól elérhetők, képzett és motivált munkaerőt kínálnak, illetve ennek utánpótlását biztosítani tudják, és emellett magas szintű üzleti szolgáltatásokat is nyújtani képesek. Az ezredforduló idején e kritériumoknak szinte kizárólag dunántúli városok – pl.: Győr, Székesfehérvár és, természetesen, Budapest – feleltek meg, és csak az infrastrukturális fejlesztéseket követően került sor jelentősebb külföldi beruházásokra az ország észak- és dél-keleti, illetve az alföldi régióiban. Mindent egybevéve az ezredforduló első évtizedében az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozott a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt élt a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének közel kétötöde (38%) „krízishelyzetben” volt, ahol a népesség mintegy negyede (23%) élt. Ez utóbbin belül elkülöníthető volt egy kb. 600 ezer főnyi népesség, amely ekkor már „gettósodó” falusi települések lakója volt.⁷¹ A fentiek ismeretében nyilvánvaló, hogy az ország a rendszerváltást követő-

⁷⁰ Lásd pl.: Lóránt Károly: Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre?, *Üzleti* 7, 2000. június 3., 7. o.; *A Reformszövetség tézisei és javaslatai*, 2009., 2.

⁷¹ Lásd pl.: Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In: Bognár László – Csizmadya Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások, falupolitikák*, UMK-MTA SZKI, Budapest, 2005., 141.-152. o.; Kovács Imre – Nagy Kalamász Ildikó: Társadalmi és

en területileg sem az egységesülés, inkább a gyors polarizálódás és a szétesettség irányába mozdult el.

Aztán, egységes munkaerőpiacról szintén nem beszélhetünk, hiszen az államszocializmus „első” gazdaságának munkaerőpiaca a rendszerváltást követően „szét-esett”, és eltérő állapotú és működési logikájú részpiacokra tagolódott. A „kapuvárosokban” és körzeteikben a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacot. A stagnáló körzetekben a gazdaság már nem közvetít új kihívásokat, és a bérek is alacsonyok, míg a „krízishelyzetben” lévő térségekben a munkaerőpiac igénytelen, eseti-alkalmi munkákat kínál, de az „állandó” alkalmazottaknak is olyan alacsony béreket-kereseteket képes nyújtani, melyekből az érintettek nem tudják magukat és családjukat „társadalmilag elfogadható” szinten tartani: a szegénységből kitörni. A vázoltakon túl a munkaerőpiac hivatalos „megkettőzöttség” is megfigyelhető, hiszen a tömeges és tartós munkanélküliség miatt hivatalosan működtetnek egy „másodlagos” munkaerőpiacot köz- és közhasznú munka formájában. Eme „kényszerfoglalkoztatási” forma funkciója elvileg az lenne, hogy a tartós munkanélkülieket felkészítse-visszavezesse a hivatalos munkaerőpiacra. Ténylegesen azonban e feladatok ellátására alkalmatlan, amit jól mutat, hogy e tömeg zöme gazdasági fellendülések és munkaerőhiány esetén sem mobilizálható alacsony felkészültsége, munkakultúrája, motivátlansága stb. okán. (Megjegyezzük, hogy ebben a magyar iskolarendszer, közelebről az alapiskola működésének alacsony hatékonysága is jelentős szereppel bír, ugyanis ebből az iskolatípusból tömegével kerülnek ki a kötelező iskolázás befejezését követően olyan „hátrányos helyzetű” családok gyerekei, akiket sem a család, sem az iskola nem készített fel a munkaerőpiacra való belépésre és helytállásra. Róluk hivatalosan is sokszor úgy beszélnek, mint akik „nem akarnak dolgozni”, pedig csak „nem tudnak dolgozni” úgy, ahogy ezt egy igényes-változó munkaerőpiac szükségletei a 21. században megkövetelnék, mert erre senki sem készítette fel őket.)

Az elmondottak ismeretében nem meglepő, hogy a jelzett folyamatok mögött egy szélsőségesen polarizált és fragmentált társadalom található. A hierarchia tetején van egy 5-7 százaléknyi csoport, amely a hazai erőforrások és vagyon jelentős súlya fellett rendelkezik, és amely egy 10-15 százaléknyi „felső-középosztálybelivel” együtt jeleníti meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk van egy 30-40 százaléknyi népeség, melynek a helyzete részben javult, részben romlott, de alapvetően nem változott, legalul pedig a lakosság nagyobb hányadát (40-50%) magában foglaló depriváltak és szegények differenciált világa: a „nyomorban élők”, az „átmenetileg szegények”,

---

területi egyenlőtlenségek, In: Kovách Imre (szerk.): *Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2006., 161-171. o.

a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb.⁷² Ez utóbbi népes csoportokkal nem csupán az a gond, hogy híján vannak az elégséges erőforrásoknak, hanem az is, hogy alig vagy egyáltalán nem integrálódnak a társadalomba: ők a marginalizálódtak, a gettósodó falvakban-térségekben élők, a társadalmon kívül rekedtek stb.

„Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot vesszük szegénységi küszöbnek, akkor azt lehet mondani, hogy az 1980-as években körülbelül a lakosság 10 százaléka, 1995-ben 30-35 százaléka volt szegény. Nem szükséges indokolni, hogy igen súlyos akut társadalmi probléma. Még nagyobb azonban azoknak az aránya, akik nem csúsztak ugyan a szegénységi küszöb alá, de „elszegényedtek” abban az értelemben, hogy egy főre jutó reáljövedelmük kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt.”⁷³

Talán a fenti Andorka Rudolf idézet mutatja be legérzékletesebben, hogy a rendszerváltást követő néhány évben (1995-öt írunk) milyen drámai gyorsasággal – szinte robbanásszerűen – nőtt az elszegényedők-lecsúszók aránya, köztük is három-három és félszeresére gyarapodott a mélyszegénységben élőké: minden harmadik-negyedik magyar ide sorolódott. (Nem véletlen, hogy néhány év elteltével ez a mutató „elfelejtődött”: propaganda célokra legfeljebb a mindenkori kormányok ellenzéke használta, miután azonban egy évtized alatt minden jelentősebb rendszerváltó párt volt kormányon is, de a problémával nem tudott mit kezdeni, így a politika jobbnak vélte használatának mellőzését.)

Mindent egybevéve a fentiek arra utalnak, hogy a hazánkban alakulóban lévő újkapitalizmus szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmi alapjaiban tér el a fejlett nyugati országok széles és jómódú „középrétegeket” magában foglaló társadalmaitól. Andorka már ekkor jelzi, hogy a korabeli trendek „latin-amerikai” típusú társadalmi szerkezet kialakulását sejtetik: kis és igen gazdag hatalmi és gazdasági elit, gyenge középrétegek és nagy tömegű szegénység.

Figyelmet érdemel az is, hogy az új rendszerben a munkahely elvesztésének, az elszegényedés megszenvedésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az államszocialista „alkalmazotti lét” alacsony jövedelmének, de kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. A rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről (mint a tehetetlenség, a reménytelenség, a kilátástalanság

---

⁷² Lásd pl.: Bogár László: A gazdaságpolitika és a XXI. század, *Üzleti* 7, 2000. március 13.; Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban, *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. sz.; Gázsó Ferenc: A társadalmi szerkezetváltás trendjei. In: Földes György-Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.; Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁷³ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. sz., 12. o.

érzése) panaszkodók aránya, mely irányzat tartósan fennmaradt elsősorban is a „krízishelyzetű” térségekben.⁷⁴ Ebben sincs semmi meglepő, hiszen a szélsőséges gazdasági, területi, munkaerőpiaci és társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódásának természetes velejárója a társadalmi zárványok vagy „krízishelyzetű” térségek kialakulása, amelyekben a reménytelenségen túl a társadalmi és a generációs újratermelődés olyan szintje is rögzül – szegénység, iskolázatlanság, motivátlanság, alacsony munkakultúra és munkavállalási hajlandóság stb. –, hogy ott a népesség zömét kedvező gazdasági helyzetben sem lehet bevonni a foglalkoztatásba. Gázsó Ferenc e problémahalmazt tanulmányozva a következő következtetésre jut az újkapitalizmus gazdaság- és társadalomintegráló teljesítményét tekintve:

„A társadalmi és a területi egyenlőtlenségek összekapcsolódása szélsőséges megsztottságot eredményezett. Egymástól alapvetően különböző mikrotársadalmak alakulnak ki, s mindezeket semmilyen integráló erő nem mozgatja azonos irányba. A zárványtípusok igen kevésbé hasonlítanak ahhoz a makrotársadalmi képhez, amit számos kutató és politikus, mint az ország egészét jellemző állapotot ír le. Az országot éppen az jellemzi, hogy a makro- és mikro-jellegzetességek a legkevésbé sem állnak össze egységes tendenciába illeszkedő képpé.”⁷⁵

A rendszerváltást követően tehát a társadalmi újratermelődés rendszerében „anarchizált”⁷⁶ állapotok alakultak ki, a legváltozatosabb formákat öltve, a legváratlanabb helyen és helyzetben megjelenve, alkalmasint az abszurditás határait is átlépve. Például sok helyen már akkor elkezdődött az állami-szövetkezeti vagyon szét-hordása, amikor még jogszabályok sem voltak rá, vagy ha voltak, azokat mindenki saját érdekeinek megfelelően értelmezte, továbbá a „joghézagok” is rengeteg trükkre és a jogi következmények elkerülésére adtak módot. Megszaporodtak az egyéni elbírálások, a kivételezett helyzetek, vagyis aki csak tehette, igyekezett kivonni magát a hatályos jog érvénye alól, ami nem is volt olyan nehéz, hiszen a jogszabályok nem csupán évről évre változtak – lehetetlenné téve a távlatos tervezést-működést – hanem év közben is, sőt sokszor visszamenőlegesen is változtattak rajtuk. Más-kor viszont kihirdetett törvényeket „puhítottak” fel, átmenetileg felfüggesztve vég-rehajtásukat, esetenként pártokat és csoportokat vonva ki hatályuk alól, de az sem volt ritka, hogy a parlament által megszavazott törvényt ugyanaz a többségi frakció másnap visszavonta, és még azon melegében egy új, a pártnak és klientúrájának „megfelelőbbel” helyettesítette. Aztán gyakran senki sem akart érvényt szerezni a törvényeknek, mert kilátástalannak tűnt azok realizálása; mert a politika egyes szereplői nem voltak érdekelték ebben, vagy, mert akinek a kötelessége lett volna, nem

⁷⁴ Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996. (ősz).

⁷⁵ Gázsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán: *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2008., 162. o.

⁷⁶ Hülvely István: A politikai elit és az „anarchizált” társadalom, *Valóság*, 1994./2.

vállalta a feloldhatatlan és felesleges konfliktust az amúgy is zaklatott lakossággal, inkább hagyta az eseményeket folyni a saját logikájuk szerint.

Például az, hogy a „piac értékítélete”, a „privatizáció és a magántulajdon szentsége” megkérdőjelezhetetlen igazodási pontokká váltak, lehetőséget adtak arra, hogy bármely nagy összeget ki lehessen fizetni a közpénzekből magáncégeknek, és az állami (köz-, vagy nemzeti) vagyont bármilyen kis összegért és trükkösen magánkézbe lehessen adni. Tény, hogy a bíróságok még a legkirívóbb ügyeket is – ha egyáltalán odakerültek – csupán a „jó erkölcsbe” ütköző tranzakciónak minősítették.

Az „államtalanítás”, az állam társadalmi túlsúlyának a megszüntetése szintén rengeteg zavar forrása lett, hiszen ezt az intézményt a politika a társadalom szinte minden területéről ki akarta űzni, olyan funkciókat is elvitatva tőle, amelyeket más intézmények ténylegesen nem képesek átvenni. Más oldalról viszont az államtól függetlenített intézmények (pl.: önkormányzatok) tevékenység- és hatáskörét kibővítette úgy, hogy közben a feladatok maradéktalan ellátásához szükséges erőforrásokat nem rendelte hozzájuk. Ez súlyos intézményi válsághoz vezetett, hiszen a feladatok teljesítése alól sokszor nem lehetett kibújni – iskola, óvoda, egészségügy stb. – így azonnal megindult a verseny az erőforrások megszerzéséért megkérdőjelezve a működési biztonságot, a tervezést, rontva az ellátás színvonalát, és útjára indítva a feladat- és probléma-elhárítás, az egymásra mutogatás stb. romboló mechanizmusait. Mivel nem voltak átlátható és mindenkire érvényes szabályok, így az erőforrásokhoz jutás lehetőségét-esélyeit a hatalmi helyzet, a politikai-, párt-, baráti- és egyéb kapcsolatok kihasználása és az érdekérvényesítés nyers erői stb. alakították, miközben a bizalmon, a kölcsönös érdekek és előnyök szem előtt tartásán és a kiszámíthatóságon alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant. Nem volt jogbiztonság, vagyonbiztonság, működési és termelési biztonság, munka-, jövedelem- és megélhetési biztonság: a mindenkire érvényes szabályok helyét az erőszak, az agresszivitás, a kijárási, a trükközés, a kivételezés, a kicsinálás, az önkényeskedés, a gyűlölködés stb. vette át.

Bár elvileg – a társadalom normális működőképességét biztosítandó – az anarchizáltság és az intézményi válság mielőbbi megoldása tűnt volna a legkézenfekvőbb eljárásnak, a politika azonban nemhogy nem volt képes, de hajlandónak sem mutatkozott erre, ugyanis jelentős politikai érdekek fűződtek az anarchia fenntartásához, sőt növeléséhez. Még rengeteg privatizálható vagyon maradt az állam kezén, és mivel ezt a procedúrát a mindenkor kormányon lévő politikai erők bonyolították le, továbbra sem fűződött érdekük annak pontos szabályozásához, átláthatóságához és ellenőrizhetőségéhez. Ezzel azt is jelezni kívántuk, hogy a rendszerváltásban részvevő politikai tényezők – ideológiától, érzelmeiktől, nemzeti indulatoktól stb. függetlenül – már a kezdet kezdetén átlátták azokat az évezredenként is jó esetben egy-két alkalommal adódó hatalmi, befolyási, gazdasági, társadalmi stb. előnyöket-nyereségeket – lásd Márai erre vonatkozó megjegyzéseit –, amelyek egy ország felhalmozott vagyonának-erőforrásainak az újraosztásából következnek azokra nézve, akik

ezt levezénylik. Erről gazdag irodalom áll a rendelkezésre a kortársak tollából,⁷⁷ melyek közül témánk vonatkozásában Varga István és Banai Miklós 1991-es tanulmányára hivatkoznánk, amely a tulajdonjogi rendezés kapcsán vet fel alapkérdéseket.

„Elkezdődött az a folyamat, ami ma is tart: az állami tulajdon felosztása ad hoc elvek alapján a kárpótlási törvény, az egyházi ingatlanokról szóló törvény és az önkormányzati tulajdonról szóló törvény keretében. (És várhatóan a szövetkezeti és földtörvény is hasonló módon születik meg.) A kormánytagok és a törvényhozók érvelésében nehéz valamilyen általános elvet felfedezni: pillanatnyi érdekek, politikai számítások alakítják az érveket, s a döntéseknél a nyers politikai erő érvényesül.” [...]

„Ha elfogadjuk, hogy a jelenlegi polgári jog alapvető része a „szerződés szabadsága”, a „tulajdon sérthetlensége” és a „kártérítés kötelezettsége, ha valaki más tulajdonában kárt okoz”, meg kell állapítanunk, hogy mindhárom jogot megsértette a kárpótlási törvény. Ez pedig azt jelenti, hogy a polgári jog területén a törvényhozás a részrehajlás-nélküliség és a morális semlegesség elvének érvényesülése helyett az állampolgári jogokat rövid távú politikai érdekeknek vetette alá, politikai alkudozások tárgyává tette. Vagyis szóhasználatunk szerint az állampolgárok nem a jog uralma alatt vannak, hanem a többségi parlamenti frakciók uralma alatt, s féltő, hogy ennek a jogalkotási szemléletnek az alkalmazásáról nem szívesen fog a kormány és a parlament lemondani.” [...]

„A jól működő polgári demokráciákban a parlamenti többség tagjai az őket megválasztók érdekeit figyelembe véve kötnek politikai alkut. Ezzel szemben Magyarországon láthatólag a politikai pártok légüres térben mozognak, s nem is tesznek semmit annak érdekében, hogy a társadalomnak ezen „politikai szervezetlenségén” változtassanak.” [...]

„Aki nagyobb befolyást tud szerezni a hatalmas állami vagyon egyes részei fölé, akár közvetlenül, akár (bizalmasai és elkötelezettjei révén) közvetve, annak a jövőbeni politikai pozíciói is várhatóan jobbak lesznek. És ezzel párhuzamosan – mint korábban jeleztük – a pártok gazdasági programjai, gazdasági törvényjavaslatai sokszor éppen a politikai ellenfelek várható pozícióinak gyengítését célozzák. Ez a hatalmi harc pedig lehetetlenné teszi az egyértelmű politikai, gazdasági és morális elvek követését. Pontosan ez az összevisszaság, kiszámíthatatlanság fordítja el az állampolgárokat a politikától.”⁷⁸

Nos, ebből az 1991-ből származó idézetből figyelmet érdemel, hogy a korabeli hatalmi vákuumba benyomuló-meghívott politikai szereplők közt már akkor megindult a harc az állami (nemzeti) vagyon feletti jogosítványok megszerzéséért, amikor jószerivel még pártok sem voltak. Ez ugyan érthető a „spontán privatizációt”

⁷⁷ Lásd pl.: Voszka Éva: A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyúsége, *Közgazdasági Szemle*, 1990. 6. sz.; Szalai Erzsébet: Szereppróba, *Valóság*, 1990. 2. sz.

⁷⁸ Varga István-Banai Miklós: Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés, *Századvég*, 1991/2-3. sz., 13-19. o.

kísérő trükkök-visszaélések ismeretében, továbbá a pártokat anyagiakkal-befolyással-presztízzsel képes és hajlandó gazdasági-politikai-kulturális klientúra kiépíthetőségét tekintve, azonban ennek kizárólagossá válása, a rendszerváltás minden más fontos összefüggésének e hatalmi nyomulásoknak való alávetése – a rendszerváltás illetén önkényes értelmezése – némi magyarázatra szorul. Ha meggondoljuk, hogy a „szocialista-kapitalista” rendszerváltásnak Magyarországon nem voltak társadalmi „hordozói”, vagyis nem voltak olyan kapitalizálódó-polgárosuló osztályai-rétegei, amelyeket a társadalomtudomány egy ilyen történelmi léptékű változás előkészítőiként-hordozóiként előfeltételez-elvár, akkor érthető a politikai elitek jelzett magatartása. Ugyanis kitüntetett helyzetbe kerültek: a kapitalizálódást szervesen hordozó rétegek hiányában – a politikusoknak ezért lett volna szükségük az említett „szocialista polgárosodásra” – részben nem alakult ki az a gazdaságilag, társadalmilag és politikailag releváns kapitalizmus-törekvés és -kép, amelyet helyzetükből és érdekeikből adódóan képviselhetek volna, részben az a politikai-társadalmi kontroll, amelyet a nevükben cselekvő politikusok-pártok felett gyakorolhattak volna. Ez az, amit az idézett szerzőpáros „légüres térnek” nevez, és ami a felkészültségében, ideológiájában, indulataiban, érdekeiben stb. heterogén és végletesen megosztott politikai szereplők számára szabadkezet (túlhatalmat) biztosított – a politika önjáróvá vált – úgy a modernizációs korszakváltás értelmezése, mint a társadalomban zajló folyamatok megítélése, tennivalóik kijelölése és az újkapitalizmust „hordozó” réteg-osztály „kinevezése” tekintetében. Ez utóbbi előjogokkal is jár(t), hiszen alkalmasint személy szerinti „kinevezésre-menedzselésre” ad(ott) módot azon politikusoknak, akik ezzel élni is akartak. Mindenesetre az így kialakult hatalmi harc már ekkor – 1991-et írunk – lehetetlenné tette, hogy a politikusok és pártjaik „egyértelmű politikai, gazdasági és morális elveket” kövessenek és oda vezetett, hogy a törvényhozásban ne a társadalom érdekében tevékenykedjenek, hanem „politikai ellenfeleik várható pozícióinak gyengítését célozzák”, és, hogy „az állampolgári jogokat rövid távú politikai érdekeknek vessék alá”. Ez Varga István és Banai Miklós szóhasználatában azt jelenti, hogy „az állampolgárok nem a jog uralma alatt vannak, hanem a többségi parlamenti frakciók uralma alatt”. A szerzők e politikai állapot tartós fennmaradása feletti félelmüknek is hangot adtak, amelyet az azóta eltelt évtizedek igazoltak: betekintést engedve, hogy a kommunista diktatúrát „megdöntő” és demokráciáért „harcoló” rendszerváltó személyek-pártok kezdettől mennyire vették komolyan a jogállamiságot és a demokráciát.

A vázoltakból következik, hogy a pártok csak az aktuális nyomulásaik erejéig foglalkoztak a gazdaságban és a társadalomban kialakult feszültségekkel és konfliktusokkal, hiszen jól láthatóan elképzelésük sem volt, hogy miként lehetnének úrrá e súlyos problémákon, így kézenfekvőnek tűnt a bűnbakképzés és a „káosznövelés”. Ez utóbbi például azt jelentette, hogy ellenzékben felkaroltak fontos (és nem fontos) ügyeket és szervezkedő csoportokat, gyengítendő a kormányt – hiszen politikai súlyt csak a pártok adhattak ezeknek – ezt azonban csak az aktuális érdekeik erejéig

tették, majd ejtették őket. Kormányon pedig az ugyanezen fontos ügyekért fellépő-szervezkedő egyéneket-csoportokat nemes egyszerűséggel „kommunista ügynököknek”, „hazaárulóknak”, a „demokrácia ellenségeinek” stb. bélyegezték-bélyegzik – ízlés szerint – egyértelművé téve a politika megkérdőjelezhetetlen elsőbbségét és kizárólagos jogosultságát bármely, a társadalomban zajló folyamat megítélésében.⁷⁹ Ezzel egyidőben indult meg a társadalom ismételt pártosítása: megszervezték a saját szakszervezeteiket, iparkamaráikat, vállalkozóikat, kistermelőiket, nyugdíjasaikat, polgármestereiket, zöldjeiket, civiljeiket stb., és, ha a szakszervezetek, kistermelők, zöldek vagy civilek szervezkedni kezdtek érdekeiket megjelenítendő, a kormányon lévő pártok velük szemben saját szakszervezeteiket, kistermelőiket, zöldjeiket és civiljeiket vetették be, mint politikai segédcsoportokat. A megoldatlan gondjaival magára hagyott, az érdekérvényesítés szervezeti eszközeitől megfosztott és illúzióit veszített lakosság így csalódottságát és ellenvéleményét a mindenkori kormány országgyűlési választásokon történt leváltásával és a mindenkori ellenzék kormányra segítésével fejezte ki. Néhány szavazás után elfogytak az ígérgető, indulatokra-érzelmekre játszó rendszerváltó pártok anélkül, hogy a lakosság zömének helyzetében-kilátásaiban érzékelhető javulás állt volna be, így módon a szavazók reálisan gondolkodó része lassan ráébredt e félperifériás újkapitalizmus demokráciájának valóságára: a szavazásával csupán olyan egymást megalázó, lejárató és gyűlölő pártok közt választhat, amelyek nem kínálnak alternatívát a félperifériás újratermelési forma meghaladására.⁸⁰ Pedig már hosszú ideje látszott a rendszerváltás válsága: az, hogy a kialakult újkapitalizmus a gazdasági, jövedelmi, fogyasztási, foglalkoztatási, mobilitási, demokratikus stb. teljesítményével képtelen igazolni a rendszerváltás sikerességét, azt, hogy az ezért hozott súlyos társadalmi „áldozatok” nem voltak hiábavalók, és a „nemzet” érdekét szolgálták. Az sem volt titok, hogy a hazai újkapitalizmus nem véletlenszerűen és nem átmenetileg működik dezintegráltan, fragmentáltan, intézményi válságot generálva, hanem távlatosan is csak ebben a dezintegrált, anarchizált és polarizált formában képes a magyar társadalom reprodukálására: vagyis ez rendszerspecifikus teljesítménye. Nyilvánvalóan a politikai elitnek nem tehetők felelőssé mindenért, ami a rendszerváltás folyamatában tévesnek vagy sikertelennek bizonyult, az azonban elvárható (volt) tőlük, hogy az újkapitalizmus e súlyos zavarokkal és konfliktusokkal terhes működése ismeretében újra definiálják a kihívásokat és a teendőket, és – Gázsó Ferencet idézve – „rendszerkorrekciót” hajtsanak végre.⁸¹ Erre nem került sor, sőt ...

⁷⁹ Bihari Mihály: *A magyar politika, 1944-2004. Politika és hatalmi viszonyok*, Osiris, Budapest, 2005., 433-434. o.

⁸⁰ Gázsó Ferenc - Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

⁸¹ Gázsó Ferenc: Irányváltás a társadalompolitikában. In: Ördögh Szilveszter (szerk.) *Magyar jelentés-árnyalatok*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2004.

Említést érdemel, hogy a politika az államigazgatást is maga alá gyűrte és anarchizálta. Bár egyetlen párt sem vonta kétségbe a szakbürokrácia fontosságát, ténylegesen azonban kormányváltásonként lefejezték azt, ami messze túlmutat a hazai rendszerváltásokkor bevett egyszeri-kétszeri „listázáson, elszámoltatáson és tisztogatáson”. Ez esetben ugyanis minden egyes demokratikusan megválasztott kormány élt ezzel a pártja számára előnyös eljárással („zsákmány-elv”), részben azért, mert ez lehetőséget adott arra, hogy a bürokrácia által hordozott szakmai és társadalmi kontrolltól is megszabaduljon. Részben azért, mert a pártok klientúrájukat – pl.: párttársak, támogatók, rokonok, ismerősök, üzlettársak, barátok – így juttatták be azokba az állami és önkormányzati állásokba, ahol a privatizáció, az állami megrendelések, a beruházások, a támogatások stb. ügyletei bonyolódtak; továbbá az állás biztonsága és az anyagiak is megbecsülendők egy munkanélküliséggel terhelt és alacsony kereseteket nyújtó társadalomban. Így a mindenkori győztes pártok a szakmai, az állami, a tárca- és az önkormányzati érdekeket is megjeleníteni képes bürokráciával szemben az őket szolgáló módon kiszolgáló, engedelmes, a párt és a klientúra üzleteit megbízhatóan lebonyolító bürokráciát részesítették előnyben. Ezért aztán az állami és önkormányzati pozíciók döntő részében nincs hivatali folytonosság, nincs, aki az ügyeket továbbvigye, nincs felelős azok teljesüléséért, nincs, aki – jó esetben – néhány évnél tovább gondolkodna, és nincs, aki korlátokat szabhatna a pártoknak, netán megjeleníthetné a „közjót”, a „nemzeti érdeket”. Az az abszurd helyzet állt elő az anarchizált-instabil társadalmi környezetben működő pártok politikai monopolhelyzete következtében, hogy a „magyar köztársaság” tisztviselői nem a köztársaságot képviselik, hanem a kormányon lévő pártok érdekeit szolgálják ki – lásd Bibót! – többnyire éppen a köztársasághoz kötődő „közjó” ellenében. A vázoltak egyértelműen utalnak arra, hogy a politikai megbízhatóság a kommunista diktatúra „megdöntése” után is alapkövetelmény maradt, mint ahogy arra is, hogy a Márai által leírt „bugris” jelenség tömeges megjelenéséhez és felvirágzásához ismét ideális körülmények teremtődtek. Szükség mutatkozott hűséges pártkatonákra, akik a pártok aktuális hatalmi nyomulásait képviselik-végrehajtják a társadalom érdekei ellenében, melyekért cserébe befolyást, hatalmat, karriert, szakmai előrejutást, zsíros állást és/vagy üzleti megrendelést, jólétet, presztízst, vagyont stb. kínál-biztosít a párt.

Bár e vázlat közel sem merítette ki a félperifériás magyar újkapitalizmus jellegzetességeinek-működés módjának a bemutatását, nagyon röviden – jelzésszerűen – ki kell térnünk azokra az ezredforduló első évtizedének közepétől bekövetkező változásokra, melyek a hazai modernizációban új fejleményekhez vezettek, és új irányzatokat indítottak útjukra.

Az Európai Unióba történt belépéssel felgyorsult a külföldi tőke beáramlása, és a szintén az Unióhoz köthető infrastrukturális fejlesztéseknek köszönhetően jelentősen bővült e beruházásokat fogadni képes „kapuvárosok” köre, mára csaknem az ország egész területét lefedve. Az Unió által biztosított további fejlesztési pénzek lehívása nagyon nehézkesen indult, mert a kormány erre nem készült fel, és a társadalmat

sem készítette fel – nem voltak bejáratott intézmények, szakemberek, eljárási módok, hiányzott a „saját erő”, és többnyire a szükséges „vállalkozói” körök és „civiliek” is hiányoztak – így igazán csak a következő évtizedben vált folyamatossá az ebből származó előnyök kihasználása. Tekintettel arra, hogy az Unió e fejlesztéseket előre meghatározott projekteken keresztül realizálja, hazánkban is szükség mutatkozott az ezt konstruáló, közvetítő, elbíráló-minősítő, elosztó, ellenőrző stb. feladatokat ellátó szervezet-hálózat kiépítésére, melynek eredményeként egy új társadalmi réteg alakult: a „projekt osztály”.⁸² Ez nem kevés gondot okozott a monopolhelyzetre törekvő politikai tényezőknek-pártoknak, hiszen az eddigiekben is minden erőfeszítésük a társadalomban fellelhető erőforrások feletti rendelkezés kizárólagosságára irányult, így mindenképpen elkerülendőnek tartották, hogy az uniós pénzek elosztása és felhasználásuk ellenőrzése, egy tőlük többé-kevésbé független – általuk csak áttételesen befolyásolható – intézmény kezébe kerüljön. Ugyanis ez egy új hatalmi potenciál kialakulásával járt volna a korabeli instabil társadalmi és politikai játéktérben, melyet az éppen alakuló, egymást kiszorítani-ellehetetleníteni akaró pártok semmiképpen sem engedhettek meg, nem beszélve arról, hogy a hazai erőforráshiányos helyzetben nekik is égető szükségük volt az új, olcsó vagy „ingyenes” pénzforrásokra. Aztán az e források működtetésében rejlő előnyöket is gyorsan felmérték: például azt, hogy a kormányzati pozícióban e pártosított pénzek osztásának-ellenőrzésének a folyamatai átláthatatlanná tehetők a „külső” erők-tényezők számára, és ezáltal kiválóan használhatók a politikai, a gazdasági, az értelmiségi, a művészeti stb. klientúra kiépítésére, szervezésére (klánok), motiválására és mozgósítására. Ily módon kétség sem férhetett hozzá, hogy ezen intézményt és „osztályt” is pártosítani fogják a politikai tényezők, melyre tág lehetőség nyílt hazánkban, ahol a rendszerváltás kezdetétől bevett politikai gyakorlattá „nemesült” az, hogy állampolgárok nem a jog, hanem a mindenkori parlamenti többség uralma alatt állnak. Ezen uralmi eljárás-viszonyrendszer szolgált aztán alapul későbbiekben, a 2010 után kormányra került jobboldali párt és az Unió közti látványos konfliktusra e pénzek felhasználása ügyében, mert ez utóbbi felfogásában az általa biztosított források Magyarországot, a magyar társadalmat illetik, és nem az éppen kormányon levő pártokat és klientúráikat.

Mint jeleztük, a modernizációs korszakváltás és a volt szocialista országok rendszerváltásai nyomán alapvetően megváltoztak a nagyhatalmi-katonai-gazdasági körülmények hazánk számára is. Ezzel nem csupán a nemzeti függetlenség, a magyar államiság stb. oly érzékeny és oly sokat hivatkozott kérdései igényeltek új megközelítést, hanem számosan vérmes reményeket fűztek egy esetleges trianoni határmódosítás felmelegítéséhez, ehhez elsősorban is a magyarok 1956-os hősiességét, szovjet- és kommunizmus-ellenességét használva indokul a már ismertek – pl.: a

⁸² Kovách Imre: A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projekt osztály, *Szociológiai Szemle*, 2007/3.-4. szám.

kereszténység védőbástyája – mellett. Az új politikai elitek „ravaszabb” tényezői azonban nagyon is óvatosan kezelték a jelzett kérdéskört, és nem azért, mintha nem lett volna rá igény, vagy a párttagság, a szimpatizánsok és a szavazók toborzásánál nem lett volna hatékony eszköz, hanem mert a realitások e téren továbbra is kemény korlátokat szabtak. Ugyanis a szovjet befolyási övezet és az államszocializmusok felszámolásában érdekelt nyugati hatalmak az első és a második világháború utáni békeszerződéseket alapul véve csak bizonyos határmódosításokat, országegyesítéseket és – szétválásokat támogattak, melyeknek a trianoni sérelem nem képezte részét. Tekintettel arra, hogy hazánk nagyon is érintett volt a „nyugathoz” történő gazdasági (Európai Unió) és katonai (NATO) csatlakozásban, és belépési esélyeit a hivatalos politika rangjára emelt határrevízió ugyancsak rontotta volna, így megelégedett ennek kizárólag hazai használatra szánt érzelmi-indulati töltetű felmelegítésével. Tette ezt annál is inkább, mert a NATO katonailag beavatkozott e problémák köré szerveződött délszláv háborúba, egyértelművé téve az új befolyási övezetbe került országok-népek számára a határmódosítások, a nemzeti szétválások és a nemzeti érzelmeik politikai-katonai cselekményekben általa még tolerálható megjelenési formáit.

Mindezek némi magyarázattal szolgálnak arra, hogy a nemzeti függetlenség és szabadság mozgósító hívószavai csak a lábjegyzetben kerültek a politikai étlapra a NATO-ba, majd az Európai Unióba történt felvétel időszakában, jóllehet mindkettő korlátozta a magyar szuverenitást: bizonyos jogosítványokról le kellett mondani, és kötelezettségeket is rótt az országra. Miután jobboldali pártok rendszerváltó érvrendszere is alapvetően a „nyugathoz” való csatlakozásra épült, így vitathatatlan nemzeti érdekként tudták felmutatni, hogy a szovjet befolyási övezetből történő kilépésnek és a „kommunista diktatúra” meghaladásának ez az „ára”. Vagyis politikai támogatóikkal mintegy „természetes” eljárásként fogadtatták el a nemzeti szuverenitás korlátozásának a nyugati szövetségesekre történő átruházását. Pedig ekkor már gazdag tapasztalatokkal bírt a politika a nyugati tőke magyarországi működésének közel sem ellentmondásmentes következményeiről – többségük csupán a számára biztosított előnyök-kedvezmények idejéig maradt az országban; a profitot kivitték; rendkívül alacsony béreket kínáltak; a munkaerő képzésével nem foglalkoztak; fejlett technológiákat nem telepítettek ide stb. – persze ugyanakkor tisztában volt e tőkékre való gazdasági-politikai ráutaltságával is. Nevezetesen azzal, hogy ezek hiányában még alacsonyabb lenne a foglalkoztatás, még magasabb a munkanélküliség; még több pénz szükségeltetne a segélyezésre; még tömegesebb lenne a lecsúszás-elszegényedés; még elkeseredettebb-ingerültebb a lakosság; még bizonytalanabb a társadalmi-politikai környezet és benne az ő mozgástere-helyzete.

A fentiekből három összefüggést emelnénk ki témánk szempontjából. Egyfelől azt – és erről sok szó esett –, hogy a külföldi tőkére való ráutaltság-kitettséggel és annak politikai-gazdasági stb. függőségi következményei a korábbi magyar politikai elitek számára nagyon is ismertek voltak, ily módon a kapitalizmusra éppen áttérni akaró

rendszerelváltók külföldi tőke ellenes kirohanásai inkább a politikai manipuláció körébe tartoznak; bár az ismeretek hiányát sem lehet kizárni. Másfelől azt, hogy a fejlett Európához való csatlakozás és a modernizációs korszakváltás önmagukban is elkerülhetlenné tették a nemzeti szuverenitás kérdéskörének az újragondolását, hiszen a globalizáció irányába mozgó Európai Unióba való belépés, az ide történő beilleszkedés, a gazdasági-társadalmi-politikai integráció stb. tartalmilag egészen mást jelentenek, mint mondjuk a KGST-beli „szocialista együttműködés”, vagy az országok közti „baráti szerződések”. Továbbá a jelzettek egyértelműen a magyar szuverenitás korlátozott és megosztott jellegére utalnak, arra, hogy annak letéteményesei közt a magyar népen, a NATO-n és az Európai Unióon túl a külföldi tőkét is számításba kell venni.

Mindent egybevéve sajátos helyzet alakult ki, amennyiben az ország stabilitása és népességtartó képessége, gazdaságának teljesítménye és versenyképessége, lakosságának jóléte, a társadalom fejlődése és jövője elsősorban a külföldi – ezen belül is az uniós – beruházásoktól, az Unióból érkező egyéb támogatások és programok hatékony felhasználásától, az integráció előre haladásától – elmélyítésétől és az uniós kötelezettségek-vállalások teljesítésétől függ; következésképpen a magyar politikai elit hatalmi helyzete is alapvetően ezek függvénye. Ugyanakkor politikai pozíciói, választási esélyei és kormányra kerülése belső erők – politikai-gazdasági klientúrák – szervezésének, uralásának és általuk a szavazók mozgósításának a függvénye. A külső beruházókat és hitelezőket a profit, az olcsó és érdekérvényesítésben korlátozott munkaerő, továbbá a stabilitás érdekli; az Uniót szintén a stabilitás, a nemzeti vállalkozások és a közös programok betartása; a választókat a foglalkoztatás, a megélhetés biztonsága, a fogyasztás-gyarapodás stb., a politikai elitet pedig a hatalom. A rendszerelváltó politikai pártoknak-csoportoknak tehát e sokszereplős térben kellett-kellene eligazodniuk, az érintettek igényeire, érdekeire és törekvéseire figyelemmel, és azokat úgy harmonizálni, hogy mindenki megtalálja a számítását. Ez gazdasági fellendülés idején sem egyszerű feladat. Ha meggondoljuk, hogy miközben a hazai politika olcsó és kollektív érdekmegjelenítő eszközeitől megfosztott (pl.: szakszervezetek szervezésének nehezítése; sztrájkolás ellehetetlenítése) munkaerőt kínálva gondolta vonzóvá tenni az országot a külső befektetők számára és természetesen a magyar vállalkozók előnyére, addig ugyanezt az olcsó és általa kiszolgáltatott munkaerőt kell győzködnie, hogy a következő választáson rá szavazzon, mert pártja a magyar „polgárok” jólétéért, bérei növekedéséért, munkahelyi biztonságáért stb. „harcol”, mint azt programja hirdeti. És persze bizonygatnia a rendszerelváltáskor általa ígért „szép, új, nemzeti demokratikus, fogyasztói” világ gyors eljövételét, melyet mindenféle „gonosz” erők és „összeesküvés” hátráltatnak, természetesen ezek közé politikai ellenfeleit is besorolva.

A lakosság kezdetől érzekelte a választási programok és a rideg magyar valóság közti alapvető eltéréseket, hiszen helyzete romlott vagy stagnált, így folyamatosan leváltotta a regnáló pártokat és azokat ültette helyükre az addig ellenzékben lévők közül, amelyektől sorsa jobbrafordulását remélte. E jobb- és baloldali rendszerelváltó

pártok az ezredfordulóra elfogytak anélkül, hogy az ország helyzetében és a lakosság zömének megélhetésében érzékelhető javulás állt volna be. Így módon a még szavazni akaró „polgárok” számára továbbra is a proteszt szavazás kényszere-lehetősége maradt fenn azon pártok előnyére, amelyek másoknál többet ígértek. Már pedig ígértek a hatalom megszerzése, a vagyonosodás és a klientúraépítés okán. Csakhogy ezen eljárás megtört az Európai Unióba történt belépést követően, ugyanis az Unió egyértelművé tette, hogy bár a pártok Magyarországon olyan „ígérvény-programokkal” győznek, amelyeket a szavazók még elhisznek, azonban a kormányprogramok már nem térhetnek el a gazdasági-pénzügyi realitásoktól és az uniós vállalásoktól; ezeket ellenőrizni és – ha kell – szankcionálni fogja. Úgy tűnik, mintha ezen új helyzet súlyát felmérve hangzott volna el az elhíresült „őszödi beszéd” a 2006-ban győztes baloldali pártkoalíció kormányfőjének előadásában, beismerve, az addigra a pártokból és a politikából kiábrándult, realista vagy „nem hívő” szavazók által már régóta érzett-sejtett és lassan tudatosuló valóságot: választási ígérvény-programjuk (programok) egyszerűen „hazugságokra” épült(ek). Ebbe látszólag csak ő és a baloldal bukott bele, ténylegesen azonban a rendszerváltó politikai elit egésze és az általa kialakított-működtetett rendszer és „demokráciája” is lelepleződött. Ugyanis a jelzett „beismerés” mindenki számára világossá tette, hogy a pártok ígérvény-programjai kizárólag propaganda célokat követnek, és más hasonló eszközökkel kombinálva (pl.: ingyenes burgonya, konzerv, ruha stb. osztogatása; a szavazók szállítása és szavazatvétele) csupán az ellenfelek legyőzésére szolgálnak. Aligha véletlen, hogy a „szavazópolgárok” jelentős hányada a választások értelmetlenségéről beszélt, de olyan intézmények tevékenységéről is elmarasztalóan nyilatkoztak-nyilatkoznak sokan, mint a parlament, az ügyészség vagy az Alkotmánybíróság. Röviden: a politikának viszonylag rövid idő alatt ismét „rossz” híre és megítélése lett, azt a korábbi évszázadokhoz hasonlóan „szennyes” dolognak, „úri huncutságnak” tartják, melynek a hazudozás, a manipuláció, a korrupció vagy a színjáték szerves tartozéka.

Az évezred első évtizedének végén útjára induló pénzügyi gazdasági világválság aztán a félperifériás „idilli” állapotokat felbolygatva igencsak látványos politikai válságot generált. A válság írta forgatókönyvben minden szereplő tette a dolgát: a külföldi beruházók leépítettek, átszerveztek, kivonultak az országból; az Unió ragaszkodott a vállalt kötelezettségek betartásához; a politikusok élesre állították hatalom-technikai eszköztárukat; a munkahelyüket elvesztő, bizonytalanságban élő, kiszolgáltatott és az elszegényedéstől tartó – és persze felhergelt – választók pedig csalódottságukban és tehetetlen haragjukban ismét leváltották az éppen kormányon lévőket. Ténylegesen ennél több történt, és nem abban a propagandisztikus értelemben, hogy a „népharag” elsöpörte a „hazaáruló” bal-liberális pártokat és kétharmados győzelemre segítette az úgymond „nemzeti érdeket” megjelenítő jobboldalt, hanem abban az összefüggésben, hogy megtisztította a félperifériás újkapitalizmus félperifériás demokráciájának pártrendszerét, és eloszlatta a rendszerváltáshoz, az új rendszer tényleges teljesítményéhez

és demokráciájához fűződő illúziókat is. Többek közt egyértelművé tette, hogy vége a „légüres térben” való politizálásnak és a pártoknak be kell ágyazódnuk e félperifériás társadalomba; hogy a nemzeti vagyon és erőforrások spontán, baráti, pénzbeli vagy egyéb viszont-szolgáltatáson alapuló osztogatása a pártok számára „káros” és tarthatatlan: e javakért-előnyökért cserébe megkövetelhető a harcos és áldozatokra is kész pártelkötelezettség a kedvezményezettektől. Az is tisztázódott, hogy a pártok feletti „igazi” kontroll a külső beruházók és az Unió kezében van: az előbbieket gyorsan vissza kell csalogatni és rábírní távlatos magyarországi berendezkedésre, míg az uniós vállalásokat-kötelezettségeket teljesíteni szükséges, ha ez az „ára” az általa biztosított források zavartalan felhasználásának. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a rendszerváltás nem a „diktatúra-demokrácia” váltásról szól; hogy az ország nem feltétlenül a „bűnös szocializmusból” az „erkölcsös kapitalizmus” felé halad; hogy az „alattvalói” lét és a „szegénység” ígért meghaladása a tömegek számára a távoli jövőbe tolódik; hogy az érdekmegjelenítő intézményeitől az „átkosban” megfosztott népet a rendszerváltó politikai elit még inkább korlátozza ebbeli tevékenységében, vagy, hogy a rendszerváltás ebben a formában csak kevesek javát szolgálja.

A válság nyomán hatalomra került jobboldali párt (Fidesz-KDNP) – a neve ellenére egyetlen pártról van szó – láthatóan előbb mérte fel a párttisztulás fontosságát és saját térfelén hatékonyan „segítette” az „egységesülés” folyamatát; a magára hagyott vidék pártalapú helyfoglalását is korábban kezdte el, mint ahogy a pártfüggő és pártelkötelezett klientúra szervezésében is megelőzte a többi pártot. Például már az ellenzékben elkezdődött a majdani képviselők olyatén toborzása-kiválasztása, ahogy azt Tisza Kálmán tette a maga korában. A (leendő) miniszterelnök személyes elkötelezettséget kért-várt a „mameluktól”, cserébe zsiros állást, hatalmi-vagyoni gyarapodást, az üzletmenet fellendülését, az erőforrások elosztásában való részvétel-részesedést, és természetesen védelmet ígért-garantált, amely alkalmasint az igazságszolgáltatás alóli mentességet is jelenthette-jelentheti. Mindezek aztán felettébb gyümölcsözőnek bizonyultak a kétharmados túlgyőzelmet követően, amelyet nem egy félperifériás társadalom válságállapotának politikai lenyomataként gondolt értelmezni – ami a realitásoknak leginkább megfelelt – hanem jobboldali „küldetése” beigazolódásaként, a „népakaratnak” egy vezérelvű, katonásan szervezett, erőt felmutató és harcos „nemzeti” stb. pártot túlhatalommal felruházott megnyilvánulásaként. E szellemiségben a párt önmagát a történelmi jobboldal egyetlen autentikus örökösöként definiálta, felelevenítve a rendi-rendies jobboldal azon fikcióját, miszerint ő a „nemzet”, a „magyar nemzet” – minden más párt, ideológia, berendezkedés, elképzelés stb. „idegen”, „magyartalan”, mi több, „idegen érdekeket” szolgált-szolgál – így ő a „nemzeti érdek” egyedüli letéteményese. Következésképpen az országban olyan rendszert alakít ki és működtet, amelyet „akar”; ennek eldöntése kizárólag az ő hatáskörébe tartozik. Rendiesen fogalmazva: az országon belül ő az úr; ő mondja meg, hogy kinek hol a helye és mi az „értéke”, miként kell gondolkodni, ki

a „magyar” és ki nem stb.. A fentiek jegyében aztán megkezdte az ország átalakítását a saját képére, hiszen ambiciózus tevékenységét máig a társadalmi újratermelés minden elemére-területére igyekezett kiterjeszteni: a politikától és a gazdaságtól kezdve, a közigazgatáson, médián, a felsőoktatáson, a tudományon át egészen a művészetekig, vagy a kéményseprésig. Eljárását többféleképpen leírták, például jobboldali uralmi rendszer kiépítéseként; a két háború közti „keresztény nemzeti” berendezkedés megkísértéseként, vagy rendpártiságként; a történelmi előzmények ismeretében azonban pontosabb arról beszélni, hogy hazánkban ismét kezdetét vette a társadalom egypárti – most jobboldali – államosítása.

Témánk vonatkozásában talán nem érdektelen ennek bizonyos folyamatait-összefüggéseit érintőlegesen felidézni, hiszen eljárása során innovatív módon keltette életre a politikát hasonló célokra felhasználó jobb- és baloldali elődei hatalomtechnikai eszköztárát.

Nos, a világválság még inkább kiélezte az évtizedek óta az egzisztenciális bizonytalanság és fenyegetettség viszonyai közt élő tömegek körében a munkanélküliségtől, az elszegényedés és a lecsúszás állandósulásától való félelmet, hiszen ezen megpróbáltatások alóli kibúvársra csak keveseknek volt esélye, így a valamiféle kiszámíthatóságra – megnyugvársra – ha úgy tetszik, „rendre” áhító lakosság számára a jobboldal kínálta fordulat szolgált kapaszkodónak. A kínálat része volt maga az erőt és egységet sugárzó, felkészült, rendi(es) hazafiságra hivatkozó és agresszivitásával félelmet keltő párt, amely tagjainak és a hozzá csatlakozóknak a győzelem megízlelésén túl előnyöket és javakat is képes szolgáltatni: biztos, alkalmasint jól fizető állást, karriert, befolyást, vagyontárgyakat, megbízásokat, gazdagodást és természetesen védelmet. A hazai politikai kultúrán nevelkedett, a széljárást jobban figyelő, az „erőre”, gyűlöletre érzékeny vagy annak kiszolgáltottabb, a gazdasági-hatalmi előnyök kihasználásában jártas stb. „polgárok” aztán tódultak a pártba és vonzáskörzetébe, jelentősen növelve a biztos szavazók, a kliensek, és a klánjaikban tömörülő támogatók számát; jelezve az üzletmenet fellendülését. A párt a választókerületeknek és a választási rendszernek a maga javára történő megváltoztatásával aztán igyekezett bebiztosítani sikeres politikai-gazdasági üzletmenetének állandósítását, amely más praktikák bevetésének (pl.: kamupártok indítása; ellenzéki pártok „fontos” emberei korrupciós ügyeinek a választások idejére való időzítése; titkos lehallgatások) és más kedvező körülményeknek (pl.: a szavazáson részvevők számának jelentős csökkenése) köszönhetően még a túlgyőzelmek megismétlődését is garantálni tudta.

E magabiztos párt a választóknak az előző, általa „nemzetietlenek” bélyegzett szociálliberális kormányt kínálta fel bűnbaknak, mint amely „felelős” a tömeges elbocsátásokért, a romló társadalmi állapotokért, egyáltalán a válságért, és persze a külföldi tőkét, a multikat, amelyeket csupán a „profit érdekel”, melyek „érzéketlenek” az ország gondjai iránt, hiszen a „magyar emberek kiszipolyozásából” élnek. A válság elhúzódásával természetesen bővült a hazai bajokért-gondokért okolható, azokkal

valamiféle „összeesküvés” szintjén kapcsolatba hozható ellenséges és így félelmet keltő, elítélhető, szidalmazható és akár gyűlölhető személyek, intézmények, országok, népek, ideológiák vagy folyamatok köre. A listára felkerültek a bankok és bankárok; a Nemzetközi Valutaalap; a háborúk borzalmai, üldöztetés vagy csupán az éhínség elől menekülő tömegek (migránsok); az éppen sikeresnek látszó politikai ellenfelek; a nagy ellenség Soros György mellé került a volt barát Simicska Lajos, és hát a liberálisok és kommunisták mellé az élbolyba verekedte magát az Európai Unió (brüsszeli bürokraták), egyes vezető tisztségviselői, de maga a Néppárt is. A középkori boszorkányüldözést és ördögűzést felidéző modern pártpropaganda – rádió, tv, újságok, plakátok stb. – ily módon folyamatos munícióval látta és látja el a párthívek és támogatók azon népes csoportjait, akiket kielégít – netán mozgásba hoz – a politizálás e formája, tájékoztatva őket az aktuális „ellenség” ki- és mibenlétéről, gonosz szándékairól.

A kínálat további eleme volt a rendteremtés ígérete, amely az állami szervek megszűlésén túl, az önálló vagy relatív függetlenséggel bíró intézmények-szervezetek – pl.: pártok, szakszervezetek, önkormányzatok, kamarák, egyetemek, tudományos intézetek, civilek – pártosítását, pártellenőrzését is megcélozta, továbbá a gazdaság és társadalom pártalapú átalakítását, szervezését és szabványosítását is helyénvalónak vélte.

Az állam- és közigazgatás elfoglalása gyorsan lezajlott, mivel a tisztogatás-listázás bejártott eljárásakor a nyugdíjazás, közös megegyezés stb. intézményei mellett például az át- és kiszervezés vagy az új szervezet alapítása módozataival is éltek. Ez – sok más mellett – nemcsak a munkajogi viták megelőzése okán bizonyult előnyösnek, vagy, mert a párthívek és támogatók tömegeinek biztos és/vagy jól jövedelmező álláshoz jutását biztosította a válság ínséges körülményei közt, hanem így a működési költségek is csökkenthetők voltak, továbbá az új szervezeteket a pártmegbízottak saját meggyőződésük-ízlésük szerint rendezhették be: ahol a rend alatt engedelmességet értettek. Ily módon a minisztériumok háttér-intézményeitől is meg lehetett szabadulni, melyekben a szakmai munka folyt, ezzel további pénzforrások szabadultak fel, és persze a folyton okoskodó-akadékoskodó szakembergárdákat is az újtukra lehetett bocsájtani. A válság hosszú éveit alatt a folyamatos átszervezések aztán már csupán a működési költségek csökkentését célozták, melyek alulfinanszírozottsághoz, következőképpen a szolgáltatások megkurtításához, színvonalának romlásához, a szervezeteken belüli és a szervezetek közti konfliktusok sokasodásához vezettek: a társadalmi elégedetlenség sokféle formáját életre keltve. Megjegyezzük, hogy ez a kormányt magyarázkodásra kényszerítette, és felelevenítették az „illetékes elvtárs” nem éppen épületes államszocializmusbeli figuráját, és most a jobboldali pártbürokratáknak és -híveknek kellett a lakosság elé kiállva védeni a pártot: megmagyarázni a megmagyarázhatatlant. E közel sem hálás szerepet kezdetben néhány főfunkcionárius még eljátszotta, aztán a hatást felmérve megcappant az erre vállalkozók száma, és napjainkban már az arctalan-személytelen,

inkább vádaskodó-lejárató, mint győzködő-tájékoztató papíralapú magyarázkodás dívik. Láthatóan ez az „áldozat” is megérte az illetékeseknek, hiszen a felismerhetetlenségig feldarabolták-átgyúrták az örökölt szervezetrendszer, olyannyira, hogy az intézményes kapcsolatok, függőségek, finanszírozások stb. kiépített rendszerének a helyén ma ismét a személyi függőségek hálózatát találjuk. Ez a működtek számára sokféle előnyt kínál – például a döntési jogosultságok központosítását, áttekinthetetlen állapotokat –, de annak akadályoztatását is, hogy a szervezetrendszeren belül sajátos büroérdekek képződjenek. Mondjuk, hogy az egészségügyben vagy az oktatásban a tárcaérdekek mentén szerveződve külön érdekek jelenjenek meg – pénzforrásokra, fejlesztésre stb. – a párttal-kormányal szemben. Az illetékesek ezért egyértelmű megbízással nevezik ki a pártkatonákat az adott területek-tárcák élére: ők a pártot képviselik a tárcáknál – csupán végrehajtók – és nem a tárcákat a döntési központ ellenében. Ennek ismeretében a magukra valamit is adó és sikerre is áhító kliensek igyekeznek kikerülni az e kaotikus szervezeti struktúrába történő betagozásukat, megszerzett pénzeiket és személyzetüket azon kívül helyezik el, ezzel is jelezve különleges státuszukat, fontosságukat, önállóságukat és persze a patrónusokhoz fűződő személyes-bensőséges viszonyukat.

Mint jeleztük, az önálló vagy relatív önállósággal bíró szervezetek-intézmények pártellenőrzés alá vonásával sem késlekedett a magát túlgőző jobboldali erő: megelőzendő érdek-képző és -megjelenítő képességük „túlzott” megerősödését. A politikai szférában a következő négy évre biztosítva volt a túlsúly, amennyiben a többi párt a parlamenti mandátumok alapján statisztaszerepre volt kárhozható, illetve a választási törvény megváltoztatásával ez hosszabb távon is fenntarthatónak látszott. Tekintettel a válság, a megszorítások, a romló szolgáltatások vagy a rendteremtő intézkedések stb. felkorbácsolta elégedetlenségre-indulatokra, melyek az ezek nyomán keletkező érdekek megjelenítésének elkerülhetetlenségét vetítették előre, – nem kizárva a szétesett és helyét kereső baloldal felocsúását vagy új parlamenti erők kikristályosodását – ezért közvetlen állami ellenőrzés alá vonták a pártokat; például az Állami Számvevőszéket is mozgósítva az éppen megerősödni látszókkal szemben. A bevetett kormányzati eszköztár aztán a politika kiüresedéséhez vezetett, hiszen, ha a kormánypárt egyszerűen nem engedi az égető társadalmi gondok átpolitizálását és a politikai arénába emelését más pártoknak, maga pedig nem teszi, mert uralmi érdekei ellen való, akkor kétségek merülnek fel, hogy vajon mire is valók a pártok; vagy netán, hogy nem szimplán cirkusz-e maga a választás? A hazai politikai-társadalmi állapotok tragikusan viccesgiccses jellegére utal az, hogy a pártvezér ellen „fellázadt” barát-harcostárs Simicska Lajos eseti politikai ringbe szállásától szinte az egész ország átütőbb sikert várt, mint a több évtizedes múlttal, veretes ideológiákkal, bejáratott szervezeti hálózatokkal, kidolgozott programokkal stb. felfegyverzett pártrendszer egészétől. Tudva, hogy a megoldást kereső és konfliktusokat gerjesztő problémák korunkban sem a parlamentben keletkeznek, és ottani megjelenésük akadályoztatása esetén a társadalom bármely

szférájában-szegletében mozgósító erővé válhatnak, a kormánypárt a számításba vehető szervezeti formák egészére – a szakszervezetektől a szakmai csoportosulásokon át a civilekig – kiterjesztette ellenőrzését. Ahol az érdekszerveződés és -képviselés bármilyen csíráját felfedezni vélték, ott keményen lecsaptak, nem válogatva az eszközökben, ideértve a szervezők-részrtvevők lejáratását, fenyegetését, gyalázását, elbocsátását, magyarságuk kétségbevonását, üldöztetését stb.. A hatás nem maradt el: a kollektív megmozdulások helyén idővel egyéni akciókat találunk; jelezve, hogy részvétel és támogatás (szolidaritás) hiányában az érdekkifejezés e formái is kiürültek, így a megoldatlan problémák, részben alig azonosítható feszültségként, arctalan indulatként kavarohtak-bolyonganak az intézményrendszerben. Részben visszacsúsztak a társadalmi érdekérvényesítésre legkevésbé alkalmas intézmény szintjére, és a családban megrekedve, mint sajnálatos családi-egyéni problémák – depresszió, iszákosság, válás, szektázás, erőszak, tehetetlenség stb. – azonosítódnak. Továbbá utat kerestek maguknak a média, a művészetek és a tudomány irányába, amelyek az előző évszázadokban vállalkoztak jelentős és megoldást igénylő társadalmi gondok megjelenítésére (pl.: Nyugat, népi írók), azonban e területek pártosítása, pártalapú megosztása-megosztottsága és persze a közöny nem ígértek-hoztak figyelmet érdemlő eredményt. Azon keveseknek, akik mégis felkaroltak ügyeket, csalatkozniuk kellett: a pártok csupán hatalmi nyomulásaik erejéig hagyatkoztak rájuk, aztán ejtették őket is és az ügyeket is; a pártalapú média propagandacélokra fogadta be a személyeket-témákat; a kevéske „független” média pedig visszhangtalan maradt: a rendszerkritika „megszűnt”.⁸³

A gazdaság egypárti elfoglalásával sem késlekedett a győztes jobboldal, hiszen erre szerveződött. Vagyis a politikai szféra kisajátításának birtokában jogosultnak és felhatalmazottnak gondolta magát a gazdasági szféra kisajátítására is, melyet a rendszerváltás óta egyetlen kormányzó párt-pártkoalíció sem mert-akart megtenni – a korábban szintén túlgőztes szociálliberálisok sem –, ezzel a pártharcoknak és a társadalomalakításnak új dinamikát adva. Ugyanis az a tény, hogy hazánkban nem a „szerves fejlődés” eredményeként kialakuló polgárság-burzsoázia harcolta ki magának a kapitalizmust, építette ki rendszerét és hozott létre pártokat, hanem egy modernizációs-nagyhatalmi váltás nyomán a kapitalizmus nevében politikai hatalomba került egyének-csoportok-pártok egymást váltva építgették azt a közben általuk „kinevezett” burzsoázia számára, azt a hallgatóságos megegyezést is magában foglalta, hogy úgy a pártalapú klientúra, mint a pártfüggetlen polgárság közös. Vagyis ezt a politika „pártállástól függetlenül” a nyugat-európai értelemben vett „nemzeti burzsoáziának” tekinti. Az erőforrásoknak kizárólag a saját gazdasági klientúra számára történő kisajátításával, és politikai alapú és célú gazdasági versenyelőny garantálásával a jobboldal felrúgta e képlékeny elvet, majd megtetétzte a már kialakult vagyoni, vállalati és piaci állapotok-részesedések

⁸³ Farkas Attila Márton: *Arbori, a hazai politikai közbeszéd természetrajza*, Liget Alapítvány, Budapest, 2006.

leplezetlenül politikai indíttatású újraelosztásának bevezetésével. Másként fogalmazva: megkezdte a már birtokon belül lévők kifüstölését, üzletük-vagyonuk elvitatásával és a saját klientúra kezére adásával: többnyire függetlenül attól, hogy a tulajdonos miként jutott a kiszemelt javakhoz, avagy milyen nézeteket vall-követ. Ezzel hazánkban ismét a hivatalos politika rangjára emelkedett – hatalmilag szentesítve és jogilag alátámasztva – az „államosított erőszak”, melynek társadalomromboló hatásairól talán nem érdektelen felidézni Márai megfigyeléseit, melyek szerint: „... Az intézményesített kegyetlenség helyzeteket szül, melyek saját tehetetlenségi súlyuk következtében újabb kegyetlenségekre készítenek.”⁸⁴ Nyersebben és realiztikusabban: egy esetleges kormányváltásból nagyon is logikusan következhet, hogy a hatalmat visszaszerző pártok ugyanezen hatalomtechnikai eszköztárat – az adóhivatallal való fenyegetés; rendőrségi eljárások; zsarolások; jogi manipulációk; tözsdei trükkök; államosítás stb. – használva vesznek elégtételt és szereznek érvényt törekvéseiknek, mint a jobboldal. Persze ők is a nemzetre és a jogra hivatkozva. Bár zömében csupán rendőrségi esetként vagy személyek közti alkalmi torzsalkodásként próbálták feltüntetni a politika eme nyomulását, ténylegesen ezen államkapitalista-államszocialista eljárásoknak a jobboldali „állampárt” klientúra gazdasága menedzselésére való felhasználása nagyon is társadalomalakító, és így konfliktusgeneráló tényező. Ugyanis a más pártállású, másként gondolkodó – mondjuk nem „keresztény, nemzeti” – vagy magukat függetlennek tekintő gazdasági szereplők meglehetősen „nemzetietlen” lépésnek és érdekeik ellen valónak gondolják, hogy a jobboldali kormány a „magyar vállalkozók” (polgár, burzsoá stb.) meghatározó, országosan-regionálisan versenyképes elit-rétegét csak saját klientúrájából akarja kinevezni-létrehozni.

A párt más módon is gazdaság- és társadalomformálónak bizonyult. Például sikerült elérnie, hogy az évszázadok óta a politikai törekvések-konfliktusok központjában elhelyezkedő föld- és parasztkérdés ne a túlgőzelmében nem kis szerepet vállaló jobboldali volt agrárpártok törekvései szerint realizálódjon. A győzelmet követően gyorsan leszámolt az efféle elképzeléseket képviselő párton belüli személyekkel-csoportokkal, meggátolva, hogy a mezőgazdasági termelésben jelentős súllyal bíró, népes, a falvak és a vidék fejlődésében-polgárosodásában meghatározó és politikailag is ütőképes réteg-osztály jöjjön létre. A paraszt-polgár oly sokakat megihlető és mozgósító „nemzeti álma” ezzel a történelem süllyesztőjébe került.

Hasonlóképpen erőfeszítéseket tett a jobboldal az egyháznak a rendi(es) társadalomban betöltött hatalmi-ideológiai-legitimáló szerepe „újraelosztására” – például a modern társadalmak emancipációs és szekularizációs folyamatait, az állam és az egyház szétválasztásának évszázados irányzatait „ördögtől valónak” és „ellenességnek” minősítve – társadalmi intézményeket, jelentős erőforrásokat és hatalmat átruházva az általa „elismert” egyházakra. E világi javakért „cserébe” politikájának

⁸⁴ Márai Sándor: *Napló 1943-44.*, 176.o.

és hatalmi nyomulásainak feltétel nélküli kiszolgáltatását várja el tőlük. Ez az egyházak modernizálódása okán is elég nehezen teljesül, hiszen a jobboldali kormány alkalmanként a Vatikán hivatalos álláspontjánál is konzervatívabban vélekedik társadalmi jelenségekről, irányzatokról. Aztán túlgőzelmében elég erősnek érezte magát ahhoz is, hogy a korlátozott és megosztott szuverenitás viszonyrendszerében a politikai hatalmát-stabilitását biztosító egyik erőtől – nevezetesen a külföldi tőkéktől – megkísérelje függőségét csökkenteni, illetve ezt kiváltani-átruházni a tőle függő és általa menedzselt klientúra-gazdaságára. A politikai voluntarizmus körébe sorolható erősködései – pl.: ”keleti nyitás”, alternatív tőkéek felhajtása, a Valutaalap megkerülése – azon túl, hogy kudarcba fulladtak, még sokba is kerültek a lakosságnak, lépéshát-rányba is hozták a szomszédos országokkal szemben, melyek a térségben megjelenő beruházásokat megszerezve javították pozícióikat és versenyhelyzetüket Magyarországra rovására. A realitásokba végül is beletörődni látszó jobboldal aztán látványosan megbékült a multikkal, amikor is nemcsak levette őket a „nemzet ellenségeit” tartalmazó listáról, hanem a „stratégiai partner” megtisztelő címmel is megajándékozta őket, nem utolsó sorban azért, mert a „kapuvárosokat” uraló polgármestereinek nagyon is szükségük volt a beruházásaikra. Említést érdemel, hogy elhivatottságát-kiválóságát bizonyítandó a politikailag legfennköltebbnek számító alkotmányozást is felvállalta és egy jobboldali alaptörvénnyel ajándékozta meg ..., mint kiderült, kizárólag önmagát. Ugyanis az abban megfogalmazott kinyilatkoztatásait-elvárásait maga sem tudván, és főként nem akarván betartani, rövid időn belül módosításokra kényszerült, majd újabb és újabb módosításokra kerített sort, állandó munkát adva parlamenti többségének: a többieknek pedig értésére adta, hogy a „kőbe vésett” törvényt csak nekik írta, és az csak rájuk érvényes, a kormány(párt)ra nem. Nem, mert a kétharmados többség birtokában úgy és akkor alakítja és írja át azt, ahogy „akarja”, pontosabban, ahogy változó érdekei megkívánják. E politikai mentalitás-eljárás napi gyakorlattá alakítása ugyan nem hagy kétséget aziránt, hogy ki az úr az országban, vagy, hogy a törvény a jobboldali uralom szolgája; egyidejűleg azonban azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyers haszonelvűségnek és aktuális hatalmi nyomulásoknak alávetett törvénykezés még kevésbé mutat a jogállamiság irányába, mint a rendszerváltás után kialakult addigi gyakorlat.

Virágkorát élte-éli a „kettős beszéd”, a „kettős mérce”, a „kettős viselkedés”, a „kettős...”. Ma már senki sem lepődik meg azon, hogy a kormányfő mást mond az országról, szándékairól stb. a párhívek előtt, mint a lakosságnak vagy a külföldi sajtótájékoztatótón; mást a hazai vállalkozóknak és mást a külföldi befektetőknak, és megint mást az Unió valamely bizottságában; mást külföldön és mást itthon; mást a határon túli magyaroknak és mást országaik vezetőinek. Ily módon például a multik az „ördögi” globalizáció képviselői a párhívek és a szimpatizánsok rendezvényén, míg „stratégiai partnerek” egy vidéki gyáratvason, melyek munkaalkalmat adnak és növelik a nemzeti jövedelmet; de a válság időszakában már az „ország kiszípolozóiként” jelenítődnek meg a hivatalos beszédekben. Sőt már egy dinnyeérés

szezonjában is a magyar vállalkozók kizsákmányolóiként bélyegezhetik meg őket a nyomott felvásárlási árak miatt, nagyvonalúan elhallgatva, hogy ennek a magyar vásárlók is a kedvezményezettjei. Láthatóan ugyanaz a szervezet (személy, ország, nép stb.) pozitív és negatív megítélés alá is eshet a hivatalosságok szintjén, és ez a mindenkori széljárástól, érdekektől, törekvésektől, elvárásoktól stb. függően akár napi szinten is változhat.

A „kettős viselkedés” szintén polgárjogot nyert. A magyar miniszterelnök Brüsszelben demokrataként viselkedik, elvárja, hogy a demokrácia szabályai szerint őt is meghallgassák, érveit-véleményét megfontolják és érdekeire is figyelemmel kerüljön sor a döntésekre, mely eljárás hatékonyságát az uniós tárgyalások-döntések után előadott „sikertörténetei” is bizonyítják. Aztán hazaérkezve, a szintén a magyar választók érdekében tevékenykedő ellenzéki pártokkal és képviselőkkel úgy bánik, mintha nem is léteznének – mint ahogy az általuk megjelenített társadalmi gondok sem –, és jó esetben megleckézteti őket; szabálysértési vagy rendőrségi szinten méltányolva képviselőségüket. A „kettős mércéhez” is mintha hozzászólt volna a lakosság: csak a jobboldali a „magyar”, legyen az író, festő, focista, zenész, polgármester, orvos, szurkoló, vállalkozó, tudós stb. és nekik jogosan jár a támogatás, vagy a kedvezőtlen üzletmenet (például: járvány) okán a kiesett bevételek pótlására is elsősorban ők jogosultak. Így aztán a „kettős mérce” vádjától csak akkor hangos a pártellenőrzés alatt működő média, ha elégséges forrás híján valamelyik jobboldali kötődésű vállalkozó vagy zenész több pénzhez jut, mint a szintén jobboldali társa. A „beszéd és a tettek” kettősége, illetve a „pávatánc” jelensége is az ismert eljárásmodok közé sorolható, jelezve a jobboldali párt helykeresését a korlátozott és megosztott szuverenitás uniós viszonyrendszerében, melyben valamely hálás „nemzet-politikusi” szerep (pl.: szabadságharcos, nemzeti hős) megformálásával gondolja itthoni presztízsét-bázisát növelni, a lakosságot manipulálni úgy, hogy közben hazai politikai monopolhelyzetét megőrizze-növelje az uniós integráció előrehaladtával is. A média pártosítása is befejezettnek tekinthető, melynek hadrendbe állításával nem csupán a Horthy-korszak mintának tekintett működését gondolják feleleveníteni, hanem a náci és nyilas időszak, továbbá a Rákosi Mátyás nevével jelzett szovjet típusú kommunista propagandagépezetek újraélesztésével is próbálkoznak. Sikerral, hiszen célkeresztbe kerül minden és mindenki, ami, vagy aki kritizálja, netán kétségbe vonja uralmi intézkedéseiket, aktuális nyomulásaikat, vagy propagandájuk hitelességét, és most a nemzeti „felsőbbrendűségük”-re hivatkozva gyanúsítják, vádolják, fenyegetik, gyalázzák, átkozzák ki és bélyegzik meg a kiszemelteket.

A verseny- és élsport politikai célú felhasználására már közvetlenül a rendszerváltás után sort kerített a korabeli kormányzó párt, hiszen szükség mutatkozott a rendszerváltás sikerességének valamely területen kimutatható „bizonyítására” a kudarcok közepette, és miután az élsportot (pl.: az olimpiai mozgalom) hasonló okok miatt már egy évszázada ennek jegyében működtették a politikai elődök, kézenfekvőnek látszott e lépés

megtétele. Röviden arról van szó, hogy az élsport régtől szerepet kapott a nemzeti azonosságtudat alakításában, hiszen hazánk fiai, akik aktív szerepet vállaltak az újkori olimpiai mozgalom életre keltésében, a Monarchia időszakában elvetették a közös csapat indításának ötletét, és a magyarok – az osztrákokhoz vagy a csehekhez hasonlóan – önállóan, a saját nemzet képviselőiben vonultak fel az első olimpiai játékokon. Az itt megszerzett aranyak a „magyarok” tehetségét, kiválóságát, nemzetközi versenyképességét stb. voltak hivatva felmutatni a világ számára, de a nemzeti függetlenség fikciójának rejtett tartalmát is sokan kiolvasni vélték a saját zászló alatti indulásban. Az első és a második világháború megpróbáltatásai és kudarcai nagyon is igényelték az olimpiai győzelmeket a megtépzott nemzeti büszkeség helyreállításában – az elvárásokat a berlini és a londoni játékokon résztvevő sportolók „teljesítették” is – ugyanakkor új tudattartalmakat társított hozzá úgy a politika, mint a lakosság. Az 1940-es évek végi „szocialista” rendszerváltás propagandája már látványosan a „szocializmus sikerességét és felsőbbrendűségét” olvasta ki a helsinki aranyesőből és az „aranycsapat” nemzetközi sikereiből, a lakosság meg a „nemzet” talpra állását, kiválóságát, a megszállt ország büszkeségét, élni akarását stb. társította hozzá. A kettő jól megfér egymás mellett, mely a „kis ország, de sport nagyhatalom” megfogalmazásban öltött testet, mintegy jelezve a „gulyás szocializmusbeli” hangsúlyeltolódást, amikor is már csupán néhány propagandista gondolta a „szocializmus sikerességét” a világversenyeken szerzett győzelmekkel bizonyítani. Az 1980-as évek végi „kapitalista” rendszerváltás – mint jeleztük – ismét igényelte az új rendszer sikerességének alátámasztását és miután a gazdaság, a jólét, a foglalkoztatás, a versenyképesség stb. területén képtelen volt erre, a politika ismét a verseny- és élsportot hívta „segítségül”. Igazán azonban a politikai monopolhelyzetbe került jobboldali kormány állította ezt is hadrendbe, ugyanis az uralma kiépítésével befejezettnek tekintvén a rendszerváltást, égető szükség mutatkozott sikerekre, és ezekre a versenysport valóságos iparaggá szervezésével vélt szert tenni. Ez a látványosan beharangozott iskolai tornaterem- és uszodaépítéstől és az utánpótlás-neveléstől kezdve, a szakemberek és versenyzők megfizetésén, ez utóbbiak menedzselésén; a szurkolókról való gondoskodáson, az edzőtermek, sportcsarnokok, uszodák és stadionok építésén át, a kontinens- és világversenyek rendezéséig, vagy a sportturizmus fellendítéséig stb. sok mindent magában foglal, hatalmas összegeket pumpálva a látványsportba, miközben az egészségügy vagy az oktatás alulfinanszírozott. Azért érdemel figyelmet e tény, mert a rendszert az államszocializmushoz hasonlóan a bújtatott állami támogatás tartja életben: a különbség az „átkoshoz” képest annyi, hogy most a vadonatúj, több ezer vagy tízezer főt befogadó stadionokban lézeng vagy balhézik mindössze pár száz, jó esetben néhány ezer szurkoló, és, hogy a pár éve átadott létesítmények és stadionok fenntartása-működtetése már most is gond, mert nincs rá (elég) pénz. Bár a fentiekkel mindenki tisztában van, mint ahogy a várt-remélt sikerek elmaradásával is – úgy a játék-, mint a nézőtéren – azonban ez jól érzékelhetően nem zavar senkit: a pénz továbbra is ömlik a kormánypárt szándékai szerint. Ez

nyilvánvalóvá teszi, hogy itt egy sajátos üzletelés folyik: a politika kiosztja a pénzt a klientúrának állami vagy egyéb megrendelések formájában, a kedvezményezettek pedig annak adott hányadát, hálájuk jeléül visszautalják az adózás előtti „adakozás” intézményén keresztül a politikának, amely azt saját preferenciái szerint használja fel. Elsősorban is a versenysportba csorgatja vissza, és bár a labdarúgás kivételezett helyzetéről hallani legtöbbit, melyet a kormányfő favorizált, a különféle sportági szövetségek élén zömében párt- és kormánypotentátok ülnek, tőlük remélvén nagyobb részesedéshez jutni a rendelkezésre álló forrásokból.

Nos, remélhetően a vázoltak is elégségesek annak bemutatására, hogy a politikai monopolhelyzetbe került jobboldal milyen találékonyan használta és fejlesztette tovább a jobb- és baloldali politikai elődei által ráhagyományozott hatalomtechnikai eszköztárat uralmi rendszere kiépítésére, és annak működési jellemzői milyen kísértetiesen hasonlítanak a Szekfű, Márai vagy Bibó által megjelenített hazai nemesi rendi-rendies, és ennek mintázatát az orosz despotizmus hagyományaival zagyváló kommunista rendies berendezkedések működésmódjára, politikai-gazdasági-társadalmi produktumaira. Gondoljunk a „mameluk” parlamentre; a „bugris” jelenségre; a személyi függőségek rendszerére, a kontraszelekczióra; a szolgálalkúségre; a „csicskáztatás” intézményére; a szakmaiság hiányára; az intézményesített agresszióra; az uszításra és félelemkeltésre; a rokoni-atyafisági, politikai-gazdasági összefonódásra; a jobboldali küldetéstudatra; a pártkatonákra-komisszárokra; ellenségkeresésre és bűnbakképzésre; a pártalapú korrupcióra; a politika kiüresedésére; az érdekbiszámítás paternalista-kegyúri alapú gyakorlatára; a politikai propaganda, gyűlöletkeltés és manipuláció mindenhatóságára, vagy a társadalom fragmentált, megosztott és gyanakvó-kirekesztő világára.

Ez utóbbival – mármint a társadalommal – kapcsolatban gyakran elhangzik, (nem ritkán dühös politikusok szájából is), hogy „birka nép a magyar”; értve ez alatt a mindenkorai politika önkényeskedéseinek, úrhatnamságának és diktátumainak a csendes elviselését, kiszolgáltatottságával szembeni látszólagos közönyét, hiszékenységét-manipulálhatóságát, vagy szervezett ellenállásának hiányát. E kijelentés igazságtartalmával kapcsolatban érdemes felidéznünk a modernizációs kihívások és a politikai monopolhelyzetben lévők kölcsönviszonyának a történeti alakulását. Kiváltképpen azt, hogy miközben a kapitalizmus térnyerésével új rétegek-osztályok jelennek meg, melyek szerveződni-szervezkedni kezdenek; sajátos ideológiáik mentén réteg- és osztályidentitásuk kialakításán, érdekeik megjelenítésén munkálkodnak – ide értve a politikai szerepvállalásukat is –, azonközben a rendi-rendies politikai elit mindezeket igyekszik megakadályozni, politikai monopolhelyzetét „nemzetfenntartó őseire”, „magyarságára” stb. hivatkozva megtartani, oly sikerrel, hogy a történetileg szerves fejlődés hazai polgársága torzó maradt. Torzó – és erről már szóltunk –, hiszen a merkantilista kor polgárosodása elmaradt, a 19. század végi és a 20. század eleji polgárosodás pedig befejezetlennek minősíthető társadalmi és politikai értelemben:

gondoljunk az önszerveződés, a társadalmi elismertség, a réteg- és osztályidentitás, az öntudat, az érdekmegjelenítés, a pártosodás vagy a politikai felkészültség és szerepvállalás korabeli kezdeti, korlátozott állapotaira. Aztán 1920 után e polgárság politikailag megbélyegzett és megtűrt, az anchluss-t követően üldözhető és vagyontól megfosztható, majd a kommunista rendszerváltással ideológiai alapon felszámolható osztály lett; hogy aztán a legutóbbi kapitalista rendszerváltás kedvezményezettjeként, most politikailag „kinevezhető” klientúraként keljen életre.

A kapitalizmus másik hordozó osztálya, a munkásság is hasonló pályát futott be hazánkban: a kiegyezést követően a rendi-rendies politika lenézte-korlátozta-helyére rakta; 1920 után megbélyegezte-üldözte; később a kommunisták a szociáldemokratákat beolvasztották pártjukba; majd a szocialista államosítással és az iparosítással proletarizálódó tömegek érdekeinek képviselőjét a pártállam vállalta magára. Vagyis az önálló, osztályidentitással bíró és önmagát politikailag is megjelenítő munkásság szintén hiányzott hazánkban az 1989/90-es rendszerváltásig, amikor is az új rendszer befejezte a proletarizáció folyamatát, a munkásság jelentős hányada elszegényedett-marginalizálódott, és a politikai elit ma is korlátozza szervezkedését, politikai szerepvállalását, érdekei megjelenítését stb.. Aztán hazánkban a paraszt-polgár is történelmi torzó maradt, mely osztály meghurcoltatásáról és politikai megkövetéséről a rendszerváltó politikai csoportok-pártok annyit beszéltek, netán harcosan kiálltak mellette, mígnem a magát túlgyőző jobboldal visszalépett „kinevezésétől”. Bár más rétegeket is említhetnénk – például a „középosztályt”-értelmiséget – azonban csupán jelezni kívántuk, hogy hazánkban nem alakult ki a nyugat-európai értelemben vett osztálytársadalom: az önmagát megszervezni képes, sajátos habitusokkal-értékekkel bíró, öntudatos, érdekvérvényesítésre és politikai szerepvállalásra felkészült stb. polgársággal, munkássággal és parasztsággal, amely megalapozta és áthagyományozta társadalmi-politikai kultúráját, liberális-konzervatív-szocialista értékvilágát és működésmódját a későbbi alkalmazotti, jóléti, majd a globalizációs társadalmaira. Ennek hiányában, pontosabban e helyett nálunk még ma is azt a szélsőségesen polarizált és fragmentált, megosztott, érdekmegjelenítésében korlátozott, identitáshiányos, önvédelemre képtelen, szolidaritást nélkülöző, integrálatlan stb. társadalmat találjuk, mint egy évszázada. Ebben a formában ez – kissé sarkítva – nem sokkal több, mint az egymás mellett, alkalmasint a társadalom alatti létben élő, töredezettségében-megosztottságában átjárhatatlan, kirekesztő, irigykedő-uszítható stb. csoportok-rétegek konglomerátuma, mely állapot a rendszerváltó pártok közös tevékenységének is a terméke. És persze ideális terep valamely uralmi rendszer kiépítéséhez, ahol még ma is el lehet hitetni a „birka néppel”, hogy „... Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén”, és azt is, hogy „...Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói uralmon vannak.”⁸⁵

⁸⁵ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje. In: Vál.... 1947., 465 o.

Csakhogy – mint szó volt róla – a jobboldal nem a realitásoknak megfelelően mérte fel és értelmezte túlgőzelve, a korlátozott és megosztott szuverenitás, és az uniós integráció valóságát. Ugyanis kétharmados győzelmét nem a félperifériás társadalomnak a pénzügyi-gazdasági összeomlásra adott válságreakciójaként fogta fel, hanem kedvező alkalomként hazai politikai monopolhelyzete uralmi rendszerré „fejlesztésére”, rendcsinálásra, a politikai szféra, a gazdaság és a társadalom kisajátítására. Így a felgyülemlett, kiélezett és súlyos problémákat nem engedte be a politikai arénába, és ezek más formában (pl.: tüntetések, sztrájkok) történő megjelenését is korlátozta, tiltotta, üldözte. A feszültségek politikai levezetésére felkínált bünbakképzés, gyűlölködés, magyarkodás ugyan sokakat lekötött-leköt, azonban az ennél igényesebb és gondoljakra tényleges megoldást keresők éltek az utolsó felkínált lehetőséggel – melyet a rendszerváltó pártok a kommunista diktatúra mélységesen elítélendő jellemzőjeként definiáltak –, nevezetesen: az egyéni érdekkijárással. És miután a rendszerváltással nyitottak lettek a határok, az uniós tagsággal pedig elérhető a kedvező kínálatot nyújtó nyugati munkaerő-piacok, a kollektív érdekérvényesítő intézményeitől megfosztott, munkát kereső, vagy alulfizetett, ismét az ideológiai-politikai rend, az engedelmesség és az alattvalói státusz irányába szorított állampolgárok tömegei az ország elhagyását választva kerestek-keresnek megoldást egyéni gondoljakra: több százezren távoztak külföldre. A becslések 400-600 ezer közöttire teszik az érintettek számát, ami a hivatalos felfogás szerint sem számában, sem arányaiban nem sok néhány környező országhoz (pl.: Románia, Lengyelország) képest; mások az 1956-os kivándorláshoz hasonlítják, melyet ez nagyságrendekkel meghalad; megint mások gazdasági migrációról beszélnek, mint a fejlődő országokra jellemző tünetről, utalva az ország valós teljesítőképességére. A fenti megközelítésünkbe ágyazva azonban – nélkülözve minden iróniát – azt is mondhatnánk, hogy a magyar lakosság egy fontos – mert munkaképes korú, képzett stb. – és létszámában sem elhanyagolható része ténylegesen előbb érkezett meg az Európai Unióba, mint jobboldali kormánya; hiszen élt az uniós tagsággal járó jogaival. Másként fogalmazva: a hazai szorult helyzetéből (pl.: munkanélküliség, kiszolgáltatottság) e jogok kihasználásával próbált meg kitörni, ami azt is jelenti, hogy amíg a korlátozott és megosztott szuverenitás a lakosság számára lehetőséget kínált és kínál saját sorsa kedvező alakítására, jobbra fordítására az Unióban, addig ezt a jobboldali kormánya hazai hatalma korlátozásaként, uralmi rendszere „felpuhításaként” gondol elutasítani, vagy megkerülni. (Politikai megoldást igénylő kihívás (csapda) ez a javából, hiszen ha a fiatal, képzett, motivált és innovatív munkaerő a számára fontos és elérhető civilizációs javakhoz csak külföldön juthat hozzá – vagyis tömegek számára jobb híján csak „Magyarországon kívül van élet” –, akkor a politikai elitnek számolnia kell a minőségi munkaerőhiány, a kontraszelekció, a „bugris-jelenség” stb. okozta hazai modernizációs veszteségekkel.)

Bár a kormány a foglalkoztatás terén ily módon oldódó feszültségeket saját teljesítményének tulajdonítva még a szocializmusbeli teljes foglalkoztatás kísértetét is

felidézte, sőt a Nyugat „utolérését” ismét felelevenítette, ténylegesen olyan lefojtott problémákat és konfliktusokat hozott felszínre, olyan távlatos irányzatokat indított útjára, olyan új megoldásokat igényelve, melyek messze túlmutatnak a jelenlegi uralmi berendezkedésen.

Láthatóan a tömeges Uniós munkavállalás következtében általános munkaerő- és szakemberhiány lépett fel, melyek a multiknál sokkal érzékenyebben érintik a hazai foglalkoztatókat, hiszen az ezek okán megugró béreket és bérköltségeket az utóbbiak kevésbé képesek megtermelni-kigazdálkodni, mint a külföldi nagyvállalatok. A munkaerő- és szakemberhiány a külső befektetőket is más országok felé irányíthatja, továbbá felveti az „idegen” munkaerő (pl.: ukrán) tömeges magyarországi beszerzésének-betelepítésének a szükségességét is, amiről tudni, hogy folyik – a hivatalos „idegenellenes” propaganda árnyékában – bár amint lehet, ők is nyugatabbra távoznak. Aztán jól érzékelhetővé vált a szolgáltatások megkurtításának és színvonaluk romlásának a trendje is, melyek – mint szó volt róla – egyfelől a szervezeteken belüli, másfelől a szervezetek közti konfliktusokat élezi ki: az intézményi válságot a végsőkig fokozva, és gerjesztve a politikai túlhatalom visszaszorítására irányuló kollektív megmozdulásokat. A fentiek kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a zárt nemzetállami munkaerőpiacot, olcsó és kiszolgáltatott munkavállalókat tételező politikai elképzelés ma már csupán fikció, hiszen a képzett, motivált, mozgékony, fiatal, maguknak és családjuknak magasabb jövedelmet és jobb életet biztosítani akaró munkavállalók rég túlléptek ezen. Tekintettel arra, hogy a hosszabb nyugati munkavállalás az adott ország állami ellátórendszerébe – pl.: egészségügy, oktatás, nyugdíj – való betagozódását igényli-kínálja, számolni kell ennek aktuális és távlatos hazai következményeivel. Annál is inkább, mert a hosszabb távú, a társadalmi reprodukciós folyamatokkal kalkuláló-tervező politikai gondolkodás teljes hiányára derült fény akkor, amikor a kormány rádöbent, hogy a jelentős magyar munkaerőtartalékokból nem pótolható a külföldi munkavállalás okán fellépő hazai munkaerő-hiány. Történt pedig, hogy a politika a 90-es évek elején elbocsájtott, a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, elszegényedett, marginalizálódott, alacsony iskolázottságú és munka kultúrájú stb. csoportokat-rétegeket nemes egyszerűséggel magukra hagyta, hiszen képzésükre, reszocializálásukra és reintegrálásukra nem indított átfogó és hatékony programokat, mint ahogy az innen kikerülő fiatal generációk iskolai felzárkóztatását is „elhanyagolta”. Így aztán szembe-sülnie kellett azzal, hogy e népesség alkalmatlan, mert felkészítetlen, korunk munkaerő-piacára való belépésre; hogy a politikai arénából száműzött társadalmi problémák megbosszulják magukat, hiszen e népes csoportok-rétegek továbbra is Magyarországon fognak élni, – tőlük a politika nem tud megszabadulni. Röviden: e kérdéskör politikailag nem megkerülhető, legalábbis egy modern társadalom ezt nem engedhetné meg magának.⁸⁶ A vázoltak ismeretében figyelmet érdemel, hogy a magát „nemzetinek”

⁸⁶ Gázsó Ferenc: *Iskola, társadalom, rendszerváltás*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019.

valló párt és kormány a „nemzet” e nem elhanyagolható hányadát miként kezeli úgy, mintha ők nem a „nemzet” részei lennének. Továbbá az is, hogy a politikai-ideológiai, érzelmi stb. alapú nemzeti azonosságtudat messze nem azonos – és főként nem egyenértékű – egy jól működő, modern intézményekkel ellátott, integrált magyar társadalom kínálta-biztosította nemzeti identitással. Márpedig a rendszerváltásnak ez utóbbi volt az egyik fontos ígérete-célja.

Andorka Rudolf 1996-ban egy kialakítandó modern magyar társadalomról beszélt, amelyet szerinte (1) a hatékony piacgazdaság, (2) az általános jólét (nincsenek leszakadók), (3) a demokratikus berendezkedés, (4) az integrált társadalom, (5) a modern gondolkodásmód és kultúra jellemez, de amelytől már a kilencvenes évek közepi gazdasági, társadalmi és politikai irányzatok eltérni látszottak. A fent említettek kapcsán a következőkre figyelmeztet:

„Az indokoltan várt gazdasági fellendülés ugyan biztosan enyhíteni fogja a jövedelemcsökkenés problémáját, az egyenlőtlenség további növekedése esetén azonban a társadalom legszegényebb része kimaradhat a gazdasági növekedés hasznaiból, és így még inkább leszakadhat a társadalom többi részétől. Ez mindenképpen elmenthető lenne a modernitásnak azzal a kritériumával, hogy a társadalom integrált közösség, egyik tagjának sem kell azt éreznie, hogy ki van zárva abból a jólétből és azokból az életoptionsokból, amelyek a társadalom többségének sajátjai.”⁸⁷

Nos, negyed évszázaddal később sem találjuk a rendszerváltó pártok által megcélzott modern magyar társadalmat, sőt az Andorka által jelzett irányzatok dominanciájával az a még távolabbi jövő ígéretének tekinthető: már ha a politika is akarja. Ugyanis a jelenlegi kormány itthoni politikai monopolhelyzete birtokában nem egyszerűen befejezettnek tekint a rendszerváltást, hanem azt állítja, hogy számára ez, a két világháború közötti uralmi rendszert másolni kívánó berendezkedés volt kezdettől a rendszerváltás igazi célja. Az nagyon is kétséges, hogy a korabeli liberális Fidesznek valóban ez lett volna a távlatos célja – ha igen, jól álcázta – társadalmával kapcsolatban, azonban a jelenlegi uralmi helyzete ismeretében ez világos beszéd és hihető politikai szándék: pillanatnyilag nem érdeke egy modern magyar társadalom megteremtésén munkálkodni, mert a hatalom és a vagyonhalmozás fontosabb. Amikor tehát egy modern nemzeti azonosságtudat hiányának kérdése vetődik fel, melyet a rendszerváltás megvalósítani ígért, akkor gondoljunk a máig kialakult félperifériás válságtársadalomra, és a rendszeresen magyarkodó uralmi rendszerre, amelyekre egy ilyen identitás aligha alapozható. És amikor a „birka népről” esik szó, akkor is érdemes a vázoltakkal összevetni e megbélyegző kijelentést, ahogy Márai is hajlandó volt a szintén elmarasztalónak szánt korabeli ítéletén eltöprengeni, és kifakadását így pontosítani: „Az emberek nem is olyan

---

⁸⁷ Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, 1996/1. (nyár), 12. o.

aljasok, mint amilyen nyomorultak”.⁸⁸ Az is nyilvánvaló, hogy e rendiesen katonásra szabott politikai berendezkedés alkalmatlan a fiatal generációk demokratikus társadalmi viszonyokra történő szocializálására, így a rendszerváltó politikusok eme korabeli közös célja-vágya szintén álom maradt csupán.

A gazdaságban is új irányzatok és törésvonalak jelentek meg, melyek a megosztott és korlátozott szuverenitás viszonyrendszerében a jobboldali kormányt komoly kihívások elé állítják. Már csak azért is, mert ugyan itthon a politikai monopolhelyzete birtokában megteheti-megteszi, hogy nem engedi be azokat a politikai arénába, az uniós szintű átpolitizálásukkal szemben azonban tehetetlen. E problémák közül számosat megemlítettünk, köztük például azt, hogy a más pártállású és független magyar vállalkozók „nemzetietlen” lépésként élik meg a kormány saját klientúragazdaságára korlátozódó pénzügyi és egyéb menedzselését. Úgy tűnik, hogy maga a kormánypárt sem elégedett vállalkozói egy részének „kapitalista” fejlődésével, ugyanis amíg számosan az erőforrások politikai alapú osztogatásának eddigi gyakorlatát folytatnák – ami e pénzek „elfolyását”, a klientúra alacsony gazdasági teljesítményét állandósítaná –, addig a politika tisztában van ennek tarthatatlanságával. Részben azért, mert az európai integráció előrehaladtával a piaci rendszerekbe való betagozódás kikerülhetetlen, így a politika és a gazdaság hazánkban honos összefonódását mindenképpen a két szféra „önállósodásának” irányzatai veszik át. Részben, mert a kormánypártnak elemi érdeke, hogy gazdasági klientúrája versenyképesen illeszkedjék e rendszerekbe, hiszen a pártnak ekkor is szüksége lesz rá, befolyására és pénzbeli támogatására politikai pozíciói megtartásához. Továbbá, mert a politika és a gazdaság családi, baráti, pártalapú stb. összefonódása (pl.: korrupció) kimeríthetetlen konfliktusok forrása, amelyekből itthon sem jön ki mindig győztesen a kormánypárt uralmi helyzete ellenére, az Unió intézményei által vizsgált ilyen ügyekből pedig garantáltan nem. Mindent egybevéve határozott törekvések mutatkoznak a politika és a gazdaság kialakult kölcsönviszonyának a reálfolyamatokkal adekvát újra rendezésére, az utóbbi javára, melynek a gazdasági szereplők mellett láthatóan a politika is aktív részvevője, remélvén eltanulni a gazdaság feletti politikai gyámkodás (menedzselés) ma elfogadott formáit-eljárásait: saját javára.

A törekvések csakúgy kiterjednek az erőforrások feletti rendelkezés megváltoztatására, mint egy ellenőrizhető intézményrendszer kialakítására; a személyes és pártkapcsolatok átláthatatlan hálójának a megszüntetésére; az elosztás piaci szempontok és lakossági szükségletek szerinti újragondolására; vagy a pályáztatás-pályázás átláthatóságára és az e körben mozgó vállalkozások teljesítményével szembeni követelmények szigorítására. Miután – mint jeleztük – a kormánypárt uralmi pozíciói birtokában ezeket sem engedte átpolitizálni és a politikai szférában megjeleníteni, így azok más megkerülhetetlen kérdések – például: az egypárti rendszer kiépítése;

⁸⁸ Márai Sándor: *Napló 1943-44.* 158.o.

az Alkotmánybíróság eljelentéktelenítése; az ügyészség függetlenségének kétségessé válása – társaságában „felcsúsztak” az uniós politika szintjére, és konfliktusos viszonyt előidézve az Unió és a magyar kormány között, ott megrekedni látszottak-látszanak. Megrekedni, hiszen a jobboldal – túlgőzelmére és jobboldali elődeire hivatkozva fellevenítette azt a rendi(es) fikciót, miszerint ő a „nemzet”, a „magyar nemzet”, és így Magyarországon ő az úr – azt tesz itt a társadalommal, a gazdasággal, a joggal, sőt még az uniós pénzekkel is, amit akar – életre keltette a hazai modernizáció egyfajta „birodalmi” mintázatát. Ennek megfelelően azok a magyarok, akik ezt vitatják vagy nem fogadják el – mert csupán hivatkozás az uralmi helyzet megtartására – egyszerűen „hazaárulók”, „magyartalanok” vagy „idegenszívűek”. A „birodalmat” megjelenítő „brüsszeli bürokraták” (Európai Unió) ebben a mintázatban a „magyarok ellenségei”, a „hagyományaitól idegen” eszmék, értékek, törekvések, felfogások stb. hordozói – alkalmasint „összeesküvők”, napjainkban már akár a „gyarmatosítók”, „imperialista kizsákmányolók” – , akik ráadásul „illetéktelenül” beavatkoznak a magyar belügyekbe. Jóllehet nem tesznek mást, csupán az általuk hazánknak átutalt fejlesztési források előírás- és jogszerű elosztását-felhasználását, a korrupció kiszűrését stb. gondolnák hivatalból ellenőrizni, továbbá olyan, a rendszerváltás lényegét érintő társadalmi-politikai törekvések-értékek-működésmódok stb. valóságával szembesíteni a kormányt, melyeknek a jobboldali pártok is egykoron az élharcosai voltak: „diktatúra helyett demokrácia”; „pártállam helyett jogállam”; az „államilag ellenőrzött információ helyett az információ szabadsága”; vagy a „hatalmi ágak szétválasztása”. A konfliktus itthon magyarkodóan harcias, hangos és gyűlölködő – pl.: a plakátháború –, és rávilágít azokra a szakadékszerű különbségekre, amelyek a magyar és a nyugat-európai jobboldal felfogása, értékrendszere vagy politikai kultúrája között feszülnek. Ugyanis a nyugati jobboldal polgári konzervativizmusa, kereszténység-, nemzet-, demokrácia- és jogállam-felfogása merőben más tartalmakat hordoz, mint a magyar jobboldal rendi(es), kirekesztő és küldetéstudatos „keresztény, nemzeti” képzetei, ahogy ezt „eredetiben” a kortársak (pl.: Szekfü, Márai, Bibó) bemutatták, és amelyek már saját korukban is történetileg túlhaladottnak, korszerűtlennek és életidegennek számítottak. Természetesen a konfliktusban a felek csak addig mentek el, amíg nem veszélyeztették érdekeiket: a „magyarok” (a jobboldali kormány) – miután az előírásokat pontosan teljesítették – az uniós védernyőt, főként a pénzforrásokat; a „birodalom” pedig az egységet, a tagországok gazdasági integrációja biztosította hatalmi súlyát, vonzerejét. Jóllehet a „kettős beszéd” napjainkban is a „magyarok” „győzelmeit” közvetíti a hívek és támogatók felé, azonban a kormánypárt mégis látványosan visszalépett a „birodalom” hivatalos szintű megleckéztetésétől, ellenségként történő felmutatásától, nyilvános gyűlöletétől, és óvatosabb eljárásokkal, áttételesebben gondolja ugyanezeket itthon terjesztetni. A választott „pávatánc” produkciójában a megosztott és korlátozott szuverenitás, a romló magyar versenyképesség, az erősödő uniós integráció, a megkerülhetetlen modernizációs nyomás, a tömeges külföldi munkavállalás stb. körülményei közti

magyarkodó szerepmegformálások (pl.: függetlenségi harcos, ravasz magyar) változatait követhetjük nyomon a kormánypárt aktuális előadásában. Ez arról szól(na), hogy a jobboldal miként tudná itthoni politikai monopolhelyzetét, rendies uralmi rendszerét és gazdasági pozícióit az uniós források és alkuhelyzete veszélyeztetése nélkül fenntartani, miközben mind a magyar lakosságnak, mind az Európai Uniónak egy modern magyar társadalom kialakítása-kialakulása az érdeke. Ebben a mintázatban a „birodalmat” megjelenítő Európai Unió nem teheti meg, hogy saját érdekei ellen cselekedjék – mint ezt a Monarchia időszakában a Habsburg-ház megtette –, és nem azért, mert jobboldali kormánya ellenében a magyar nép sorsát jobban a szívében viseli, hanem mert korunk globalo-modernizációs folyamatai elől nem tud, nem lehet kitérni. Továbbá, mert a társulási szerződést Magyarországgal kötötte és nem a jelenlegi kormánypárttal, amely ugyan azt állítja magáról, hogy ő a „magyar nemzet”, de ezzel a hazai felhasználásra szánt középkori felfogással az Unió demokratikus intézményeiben még ő maga sem mert előállni. Aztán új szereplője is van e mintázatnak, a „nép”, amely munkavállalóként, betegként, gyerekeit iskoláztató szülőként stb. nagyon is érdekelt egy korszerű intézményrendszerrel ellátott, integrált, és demokratikus társadalom kiépítésében, és a nyugati életminőséghez és állami szolgáltatásokhoz történő közelítésben. Őt ugyan sok tekintetben – érdekmegjelenítésben, állampolgári jogai gyakorlásában stb. – korlátozza a politika, azonban a tömeges uniós munkavállalás lehetőségével élve alkuhelyzetén jelentősen javított és javíthat. További elem: a jobboldal egy évtizednyi kormányzati monopolhelyzete után kiderült, hogy uralmi rendszere konfliktus-generáló, probléma- és feszültséghalmozó teljesítménye messze felülmúlja gazdasági, társadalmi vagy politikai teljesítményét, és az is, hogy a klientúra-építésében és a politikai ellenfelek „levadászásában”, vagy a lakosság manipulálásában sikeresebb volt, mint az országépítésben és a modernizációban.

Nos, ezt a situációt látszik dinamizálni a koronavírusjárványt kísérő gazdasági válság, amely ismét a felszínre hozta és kiélezte a jobboldal által a szőnyeg alá söpört és megkerülhetőnek vélt modernizációs gondokat-konfliktusokat, jelezve új politikai megközelítések és megoldási módok kimunkálásának szükségességét. A történet – a magyar modernizáció sajátos, abszurd története – folytatódik...

Első megjelenés: Gászó Ferenc: Iskola, társadalom, rendszerváltás, Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged, 2019., 275.-383. o.

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Nyomta: A-Színvonal 2000 Nyomdaipari Kft., Szeged